

T W E E D E D E E L
V A N D E
H E E L - K O N S T E ;

Aenwiffende

De gelegentheyf van de Uytwendige Deelen
des Menfchelicken lichaems ,

Ende daer op- ende in-komende

*Vlacken , Bleynen , Puysten , Smeeren ,
Zeeren ,*

Mitfgaders verhandelinge van

*Wonden , Gehardttheyt , Oorfprong van Bus-poeder , Gefchut ,
Koudt-vyer , ontleden ende gebroocken Beenderen .*

Met alderhande Hiftoryen verlicht .

T W I E D E R D I E L
V A N
H E E L - K - N I S T E

De gelegenheit
des M
Nacken
Wondin, Gebirghe, Oortom, van den, Gekim,
Kont-ger, outen, van, de, soeken, Boudert,
Hier afdelung, Hiforen, verliche.

1. Bese
- te pa
2. Opp
3. Huy
4. Vet
5. Vley
6. Spic

H E T E E R S T E B O E C K,

Van de gelegentheit der

U Y T W E N D I G E D E E L E N.

Het Eerste Capittel.

1. Beschryvinge der deelen, in de Heel-konste voornamlick te pas komende.
2. Opper-huydeken, ofte Vliesken.
3. Huyds.
4. Vet.
5. Vleysigh vliesch.
6. Spieren-vliesch.

I.
DE deelen van het Menschelike lichaem werden bequamelick gesplit in de gene, die omvangen, ende die besloten zijn. De omvangende zijn wederom ofte algemeen, ofte eygene. De algemeene, die over het geheele lichaem gevonden werden, zijn vijf in getal, het Opper-huydeken, ofte Opper-vliesjen, de

de *Huydt*, *Vet*, het *Vleyfgh Vliesch*, ende het *Vliesch*, dat de *Spiere*n in 't gemeen bekleedt. De eygene omvangende zijn de *Spiere*n, ende bysondere *Vliesen*, gelijk in 't Hooft, Borst, ende Buyck, ten deele aangewesen in de *Genees-konste*, alwaer oock beschreven zijn de beslotene, ofte inwendige, als in de siekten meest plaats hebbende. Wy sullen alhier nader verhael maecten, van de uytterlicke, daer by voegende *Ader*en, *Slagh-ader*en, *Zenuwen*, *Banden*, ende *Beender*en.

De kennisse van dese deelen is een Heel-meester hooghnoedigh. De gelegentheyten van het *Buyck-vliesch* in het afbinden, ende afsnijden van 't Schetsel; de ongematigheyten ende lichte bedervingen van het *Nes*, als het in Buyck-wonden uythangt; het gevaer uyt het quetsen der *Ader*en, ende *Slagh-ader*en, die dickwils door haer veel bloeden het leven uytstorten; gelijk in de *Zenuwen*, ende *Banden* het gevoelen, ende beweging wordt benomen: soo oock in 't doorsnijden van de *Spiere*n, als sulcks niet en geschiet na den draet; de natuurlieke gestalte der *Beender*en, om de selve uyt het lidt zijnde, wederom wel in te setten; dat het *Opper-huydeken* afzijnde, wederom groeyt; ende dat de *Huydt* gequetst zijnde, meest altyd een lidt-teecken nalaet.

2. Het eerste van de algemeene omvangende Deelen is de *Cuticula*, in 't *Griecx* *Epidermis*, als of men seyde, *OP-HUYDEKEN*. Dit en is niet anders, als een uytwerpsel van de rechte *Huydt*, de *vliessen* van den *Ajuyn*, ofte *Eyer*en seer gelijk, wit, ende ongevoeligh. Groeyt van dicke dampen, die uytwaessende van buyten door de Koude tegen-gehouden werden, even gelijk een vlies, op *Pap*, ofte *Bry* komt, als men se gekooct zijnde, laet kouwen. Ende de jong geboren kinderen zijn daerom soo root, dewijl dit velleken noch gantsch dun is, ende door de koude noch niet geblevct, noch verhardt. Het en is daer na niet even dick over 't geheele lichaem; maer valt alderdickst in de voeten; om dat de *Huydt* aldaer, als wy op scherpe, ende onevene steenen gaen, niet en soude beschadicht werden. Het en is niet wel van de *Huydt* door gesicht te onderscheyden, dan alleen in de *Bley*nen, *Puy*sten, ende gebrande bladeren, wanneer de waterachtige vochtigheyten na buyten gedreven werdende, door de *Huydt* wel geraeckt, maer hier tegens het koudt, ende ongevoeligh velleken blijft stecken. De *Slangen* verwerpen het twee mael 's jaers in de *Lenten*, ende in den *Herft*. Waer van breeder te sien is by *Gesnerus* in 't 5. boeck van sijn historye der *Dieren* op 't 1. Capittel. De *Zijde-worm*en vervellen mede, doch vier-mael in veertigh dagen; gelijk *Aquapendie* betuyght; maer de *Menschen* nimmet meer, als in *Siekten*, ofte door *blanc-ketsel*.

Dit *Velleken*, ofte *Vliesjen* heeft verscheyden *gebruyck*. Voor-eerst, om te wesen een middel van het gevoelen; want als dat af is, dan voelt de *Huydt* wel, maer met pijn, gelijk men kan speuren in de *Sweering*en. Ten anderen, om de mondekens van de *Ader*en,

die in de *Huydt* uytkomen, toe te sluyten. Soo siet men dat daer dit velleken af is, de *Huydt* gestadigh traent, gelijk in een *Blick-naers*. Dethalven is 't een seer ongefondt werck, sonder dit *huydeken* geboren te werden, als gebleecken is aen *Lodewijck*, *Koning* van *Bohem*en ende *Hongaryen*, die noch maer een kindt zijnde, grijs werde.

Onder dit *vliesjen* leydt de *Cutis*, ofte *HUYDT*, dewelcke is een groot, ende dick vel, bestaende uyt vermengingen van zaedt ende bloedt, van middelbare gematigheyden, een werck-tuygh van het uytterlick gevoelen, ende om met eenen de binnenste deelen van den *Buyck* te bedecken, ende te beschermen.

Dese *Huydt*, gelijk gelyc is, heeft haer wesen uyt zaedt, ende bloedt. Maer om dat haren eersten oorspronck meer uyt het zaedt treckt, als uyt het bloedt, so en kunnen geen wonden, sneden, ofte andere openingen in de *Huydt* genesen (als somtijts daerse geheel sacht is, ende in jonge kinderen, om haer lijmerige vochtigheyden) sonder een lidt-teecken na te laten.

De *Huydt* is van middelbare gematigheyden, als moedende oordeelen over 't gevoelen. Het werck-tuygh, dat geheel heet, ende droogh is, en kan de verandering van het *Object*, ofte tegenwerpsel, soo lichtelick niet gewaer werden: die gantsch sacht is, en kan de ontfangene gedaenten niet by haer houden. De *Huydt* is derhalven gematigh, tusschen hardt, ende sacht, insonderheyden die in 't binnenste van de handt is, ende noch meerder die van het voorste der vingeren, (om dat de selve haer dagelicks werck hebben in 't gevoelen) 't en zy de selve door arbeydt, gelijk roeyen, spitten, delven, te seer verhardt is. Heeft mede haer scherpsste gevoelen, daer se veel zenuwen ontfangt, ende dicht aen de *Vliesen* werdt gehecht, voornamelick als 'er dunneyghheit by komt. Hierom gebeurt het, dat de *swaerlijvige*, die tusschen de *Huydt*, ende *Vleyfgh vliesch* veel *Vets* hebben, seer sober van gevoelen zijn: ende in regendeel ontrent de lendenen maer even aengerceekt zijnde, terstont een kitteling vernemen, om dat de *Huydt* aldaer dun is, ende de *Vliesen* der *Spiere*n in menigheit daer onder vergaderen.

De *Huydt* al schijnt se van alle kanten aen malkander gehecht te zijn, soo heeft se even wel veel gaten, waer van sommige sichtbaer zijn, sommige onzichtbaer. De sichtbare vertoonen haer in de *Oogen*, *Neus*, *Mont*, *Navel*, ende soo voort. De onzichtbare zijn de *Pori*, ofte tocht-gaertjens in de *Huydt*, waer door waessem, sweet, ende hayr komt, zijnde ontelbaer. Waerom de wijsgerige *Plato*, de *Huydt* vergelecken heeft by een *Vilch-korf*, ofte *Fuyck*. Ende wy lesen dat een *Koning* van *Perfen* de selve soude gebruyckt hebben in plaetsche van glase vensters; want by haer selven, sonder bereyding gedrooght zijnde, is soo vol gaertjens gestickt. Door dese gaertjens en looft de natuere niet alleen haer sweeterige, ende drooge (het welck de hembden uytwijfen) vuylighheit, maer verschept oock ongevoelick

lick haren Adem. Het welck daer uyt genoeghsaem blijkt, dat somtijds, als den Aem-tocht van boven belet, ende tegen gehouden zijnde, gelijk men insonderheydt fiet in Vrouwen, die door opstijging voor doodt van haer selven leggen, sonder eenigen adem, 't zy oock met een Veer, 't zy selfs met een Spiegel, te bemercken, even wel het leven noch onderhouden werdt door de ongevoelicke dootblasing van dese gaertjens. Ende soo verhaelt *Galenus*, dat yemant, die een Osse-blaes voor Neus ende Mont gebonden was, even wel noch vier-en-twintigh uyren in 't leven bleef. Dese tocht-gaertjens en zijn in alle lichamen niet even-eens. Welckers Huydt yel, ende veel doorboort is, werden van binnen minder beschadicht, maer meerder van buyten: in tegendeel de gene, die se hardt, ende vast hebben, lijden minder nootd van buyten, maer meerder van binnen, om dat de roockachtige dampen niet wel uyt en konnen. Die geheel heet van gematigheydt zijn, hebben veel lucht van doen tot verkoeling, ende oversulcks dient haer Huydt wel open: maer voor de gene, die kouder van aert zijn, dewijl haer weyniger lucht van nooden is, valt beter dat de selfde wat beslotender blijft. Dese tocht-gaertjens zijn even wel van naturen niet ruym, ende wijdt, maer nauw, ende onzichtbaer geschapen, op dat 'er geen groot vervliegen van geesten en soude geschieden. Want als het gebeurt, dat se haer al te seer openen, gelijk in onmatige hitte, blijdschap, ende 't gebruyck van te veel *Suffraen*, dan komt de Mensch schierlick te sterven. Werden oock somtijds soo seer geopent, dat 'er klaer Bloedt uytloopt, gelijk eertijds in de Sweetende-sieckte gesten is. Ende *Galenus* seyt (in sijn Uytleggingen op *Hippocrates* van de Breucken) somtijds bevonden te hebben de swachtels seer bloedigh te zijn, sonder eenige andere openinge, het Bloedt alleen door dese tocht-gaertjens stralende. Het gebeurt oock in tegendeel, dat, wanneer deselve tocht-gaertjens toefluuten, sware siekten veroorsaect werden, als in de Somer, door het baden in koude rivieren, *Alexander de Groot*, ende *Keyser Frederick de I.* is overkomen, gelijk de *History-schrijvers* verhalen. *Galenus* schrijft, soodanige alleen met een werm badt genesen te hebben.

Her gebruyck van de Huydt is eerstelick om het Liehaem rontsom te bekleeden, ende de inwendige deelen te verwerpen; waerom sy oock redelicken dick is. Ten anderen, om te zijnen werck-tuygh van 't gevoelen, waerom sy, als 't gevoelen tot het leven hoogh-noodigh zijnde, over het geheel lichaem verspreyt is. Ende om van alles wel te konnen oordeelen, 't gene matelick is aen te nemen, ende dat uytsteekt, ende schadelick soude wesen, te verwerpen, soo is sy gematigh van aert geschapen. De welcke gematigheydt haer oock te passe komt, om daer door alderhande lucht konnen verdragen; 't welck geen van d'andere deelen gegeven is. Want het zy, dat men Been, ofte Vleych, van heete, ofte koude lucht laet beschijnen,

men sal daer terfont sulcken veranderinge in bevinden, dat se met bedervinge dreyght: daer de Huydt, al ons leven, alderhande lucht onbeschadelick uytstaet. Dit selfde fiet men even-eens in Appelen, Peren, ende andere vruchten, die soo lange sy in hare schellen blijven, lang goet gehouden werden: maer, geschelt zijnde, haest bederven, dewijl haer gematigheydt, door de lucht, terfontd verandert. Het welck oock de oorsaeck is, dat in wonden, de werkinge der deelen schierlick beschadicht werdt, soo dat sy haer voedsel niet wel en verteeren, noch haer overschot wel uytstrijten. Tot teyckenen zijn etter, ende waterigh bloet, (*Sanies* genoemt) waer van het eene komt uyt dicke, het ander uyt dunne oertollichgheydt, die door de ongevoelicke tocht-gaten, gelijk in gesonde ende stercke deelen geschiet, niet uyt en waeslemt. Want de lucht en raect soo dra niet de ontbloote deelen, of se sy verandert terfontd, ende bederft haer natuerlicke gematigheydt. Derhalven moeten de Heel-meesters in 't verbinden wel letten, dat sy de wonden niet bloot en laten, maer, terfontd na het afnemen van 't verbandt, de selve forghvuldigh toe decken.

4. Volght onder de Huydt, het derde decksel des lichaems, te weten het *VET*, het welck in de Menschen leynt tusschen de Huydt, ende het Vleygh vleysch, maer in de Beesten onder 't selve vleysch: het welck de oorsaeck is, dat de Menschen de Huydt niet en konnen bewegen, gelijk de Beesten. Soo fiet men dat de Paerden door het schudden van de Huydt de vliegen afweeren.

Het *Vet* werdt gemaect uyt het vette, ende luchtighste deel van wel gekooct bloedt, de kleyne Aderkens, als een dauw, uytkrupende, het welck door matige wermte (want al te heete soude het smelten, ende verteeren, al te slappe niet koken) van de koude, ende vastigheydt der vliessen geronnen ende gestremmelt werdt. Soo fiet men de Dieren, des Winters, door de kouw, ende vastigheydt van de Huydt, veel vette wesen. Men vint oock veel Vets in koude, ende vochtige Dieren, gelijk Menschen, Swijnen, Schapen, ende diergelijke: ende daerom heeft *Galenus* oock geseyt, dat een Vrouw gemeenlick vetter is, als een Man. De gene, die heet, ende droogh van aert zijn, gelijk Apen, Windt-honden, ende Hasen, hebben weynigh, ofte geen *Vet*.

Onder de Genees-meesters werdt veel getwist over de werckende oorsaeck van 't *Vet*, te weten, ofte die wermte, ofte koude is. Van beyde zijden werden verschedene bewijs-redenen by gebracht, te lang om alhier te verhalen. Maer alsoo men dagelicks bemerckt, dat koudelichamen de vette zijn, soo is wel te besluuren, de kouw van de vliessen met haer vastigheydt oorsaeck te wesen, dat het vette bloet tegen haer aen runt. Ick en versta hier geen merckelicke, ofte werckende kouw, maer die soodanigh gereekent werdt ten insichte van de hitte, ende even wel, zijnde slappe wermte, ofte lauwigheydt, tot het stremmelen bequaem is. Ende

al werdt de Koninklike Genees-meester, ende deftige ontleder *Andr. du Laurens* over gehaelt, ende be-ripte van *Theod. Collado*, in zijn scherpe Aenmerkingen over de ontleding van den gemelten *Laurentius*, dat hy koelte uytleydt, ende reekent voor flappe wermte, die de vettigheydt van 't bloedt soude brengen tot runnen: soo sien wy niet-te-min het selve oock in andere dingen geschieden. Gelyck gesmolten Loot, als men het van 't vyer neemt, uytgegoren zijnde op yet, dat wel werm, maer niet soo heet, als het vyer en is, niet en laet terstondt dick en stijf te werden.

Het gebruyck van 't Vet is mede om 't lichaem rondtsom te bedecken, van buyten te beschermen, ende als een onderkleedt de natuerlike ofte ingeboren wermte te bewaren. Sulcks doet het Somers soo wel tegen de hitte, als 's Winters tegen de kouw. Want alloo in de Somer de lucht dun is, ende de tocht-gaetjens van de Huydt open, soo verhindert het Vet door zijn klevende olyachtigheydt, dat de sijne Somersche lucht in het lichaem niet en kan door-schieten, ende de natuerlike wermte alloo uyt-trecken, even eens gelyck de Winkeliens om Citroen-sap, ofte diergelijcke, van bedervinge te bewaren, daer Olye op gieren. Ten anderen, al wat de heete lucht verdrooght, dat be-waert het Vet, door zijn vochtigheydt. Des Winters is 't dienfligh tegen de kouw, ende door de selve te fa-men getrocken zijnde, en kan de lucht niet doorschie-ten, ende dienvolgende door haer ongematigheydt de inwendige deelen niet beschadigen. Soude noch vorder nuttigheydt, ende gebruyck het Vet mogen toe-geschreven werden, om de Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen, die na de Huyt gaen, te onderfluten: als mede om ingrootten brant, ende lang vasten, eenigh-sins in voedsfel te veranderen. Want de Menschen, gelyck *Galenus* schrijft, werden mager, wanneer door groote hitte het Vet verteert. Het gebeurt somtijds, dat dit versmelt, ende in de Aderen loopende geloof werdt door het Water, het welck men dan daer merckelick op siet drijven.

Uyt dit Vet konnen teyckenen genomen werden van gefondtheydt, ofte sieckte. Als na een lange sieck-te den Buyck swelt, door vermeerdering van 't Vet, sulcks is een goet teycken. Want door de dicke van den Buyck, vermeerderd de natuerlike wermte; waer door de binneste deelen verwermt, ende versterckt zijnde, de spijs wel verteeren, ende daer van goet Bloedt maecten: ende daerom is 't alstijdt overvloedi-ger in den Buyck, als elders. In 't hol, ofte binneste van de Handt, ende onder de Voeten is 't meest vleeschachtigh, om dat vele Vets haer werckinge soude beletten. Op de Borst en is 't mede soo dien-fligh niet. Want men siet dagelicks, dat de gantsch vette menschen alstijdt aemboisfligh zijn. De reden is, om dat de overmatige vettigheydt de Borst niet al-leen beswaert; maer oock, om dat, door de dickigheydt van 't Vet, de lucht geen doorgang en heeft door

de tochtgaetjens, waerom de Longe soo veel te meer-der arbeydt moet doen, om de selve in te trekken, ende uyt te halen. *Hippocrates* schrijft 2. *Aphor.* 47. dat de gene, die seer dick, ende vet van nature zijn, rasch, ofte haestelick sterven. Want hoe meerder Vet, hoe minder Bloedt, het welcke de fonteyne van 't leven is.

5. Het vierde algemeen omvangende deel is de *Panniculus carnosus*, VLEYSIGH VLIËSCH genaemt, hoe wel het selve niet in de Menschen, maer alleen in de Beesten vleysigh bevonden werdt. In de Beesten is het aen de Huydt geheel vast, waerom (gelyck terstont geseyt is) sy de selve konnen bewegen: maer in de Men-schen is 't maer een zenuwachtigh Vliesch, ende komt alleen met eenige vefelen aen de Huydt, tusschen beyde het Vet hebbende; waerom sy oock haer Huydt niet bewegen en koonen, als alleen in het Voor-hoof, al-waer dit Vliesch soo vast aen de Huydt is, dat het nauw-licks daer van is te scheyden, ende sonderling geen Vet tusschen beyde heeft.

Dit Vliesch, gelyck het in de Menschen gevonden wert, beslaet uyt zadelicke stoffe, als alle andere Vliesen.

Dient mede tot deckfel, ende beschermenis van 't ge-heele lichaem, ende om de vaten, die na de Huydt gaen, eenigh steunsel te geven: ende daer-en-boven te verhinderen, dat het Vet, door 't gestadigh bewegen der Spieren, niet en kome te smelten.

6. Het vijfde, ende laetste algemeen omvangende deel is het SPIEREN-VLIËSCH, dat al de Spieren be-keelt. Dit is dun, gelyck alle Vliesen, bestaende uyt zenuwachtige snafelen, ende aen de Spieren met geheel sijne draeykens vast gehecht.

't Gebruyck van dit Vliesch is, de Spieren rontsomme te bekleeden, te bepalen, ende van malkander te scheyden.

Het II. Capittel.

SPIEREN.

1. Haar benaminge.
2. Beschrijvinge, aert, wesen, ende deelen.
3. Gebruyck.

Onder het laetst-beschreven Vliesch, vertoonen haer de Spieren, die mede het gantsche Lichaem bekleeden, ende de inwendige deelen met Vleysch om-vangen. De Spier wert mede, na de gelijkenisse, vol-gens den Grieksch-nam, *Mus* geheeten, in Latijn *Musculus*, ende om de selfde reden *Laertus*; hoe wel geen algemeene gedaente de Spieren, van wegen haer verscheydenheydt, en kan toegeschreven werden.

2. SPIER is een meer-flachtigh deel, bestaende uyt Zenuwen, Vleysch, Vefelen, Aderen, Slagh-aderen, ende Vliesch: het naeste ende voornaemste werck-tuygh van vrywillige beweginge.

Dat hy een Meer-flachtigh deel is, blijktt uyt de ver-scheydenheydt van de deelen, waer uyt hy beslaet. De

De Zenuwen spruyten uyt de Heiffenen, ofte Ruggraets-mergh, van de welke fy met de geeften een roerende ende gevoelende kracht de Spieren aanbren- gen, in welckers beginsel, ofte midden fy in-schieten, nimmermeer onder, gelijk *Galenus* wel aangemerckt heeft.

Het *Vleysch* is het voornaemste deel der Spieren, ende van bysonder aert, ende wesen, als het vleysch van 't In- gewandt. Sijn gebruyck streckt, om de Vefelen van een te scheyden, ende te beschermen, de drooghie soo van Zenuwen, als van Pefen te matigen, ende de Zie- licke geeften werm, enderap te houden.

De *Vefelen*, bestaende uyt kleyne draeyen, ende als snipperingen van de banden, stercken, ende onderflut- ten het gemelte vleysch, gelijk de Ancker-yfers een Muer.

De *Aderen*, ende *Slagh-aderen* brengen het voedsfel aen, ende onderhouden de natuylicke wermt.

Het *Vliesch*, dat alle dese deelen by een houdt, ende de Spieren van buyten bekleet, is in 't laetst-voorgaende Capittel beschreven.

De *Spier* wordt in drie verdeelt, *Hooft*, *Buyck*, en- de *Saert*. Het *Hooft* is 't beginsel, *Bandi* genoemt, als vast gebonden zijnde aen 't gebeente, daer het uyt- spruyt. Den *Buyck* is het *Veslich Vleysch*, by *Hippo- crates*, ende *Galenus* voor het bysonderste deel des Spiers gekeurt: want nergens, daer het selve niet en is, wordt beweginge bevonden. De *Saert*, in den wel- ken de *Spier* eyndicht, is de *Pees*. De gemelte *Galenus* stelt sijnen oorspronck te zijn uyt de vermengde Vefelen van Zenuwen, doch meerder van Banden: waarom een *Pees* wel ses, ofte thienmael soo dick is, als een *Zenuwe*.

3. Wy hebben in de beschrijvinge, het ampt ende 't gebruyck van de Spieren geseyd te wesen, om vry- willigh bewegen uyt te wercken, ende sulcks als naeste werck-tuygh. Want al is 't, dat de Heiffenen, ende Zenuwen hier toe mede het hare by-brenghen, soo is even wel het *Spier* 't aldernaeste. Seer aerdigh is geseyd van *Dr. du Laurens*, dat de Heiffenen geboden, de Zenuwen het gebodt overbrachten, ende de Spieren uytvoerden. De Heiffenen overleggen wat te begeer- ren, ofte te vermijden staet, daer van komt het begin- sel van de beweginge; de kracht om te bewegen, brengt de *Zenuwe* aen; de *Spier*, met de Zielicke geeften doorstraelt zijnde, wordt terstondt beweeght. Ende gelijk een *Ruyter* het *Paert* door den *Toomleyr*: even- eens werden door de Zenuwen, als *Toomen*, de *Spie- ren* vrywilligh aangedreven van de Zielicke kracht, die haer woonplaets in de Heiffenen heeft.

Wy souden wijdloopiger, soo in 't algemeen, als in 't bysonder van de Spieren handelen, 't en ware ons die moeyte loffelick afgesneden was, door onsen vriend, den hoogh-geleerden heere *Plempius*. na wien daer van te schrijven, soude soo veel wesen, volgens het oude spreek-woordt, als van *Troyen* na *Homerus*.

Het III. Capittel.

1. Bysondere omvangende Deelen.
2. Huydt van 't Hoofst, verscheyden van d'andere.
3. Hayr in meest al de Dieren.
4. Sijnen Oorspronck, Oorsaeck, ende Groeying.
5. Lengte.
6. Gedaente.
7. Verwe.
8. Gebruyck.
9. Panne-vliesch; Oorspronck, ende Aert.
10. Euyck-vliesch; Oorspronck, Aert, ende Gaen.

NA de beschrijvinge van de algemeene omvange- de Deelen, soo sullen wy nu oock aenwijzen de bysondere, ende wat bysonder onderscheyt sy hebben.

2. De *Huydt* van 't *HOOFST* is daer in verschil- lende van de gene, die het geheele lichaem bekleedt, dat se soo gevoeligh niet en is. Waerom waer is, ende daer op oock het gemeen seggen staet, dat *Hooft-won- den* sachte wonden zijn: Dan die sachtigheydt en ver- mindert haer groot gevaer niet. Ten tweeden, is dese *Huydt* oock veel wecker, ende smariger, als d'andere; het welck de oorsaeck is, dat haer *Wonden*, wanneer de selvige tot de *Pan* niet uyt en steecken, lichtelick toeheelen. De *Leer-touwers* bevinden oock, dat de *Huydt* van 't *Hoofst*, om haer smarigheydt, alder- swaerlickst bereydt kan werden. Ten derden, is het *Hoofst* noch rontsom met *Hayr* beplant, het welck mede, om de gebreecken, die daer in vallen, wel dient hier in ondersoek te komen.

3. Het *HAYR* wordt meest in alle Dieren gevonden, die haer vrucht selver dragen, gelijk de wijf-geer *Ari- stoteles* getuyghet. In *Plaetsche* van 't *Hayr* zijn de *Vif- sichen* met *Schobben* versien, de *Vogels* met *Veren*, sommige *Beesten*, gelijk de *Yfere Verckens*, met lan- ge *Angels*.

4. De gemelte *Aristoteles*, in 't 3. Boeck van de hi- stoye der Dieren, op 't 11. Capittel, in 't 1. van de *Teelinge* der selver op het 15. ende in 't 1. van sijn voor- werpingen op 't 145. *Galenus* in 't 9. Capittel van sijn *Genees-konste*, ende haer voetstappen volgende, meest alle de nieuwe *Genees-meesters*, en kennen het *Hayr* voor geen recht deel des lichaems, als niet, gelijk an- dere, uyt goet *Bloedt* ontstaende, ende gevoedt wer- dende; maer alleen uyt overschot van eenige roockach- tige, ende smarige dampen, die door de nauwe tocht- gaetjens des *Huydts* gestooten werdende, daer in blij- ven steecken, tot dat se van andere, ende die wederom van andere, metter tijdt aangedrongen zijnde, ten laetsten tot *Hayr* uyt-spruyten. Welck gemeen gevoelen met vele redenen beweert wordt van *Ferne- lius 2. Physiol.* 2. hoe wel tegen-gesproocken van eenige geleerde *Genees-meesters*, [te sien hier achter in 't ge- schil des *Hayrs*.] Om de saecke wel te begrijpen,

soo moet eerst in achtginge komen, wat een Deel is. De gemelte *Fernelius* beschrijft het selve te wesen een lichaem, dat aen 't geheele vast is, verknocht met een gemeen leven, streckende tot dienst, ende gebruyck van 't gantsche lichaem. Dese bepalinge werdt voor goet opgenomen van *Bertinus* 6. *Medic.* 5. *Laurentius* 1. *Anat. quest.* 1. ende *D. Spiegel* 3. *de Human. corp. fabr.* 1. maer berispt door den scherpsinnigen, ende nazuwkeurigen *Argenterius*, *Com* 2. in *Gal. art. Med.* 7. alwaer hy het menschelike lichaem in verscheide stucken ontledet; ten eersten, van wegen dat het een selfstandigh wesen heeft, ende daer van stelt hy sijne deelen, stoffe, ende gedaente; daer na aenmerckt hy het selve, als een lichaem, welckers deelen souden zijn alle de leden; ten laetsten, als leven, ende ziele deelachtigh zijnde, ende dat uyt die reden, de deelen, die leven hebben, moeten gereckent ende genoemt werden, deelen van 't levende, niet van 't lichaem. Maer dit gaet al te scherp, ende buyten het spoor van de Genees-konste. Want een Genees-meester en neemt het lichaem niet in achtginge, voor soo veel het natyurlijk is, bestaende uyt stoffe, ende gedaente, gelijk de Naturalisten doen; maer alleen gelijk het de Gefontheit, ende Siekten onderworpen is. Derhalven en kan niet anders voor een deel van ons lichaem aengenomen werden, als dat in Gefontheit, ofte Siekte de lichamelike werckinge wel, ofte qualick uytvoert. De werckinge geschiedt door levende, niet door onzielike Deelen; gelijk de Siekte is een gestaltenisse eerst, ende door haer selven de werckinge belettende. Waer uyt blijktt, dat het lichamelick deel by *Fernelius* wel beschreven is. Daer zijn even wel noch eenige, die dese beschrijvinge soecken te wederleggen, te weten, dat het deel van een geziel lichaem eygentlick soude wesen, 't gene de Gefontheit, ende Siekte onderkeurigh stont, om dies wille, dat de selvige niet in de deelen en zijn, van wegen haer gebruyck, alsoo *Galenus* in het beschrijven van de Siekte geen gewagh en maect van 't gebruyck, maer alleen van de werckinge, seggende de selvige te wesen een gestaltenisse, die eerst, door haer selven, sonder middel-wegh, gevoelicken de werckinge, tegens de nature, verhindert. Dan hier op dient tot antwoordt, dat de werckinge altijd belet werdt, als het gebruyck belet is; gelijk wanneer het Hoor-nigh-vliesch van 't Oogh te seer verdickt, dan werdt de werckinge beschadicht, om dat 't gebruyck beschadicht wert. Nu dat *Galenus* in sijne beschrijvinge geen gewagh en maect van 't gebruyck, maer alleen van de werckinge, sulcks is sonder twijffel by hem gedaen, eerstelick, om dat de werckinge volkomender is, ende boven het gebruyck uytsteekt, het welck maer tot de werckinge streckt; ten anderen, om dat de werckinge meerder blijktt, ende gespeurt werdt, als het gebruyck. Nu het is klaer by de Reden-kavelaers, dat de beschrijvingen moeten gedaen werden, door het gene klaerste, ende meest blijckende is. Volgens dan

de verhaelde beschrijvinge, en souden *Hayr*, noch oock *Nagelen* niet mogen gereckent werden, voor rechte deelen onses lichaems. Want al is 't dat sy wel uyt een lichamelicke stoffe bestaen, ende vast aen 't lichaem gehecht zijn, ende ons niet sonder gebruyck gegeven, even wel dewijl sy soo niet vereenicht en zijn, dat sy mede een algemeen leven met het geheele genieten, soo en kunnen sy voor deelen des lichaems niet aengenomen werden. Want sy en leven niet, seydt *Fernelius*, als Beenderen, ofte kruyden, noch en werden niet onderhouden door binnen toebrengen, ende insuygen van 't voedsel, noch en krijgen haren waldom niet in breedte, ende diepte, gelijk wel in de lengte; maer de stoffe leyt in plaetsche van voedsel (alsoo het eygentlick geen voedsel en is) aen haer wortels, waer door sy, gelijk geseyd is, in de lengte uytgedouwt werden, even gelijk de steenen, die in 't ingewandt der Aerde door bysetting toenemen, ofte gelijk een Huys, door oplegging van steenen allencxkens werdt opgebouwt.

Dese leere en bevalt niet wel den Spaenschen Genees-meester *Rod. à Veiga* in sijn Uytleggingen op het gemelte Capittel van *Galenus*. Want soodanige deelen, seydt hy, die de nature als wapenen, ofte kleederen om 't lichaem der Dieren gestagen heeft, zijn gelijk de Huydt in fommige, de welke seecker is, dat recht gevoedet werdt, ende met 'er tijd, een ander daer onder groeyende, afvalt, gelijk in de Slangen. De Bladeren van de Boomen, zijn om de Vruchten te beschaduwen, ende te decken, de welke, gelijk se door de nature onderhouden werden, soo lange haer leven duert, soo vallen sy oock op haer tijd af, ende daer komen andere in haer plaetsch. In de Vederen van de Vogels is het voeden bescheydelick te merken, niet alleen aen de Wortel, alwaer een vleysige Ader door de schacht gaet, maer oock eenen eenparigen aenwasch van de uytterste snafelen. Dit alles, seydt hy, geeft een seecker bewijs-reden, dat sy een bysonder wesen hebben, ende oock door een natyurlicke kracht ('t welck *Galenus* ontkende) geregeert, ende onderhouden werden. Waer noch by komt een stercke reden, dat in de Nagelen gesien werden Vefelen (ja zelfs, gelijk *D. Spiegel* betuyght 2. *Anat.* 31. Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen) die het voedsel aenbrengen, gelijk in de Bladeren van de Boomen, ende dat het *Hayr* allegader grijs werdt, ende schierlick verscheyden verwen aennemt, na de verscheydenheyde van het voedsel, dat niet aen de Wortel gestelt en is, maer binnen in sijn holligheydt ontfangen werdt, ende dat oock het roocken des *Hayrs* met wel-riekende dingen sijn kracht niet langsaem uyt en voert. Dat voorders geseyd werdt, de selfdige niet roont uyt, 't welck levendige deelen eygen is, maer alleen in de lengte te wassen: Sy en nemen geen acht, dat alle deelen niet gelijckelick en groeyen, noch door alle jaren, noch na alle maten, gelijck se oock niet voort en komen: dan alleen

alleen
Want
deren
ande
de V
onder
se no
Aristo
storye
als sy
toene
bruyc
andere
sy het
den la
anders
eyfcht
bruyc
Fer
gene
Kinde
ende
ouder
vige
ker,
ren,
groey
de Pl
een re
alleen
leydt
werdt
kort,
soud
dicht
Maer
soene
niet e
dese
gehee
te jeu
meere
Ferne
antwo
Hayr
kome
stoff
gen,
wond
heydt
den,
dere
boec
dese
den v
gen a

alleen na het verscheyden gebruyck; dat sy hebben. Want op een seeckeren tijdt groeyen; ende wassen Bladeren, Bloemen, Vruchten, Tanden, ende op geenen anderen. Soo groeyen; ende vergrooten de Borsten in de Vrouwen-persoonen, de Schouderen in de Mans, de onderscheydelicke leden in beyde, op sulcken tijdt, als se noodtsaekelick beginnen te werden, het welck van *Aristoteles* oock aengemerckt is in 't 7. boeck van de historye der Dieren, op 't 10. Capittel. De nature dan, als sy in sommige deelen de dichte, ende breedte doet toenemen, soo verlenget sy andere, volgens het gebruyck, ende den dienst, die sy te doen hebben; veranderinge het gelijk groeyen in verlengen; gelijk sy het Hayr in de Maen, ende de Staert van de Paerden lang laet uytwassen, ende over het geheele lijf anders kort houdt, om dat het gebruyck sulcks vereyfchte, den aert van het Hayr selfs metende na sijn gebruyck.

Fernelius gaet vorders sijn selven tegenwerpen, het gene van anderen gedaen werdt, te weten, dat in de Kinderen de Nagelen met de Vingers in lengte, breedte, ende dichte gelijkelick wassen, ende dat se met den ouderdom grover, ende harder werden; dat op dese selvige wijze het Hayr in volwassene mede langer, dicker, ende stijver is, als in de Kinderen. Ten anderen, dat Hayr, ende Nagels niet sonder eynde en groeyen, maer seecker wet ende maet hebben, gelijk de Plantsoenen; waer uyt schijnt te blijcken, dat sy een rechte voedinge deelachtigh zijn. Want indien sy alleen toe-nemen, door dien de stoffe aen de wortel leydt, dewijl de selvige gestadigh daer na toe gesonden werdt, (het welck daer uyt blijktt, dat het Hayr gekort, ofte geschrapt, altijd wederom aangroeyt) soo souden sy door gestadigh byvoegen ten laetsten weeldigh, ende sonder eynde groeyen, ende vergrooten. Maer wy sien het tegendeel, dat haer, gelijk de Plantsoenen, gestelt zijn seeckere palen van wassen, die se niet en konnen voorby treden. Derhalven schijnen dese, soo wel als de Plantsoenen, van binnen door haer geheel wesen te ontfangen het voedsel, dat in de eerste jeught voedt, ende vergroot; ende daer na, het meerder wassen ophoudende, alleen voedsel geeft. *Fernelius* wetende op dese tegenwerpinge niet wel te antwoorden, ende geen reden vindende, waerom het Hayr, ende de Nagelen tot haer volkomen lengte gekomen zijnde, niet veel langer uyt en wassen, al is de stoffe aen den wortel, stelt het selfde onder de dingen, in de welke wy niet anders, als ons moeten verwonderen van Godts ende der Natuyren voorsichtigheydt. Het is wel geseyd, maer even wel sonder reden, ende soodanigen antwoordt werdt, hoe wel in andere gelegenthey, berispt van *Huarie*. in sijn Spaensche boecxken van het ondersoek der Verstanten, ende in dese selvige van *Toubert* 1. *Paradox*. 7. Want geen reden wetende, kan by een yegelick van alles soodanigen antwoordt gegeven werden, te weten, met seg-

gen, dat dit, ofte dat gedaen is door de voorsichtigheydt der Natuyren, sonder uyt te leggen, op wat reden die voorsichtigheydt gesien heeft. De selfde *Toubert* stelt in sijn Uytleggingen op *Galenus* 1. *Nat. facul.* 7. de naeste oorfaeck, waerom het Hayr, ende Nagelen, als sy tot haer rechte grootte gekomen zijn, niet voort en wassen, in de sterckte van de uyt-drijvende kracht, de welke in verscheyde deelen ende lichamen gemeenlick verscheyden is. Want hier door gebeurt het, dat in sommige den Baert langer wast, te weten, die ontrent de geheele onderste Kaeck komt, alwaer meerder kracht is, om de stoffe, dat is, het roockachtigh overschot, uyt te smijten. In andere, als den Baert twee drie vingeren lang is, dan en werdt hy niet verder uytgestooten. Hier van kan by *Toubert*, op de gemelte plaetich verder gesien werden.

Fernelius brengt tegens de andere tegenwerpen, die hy mede ontduyckt, pijlen uyt sijn eygen koker, die hy meent, beter te treffen; dat Hayr, ende Nagels afgekort, in alle jaen, ja in den uyttersten ouderdom weder groeyen; dat mede in uyt-droogende Koortsen, ende de Teeringe, in de welke het lichaem niet alleen niet en groeyt, maer gantsch afneemt, ende als versimelt, dese alleen noch toenemen; ja selfs oock in doode lichamen. *Paré* verhaelt op 't eynde van sijn Heelkonste, dat hy een gebalsemt lichaem 24. jaer in sijn huys gehadt heeft, in 't welke de Nagels ende 't Hayr altijd wederom groeyden, soo dickwils hys gekort hadde. Welck exempel genoegh wederleydt, 't gene *Salius* bybrengt in 't 9. Capittel van de Pestige Koortsche, dat in de dooden de Nagels, ende 't Hayr maer souden schijnen te groeyen, ende langer te werden, om dat het Vleysch verdrooght, ende vergaen is, ende derhalven sy meerder uytstecken. Maer de gemelte *Veiga* vaert hier wederom in tegens *Fernelius*, seggende, dat het groeyen van Hayr, ende Nagels in alle jaen, niet meerder te verwonderen is, als dat de Tanden altijd groeyen. Want de leden souden altijd gevoedet werden, als sy maer goet voedsel en kregen; dan om dat het roockachtigh uytwerpsel (dit stelt *Veiga* tot oorsaeck, daer hy even wel het Hayr onder de deelen aenmeent) soo veel te meerder groeyt, hoe het voedsel qualicker gekoocht werdt, daer door geschiedt het, dat sy oock in den ouderdom niet op en houden van wassen, ja selfs mede in sommige dooden. Waer uyt volkomenlick bewesen werdt, seydt *Fernelius*, dat sy niet by middel van de na-treckende natuyre; maer alleen door kracht van het overtolligh uytwerpsel uyt den wortel voortgedreven werden. Dit schiet uyt, bereydt, ende voortgestooten zijnde, door kracht van de wermte, tot een teycken, dat se in de dooden niet altijd en groeyen. Dat se in de kinderen in haer opwassen, mede in de breedte uytwassen, sulcks doet de breedte van de deelen, daer sy door komen: ende dat sy verdicken, geschiedt om dat het roockigh overschot, daer sy van groeyen, met 'er tijdt dicker, ende drooger werdt.

Wy stellen dan de naeste stoffe van het Hayr in een roockachtigh overtolligh uytwerpsel, ende de vordere in een overige vochtigheydt, voornamelick in de Klieren haer onthoudende. Derhalven, daer Klieren zijn, groeyt gemeenlick Hayr, gelijk achter de Ooren, onder de Oxelen, in de Liesen; ja oock op 't Hooft; gelijk de Heiffenen, gelijk de groote Hippocrates schrijft, zijn als Klieren, wit, ende wrongeligh, doen oock den selvigen dienst aen 't Hooft. Want sy staen, als een Kop, boven op 't lichaem, ende ontfangen gestadigh de dampen, die van onderen op-waessenen, waer van een deel door de naden van de Pan vervliegt, een deel tot Hayr gedijdt.

5. Het Hayr is alderlangst op 't Hooft, om dat de Heiffenen grooter zijn als de ander Klieren, ende alderdickst, om dat de Huydt aldaer dickst is, even wel ydel, ende genoegh stoffe in-houdende. Soo dat na de Huydt dick, ofte dun is, gesloten ofte ydel, de Vochtigheden veel, ofte weynigh, de Wermte sterck, ofte slap is, het Hayr dick ofte dun, hardt ofte slap, veel ofte weynigh voorkomt. De Heere van Busbecke, Gesant van Keyser Ferdinand de I. verhaelt in sijn Turcksche Reyfen, van een, die soo veel Hayrs op 't Hooft hadde, dat hy een mulker-kogel daer op konde afsteuyten.

6. Wat belangt de gedaente. Het Hayr is glat, ende recht, in de gene die genoegh vochtigheydt hebben, maer gekrult in de drooge van gematigheydt, waerom het oock harder is. Daer van zijn al de Moren, als van droogen aert, gekrult van Hayr; ende de Scythen, ende Thracyers hebben het lang, ende hangende, om dat die luyden vochtigh zijn, gelijk Aristoteles getuyght. De rechthuyghheit van 't Hayr komt daer- boven uyt de rechte van de tocht-gaetjens, waer door de dampen haer uyttocht hebben, gelijk in tegendeel de gekrulte. Het Hayr schijnt wel ront, maer is even wel vierkant, gelijk door de nieuw-gevonden glafen, die dapper vergrooren, alleen gemerckt kan werden. Het is oock hol, gelijk het Hayr van een Elant, ende de Vlecht van Polen ons betuygen; het welck blijktt, door dien dat het in de lengte kan gesplitst werden, gelijk de gemelte Aristoteles oordeelt.

7. De Verwe van 't Hayr volghet in de Beesten de verwe van haer Huydt; maer in de Menschen is sy seer verscheyden na het Landt, de Lucht, de uytsteeckende Vochtigheydt, ende den Ouderdom. Ten eersten, die heete ende drooge Landen, (daer oock foodanige Lucht is) bewoonen, en hebben niet alleen droogh, gekrult, ende broos Hayr; maer oock swart, gelijk de Egyptenaers, Arabiers, Indianen. Soo siet men door de banck in de Spaengjaerts, Italianen, ende de Françoysen, die aen d'andere grensen, meest al bruyn Hayr. Dan die haer onthouden in koudt ende vochtigh Landt, hebben niet alleen sacht ende recht Hayr: maer gemeenlick mede blondt, ofte bleyck, gelijk de Nederlanders, Engelschen, Deepen, Sweedsche, &c.

Ten tweeden volghet de Verwe de vochtigheydt, die boven d' andere uytmuyt. Want alle uytwerpsel treckt na den aert van sijn oorspronckelike vochtigheydt. In de gene, die veel koude, ende slijmerige vochtigheydt hebben, is het Hayr gemeenlick witachtigh, in galachtige geel, in swaermoedige bruyn.

Ten derden maect den Ouderdom hier oock veranderinge. Want in volwassene werdt het dicker, ende harder; ten laetsten oock bruyn, ende grijs.

8. Het Gebruyck van 't Hayr is drierley. Vooert eerst, om het lichaem te suuyveren van sijn roockachtige overtolligheydt. Derhalven is het dickwijs korten goedt, om 't gesicht, ende d'andere sinnen te scherpen. Ten tweeden, om te strecken tot gieraet, gelijk men siet hoe leelick de kaelheydt staet. Maer insonderheydt om het Hooft te decken, ende van de kouw te beschermen. Waerom gefont is, dat men het selve over de slagh van 't Hooft, daer het Been dunst is; ende over den Hals, daer den Rug-graet, ende de uytkomst van de koude Zenuwen beginnen, laet wassen. Dat verder over de schouderen gaet, en strijdt niet alleen tegen sijn recht gebruyck, daer het roe geschapen is, maer oock tegens de slichelickheydt, gelijk wel aengewesen is van den eerweerdigen, ende hoogh-geleerden D. Jacobus Borstius, in sijnze Ziel-buygende Vermaninge.

9. In het Hooft staet noch te letten op het Pericranium, ofte PANNE-VLIESCH, het welck de Panne van buyten bedeckt. Is redelick dick, na een vliesch; om dit edel been wel te beschermen. Spruyt uyt de Vefelen van het dicke Heiffen-vliesch, die het selve door de Naden van de Paone opgeeft. Het welck de oorsaeck is van de groote gemeenschap, die daer valt tusschen de Heiffenen, ende Heiffen-vliesen, met het Panne-vliesch. Dit is seer vast aen het Vleygh-vliesch, ende de Huydt, de welke, gequetst zijnde, daerom niet en behoeft te samen genaeyt te werden, alsoo de kanten niet verre van malkander en wijcken.

10. 't Gene het Panne-vliesch is in 't Hooft, dat is het Buyck-vliesch in den Buyck, aldaer mede een bysonder omvangende deel, ende, gelijk Pericranium, in 't Griecx Peritonaeum genoemt. Dit Vliesch bekleet in een gedaente van een Blaes, ofte lang Ey, al het In-gewandt van den Buyck, ende beslaet, gelijk oock andere Vliesen, uyt een Zadige stoffe; is een Vliesch, om in het swellen van den Buyck, te konnen op-geven; dun, om de onder-leggende deelen niet te beswaren; maer vast, ende sterck, om dat het gespannen zijnde, niet en soude scheuren; in de Vrouwen van onder den Navel dicker, om, in het dragen, beter te konnen recken; van buyten veselachtigh, om te vast aen de Spieren gehecht te zijn; van binnen glat, ende als met water besproeyt, om dat de Deimen soo veel te vryer, ende lossen souden leggen. Is alles dubbel, (gelijk alle Vliesen, sels oock, na het gevoelen van Laurentius, ende

ende
den R
soo v
sche
de f
drage
te ge
Vruc
Waer
van F
Galen
ben.
daer
doorg
mer l
ader,
der is
Lijf-
gaen,
gaten
genoe
oorfa

A
1. Ha
2. Oo
3. K
4. Sa
5. Gr
6. On
7. Po
M
Sp
8. Ho
9. Op
He
ade
He
del
10. N
sils
der
buy

W
groot
noem
door
waer
houde
werd
I.

ende *Cabrolus*, het dunne Breyn-vliesch) het welck aen den Rug-graet meest gesien werdt: maer is na beneden soo verre van malkander gescheiden, dat de Blaes tusschen beyde leyt, ende sulcks om dat het daer wel dienende sterckst te zijn, daer het den meesten last hadde te dragen, ende de Navel-vaten aldaer te vaster doortocht te geven. Waerom oock het Buyck-vliesch in de Vucht, van voren, daer de Navel is, doorboort wert. Waer uyt alleen soude kunnen blijcken den millagh van *Fernelius*, ende *Cabrolus*, die, tegens de leere van *Galenus*, dit Vliesch stellen gantsch geen gaten te hebben. Maer hier-en-boven, heeft het noch om hoogh, daer het aen 't Middel-rift gehecht is, drie gaten, die doorgang maecten voor de nedergaende Slagh-ader, met het sefte paer der Zenuwen, de opgaende Holle-ader, ende den Magen-hals, ofte Spijs-drager. Onder is het doorboot aen 't Eynde, den Hals van de Lijf-moeder, daer de Zaet-vaten na de Ballen neder gaen, ende de uyttschietende opklimmen. Maer dese gaten soudent beter scheuten, ofte uyttspruytels mogen genoemt werden. Hier door werdt het *Seburstel* veroorsaect, waer van wy op sijn plaetsche sullen handelen.

Het IV. Capittel.

ADEREN.

1. Haer wesen, ende eygenschap.
2. Oorspronck.
3. Klap-vliesjens.
4. Samen-voeginge, ende gemeenschap met de Slagh-aderen.
5. Gebruyck.
6. Ondersebeyt, Verdeeling, ende Ken-teykenen.
7. Poort-ader. Hare tacken; Maegh-ader, Net-ader, Maze-krans-ader, Milt-ader, Kort-vat, Derm-ader, Speen-ader, Sloock-derm-ader, Derm-scheyl-ader.
8. Holle-ader, met haer twee tacken.
9. Opklimmende, met haer Spruyten; Middel-rifis-ader, Herte-krans-ader, Paerloose-ader, Rib-ader, Borst-ader, Neck-ader, Herte-vliesch-ader, Oxel-ader, Hoofst-ader, Salvatella, Lever-ader, Milt-ader, Middeld-ader, Krop-aderen.
10. Nederdalende tack van de Holle-ader, met haer Spruytels; Nier-bedt-ader, Melck-ader, Zaet-ader, Lenden-ader, Spier-ader, Snyt-ader, Buyck-ader, Onderbuyck-ader, Lajsch-ader, Been-ader, Moeder-ader.

WY komen tot de Vaten, te weten Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen, wel te recht, van den grooten *Hippocrates*, in sijn boeck van het Herte, genoemt Rivieren van de nature der menschen; want door de selfde vloeyen het Bloedt, ende de Geesten, waer by de natuylicke wormte, ende het leven onderhouden, voedsel, gevoelen, ende bewegen zengebracht werdt.

1. Wy sullen beginnen van de Aderen, als de enc-

kelste. Want sy bestaen uyt eenen enckelen rock, daer de Slagh-aderen een dubbelden, ende dicker hebben; Zenuwen in wesen verscheiden zijn, te weten van binnen merchachtigh, van buyten vleysigh.

Ader is een lang, ende rondt vat, pijs-gewijs hol, bestaende uyt een dunne, ende enckele rock, spruytende uyt de Lever, ende dienende om het Bloedt aen het Herte over te voeren, ende te verdeelen tot voedsel van het geheele lichaem.

Het wesen van de Aderen is vleysigh, om te beter te kunnen recken, ende mede-geven; enckel, dun, ende ydel, om dat door foodanigh vleysch het Bloedt moest zijpen tot voedsel van de deelen.

Sy werden somtijds noch van buyten bekleedt met een gemeen vleysch, insonderheydt die wat hoogh, verre, ofte overhardt gaen, gelijk in den Buyck, van het *Peritonaeum*, ofte Buyck-vliesch; in de Borst, van het *Pleura*, ofte Borst-vliesch. Maer als een Ader haer voeght in Ingewandt, ofte Spier, dan een heeft se desen gemeenen rock niet van doen, als by haer selven vast, ende sterck genoegh zijnde, ende niet dienende, om wel te kunnen waessenen, nauwer besloten te wesen.

2. Wy hebben in de beschrijvinge der Aderen gestelt, dat de selvige spruyten uyt de Lever, waer in de Genees-meesters groot verschil hebben met den wijsgeer *Aristoteles*, ende sijn navolgers, die haer beginnel in het Herte stellen, gelijk wijtloopigh ontledet werdt by *Andr. du Laurens* in sijn 4. Boeck, die mede op de 6. Oeffeninge, besluyt, dat soo van wegen de wortelingen, als van wegen de verdeeling, niet in 't Herte, maer in de Lever den oorspronck van de Aderen is. Soo heeft oock *Hippocrates* geseydt in sijn Boeck van 't Voedsel, dat de Lever was de wortel der Aderen. Maer wat de verdeeling aengaet, die geschiedt mede door het Herte, als het selve 't sijn gemaect Bloedt door de Slagh-aderen over 't geheele lichaem gestadigh uyttschiet.

3. Ende om dat het bloedt in den omloop (breeder beschreven in het *Steen-stuck*, nam. in 't Tweede Deel, 3. Boeck, Cap. 29. van den *Schar der Ongesondheydt*) niet en soude te rugge deynsen, soo zijn daer in gestelt eenige *Klap-vliesjens*, (gelijk in 't Herte) eerst beschreven, ende ondervonden in 't Jaer 1574. van den treffelicken ontleder *Aquapendens*, ende niet, gelijk *Riolan* voorgeeft, by *Sylvius*, die geen oude schoenen wilde verwerpen, als hy genoegh betoont heeft tegens de nieuwe ondervindingen van den noyt genoegh geprefen *Vesalins*. Dese Klap-vlieskens, ofte Schot-deurkens zijn van gedaente byna gelijk een half Maentje, spruytende uyt den rock der Aderen, wiens holte sy half fluyten, doch soo, dat sy na 't Herte toe, gelijk een Sas, open gaen, ende dats als het Bloedt voorby is, toevallen. Zijn gemeenlick twee by malkanderen, oock somtijts maer een, ende werden merckelick gesien in de Aderen van de Armen en Beenen, als hier onder, ende

boven

boven de Knye (A. B. C. D. E. F. G.) uytgebeelt is. Selves oock als den Arm gebonden wert, verneemt men van buyten in de Aderen eenige verheffinge, als knobbelen, door het Bloedt, dat aldaer tegen gehouden werdt. Nu dat het Bloedt niet van bovenen, gelijk het gemeen gevoelen is, door de Aderen na beneden fact: maer van onderen door de selve opgetrocken werdt, toonen sels de Heel-meesters, hoe wel sy de reden niet en weten, dat, als sy gelaten hebben, ende de Ader willen sluyten, haer vinger houden onder den bandt, waer door het Bloeden ophoudt, gelijk het niet en soude doen, als sy hem boven hielden. Dit gebruyck van dese Vliesjens is eerst bekend gemaect door den hoogh-geleerden *Harvius*. Genees-heer des Konings van Engelandt, in sijn Boeck van de beweginge des Bloedts, ende van my gevolght in 't gemelte Steenstuck, doch in hem soecken te wederleggen van den

Italiaenschen *Parisanus*, Françoischen *Primirostus*, ende, van wegen de Melck-aderen, in my berispt door den hoogh-geleerden *Plempius*, Professor te Loven, in sijn eerste uytgeven van de Genees-konste, maer in het tweede, overwonnen zijnde (gelijk hy in 't 2. Boeck, op 't 8. Capittel vromelick bekennt) door sels te sien, trouwelick wederroepen. Sommige blijven haerneckigh by het gene sy eens, al zijn sy daer na anders overtuight, opgenomen hebben: maer die haer gemoedt voldoen, houden de waerheydt, die sy met moeyten nasporen, voor de opperste wet. Ende voorwaer den eenen dagh leert den anderen, ende, gelijk de Poët seyt:

*Multa, dies, variisque labor mutabilis aevi
Retulit in melius.*

Nu, om noch klaerder aen te wijzen, dat dese Klapvliesjens in de Aderen staen, om na 't Herte gesloten zijnde, te beletten, dat het Bloedt niet weder te rugge en soude schieten, sullen wy daer van een proef geven in de Aderen van den Arm.

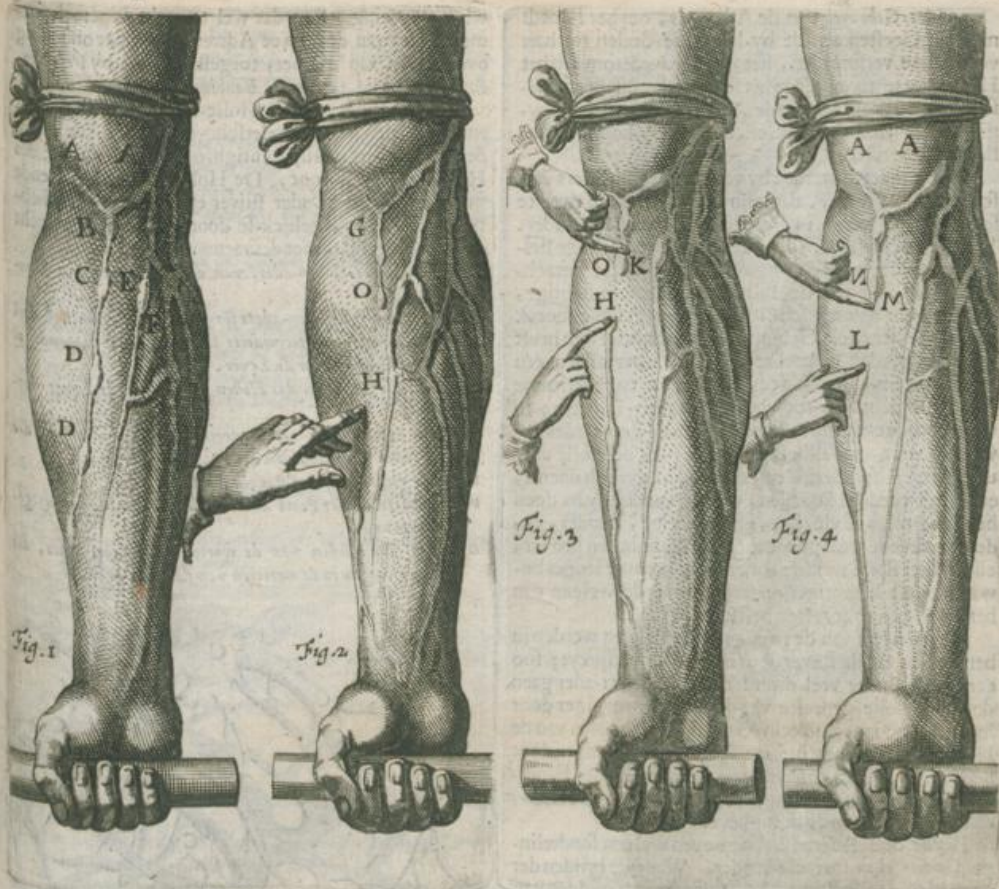
Laet den Arm binden boven den Elleboogh, gelijk men doet in 't Laten, (A. A.) van onderen sullen haer openbaren, voornamelick in Boeren, ende die gespannen Aderen hebben, eenige verheffingen, als knobbelen, (fig. 1. B. C. D. D. E. F.) niet alleen daer een scheiding valt, (E. F.) maer oock daer geene en is, (C. D.) ende die knobbelen komen van de Klapvliesjens. Op dese maniere haer buyten op de Hant, ofte Arm vertoonende, indien gy die knobbel beneden met daem, ofte vinger druckt, ende alsoo het Bloedt de onderleggende Klapvliesjens afstrijckt, (H. in de 2. fig.) soo sult gy sien, dat 'er, door het beletsel van de Klapvliesjens, geen volgen en kan, ende dat een deel van de Ader (H. O. in de selfde fig.) onder de knobbel, ende wech genomen vinger als wech is, ende boven de knobbel, ofte de Klapvliesjen; seer gespannen is, (O. G.) ja, indien gy het soo afgestreucken Bloedt (H.) ende de ledige Ader vast houdt, ende met de ander handt na de Klapvliesjens (O. in de 3. fig.) het bovenste gespannen deel neder druckt, (K. in de selfde) soo sult gy merken, dat het met geen kracht gedreven, ofte geperst en kan werden over het Klapvliesjen; (O.) maer hoe gy sulcks met meerder gewelt soeckt te doen, soo sult gy bevinden, dat de Ader soo veel meerder aen het Klapvliesjen (O. in de 3.) gespannen is, ende onder even wel (H. O. in de selfde fig.) ledigh is.

Daer-benevens, den Arm, als verhaelt is, gebonden, (fig. 4. A. A.) ende de Aderen gespannen xijnde, indien gy beneden eenigen knobbel, ofte Klapvliesjen, de Ader een wijl vast houdt (L. in de 4. fig.) ende het Bloedt opwaerts over het Klapvliesjen (N.) met den vinger (M.) sleet, gy sult sien; dat de Ader aldaer ledigh sul blijven (L. N.) ende dat het Bloedt niet en kan door het Klapvliesjen te rugge schieten; (te sien H. O. in de 2.) maer dat, de vinger wech genomen xijnde (H.) de Ader wederom van de onderste genomen vult werdt, ende xijn als (D. C.) Waer wyt klaerlick blyckt, dat het Bloedt van onderen na boven, ende van de kleine Aderen door de groote na het Herte gaet, ende niet van boven door de Aderen na de onderste Leden gesonden wordt. Ende

Fig. 1

Ende
vliesje
als 'er
boven
de bar
't gene
werdt
tal, of
verbet
Hie
ren, g
vliesje
der een
vinds
schete
die pla
jen, (

Ende al is 't, dat in sommige plaetschen eenige Klapvlietsjens, die soo naeuw niet gesloten en werden, ofte als 'er maer een is, schijnen des Bloedts doortocht van bovenen, niet geheel te beletten: nochtans gaet het door de banck, op de verhaelde wijze, ofte ten minsten, 't gene ergens door lossigheydt mocht gebeuren, dat werdt van de navolgende Klapvlietsjens, het zy door getal, ofte valligheydt, wederom goet gemaect, ende verbeteret.

Hier staet noch aen te merken: Den Arm, als voren, gebonden vande, ende de knobbelen haer aen de Klapvlietsjens openbarende, houdt den duym op een Ader, onder een Klapvlietsjen, in de plaets, daer ghy een volgende vindt, op dat 'er geen Bloedt uyt de Flant na boven en schiet; ende druckt dan met den vinger het Bloedt uyt die plaets van de Ader na boven voorhy het Klapvlietsjen, (L. N.) gelyck te voren gesejdt is; ende wech ne-

mende den vinger, (L.) laetse wederom van onderen (als D. C.) vol loopen; druckt dan, met het opsetten van den duym, het Bloedt wederom uyt, (L. N. ende H. O.) ende doet dat dickwils in een korte tydt; soo sult ghy de waarheyde van het gebruyck deser Vlietsjens, ende dat het Bloedt door de Aderen, van onderen na het Herte gaet, merckelick bevinden.

4. Daer is soodanigen samenvoeginge van Aderen met de Slagh-aderen, dat meest alle Aderen op een Slagh-ader leggen; ende het gebeurt geheel selden, dat een Ader sonder Slagh-ader is, maer nimmermeer werdt een Slagh-ader gevonden sonder Ader. Hier by kome noch een gemeenschap, door de openinge (seer merckelick te sien in de Ossen Aderen) die sy tegen malkander hebben, door de welke de Geesten, ende het Bloedt overgegeven werden; soo dat in het Ader-laten, met eenen de Slagh-aderen, haer ontlaffen.

K 5. Het

5. Het Gebruyck van de Aderen is, om het Bloedt met sijn Geesten aen de by-leggende deelen tot haer voedsel te verspreyden, het overige wederom aen het Herte over te geven, ende het selve ondertuffchen te beschermen. Want buyten de Aderen (als des Bloets eygen, ende natuurlicke plaatsche zijnde) komt het terflont te bederven.

6. De Aderen werden by verscheyde Ontleders verscheydelick *Verdeelt*, dan zijn bequamelick in twee te scheyden, te weten in Poort-ader, ende Holle-ader. Want de Navel-ader (die andere in de verdeelinge stellen) is een tack van de Poort-ader, gelijk de aderachtige Slagh-ader van de Holle-ader. De voorsichtige, ende gaeuwe nature, schrijft *D^r. Spiegel* in sijn 5. boeck van 't Menschelick Gebouw op 't 3. capittel, en heeft geen een Ader gemaect, gelijk daer alleen een Slagh-ader is, maer twee, om dat 'er tweederhande Bloedt moft wesen tot voedsel van het lichaem; te weten, dick ende grof, hoedanigh in de Poort-ader gevonden wert, ende dun, ende sijn, dat de Holle-ader uytgeeft. Alsoo de deelen, die men natuurlick noemt, ende het voedsel koocken, grover voedsel van doen hebben: maer de vleysige, ende spierige, dunder, ende dat alreede gaer gekoockt is. Want in een grover, ende vaster stoffe wert de natuurlicke wermt langer bewaert, ende krachtiger onderhouden; de welke dan het koocken, ende teeren best uytvoert.

De Wortels van de twee gemelte Aderen werden in het vleysch van de Lever door malkander verspreyt; soo even wel, dat 'er veel meerder van de Poort-ader gaen door het holle gedeelte van de Lever, weyniger door het bultige; in tegendeel veel meerder Wortelen van de Holle-ader door het bultige deel, ende weyniger door het holle; waerom de Ontleders meenen, dat het Bloetmaecken meest in de holligheyt geschiet, het verdeelen, ende opmaecken in de bultigheyt.

Beyde dese Aderen hebben even welen sonderlinge *Gemeenschap* met malkander. Want de eynden der Wortelen van de Poort-ader, schieten in 't midden van de Wortelen der Holle-ader, ende het uytterste van de Holle-ader versamelt hem in 't midden van de Poort-ader, soo dat het Bloet daer door van d'een Ader in de ander kan vloeyen. Doch al is 't, dat dese gemeenschap ontkent wert van *Fernelius*, ende dat *Fallopins* verklaert, de selve, oock na neersligh ondersoek, niet te hebben kunnen ondervinden; soo is wel waer, dat de selve in meerder-jarige niet klaer en blijkt, maer wel bescheydelick in jong-geborene. Want steekende in de Navel-ader een pijpen, soo bevint men dat de Dermen haer uytsetten, als oock de wortelen van de Holle-ader, het Herte, ende het vleysch van de Longen, om dat de Navel-ader in de Poort-ader uyt-komt, ende dat 'er in de Lever selfs verscheyden openingen zijn, tusschen de Poort, ende Holle-ader; als oock, dat de selve Holle-ader met de aderige Slagh-ader, een eygen, ende bysonder vat der Longen, gemeenschap heeft door een

wijder opening. Soo dat wel te recht de gemelte gemeenschap van dese twee Aderen, ende het onderling overleveren van 't Bloet, toegestaen wert by *Vesalins*, *Picolomineus*, *Laurentius*, *Baubinus*, ende *Riolanus*.

De Poort-ader, ende Holle-ader is door 't gesicht ende gevoelen licht te onderscheyden. Want de verwe des Poort-aders is bruynachtigh, ofte doncker-root: des Hollen-aders bly-root. De Holle-ader is loffer ende wecker, de Poort-ader slijver ende vaster. Wy hebben hier beyde, gelijk se door malkander gevlecht zijn, voor-geselt, met dese aenwijfinge:

A A De stam des Hollen-aders van de Lever opwaerts klimmende.

B B De stam des Hollen-aders spruytende uyt het bultigh deel des Levers, en noerwaerts keerende, door-loopende al de gedeelten onder de Lever.

C C C C De wortelen des Hollen-aders door de Lever verspreyd.

D D D D De eynden van de wortelen des Hollen-aders, die midden in de wortelen des Poort-aders dringen.

E E De grootste stam of struyck des Poort-aders.

F F De wortelen des Poort-aders, alle die hier bruynere uytgedrukt zijn.

G G G G De eynden van de wortelen des Poort-aders, die haer roegen in de wortelen van de Holle-ader.

7. Beyde dese Aderen sullen wy nu nader gaen beschrijven, beginnende van de Poort-ader. Dese is alsof genoemt, om datse haren oorspronck heeft tusschen de twee kleyne uytsteckfels, ofte uytpylingen (rot vermijdinge van het drucken der Wervel-beenderen) in 't hol gedeelte van de Lever, by *Hippocrates*, *Galenus*, ende andere Grieccken, eertijds Poorten geheeten. Sy hebben de selve oock den naem gegeven van *Stam-ader*, om dat se gelijk een stam van een Boom, haer onder in wortelen, ende boven in tacken uytspreyt. Na dat sy vier kleyne sprangfels uytgegeven heeft,

den het Gal-blaesjen, de Maegh, Net, ende eisten Derm, soo verdeelt sy haer in twee groote tacken, gaende na de Milt, ende het Derm-scheyl, die elck wederom kleyne spruyten uytgeven, gelijk in dit beeldt te sien is.

- 1, 2, 3, 4, 5. De bovenste tacken des Poort-aders door 't hol gedeelte des Levers verspreyt.
- AAA Hun verspreyding verbeeldt de gedaente des Levers.
- B De stam des Poort-aders uyt het hol gedeelte des Levers voortkomende.
- c Twee Aderkens na het Gal-blaesken gaende om 't selve te voeden.
- d De rechter Maegh-ader.
- e Verdeeling van de stam des Poort-aders in twee tacken.
- f De lincker en bovenste tack na de Milt loopende.
- g De rechter en onderste tack na het Darm-scheyl.
- h Ader die na de Maegh en 't Net loopt aen de rechter zyde.
- i De Darm-ader.
- k De minder Maegh-ader.
- l De rechter Net-ader.
- m Aderen die door 't Buycck klier-bedde verspreyt worden.
- n De grooter Maegh-ader.
- o Twee Aderen van de voorsyde tack het achterste des Maeghs door-vlechtende.
- p Verdeeling van de grooter Maegh-ader.
- q Des Maeghs Krans-ader.
- r Een tackjen van de silve Krans-ader.
- s De achterste Net-ader, loopende in 't onderste vlies des Nets en 'n de Kertel-darm.
- t Verdeeling des Aders die na de Milt loopt.
- v De lincker Net-ader.
- x D'ader die na de Maegh en 't Net loopt aen de lincker zyde.
- z Het korte vat, dat het swart-galligh Bloedt in de Maegh brengt.
- aaaa Aderkens die het lichaem des Milts door-loopou, verbeeldende de gedaente des Milts.
- b De rechter Darm-scheyl-ader.
- c De lincker.
- ddd De Suygh-aderen in de Darmen ge-ent.
- ee D'ader van de Kertel-darm.
- ff Aderen doorloopende de Eyndel-darm.
- gg De Speen-aderen.

Hier blyckt hoe dat uyt den Tack die na de Milt gaet, zijnde kleynder, ende leggende in de sincker zijde, spruyten de minder Maegh-ader, de voorste Net-ader, ende die den mondt des Maeghs, alseen Krans, omloopt. De andere begeven haer in de Milt, ende werden verdeelt in vele tackkens, om het swart-galligh Bloedt te voeren.

Uyt het uytterste tackken, ontrent de Milt, springt een spruytsel in de sincker zijde van de Maegh, Kort, ofte Aderigh-vat genoemt, waer door de swart-gallige vochtigheyt in den gront van de Maegh gebracht wert,

om, door haren suynen, ende serpen sinaeck, begeerte tot eten te verwecken.

Den anderen tack, die hem na de Derm, ende het Derm-scheyl streckt, is veel grooter, ofte ruymmer, ende maeckt ontelbare spruytsels; waer onder drie de voornaemste zijn, ende best konnen waer-genomen werden, de Speen-ader, Slop-derm-ader, ende die eygentlick den naem draeght van Scheyl-ader.

De Speen-ader gaet door het uytterste van den Kronckel-derm, ende de lengte van den rechten Derm tot op het eynd, dat sy met kleyne sprancxkens rontsom bevangt. Het gebruyck van dese Ader is, om het swart-galligh bloedt, als het in versloptheyt van Milt, ende anders, niet en kan gesuyvert werden, af te setten, gelijk somtijds nu en dan, somtijds oock op gefette tijdt door het Speen geschiedt; streckende tot groote

gefontheydt, ende voortkomen van Water, ende andere sieckten. Dese Aderkens en zijn niet alleen inwendige, waer van de Oude alleen gewagh maecken, maer oock nutwendige, de welke spruyten uyt den Buyckrack van de Holle-ader, ende stecken haer in de Spieren van 't Eynd, als suyder Bloedt van doen hebbende, het welck als sy te veel lofen, sware Sieckten veroorsaect. Anders werden sy gehouden, om den overvloed van het Bloedt te verminderen, ende de Lever te ontlasten; gelijk de inwendige, om het swart-galligh Bloedt in de Milt te suuyveren, ende af te setten.

De *Stock-derm-ader* streckt haer in den Blinden ofse Stock-derm, streckende om den selfden te voeden; gelijk oock, na het gevoelen van de nieuwe Ontleders, de volgende anders geen gebruyck en heeft.

De *Derm-scheyl-ader* heeft ontelbare spruytsels, die haer krom-weeghs door het Scheyl, tusschen de twee rocken van de Dermen, vervoegen. Tot noch toe is geloofst, haer gebruyck te wesen, om den Gijl te bereyden, ende, een beginsel van Bloedt gegeven hebbende, alsoo na de Lever te voeren. Maer op onsen tijdt zijn ander Aderen (*Melck-aderen* genoemd) ondervonden, die den Gijl in de Lever brengen. Even wel schijnt dat den ouden *Erasistratus* by *Galen*. dese Aderen mede al, doch gelijk als door een wolcke gesien heeft: maer zijn in 't Jaer 1623. merckelick bevonden in het ontleden van een levendigen, ende wel gegeten hebbenden Hont, by *Casper Asellius*, ontleder van Pavia, gelijk in sijn hier van uytgeven boeck breeder te sien is, ende dagelicks bevonden werdt.

8. De *Holle-ader*, die oock *Groote* van de Oude, ende de *Grootste* van *Galenus*, om haer wijde holligheyt, ende grootte, genoemd werdt, is de moeder van alle de Aderen, die van de Poort-ader niet en komen, ende spruyt uyt het bultigh deel van de Lever, waerom *Hippocrates* haer *Lever-ader* geheeten heeft. Na dat se veel sprancxkens over de Lever gespreyt heeft, soo vergadert sy haer in een dicke stam, die terstont verdeelt werdt in twee tacken, waer van den eenen opklimt, ende den anderen nederdaelt.

9. Den op-klimmenden stam van de Holle-ader schiet na boven tot de Krop toe, ende om dat soo groote, ende bloet-rijcke Ader in dien langen wegh geen hinder soude lijden, soo werdt sy eerst door een eygen gat in 't Middel-rift van de Borst gevar, daer na door *Vliesen* vast gehecht, ende met een groot Klier (*Thymus* geheeten) als een sacht kussen, onderstut. Geeft terstont vier affsetsels.

Eerst de *Middel-rifts-ader*, die het geheele Middel-rift omloopt.

Ten tweeden de *Krans-ader*, die het dick van 't Hert, alseen krans rontsom bevangt.

Ten derden de *Gadeloofse*, ofse *Paerloofse-ader* (soo genoemd, om dat se sonder weder-paer is, ende alleen in de rechter zijde gevonden werdt) die sprancxkens uyt-sendt aen de acht onderste Ribben, ende eenige kleyne, doch

vele, aen den Stock-derm. In dese eenige Ader staet tweederley gemeenschap aen te mercken. Eerst met de Borst-aderen, die uyt de Borst-ader spruyten; waer door in *Pleuris*, het Bloedt-laten in de eygen zijde seer hulpsaem is; ten anderen met de Nierbedt-ader, ende *Melck-ader*, door een kleyne tacxken, waer door *Fallopianus* meent, dat de Etter (gelijk ick dickwils gesien hebbe) in Teering, uyt de Borst met het water geloofst werdt.

De vierde is de *Rib-ader*, die de vier bovenste Ribben overloopt. *Laurentius* schrijft dese dickwils niet gevonden te hebben; maer dat, in soodanige gelegentheydt, het gebreck door de gemelte Paerloofse vervult werdt.

Na dat de Holle-ader dese vier affsetsels verspreydt heeft, soo werdt se geheel gesplitst in twee tacken, waer van den eenen sijnen loop heeft onder, den anderen op de Krop-beenderen.

Van den genen, die onder de Krop-beenderen schuyt, werden wederom vier andere uytgegeven, de *Borst-ader*, de *Neck-ader*, de *Herte-vliesch-ader*, ende de *Oxel-ader*. Uyt dese *Oxel-ader* spruyten door 't bovenste van den Arm, noch drie ander sprangfels:

Ten eersten de *Borst-ader*, na de Borst-spielen, ende de Borsten loopende.

Ten tweeden de *Hoofst-ader*, die boven over de Schouder komt, ende daerom oock *uyterlicke Schouder-ader* geheeten, werdt gemeenlick in de Hoofst-sieckten gelaten, hoe wel dat onderscheydt, gelijk den verfochten *Platerius* wel aenwijst, soo heel veel niet te beduyden en heeft, aengesien oock de *Lever-ader*, *Middel-ader*, ende andere, uyt de selve *Oxel-ader* haren oorspronck nemen. Haren ondersten tack voeght hem beneden met een tack van de *Lever-ader*, ende schierende van daer tusschen de twee laetste vingers, wert gemeenlick *Salvarella* genoemd, ende by de Arabiers *Syle*, die haer openinge in de slinker-handt seer dienstigh houden in swaeremoedige sieckten, het welck oock van de jonge Grieken, ende andere Genees-heeren goet gedaen wert, gelijk te sien is by *Bambinus* in 't 4. Boeck van sijn Ontleding op 't 3. Capittel. Ende dat de ondervindinge voor de selvige staet, getuyghet D^r. *Spiegel* in sijn 5. Boeck van 't Gebouw des Menschelicken lichaems op 't 7. Capittel. Want de oorsaek ondersoekende, bevondt hier tusschen dese Ader, ende by-leggende Slagh-ader vele openingen, gelijk daer gemeenlick zijn in de uysterste deelen, als de welke verre gelegen zijn van de fonteyne der wermt, ende derhalven werm, ende geestigh Bloedt van doen hebben. Wanneer dan dese Ader geopent werdt, om dat de openinge in de Slagh-aderen daer dicht by is, soo en kan het niet geschieden, ofse daer moet oock Bloedt loopen uyt de Slagh-aderen; het welck soo wel niet en kan geschieden in den Arm, om dat die openingen wat verder zijn, van de plaats, die met Laten geopent wert. Ende dit is oock de oorsaek, dat het Bloedt, 't welck uyt de Hant vloeyt, veel schoonder ende rooder is, als uyt den Arm, als veel uyt

uyt de Slagh-aderen by hem hebbende . Ende dewijl in de Milt ses-mael meerder Slagh-aderen zijn , als Aderen , soo en is 't niet vreemt , dat het Laten van de *Salvatella* voor haer gebreken soo groote baet bybrengt ; al is 't dat *Bariholinus* i. de *Venis* sulcks tegen-spreect .

Den derden ranck van de Oxel-ader is de *Innerlicke*, ofte *Lever-ader*, soo genoemt , om dat in sieckten van de Lever, de selve in den rechter Arm gelaten werdt, gelijk voor de Milt, in den sincker, ende daerom oock *Milt-ader* genoemt. De Meesters moeten haer in 't openen van dese Ader wel wachten, dat se de byleggende Zenuwe niet en quetsen . Want daer op volght Swelling, Onsteecking, Pijn, Trecking, ja dickwils de Doodt selve .

Van de twee laetst-gemelte Aderen, daer sy midden in den Arm te samen komen, werdt voortgebracht de *Middel-ader*, gemeenlick *Mediaen*, ende by *Avicenna* in 't Arabisch *Swarte-ader* genoemt. Dese is sonder gevaer te Laten, om datter geen Zenuwe onder en leydt .

Uyt ten tack, die boven op, ende over de Krop-beenderen gaet, komen de uysterlicke, ende innerlicke *Krop-aderen* .

De *Vyterlicke* is de kleinste, ende gaet door het Vleygh-vliesch, in ontelbare spruytjens sich verspreyende door de geheele Huydt van 't aengesicht . Geeft mede een tackken aen de Hooft-ader, waerom in Hooft-sieckten dese Ader voor andere wel genomen magh werden ; maer anders dient maer geopent de gene, die haer meest openbaert, alsoo sy alle uyt eenen wortel spruytende, de Holle-ader konnen ontlasten .

De *Innerlicke Krop-ader* is veel dicker, eyndight in de Heffenen, doortogen hebbende de voeren van 't harde Heffsen-vliesch .

10. Dit is soo veel aengaet de *opklimmende Ader*. Wy komen nu tot de *nederdalende*. Uyt haren stam spruyten mede vijf sprangfels, ende twee tacken .

De eerste spruyt is de *Nierbedt-ader*, die het Vet van de Nieren haer voedsel aenbrengt .

De tweede is de *Melck-ader*, die in de Nieren schiet, om het Bloedt, dat aldaer, niet genoegh gekoockt, overschiet, wederom na het Herte te voeren, gelijk breeder aengewesen is in ons *Steen-fluck*, in 't 2. Deel, 3. Boeck, Cap. 29. van den *Schat der Ongefonsbeyt* .

De derde is de *Zaet-ader*, waer door het overschot van het gesuyvert zaedt, wederom uyt den stam van de Holle-ader, door de Nieren in het Herte getrocken wert .

De vierde is de *Lenden-ader*, dienende om het overschot van 't voedsel der Vliesen, ende merch der Lenden-wervelen doortocht na het Herte te geven .

De vijfde is de *Spier-ader*, de welke het voedsel, dat in de omleggende Spieren niet aen en kleeft, van het Herte door laten trecken .

Uyt dese Nederdalende Ader schieten noch twee *Zen-tacken*, (soo genoemt, om dat sy op het Zijde-been leggen) uyt de welke wederom vijf aetsfels spruyten .

De *Stuyt-ader*, gaet na het Stuytbeen, ende voert het Bloedt, dat aldaer overschiet, na het Herte .

De *Buyck-ader*, klimt, onder de rechte Buyck-spier, boven de Borsten, met welckers Aderen sy vermengt werdt, het welck de oorfaeck is van de groote gemeensfaemheydt, die in de Vrouwen is tusschen de Borsten, ende Lijf-moeder . *Cabrolus*, (gelijk oock *Columbus*) hoe wel een neersigh Ontleder, wil sulcks ontkennen, dan werdt wel te recht, daer over, in sijn byvoeghsel van 't 24. Capittel, berispt door den hoogh-geleerden Heere *Plempius*, daer tegen-stellende de wijze oudtheyt. Soo verhaelt onsen oudisten *Hippocrates*, in sijn Boeck van de Klieren, dat ongefons Bloedt in de Borsten opslaende, aldaer Gefwellen, ende Onsteeckingen veroorsaect . *Laurentius* getuyghet van Vrouwen, die de Stonden, die van beneden gestopt waren, door de Borsten, op haren tijdt loosden, het welck *Amatus Lusitanus* oock verklaert in twee Vrouwen gesien te hebben . Ende *Brassavolus* seyt van een andere, welckers Borsten in plaets van Sogh, Bloet gaven. De Soogende Vrouwen, om dat haer Bloet, 't welck anders gewoon is op sijnen tijdt in de Lijf-moeder te schieten, na de Borsten opgetrocken werdt, krijgen selden haer Stonden .

De *Onder-buyck-ader* onderhoudt de gedeelten des Onder-buycks, ende gaet in de Lijf-moeder, Blaes, ende den Eyndel-derm, alwaer sy het uytwendigh Speen onderworpen is .

De *Lasch-ader*, loopt na het Gemacht, aldaer het overige Bloedt van daen halende .

De *Beem-ader*, komende uyt de Liefsten, schiet veel tackkens door de Dye, Been, ende Voet, alwaer op den Encklauw haer merckelick vertoont de *Saphena*, by ons *Moeder-ader* genoemt, om dat sy met groot voordeel in Sieckten van de Lijf-moeder, insonderheydt als de Stonden ophouden, geopent werdt .

A. De Stam des Hollen-aders onder 't Herte .

B. boven 't Herte .

C. Openinge van de Holle-ader in 't Herte .

D. De Oxel-ader uyt het Sleutel-been komende .

e e. De Mam-aderen .

f. De Middelfrisi-ader .

F. Verdeeling des opklimmenden Holle-aders .

G. Harten-kroon of sie Krans-ader .

gg. De Hals-aderen .

hh. De Neck- of Wervel-ader, ende hare verspreydinge door de Spieren .

iii. De uytwendige Krop-aderen, ende hare verdeelinge achter d'Oor, in de Mondt, ende 't Voor-hoest .

kk. De inwendige Krop-aderen, ende hare verspreydinge door het Achter-hoest .

Llll. De Ongepaerde- of Gadeloose-ader .

mm. De Opperste Tusschen-ribbige-ader .

nn. De Middelschots tacken .

ooo. Scheuten van de Holle-ader door de Lever .

O. Tack van de Holle-ader na de Milt gaende .

slinker holligheydt van het selve, volgens de leere van de Ontleders, ende de ondervindinge.

3. Het *Wesen* van de Slagh-aderen is mede vliesfigh, om bequamelick te kunnen uytgebreydt, ende te samen getrocken werden; het welck aen hun noodiger was, als aen de Aderen, als gestadigh kloppende. Ende daerom is haer geen enckele, gelijk de Aderen, maer een dubbelden eygenen rock gegeven, als oock om dat het suyver, dun, ende geestigh Bloedt, dat sy voeren, soo lichtelick niet en soude verdwijnen.

Werden daer-en-boven mede, gelijk de Aderen, somtijds van buyten bekleedt met een dick, gemeen vliesjen, spruytende (als sy buyten het Ingewandt, ende de Spieren zijn) van de naest-gelegene deelen, ende soodanige Slagh-aderen, die een vliet hebben, 't welck oock Zenuwken ontfangt, zijn gevoelig; maer andere, als oock de Aderen, niet; derhalven kunnen sy sonder pijn gebonden, gesneden, ofte gebrandt werden.

4. Haer *Leger-plaets* is wat dieper, te weten onder de Aderen, ende dat soo wel in uyerlicke, als inwendige deelen, uytgenomen eenigh beletsel, gelijk, ontrent het Struyt-been, alwaer de Slagh-ader, om van het bloote Been niet beschadicht te werden, klimt over de Ader, daer sy te voren onder kroop, ende wederom, als sy het Been voorby is, haer onder de Ader verberghet.

5. Sommige Slagh-aderen strecken haer uyt tot in 't Gedermt, aldaer voedsel aenbrengende; sommige loopen na de Huydt, alwaer sy met eenen lucht ontfangen, ende de roockachtige dampen uyt-jagen. D' *Plasteren* ontkent, dat sy haer souden begeben tot in het Been; dan D' *Spiegel* getuyghet te Padua ondervonden te hebben in een groot *caries*, ofte verdorventheydt van het Kuyte-been, het wesen van 't Been met een Slagh-aderken doorboort.

6. Het *Gebruyck* van de Slagh-aderen is al meest verhaelt, te weten, dat sy strecken, om het Bloedt, dat in 't Herte gesuyvert, ende sijn gekoockt is, met haer kloppen, door 't geheele lichaem te drijven, tot voedsel, ende onderhoudt van al de leden, als oock tot verquickinge van ons natuylicke weimte.

7. Dit kloppen, ofte slaen van de Slagh-aderen, wordt gemeenlick *Pols* genoemt, na het Latijnsch *Pulsus*, ende en geschiedt niet door kracht, die de Slagh-aderen by haer selfs hebben, gelijk eertijds *Praxagoras* meende, noch door de hitte van 't Bloedt, gelijk het gevoelen was van *Aristoteles*; maer door kracht, die van het Herte door de rocken van de Slagh-aderen vloeyt, de welcke daer na verweckt wordt van den geest, die in haer holligheydt is. Sulcks blijkt volkomenlick hier uyt, dat, wanneer eenigh deel van een Slagh-ader toegebonden wordt, het selvige niet meerder en slaet, voor al eer den bandt losch gelaten is. Ten anderen, na dat hem het Herte uyt- ende in-treckett, soo doen oock gelijckelick de Slagh-aderen; gelijk te be-

mercken slaet, als men de eenē hant houdt op de plaetsch van 't Herte, ende de ander op den Pols, als oock uyt de Ontleding van levendige Dieren. Derhalven is de mislagh van den ouden *Erasistratus*, leerende, dat als het Herte sich uytbreyt, de Slagh-aderen te samen getrocken werden, ende het Herte nedergaende, dese haer opgeven, qualick gevolght, onder de nieuwe, van *Fernelius*, *Columbus*, *Cardanus*, ende *Sealiger*; ende haer redenen werden volkomenlick wederleyt by *Laurentius* in 't 9. Boeck van sijn Ontleding, *quest. 10.*

8. De *Verdeeling* der Slagh-aderen, die by-na altijt met de Aderen gaen, sal lichter ende korter zijn, om dat in 't laest-voorgaende Capittel de verspreyding der Aderen is aengewesen.

De *Groote Slagh-ader*, de moeder van alle d'andere, springende uyt de slinker holligheydt van 't Herte, alwaer sy binnen 't Herte vlietich van haer geeft de *Kroon-slagh-ader*, het onderste van 't Herte kroons-gewijs bevangende, daer na de holte uytshietende, wordt verdeelt in een opklimmende kleynder Stam, ende in een nederdalende grooter.

9. Uyt den opklimmenden Stam komen de Slagh-aderen, die na de *Krop* schieten, de welke ter zijde van de *Strote-pijp* opklimmende, ende door vele tackkens de nabuyrige deelen besproeyende, loopen na de gront der Heiffenen by de afwassen van 't Wigge-been; alwaer sy het *Wonderbaerlick Net* van *Galenus* vlechten. Van daer klimmen sy na de boven Heiffen-groefkens, ende breyden het *Wonderlick Net* van *Columbus*. Ten lesten loopen sy voort tot het vierden Heiffen-groefken.

De *Necke-slagh-ader* schiet door de gaten van de dwersche uytsteekfelen des Necks, na de Heiffenen.

De *Schouder-slagh-ader* loopt over de Schouder tot in den Arm.

De *Borst-slagh-ader* steeckt haer in de Spieren van de Voor-boest.

10. Uyt den Stam van de groote Slagh-ader, die na beneden loopt, spruyten de volgende tacken.

De *Carotides*, ofte *Slaep-slagh-aderen*, klimmen, ter zijden de rouwe Ader, recht na 't Hooft op. Werden oock *Leibangia*, ende *Apoplexia* genoemt, om dat se een diepen Slaep, ende Slapende-koortsche kunnen verwecken, te weten, wanneer sy verslopt zijnde, beletten het in-komen van den Levenden geest uyt het Herte in de Heiffenen, daer sy den Zielicken tot voedsel moet dienen, gelijk *Laurentius* schrijft 4. *Anat. 10.* Dan den ouden *Ruffus van Ephesus* getuyghet, op sijnen tijdt bevonden te zijn, dat de Slapende-sieckte geen gebreck was van de Slagh-aderen, maer wel van de byleggende Zenuwen; gelijk *Galenus* oock seydt (in sijn Boeck van de Nuttigheydt der Aeminge op 't 5. Capittel) dickwils vernomen te hebben, dat als dese Slagh-aderen toegebonden waren, het Dier geen schade en lede, ende even vry den Adem haelde, ende het lichaem beweeghde. Waer uyt hy in 't gevoelen steeckt, dat de Heiffe-

Heiffenen den levenden geest wel fouden kunnen miffchen. In tegendeel verklaert *Valverda* in fijn 6. Boeck van de Ontleding, op 't 11. Capittel, den vermaerden ontleder *Columbus* in een jongen voor feer veel volck vertoont te hebben, dat defe Slagh-aderen verftopt, ofte gefloten zijnde, de Menfche terftondt met fleep overvallen wert. Hier van fchiet een fpranckens door de Opper-kaeck na elcken Tant, ende door het felve gefchieden de Sinckingen, die de Tant-pijn verwecken. Want afgesneden zijnde, houdt fy terftondt op.

De *Tuffchen-ribbige-Slagh-ader*, gelijk de *Gadeloofe Ader*, ende loopt om al de Ribben.

De *Slagh-ader des Middel-rifts* doorkruypt het geheele *Middel-rift*.

Des *Buycks-Slagh-ader*, de alder-grootfte, werdt de *Maegh*, *Lever*, *Milt*, ende *Net*, mede-gedeelt.

De *Onder-fcheyl-Slagh-ader* gaet na het fcheyl van het grove gedermta; gelijk de *Opper-fcheyl-Slagh-ader*, na het dunne; de *Nier-Slagh-ader*, na de *Nieren*; de *Lenden-ader*, na de *Lendenen*; de *Zaet-Slagh-ader*, na de *Klooten*.

De nederdalende tacken van de *Slagh-ader* brengen noch voort fes *spruyfels*, te weten, na de *Lenden-fpiere*n; het *Stuyt-been*, de *Buyck-fpier*, den *Onder-buyck*, het *Gemacht*, ende de *Beenen*.

De *Slagh-ader* wert met haer nu befchreven tacken, foo wel opklimmende, als nederdalende in 't volgende beeldt aengewefen.

A. Het begin van de groote *Slagh-ader* uyt het *Hert* opklimmende.

a a. Des felfs verdelinge ende *spruyten*, als

b. De *Kroon Slagh-ader*.

CC. De *Slagh-aderen* onder de *Krop- of Sleutel-beenderen* gelegen.

dd. De *Slach Slagh-aderen*, verdeelt in

ee. *Vytwendige*, met hare tacken na de *Aenfecht-fpiere*n, *fapen des Hoofis*, ende *buytenfte des Oors* gaende.

ff. *Inwendige*, door de *Heiffenen* haer verffpreyende.

gg. De *Neck- of Wervel Slagh-aderen*.

hh. De *Spier of Schouder-tops Slagh-ader*.

ii. De *Mam Slagh-aderen*.

kk. De *bovenfte Tuffchen-ribbige Slagh-ader*.

ll. De *inwendige Schouder-bladts Slagh-ader*.

mm. De *uytwendige Schouder-bladts Slagh-ader*.

nn. De *opperfte Borst Slagh-ader*.

oo. De *onderfte Borst Slagh-ader*.

PP. De *Oxel Slagh-ader* na den *Arm* dalende.

Qq. Des felfs *opperfte Tack* door den *Arm* heen, tot aen de *Voorhand* verffpreydt, daer men de *Pols* tast.

Rr. Des felfs *onderfte Tack*, inffgelijcks tot aen de *Handt* afgaende.

De *Slagh-aderen* onder het *Hert*.

B. De *Nederdalende Stam* der groote *Slagh-ader*.

a a a. De *onderfte Tuffchen-ribbige Slagh-ader*.

bb. Des *Middel-rifts Slagh-aderen*.

C. Des *Buycks* groote *Slagh-ader*.

d. Des felfs *rechter tack*.

e. Des felfs *lincker tack* door de *Milt* verffpreydt.

f. De *Slagh-ader* der *Mage*.

g. Des *Maeghs* ende *Nets* *Slagh-ader*.

h. Des *Nets* *Slagh-ader*.

k. Des *Darm-fcheyls* *opperfte Slagh-ader*.

ll. De *Melck* ofte *uytjuygende Slagh-aderen*.

mm. De *Zaet Slagh-aderen*.

nnnn. Der *Lendenen Slagh-aderen*.

oo. Des *Darm-fcheyls* *onderfte Slagh-aderen*.

PP. *Heup Slagh-aders* tacken.

Qq. *uytwendige tacken*.

Rr. *inwendige tacken*.

S. De

- S. De Heylige Slagh-ader na 't Stuyt-been gaende .
- tt. Slagh-aderen des Onder-buycks , aen den Eyndel-darm ende het Gemacht streckende .
- uu. Slagh-aderen na de Lijf-moeder haer verspreyende .
- XX. Navel Slagh-aderen .
- ZZ. Opper-buycks Slagh-aderen .
- ΔΔ. Der Dyen Slagh-ader .
- αα. Des Schamelheyds Slagh-ader .
- ββ. De onderste Spiers Slagh-ader .
- ιι. Der Dyen uytwendige Slagh-ader .
- κκ. inwendige Spiers Slagh-ader .
- λλ. Een tack van de Waden Slagh-ader .
- ξξ. Des selfs tack , zijnde des Kuyts Slagh-ader .
- II. Slagh-ader die onder de bal van de Voet loopt , elcken Teen twee spruytjens verleenende .
- λλ. Tacken die in de Voet ende des selfs Teenen te niete gaen .

Het VI. Capittel.

Z E N U W E N .

- 1. Haer Bepalinge .
- 2. Wesen , ende Stoffe .
- 3. Oorspronck .
- 4. Gebruyck , ende Onderscheyt ; na haer In-planten .
- 5. Verdeeling , na haren Oorspronck .
- 6. Hoe sy uyt het Ruggen-merch spruyten .
- 7. Verdeeling in den Rug-graet .
- 8. Hals-zenuwen , ende die door Armen , ende Handen gaen .
- 9. Borst , Rug , ende Lenden-zenuwen .
- 10. Zenuwen , die uyt het Stuyt-been komen , ende door Beenen , ende Voeten haren loop hebben .

Gelijck de Aderen , ende Slagh-aderen , als Fonteyn-aders , het Bloedt , ende de Geesten , tot onderhoudt ende leven , door het geheele lichaem verspreyden ; soo werdt door de Zenuwen , als kleyne koordekens , het gevoelen ende bewegen , alle de leden aengebracht . Ende alsoo van de eerste in de twee laetst-voorgaende Capittelen gehandelt is , soo sullen wy nu komen tot de beschrijvinge des Zenuwen , beginnende van haer Bepalinge .

1. Zenuwe is een lang , ende rondt vat , voortkomende uyt Zaet , bestaende uyt Merch mer Vliesch bekleedt , spruytende uyt de Heffenen , ende het Ruggen-merch , brengende door het gantsche lichaem den Zielicken geest , tot gevoelen , ende bewegen van al de Leden .

Dat een Zenuwe lang , ende rondt is , blijkt by 't oogh ; als mede , dat hy uyt zadige stoffe bestaet . Want hy is byna sonder bloedt , geheel wit , ende koudt .

2. Het Wesen van een Zenuwe is tweederley , inwendigh , ende uytwendigh . Inwendigh is een Zenuwe wit , sacht , ende als Merch , byna gelijk het Heffsen-merch (alwaer het sijnen oorspronck uyt-trecket) ende van buyten , mede als de Heffenen , tot bescherminge van 't sachte Merch , met Vliesch bekleedt .

Hy en is niet sichtbaerlick hol , gelijk de Aderen , ende Slagh-aderen , om dat hy geen Bloedt ; maer alleen den Zielicken geest , die seer fijn is , moest overbrengen . Een Zenuwe is harder van stoffe , als de Heffenen , om dat hy een verre wegh moest doen , daerom zijn oock de verste de hardste ; als oock die tot het bewegen gestelt zijn . Want hardt is bequamer om yet te doen , als sacht om te lijden . Gelijk om dese reden , ende om dat sy niet verre en gaen , de Zenuwen van 't Gesicht , Gehoor , Smaeck sacht , ende die van den Reuck alderachtst zijn .

3. Den Oorspronck der Zenuwen werdt van Aristoteles , ende hem volgende Alexander , Averroës , Apopenensis , ende andere , getrocken uyt het Herte , doch door tusschen-komen van de Heffenen . Dan Hippocrates leert , ende Galenus bewijst , het welck mede by de Genees-meesters aengenomen werdt , dat de Zenuwen , uyt haer eygen hooft , van de Heffenen komen . Dese leere beweert niet alleen de gelijkheydt van Wesen , die daer is , tusschen het Merch der Heffenen , ende Zenuwen , maer oock de ondervindinge van 't Gesicht ; ende werdt nader bewesen , met wedelegginge van 't stuijvende gevoelen , by Laurentius 4. Anat. quest 7 .

4. Het Gebruyck van de Zenuwen is , om de Zielicke kracht , ende geest van de Heffenen , tot gevoelen , ende bewegen , door al de leden te verspreyden . Het bewegen tot de gene , die dat werck uytvoeren , gelijk de Spiers . Het gevoelen tot de Oogen , Ooren , Neus , ende alle Deelen , om te kunnen begrijpen , ende onderscheyden de dingen , die pijn aenbrengen . Beyde dit gebruyck , werdt daer door klaerlick bevestight , dat een Zenuwe afgesneden zijnde , het Deel , daer hy ingeplant is , verstont sijn gevoelen , ende bewegen verliest . Geen Lidt , schrijft Aristoteles , in sijn 3. boeck van sijn historie der Dieren , en werts met Doovigheyt , Beroertheyt , ofte Treckinge bevangen , dat sonder Zenuwe is . Nu Doovigheyt is een vermindering van gevoelen . Beroertheyt een wech-neminge van gevoelen ende bewegen , Trecking een onwilligh bewegen .

5. De Verdeeling der Zenuwen werdt genomen na haer beginsel , te weten , dat sommige spruyten uyt de Heffenen , andere uyt het Ruggen-merch . De eerste hebben wy meest verhandelt in den Schat der Ongefontheyt , derhalven sal genoegh zijn , dat wy hier de andere alleen beschrijven .

6. De Zenuwen , die uyt het Ruggen-merch voortkomen , zijn wel ontallick ; maer dewijl , als sy schieten door de gaten van de Wervel-beenderen , haer te samen voegende een lichaem maken , daerom stellen de Ontleiders soo veel paren , ofte koppelen (aldus genoemt om dat 'er uyt elke zijde een spruyt) van Zenuwen , als 'er gaten in de Wervel-beenderen zijn . Elke Zenuwen dan heeft in sijn begin veelderhande Veselen , mede uyt Merch , ende een dun Vliesjen bestaende , de welke neder dalende allenckens haer van 't Ruggen-merch afsonderen , niet juyft daer sy doorschieten , maer dickwils

wel een handt-breedt hooger, ende, aen de gaten der Wervel-beenderen gekomen zijnde, werden bekleedt met een rock van het dicke Herffen-vliesch, waerom sy schijnen maer een Zenuwe te wesen, maer door het gat gekomen zijnde, soo vertoonen haer wederom de selve tacxkens, even-cens als een gedraeyt touw, dat aen't begin, ende 't eynde los gemaect, ofte ondraeyt is.

In de eerste figuylr.

- A Het begin van 't Rugge-merch buyten de Hoof-pan .
 B Syn dicke in de Lenden-wervelen .
 C Syn verspreyding in Veselen .
 D Seven paren der Necke-Zenuwen .
 Van D tot E de Rugge-Zenuwen .
 Van E tot F de Lenden-wervelen .
 Van F tot G de Stuyt-been-Zenuwen .
 H Het eynde van 't Rugge-merch in Veselen uytgaende .
 I K L Worden eenige Zenuwen vertoont hoe die met Veselen uyt het Merch spruyten .
 M M Worden de knoopen verbeeldt, die uyt de vereeniging der Veselen komen .
 N O Vliesen het Merch bekleedende .

In de tweede figuylr.

3. 4. 5. 6. 7. De Zenuw-paren uyt het Rugge-merch spruytende, die van andere uyt het Herffen-merch geseydt worden te komen .
 B Het Rugge-merch buyten de Hoof-pan .
 C Veselen en adraden in de welcke het verdeelt wordt .
 D 7 Het Necke-merch, en sijn seven paren der Zenuwen .
 E 19 Twaelf paren van Rugge-Zenuwen .
 F 24 Het Lenden-merch, en vyf paer Zenuwen .
 G 30 Het Stuyt-been-merch, en ses paer Zenuwen .
 H Het uyttersten van 't Rugge-merch .

7. Het Merch uyt de Hoof-pan schietende is wonderlick vruchtbaer om Zenuwen voort te brengen; waer van de Ontleders dertigh voorname paren hebben aengemerckt; seven in den Hals, twaelf in den Rug, vijf in de Lendenen, ende ses in 't Stuyt-been.

8. Uyt de seven paren der Hals-zenuwen, hebben het eerste, ende tweede wat bysonders, te weten, dat se niet, als andere, uyt de rechter ende slinker zijde, maer van voren, ende achteren uytspuyten, ende sulcks van wegen de bysondere t'samen-lettinge (stretchende tot versceektheydt van 't bewegen) die daer is tusschen den eersten, ende tweeden Wervel.

Het eerste paer komt uyt de gaten van den eersten Wervel, ende schiet van achteren een taccken in de kleyne Spieren van 't Achter-hoof, ende werdt van voren versonden door de Spieren van den Slock-derm, ende den Hals.

Het tweede verspreyt hem over de geheele Huydt des Hoofs, van voren door die van 't Aengesicht, ende van achteren door de gene, die de tweede Wervel met het Achter-hoof gemeen heeft.

Fig. 1

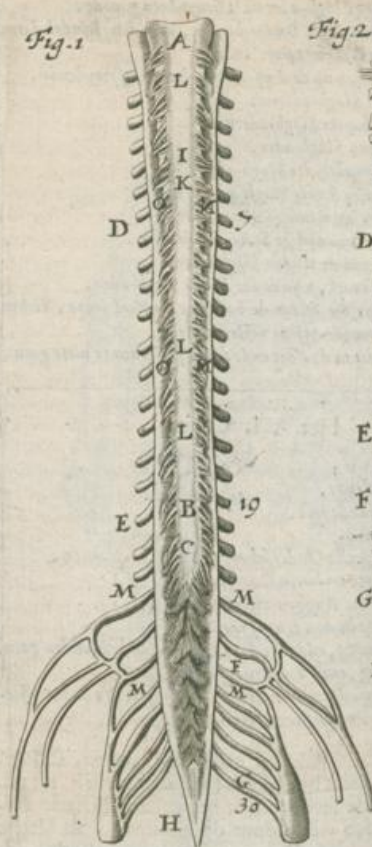

Fig. 2

Het derde paer, door het gat, 't welck tusschen den tweeden ende derden Wervel gemeen is, uytspuytende, werdt terstondt in twee tacken verdeelt, waer van den voorsten hem verspreyt in de Hals-buigende Spieren, den achtersten in de gene, die het Hoof, ende den Hals uyt-recken.

Het vierde, vijfde, ende sesste, gaen na de Spieren der Armen, Hals, ende Schouder-blad, ende het sevende in de breedste Spier van den Arm, tot in 't uytterste van de Handt; allegader met eenige tacckens in 't Middel-rist, waer door het selfde soogroote gemeenschap met de Herffenen heeft.

Door den Arm, ende de geheele Handt loopt ses paer Zenuwen.

Het eerste paer schietende door het gat van den vijfden Wervel, gaet meest in den Spier, *Deltoides* genoemd, ende de Huydt van den Arm, latende een sprancken, dat de Hoof-ader vergeselschap. Het

Het tweede, wat dicker zijnde, komt uyt het fefte Wervel-been, gaet door het voorfte, ende midden van den Arm, ende schiet eerst in den twee-hoofdigen Spier; daer na nederdalende, geeft een taexken aen den langften Arm-spier; ten laetften aen den Elleboogh komende, werdt somtijds in twee, somtijds in drie tacken gefplift, de welcke in de geheele Huydt van den Arm, ende in de Handt verloren werde; waer van de leeghfte, onder de Basilica, ofte Lever-ader, schuylt.

Het derde vermengt hem met het voorgaende, ende schiet zijn tacken in de Spier, die onder de twee-hoofdige leyt, ende het binnenfte van de Handt.

Het vierde, ende dickfte van alle, gaet onder de selve Spier, met een diepe Ader, ende Slagh-ader ver-gefelchaft, ende wert daer na verscheyden uytgebreyt. Verfiet de Spieren, die den Arm uytsteken, de Carpus, ofte Voor-hant, Duym, ende die de Vingers uyt-recken.

Het vijfde, gehecht aen het voorgaende, tuffchen de Arm-spieren, die het met taexkens verfiet, nederdalende, verspreyt hem voor, ende achter tot in de Vingeren. Het welck de oorfaeck is, dat door drucken, stooren, ofte binden van den Arm, dickwils eenige doovigheyt in de Vingeren vernomen werdt.

Het fefte paer, tuffchen de Huydt, ende 't Vleyfgh-vliesch schietende, eyndicht in de Huydt van den Arm. 9. Door de Wervel-beenderen van de Borst, ende Rugge spruyten twaelf paer Zenuwen, die allegader tufftont in 't uytkomen, haer verdeelen in een grooten, ende kleynen tack, waer van den eenen na voren gaet, ende van binnen al de Ribben doorloopt; den anderen schiet achterwaert, fleect, ende verliest hem tuffchen de Spieren, die aen d'uytsteeckfels van de Wervel-beenderen gehecht zijn.

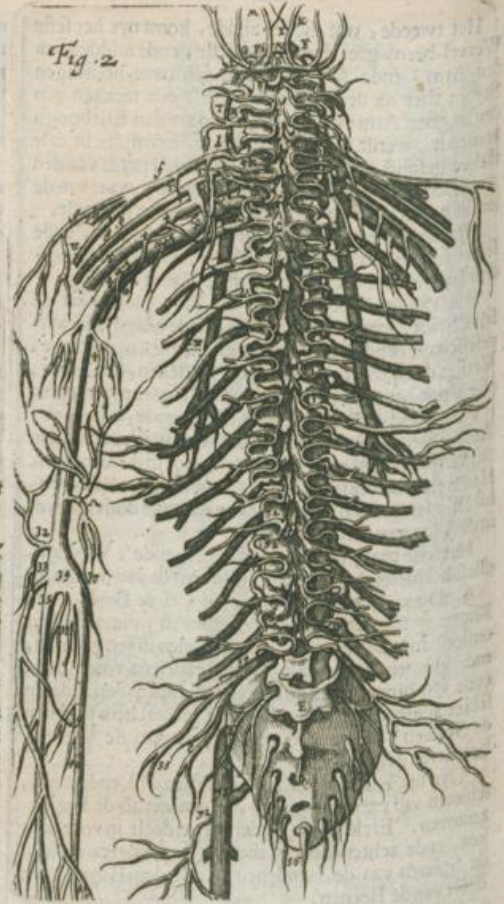
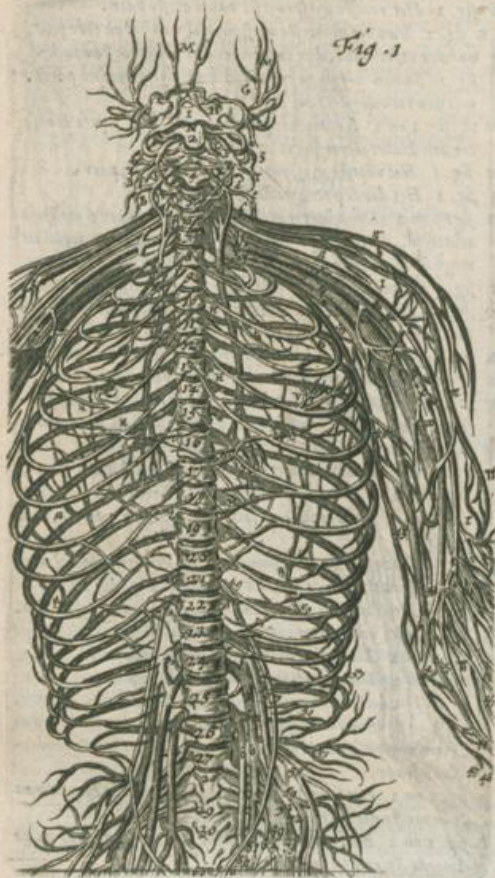
Uyt het Rugge-merch, als het in de Lendenen is, schieten vijf paer Zenuwen, wat grooter als de Rugge-zenuwen. Elck werdt wederom verdeelt in voor-tacken, ende achter-tacken, die haer begeven ten deele in de Spieren van de Lendenen, ende den Buyck; ten deele van de Beenen.

Volgen twee afbeeltfels, waer van het eerste aen-wijft de Zenuwen van voren, het ander van achteren. Hebben gemeene letteren, behalven daer anders aen-geteyckent is.

- a fig. 1 en 2 Het Rugge-merch schietende in de Wervel-beenderen.
- Van 1 tot 7 fig. 1 De seven Wervel-beenderen van den Elals.
- Van 8 tot 19 fig. 1 Twaelf Wervelen van de Borst.
- Van 20 tot 24 fig. 1 Vijf Wervelen van de Lendenen.
- Van 25 tot 30 fig. 1 Ses Beenderen van het Stuyt-been.
- a fig. 2 Het eerste Wervel-been van den Hals.
- c fig. 2 Het eerste Wervel-been van de Borst.
- d fig. 2 Het eerste Wervel-been van de Lendenen.
- e fig. 2 Het Stuyt-been.
- f fig. 2 Het achterste uyt-spruytsel van 't eerste paer.
- g fig. 1 en 2 Der selver verdeelinghe in de Spieren der Hersen.

- h fig. 1 Het voorste uyt-spruytsel van 't eerste paer.
- i k fig. 2 Van het achterste uyt-spruytsel van het tweede paer, na boven treckende, den dunsten tack i den dicksten tack k.
- l fig. 2 Samen-voeginge van den tack des tweeden paers, met den tack des dardens.
- m m fig. 1 en 2 Het tweede paer door de Hoyal van 't Hoofst tot den Elals toe verspreyt.
- n fig. 1 Het voorste uyt-spruytsel van het tweede paer.
- o fig. 1 Het derde paer, en de derde Wervel.
- p fig. 1 en 2 De achter-ranck van het derde paer, eerst na achteren, dan onder de Spieren voor omgedraeyt, welcken wegh al de tacken van de paven tot 24. volgen.
- q fig. 1 Voorste, vier dubbelde tack van het eerste paer.
- r fig. 1 Des selfs eerste tack gaende na de Spieren, die den Elals roeren.
- s fig. 1 en 2 Den tweeden versamelt hem met het tweede paer.
- t fig. 1 Den derden tack met den tack x vermengt.
- u fig. 1 en 2 Den vierden tack tot de Spieren van die plaetsche by de dwersche uytsteeckfels van de Wervel-beenderen te samen komende.
- v fig. 1 Het vierde paer met het vierde Wervel-been.
- w fig. 1 en 2 Den achtersten tack van 't vierde paer.
- x fig. 1 en 2 Den voorsten tack van 't vierde paer in drie gefplift.
- y fig. 1 Den eersten tack, ontfangende het uyt-spruytsel u.
- a fig. 1 Den tweeden tack, na de Spieren loopende.
- b fig. 1 Den derden tack, rakende een deel van 't vijfde paer.
- c fig. 1 Het vijfde paer.
- d fig. 1 en 2 Den achtersten tack van 't vijfde paer.
- e fig. 1 en 2 Den voorsten tack van 't selfde paer.
- f fig. 1 Dit deel maect insonderheyt de Middel-rifts-Zenuwe.
- g fig. 1 en 2 Een tack van de Zenuwe d, die boven door den Arm kruyft, ende eenige uyt-spruytels onder het Schouder-bladt sendt.
- h fig. 1 en 2 Een spruyt van de Zenuwe f na de Hoyal van 't bovenste des Arms.
- i fig. 1 en 2 Een tack van de selfde Zenuwe, gaende na de tweede Spier van de Voor-arm.
- j fig. 1 en 2 Een andere tack de selfde, ende de Hoyal in-geplant.
- k fig. 1 Het fefte paer.
- l fig. 2 Den achtersten tack van 't fefte paer.
- m fig. 1 Den voorsten tack van 't selfde paer.
- n n fig. 1 Sijn uyt-spruytsel om de Middel-rifts-Zenuwe te maecten.
- o o fig. 1 en 2 De Middel-rifts-Zenuwe uyt drie sprancken b e ende m voortgebracht.
- p fig. 1 en 2 Sijn verdeelinghe door het Middel-rift.
- q fig. 2 Een tack van het fefte paer loopende na de hollighyt van het Schouder-bladt.
- r fig. 1 en 2 Vervoeging van den tack l met zijn nabuyrige tacken, welckers deel na den Voor-arm gaet.
- s fig. 1 Het sevende paer.
- t fig. 2 Den achtersten tack van het selfde paer.
- u fig. 1 De samen-komste van het sevenste paer met de nabuyrige taexkens.

††† fig. 2. Zijn spruytsels in de Spieren van de Schouderen, ende Voor-arm.

8 fig. 1. Het achtste paer, ofte het eerste van de Borst.

u fig. 2. Den achtersten tack van het achtste paer.

x fig. 1 en 2. Vervoeging van het achtste paer met het sevendende, waer uyt eenige Zenuwen na den Voor-arm gaen.

y fig. 1. Een tack van het achtste paer hem uytstreckende boven over de Borst.

uu fig. 2. Sprang sels van het achtste paer gaende na de Spieren van den Voor-arm.

o fig. 1. Het negende paer.

β fig. 2. Den achtersten tack van 't selfde paer.

d fig. 1. Den voorsten tack;

ζ fig. 1. Zijn sprang sels na de Borst-spieren.

van 10 tot 19 inclusy fig. 1. Paren van Zenuwen tusschen de Ribben.

vv fig. 1. Sprang sels van de Tusschen-ribben-Zenuwen aen de wortels van de Ribben, den Ribben-zenuwe uyt het sifte paer der Heffenen gesproten, vermeerderende.

ooo fig. 1. Tacken van de Tusschen-ribben-Zenuwen na de Spieren, die de Borst bekleeden.

ii fig. 1. Tacken na den eersten Spier van den Voor-arm.

xx fig. 1. Tacken na het onderste van den gemelten Spier.

λλ fig. 1. Tacken na de scheunsche Spieren van den Buick.

μμ fig. 1. Na den breedsten Spier van den Voor-arm.

v fig. 1. Een taccken na den Tepel.

oo fig. 1. Tacckens van 't 18 ende 19 paer tot het beginsel van den Dye-spier.

ππ fig. 1. De eerste Zenuwe van den Voor-arm van buyten in de Huyde.

ε fig. 1 en 2. De tweede van den Voor-arm.

ςς fig. 1. De spruytsels van den selfden tot den eersten, ofte twe-

- twee-hoofdigen Spier, van de grooter Elle-pijp.
 7 fig. 1 en 2. De derde Zenuwe van de Voor-arm.
 v fig. 1. Sijnen tack na de Huydt.
 φ fig. 1 en 2. Tacckens na den grooten Spier van den Voor-arm.
 x fig. 1. Na de voorste Huydt van den Voor-arm.
 ψ fig. 1. Samen-komste van de derde Zenuwe met de tweede.
 * fig. 1. De tweede met de derde na de versameling nederdalende.
 Γ fig. 1. Een sprancxken van de tweede Zenuwe na de tweede Spier van de kleynder Elle-pijp.
 Δ fig. 1. Den bovensten tack van de tweede Zenuwe loopende door den Voor-arm tot het eerste gewricht van den Duym.
 Θ fig. 1. Den middel-tack van de tweede Zenuwe.
 Λ fig. 1. Sijnen voortganck tot in de Handt.
 Z fig. 1. Den ondersten tack van de tweede Zenuwe.
 ΠΞ fig. 1. Sijn twee tacken na 't binnenste van de Handt.
 φ fig. 1 en 2. De vierde Zenuwe van den Voor-arm,
 * fig. 2. ende van die Zenuwen, dienende de Spieren, die den Voor-arm uytstrecken.
 Ω fig. 2. Een tack na de Huydt des Voor-arms van achteren.
 32 fig. 2. Na de Huydt van het bovenste van den Voor-arm.
 33 fig. 2. Een tack de Spieren van de grooter Elle-pijp overloopende.
 34 fig. 2. Een twee-scheyding van de vierde Zenuwe, gaende na de grooter Elle-pijp.
 35 fig. 2. De hooger tack van de gemelte scheydinge.
 37 fig. 2. De leeger tack, streckende na de kleyne Elle-pijp.
 38 fig. 2. Hier van spruytsels na de boven Schouder-spieren.
 39-40 41 fig. 2. Drie tacken na de Spieren, die van de kleyne Elle-pijp komen.
 * fig. 1 en 2. De vijfde Zenuwe van den Voor-arm.
 43 fig. 1. Spruytsels van het eerste, ende derde paar der Arm-zenuwen, loopende na de Spieren, die van onderen de grooter Elle-pijp bekleeden.
 44 fig. 1. Een tack van de derde Zenuwe, gaende na het hol van de Handt ende Vingeren.
 45 fig. 1. Een tack van de vijfde Zenuwe na het binnenste des Handts.
 46 fig. 1. Spruytsel van den tack 45, gehecht aen de kleynder Elle-pijp, tot op het buytenste van de Handt.
 * fig. 1 en 2. De sesste Zenuwe van den Arm.
 47 fig. 1. Sijn eynde by de Kneuckel van de Handt.
 48 fig. 1. Sprancxkens van de sesste Zenuwe, gaende na de Huydt.
 van 20 tot 24 fig. 1. Vijf paren van Zenuwen uyt de Wervel-beenderen van de Lendenen.
 49-49 fig. 1. Een tack na de Klooten van het 20 paar.
 50-50 fig. 1. Zenuwen van de Buycq-spieren.
 51 fig. 1. Hier van spruytsels tot den breedsten Spier van den Voor-arm.
 52-52 fig. 2. De achterste tacken uyt de Wervel-beenderen van de Lendenen.
 van 25 tot 30 fig. 1. Ses paar Zenuwen komende uyt het Stuyts-been.

- 53 fig. 1. Een tack van het 25 paar, gaende na het binnenste van de Heup.
 54-55 fig. 2. Een tack van de Heup-zenuwe na buyten schietende, souden macker tot de Huydt, ende Spieren van den Bil.
 56 fig. 1 en 2. Het eynde van het Rugge-merch.
 57 fig. 1. De eerste Zenuwe van het Scheen-been,
 58 fig. 1. Tacken daer van na de Huydt,
 59 fig. 1. als oock na de Spieren.
 60 fig. 1. De tweede Zenuwe van het Scheen-been,
 61, 61. Daer van tacken na de Huydt.
 62. Een tack schietende boven op de Voet.
 63. Sprancxkens van den tack 61, die de Knye behelsen.
 64 fig. 1. Sijnen tack na de Spieren,
 65 fig. 1. Daer van een tack na den vijfden, of sie den drie-hoofdigen Spier van de Dye.

66 fig. 1 De derde Zenuwe van het Scheen-been .

67 fig. 1 Een sprancxken na de Spieren , die het gat van het gemacht-been in hebben .

68 fig. 1 Een tack , gaende na de binnenste Huydt van de Dye .

69 fig. 1 Een deel van de derde Zenuwe , gaende na de Spieren .

70 fig. 1 Daer van een affetsel na den tweeden , van de Kuyt-been-bewegende Spieren .

71 fig. 1 en 2 De vierde , ende alderdickste Zenuwe van het Scheen-been .

72 fig. 1 en 2 Synen tack achter aen de Hoydt van de Dye meestendeel verspreyt .

73 fig. 1 Eenen anderen na de Spieren , die uyt het uyterste van de Heup schieten .

10 Door het Stuyt-been rijsen ses paren , uyt welckers vier bovenste , ende drie onderste van de Lendenen , komen de Zenuwen van de groote Elle-pijp , ende andere , die haer door de nabuyrige Spieren van de kleyne Elle-pijp , ende Voet verspreyden , sulcks als aen d'ander zijde uytgebeeldt is .

74 Tack van de vierde Zenuwe des grooten Elle-pijps gaende na de vierde Spier van de kleynder Elle-pijp , tot in de Hoydt .

75 Tackens van 't vierde paer tot de hoofden der Voet-spiere .

76 Verdeeling van de vierde Zenuwe by de Hassen in twee stammen .

77 Den kleyNSTEN , ende dunsten stam .

78. 78 Synen tack na de Hoydt van buyten de kleynder Elle-pijp tot den Pinck toe .

79 Eenen anderen de Spieren ingelijft .

80 Den binnensten stam van de vierde Zenuwe .

81. 81 Eenen tack door de Spieren van 't Been tot in 't onderste van den Voet kruypende .

82 Versameling van den binnensten , ende buytsten doot uyt spruytsel .

83 Verdeeling van den binnensten stam door het onderste van den Voet .

84 Gedeelte van den tack 78 gaende na het bovenste van den Voet , ende den kleyNSTEN Tee .

85 Tack van den binnensten stam ontrent den Encklaar .

86 Synen anderen tack , hem na het bovenste van den Voet begevende .

Na dat de voorgenen Deelen wijdloopigh beschreven zijn , soo sullen wy nu komen tot haer gebreecken , beginnende , volgens de voorgestelde ordre , van de gene , die het *Oppper-huydeken* , ende *Huydt* meest onderworpen zijn .

H E T
T W E E D E B O E C K,
V A N
V L A C K E N , B L E Y N E N , P U Y S T E N ,
S W E E R E N , e n d e Z E E R E N .

Het Eerste Capittel.

VERBRANTHEYT,

1. van de Son.
2. Ken-teykenen.
3. Voor-teykenen.
4. Maniere om voor te komen.
5. Genesinge.

DE Huyt wert door verscheydene oorfaecken bevlackt, waer onder mede de Son is, het welck wy *Verbrantheit* noemen. Ende al en is dit geen groot gebreck, ofte dat veel hinder bybrengt; soo sullen wy oock, om de vlacken des Huydts na malkander te vervolgen, de selvige, als de slechtste, voor laten gaen.

1. Dese Vlacken werden verweckt, ende als gebrandt door de hitte der Sonne, op de Handen, ende insonderheyt het Aengesicht van de gene, die veel in de Son moeten wesen. Het welck meest gebeurt, als op een koude Winter heete Lenten volgen.

2. De *Ken-teykenen* toonen haer selven, alsoo het geen verdeelde Vlacxkens en zijn, gelijk andere; maer alleen als eene Vlack. De oorfaeck valt oock licht te weten, uyt het gene voorgegaen is, te weten, als yemandt hem lang in de Son onthouden heeft.

3. De *Voor-teykenen* en vallen hier soo aenmerckelick niet, als in andere gebreecken. Want uyt dese Verbrandtheydt en is geen gevaer te wachten, ende siet alleen op de schoonheyt, ende verwe, het welck weynigh raeckt de Mans, Boerinnen, ende andere, die soo naeuw niet en sien; maer meerder de teere, ende naeuwkeurige Joffrouwen, die dese Vlecken na haer waerde rekenen.

4. Dese Verbrandtheyt wert voorgekomen, wanneer yemandt, die teer van Huydt is, sijn selven wacht veel in de Son te wesen, insonderheyt in de Lenten, ende Hondts-dagen, het eene om de veranderinge, die als dan in de Lucht is, het ander, om de brandende hitte.

Het Aengesicht magh, voor de gene die sulcks te pas komt, bedeckt werden met *Masques*, ofte Sluyers, de Handen met Handt-schoenen, ende beyde dickwils gewasschen met een Uyt-melcking door *Rosen-water* van soete *Amandelen*, ende de vier groote verkoelende *Zaden*.

5. Maer al is de Huyt alreede door de Son verbrant, dat vergaet wel metter tijdt van selfs, als men uyt de Son blijft; want als dan werdt van de nature wederom een ander Op-huydeken gemaect. Dan voor de gene, die sulcks te lang, ende moeyelick valt, die konnen, om geen tijdt te verliezen, haer wasschen met *Rosen-water*, daer wat *Canser* in gesmolten is, ofte daer *bittere Amandelen* in gestooten, ende uytgeperst zijn. Hier toe streckt *Melck*, insonderheyt *Geysten*, ende *Ezelinnen-melck*, de welke de Huyt versachten, suyveren, ende een goede verwe aenbrengen. Van sulcks en was *Poppæa*, de huysvrouw van den Keyser *Nero* niet onbewult, de welke, waer dat sy oock haer begaf, door een groote dertelheyt, altydt vijf hondert Ezelinnen met haer voerden, wasschende niet alleen haer Aengesicht, ende Handen met haer *Melck*, maer badende in de selve haer geheele lichaem, om het selve sonder rimpelen, mals, ende wit te houden, gelijk *Plinius* verhaelt in het 11. Boeck van sijn Natuyrlicke historye op 't 41. Capittel, ende in 't 20. op 't 12. Hier op slaen de Verssen van den Poët *Juvenalis* in sijn 6. Schimp-dicht:

— Videndaque multo
*Pane tumet facies, aut pinguis Poppæana
Spirat. Et hinc miseri viscantur labra mariti.*

De Poët maect daer mede gewagh van Broodt, het welck doen ter tijdt mede tot klaerheyt des Aengesichts in 't gebruyck was. Waer toe *Terwen-broodt* best dient, voornamelick met de gemelte *Melck*, ofte *wit van Ey* gemengt. Hier toe strecken oock de Suyver-maekende ofte *Af-vegende Heel-middelen* in 't 12. Capittel van 't 1. Deel beschreven.

Het II. Capittel.

Verbrantheit van 't Vyer, ende andere brandende oorsaken.

1. Haer Trappen, ende Verscheydenheit.
2. Ken-teykenen.
3. Voor-teykenen.
4. Genesinge.
5. Wanneer de Verbrandtheydt weynigh,
6. Swaerder, ende
7. Alderwaerst is.

Gelijck,

I.
Gelijck, als wy gefeydt hebben, de verbranthey van de Son, weynigh swarigheyt heeft, soo geeft die van 't Vyer meerder forge. Doch niet allegader even veel. Want sy gaet op drierley Trappen. Somtijds is 'er alleen Brandt met Pijn in 't verbrande Deel, ende indien den selven niet terfoudt geholpen en werdt, soo scheidt het Opper-huydeken van de rechte Huydt, ende daer komen Blaesjens op, vol klaer Water. Somtijds verheft haer terfoudt, ende op staende voet een Blaes, de Huydt werdt verbrandt, verdrooght, ende ingetrocken, sonder even wel tot een korst te verharden. Somtijds werdt de Huydt, met het onderleggende vleych tot een korst verbrandt, ende verdrooght; de Huydt is bruynachtigh, verliest wat van 't gevoelen, ende als de korst afvalt, soo laet se een diepe Sweering. Want het Vyer doet van een scheidt, ende verweckt pijn; ende om dat de vochtigheyt in de Huydt door de kracht van 't Vyer soeckt uyt te vlieden, ende door de vastigheyt van 't Opper-huydeken tegen-gehouden werdt, soo heft sy 't selve op, ende verweckt Blaesjens. Somtijds blijft 'er oock door de kracht van 't Vyer wat vochtigheyt in 't Deel, waer van de Huydt ingetrocken werdt. Somtijds gebeurt het, dat die vochtigheyt t'eenemaal vervliegt, ende verdrooght. Het welck by komt van wegen de verscheydenheyt van 't gene den Brandt maect. Want Water en brandt soo veel niet, ende 't selve oock meerder ofte minder, na dat het meerder, ofte minder hitte heeft. Daer en komt mede geen grooten Brandt van Stoppels, Stroo, ofte diergelijke, het en ware den selven lange duerde. Meerder kracht geven Olye, Vet, Peck, Teer, Vernis, Honich, Wasch. Noch heviger branden gesmolten Loot, ofte Tin, gloeyendt Yser, Vyer van Bus-kruyt, ofte van den Blixem. Want hoe het Vyer in een vastt lichaem is, ende langer brandt, hoe het meerder kracht doet, ende in tegendeel, wanneer het in een ydel lichaem is, dan verspreydt sijn kracht, ende en kan niet veel brandt maecten, te weten, als het mede niet lang en duert.

2. Uyt het gene nu gefeydt is, staet de Verbranthey, met haer onderscheyt wel te kennen. Want wettende de voorgaende oorsaecken, ende siende de geschoeyde Huydt, soo en heeft men anders geen *Kenteycken* van doen.

3. Wat de *Voor-teycken* belangt: De Verbranthey heeft meerder, ofte minder gevaer, na dat sy veel, ofte weynigh is, ende oock na de deelen. Hoe het lichaem suyverder is, ende de Verbranthey minder, hoe sy eerder kan genesen werden. Heeft oock mindergevaer, wanneer maer een deel gebrant is, dan als 'er vele, ofte het geheele lichaem brandt, ende dat oock den Brandt diep ingaet. Want dewijl de Vaten daer van toe-sengen, ende sluyten, soo en konnen daer door het Bloedt ende de Geesten niet toe-vloeyen, waer op het Kout-vyer, ende dickwils de Doodt selve komt te vol-

gen. Sulcks heb ick gesien in een Opper-brouwer, die het ziedende Bier, uyt de opspringende Kuyp over 't lijf kreegh, ende 't selve bestorf. Hier van hebben wy oock een aenmerckens-weerdigh exempel in de Franche historyen van Koning *Karel de VI.* die in 't Jaer 1392. mede wilde wesen in een Mommerye van Wilde-mans, aengestelt by ses Edelluyden, gekleedt in sijn linden, van buyten vol Wol vastgemaectt met Peck, soo konstigh, dat sy al schenen naeckte Wilden te wesen. De Koning mede soo toegemaectt zijnde, leyde dese ses aenmalkandere gebonden, als slaven, in de zael, daer al de Princken, ende Prinçessen vergadert saten: maer sy en waren daer naeuwlicks binnen, ofte het vyer van de toortschen rocht in haer kleederen, het welck terfoudt soo voortginck, dat 'er twee op de plaetsch dootd bleven, twee andere leefden maer twee dagen daer na, een losch raeckende, sprong in het water, de Koning werde behouden door de Hertoginne van Berry, die hem stolpte onder haren ruymen tabbaert.

4. Om te komen tot de *Geneefinge*. Alis 't eenen regel in de Genees-konste, dat alles verdreven wert door sijn tegen-stijgende, soo en moet sulcks niet altijdt van het gebreck verstaen werden, maer oock van wegen de Oorsaeck. Ende daerom is het een misverstandt van sommige, die meenen dat 'er in de Verbrantheyde maer een veranderinge en is, waer door een heete hoedanigheyt het deel soude mede-gedeelt wesen, ende derhalven 't selve met verkoelende middelen willen uyt-bluschen; daer nochtans eenige kleyne stukkens van het Vyer het gebrande deel ingedruckt werden, de welke vereyfschen uytgetrocken te wesen. Ende men bevint door de ervarentheyt, dat koude dingen de Verbrantheyde niet en genesen: maer de vyerige aetfels inhouden, ende daer door pijn, onsteekinghe, ja het Kout-vyer verwecken; ofte ten minsten het genesen dapper ten achteren setten.

Hier van is een exempel by *Hildanus 5. Centur. 78.* van een jonge dochter, die met haer slijcker Voet in 't heet Water gevallen was, ende door het opleggen van verkoelende, ende seer verdroogende middelen, de Voet, ende 't geheele Been uytarmaten seer swol, blijvende aen den buyten Enckel (niet tegenstaende alles, dat daer toe van buyten, ende binnen gebruyckt werde) een Sweeringe den tijdt van vier jaren, tot dat hy, met een goet Genees-meester, daer over komende, de selvige bevonden een Rijcxdaler groot, met verheven, ongelijke, ende harde kanten; het lidt mede (om dat de Stoffe van die koude middelen daer ingedruckt, ende verhardt was) soo stijf, dat sy het naeuwlicks bewegen, ofte gaen en konde. Hier is, na ontlastinghe van 't lichaem, *Precipraet* met plocksel op de Sweeringe geleydt. De Voet, ende alles wat verhardt was, werde gestreecken met een Salfken van *Capornen-vet*, *Olye van witte Lelven*, ende *Pier-wormen*; ende dan daer om geslagen [dusdanigh] een Pap:

N. Boonen-meel, 2 oncen,
 Poeyer van Huemst-wortel,
 Wilde Wijn-gaert,
 Fenugriek-zaet,
 Roodde Rosen,
 Granaet-bloemen,
 Myribus-zaet, van elcks $\frac{1}{2}$ loots,
 Mastick,
 Witte Wierroock, van elcks $\frac{1}{2}$ loot,
 Saffraen, $\frac{1}{2}$ loots, met het
 Afzietfel van Huemst-wortel, en
 Fenugriek, gekoocht
 Tot een Pap.

Na eenige dagen is 'er een Fontanel onder de Knye, recht over de Sweeringe geset, om de toevloeyende vochtigheden te onderscheppen; die daerom oock soo lange open gehouden is, tot dat het Deel, door het langduyrigh gebreck, verfwackt zijnde, genoegh versterckt was. Doch als hier door de harde kanten niet en konden versacht werden, soo zijn die met een Caustery verteert, ende daer op geleydt een Digsstijf, bestaende uyt [t volgende:]

N. Nieuw Wasch, 1 scrupel,
 Hars,
 Gummi Elemi,
 Terebinthijn, van elcks 1 loot,
 Poeyer van Mastick,
 Witte Wierroock, van elcks 2 scrupels,
 Een doyer van een Ey,
 Olye van [Eyer-]doyers, een weynigh, en voorts met
 Rosen, en
 Soete Amandelen [soo veel genorgh is]
 gemengt
 Tot een Salsken.

De verhaelde Pap is ontrent een maent na malkander opgeleydt, ende de Precipitai tot het laetste van de heeling in gestroyt. Na het gebruyck van de Pap, is rontsom het gewicht van den Voet geslagen, de volgende Plaester:

N. Empl. de Mucilagibus, 4 oncen,
 Gum. Ammoniaci, 1 loot,
 Wasch, 1 onse,
 Saffraen, $\frac{1}{2}$ vierendeel loots,
 Quick-silver uytgeblust, 5 loot, te samen gemengt
 Tot een Plaester,

ende op een dun leder gestreecken. Maer soo dickwils als 'er Puystkens door de Plaester quamen, werde de selve afgenomen, ende ondertuschen een verdroogende Salve gebesight, gelijk van Cernys, ende dan wederom de Plaester, tot dat de Puystkens wederom uytbraecken. Ende op die maniere is de verharde stoffe, nu genoegh versacht zijnde, allencxkens verdreven. Het Been werde van de Teen tot de Knye toe bewonden met een Swachtel, gedoopt in het volgende Afzietfel:

N. Wortels van Waal-wortel,
 Hars-tonge,
 Tormenille, van elcks 1 onse,
 Betronye,
 Veldi-cypres,
 Alffen,
 Salye,
 Rosmaryn,
 Steuel-bloemen, een handt vol,
 Rosen, twee handen vol,
 gekoocht in een sloop Water, ende daer by gedaen
 Zout, 1 onse.

[Tot een Afzietfel.]

De Swachtel is van beginsel tot het laetste van de geneesinge, daer in nat gemaect, opgeleyt. Ende hier door is geluckelick geheelt, dese langduyrige Sweeringe; de welke aldus door koude middelen, in Verbrandtheydt gebruyckt, veragert was.

De eerste forge moet dan in de Verbrandtheydt wesen om den Brant uyt te trecken. Ende, gelijk de verkoude deelen niet wel genesen en werden, indien men de selvige tegen het Vyer houdt, ofte in werm Water steeckt, alsoo daer door hevige pijn, ja dickwils het Koutvyer verweckt werdt: maer indien men de selve eerst met Sneeuw wrijft, ofte in koudt Water douwt, de kouw uytgetrocken werdt: op de selvde maniere sal menden brandt met verwermden middelen uyt-trecken, het welke sy doen door gelijckheydt; die sy met malkanderen hebben, te weten, dat het uytwendigh Vyer het inwendigh of 't verbrande na buyten treckt, gelijk Ambr. Paré wel seydt, ende selfs onse Vrouwen wel weten, dat als de kinderen een handt, ofte vinger verbrand hebben, het lidt niet in koudt Water en stecken, maer houden het tegen 't Vyer.

5. Derhalven wanneer de Verbrandtheydt weynigh om 't lijf heeft, dan moet men in alle manieren toefien, dat 'er geen Blaren op en komen. Want als dat belet werdt, dan is het aengebrande terstondt geheel bevrijdt. Dit dient ten eersten in 't werck geselt, ende het gebrande lidt, na sijne gelegentheydt, ofte een weynigh tegen 't Vyer gehouden, ofte in werm Water gesteecken, ofte door het selvde met een Spongye, ofte wollen Lap gestooft, om alsoo door de wermte den brandt uyt te trecken; ofte ten eersten een doek met een stoving van Peyl. in Bier gekoocht, ofte Water, daer levende Kalek in uytgeblust is, om het selvde geslagen; ende dan daer opgeleyt Ajuyne met Zout gestampt; ofte

N. Ajuyne, 1 $\frac{1}{2}$ onse,
 Zout,
 Spaensche Zeep, van elcks 1 loot,
 in een Vijfel met Olye van Rosen [soo veel genorgh is]
 gemengt
 Tot een Salsken.

De gemelte Paré gebruyckten [dusdanigh] een Salsken:

M N. Een

N. Een *pons Speck*, in *kleyne stukkens gesneden*, en in *Roos-water gesmolten*, en dan door gedaen, en gewasschen met *Wegghre-water*, dan daer by *Drie Doyeren van versche Eyeren*, gemengt

[Tot een Salsken.]

Amatus verheft seer een ander Salsken van Speck, dat hy seyt van een *Indiaensch Meester* bekomen te hebben. Men sal nemen *Laurier-bladeren*, ende laten op de selfde heet gesmolten *Speck* soo lang druypen, tot dat de *Bladeren* in *aschen* vergaen zijn. Met die *asche*, onder de *vechtigheyd* alsoo gemengt, twee-mael daeghs het gebrande *Deel* gestreecken, geneest binnen drie dagen. Men magh, gelijk *Valesius* doet, eenige riemen *Speck* tusschen *Laurier-bladeren* aen een *Spit* steecken, ende voor het *Vyer* laten braden, ende het druypende *Vet* gebruycken. *Ferrarius* schrijft hem seer wel bevonden te hebben met het volgende:

N. *Wit van twee Eyeren*,
Olye van Rosen, 2 oncen,
Rose-water, 1 onse,
wel onder *malckanderen* geslagen,

[Tot een Betsing.]

Ende daer in een *sijn doecxken* nat gemaect, op het verbrande *Deel* geleydt, ende niet afgenomen, tot dat het *genesen* is, maer alle daeghs drie vier mael met het selfde nat gebet. Dan na den vierden dagh sal men in *plaetsche* van 't *Wit* 2. *Doyeren* nemen, ende dat soo vervolgen, tot dat men verneemt het *groeyen* van een *nieuw Op-huydeken*, ende daer het selve *openbaert*, het *doecxken* allencxkens *afsnijden*, tot het geheel wech is. Maer in alle *Salven*, die wy hier toe gebruycken, dient daer op gelet, dat se niet vast en kleven, maer lichtelick *afgenomen* kunnen werden; want het anders *pijnlick* valt. De *Bleynen* en *dienen* niet terstont door-gestreecken, om dat, de *Huydt* ontbloot zijnde, *pijn* maect, ende *langfamer* geheelt werdt. Maer moeten eerst op den *derden* dagh, wanneer het *Op-velleken* weder begint te *groeyen*, *geopent* werden: het welck oock niet langer en dient *uytgestelt*, op dat de *vochtigheyd*, die daer in is, geen meerder *scherpigheyd* en krijgge, ende de *Huydt* door-eet.

6. Dan indien de *Verbrantheyd* soo swaer is, dat 'er niet alleen *Bleynen* opgeheven zijn, maer de *Huydt* oock verbrandt, verdrooght, ende *ingetrocken* is, dan en is 't niet genoegh, alleen *Heel-middelen* te gebruycken die den *Brandt* uyt trecken, maer men moeter opleggen 't gene de *verdrooghte Huydt* kan versachten. Daerom *dienen* terstont alle de *Bleynen* door-gesneden, om de *heete*, ende *scherpe vochtigheyd* te doen uytvloeyen, ende dan op de *verbrande plaets* geleyt [duidnigh] een *Salsken*:

N. *Ongezoutte Boter*,
Hoender-vet, van elcks 1 onse,

Olye van witte Lelyen,
[Eyer]-*Doyeren*,
Nieuw Wasch, van elcks 1 loot,
Saffraen, 1 scrupel,
Slym van Quec-kermen, met
Roos-water nyigetrocken 1 onse,

[Tot een Salsken.]

Het lidt selve moet daer na bewonden werden met een *doeck* in *Oxycratum* nat gemaect, om de *pijn* te stillen, ende het *toevloeyen* te beletten.

7. Indien ten laetsten de *Huydt* niet alleen wat *verdrooght*, maer al de *natuurlicke vochtigheyd* daer in verteert, ende de *ingeboren wermt* vervlogen is, ja het *Vleysch* selve met de *Aderen*, *Slagh-aderen*, ende *Zenuwen* verbrandt is, soo dat 'er seer te vreesen staet voor het *Kout-vyer*: dan *dienen* ten eersten alle de *Bleynen*, ende *Puysjens* door-gesneden te werden, ende de *watrigheyd* opgedrooght. Daer na moet gelet zijn, dat de *Escare*, ofte *korste*, den eersten, ofte tweeden dagh *scheyt*; ofte, indien sulcks niet en kan *geschieden*, sal men het *Deel* op veel *plaetschen* *scherven*, om de *vochtigheyd* uytkomst, ende de *Heel-middelen* toekomt te geven. Ende dan sal men daer terstont opleggen het laest-verhaelde *Salsken*. Andere *Heel-middelen* zijn te sien in 't laetste *Capittel* van het eerste *Deel* der *Heel-konste*.

Het III. Capittel.

1. *Sproeten*,
2. *Haer Oorsaecken*,
3. *Ken-teyckenen*,
4. *Voor-teyckenen*,
5. *Genefsinge*.

1. **O**P het *Opper-huydeken* vertoonen haer de *Sproeten*, insonderheydt in de *Somer-tijdt*, waerom sy in *Duytschlandt* *Sommer-sprossen* ende *Sommer-slecken* genoemt worden. Het zijn *Vlecxkens*, die over de *Huyt* schijnen als *gesaeyt*, ofte met *droppen* geleckt te zijn, *bruynachtigh* van *verwe*, het dorre loof niet ongelijck (waerom sy by de *gemelte Duytschen* den naem oock voeren van *Laub-slecken*) sonder eenige *pijn*, ofte *moeyelickheyd*.

2. De *Sproeten* *spruyten* uyt *verbrandt Bloedt*, als het selve in 't *Op-huydeken* eerst *opgehouden*, ende daer na *langsaem* uytgelaten werdt. Derhalven helpe hier seer veel toe, *vastigheyd* van de *Huydt*. Ende dit is de *oorsaeck*, dat de *Koonen*, ofte *Wangen*, daer minder mede *gequelt* zijn, om dat sy door haer *losch* ende *open wesen*, de *verbrande dampen*, die sy ontfangen, terstont wederom *uytwaellemen*; daer sy in 't *Voor-hoof*, alwaer de *Huydt* meerder *gesloten* is, *lan-ger* *besloten* blijven, ende in het selve daerom oock *meerder*

der Sp
havigh
hebben
in swar
ophou
waer d
te wer
saeckt
haer v
wert, e
van bu
haer ey
ken, n
3. I
noegh
Aenge
de luch
Wat
Wanne
sulcks
dat de
niet he
pijn, g
verhind
derrech
aerdige
ly gem
gelijck

4. S
vergaer
tijdt, d
5. I
op het
selve t
nauwv
Hier t
bloeffe
nijn ge
alle m
Vochtig
Eyeren
daeghs
wassch
nende
ste op 't
Hie
de, ni
hebben
der de

1. GE
2. Oor
3. Oor
Gef

der Sproeten voortbrengen. Sulcks zijn meest onderhavigh, die overvloet van grove, ende gebrande Gal hebben; als in 't scheidyden van gallige Siekten, ende in swangere Vrouwen, ofte oock in Vrijsters, door het ophouden van de Stonden; in sommige van het Speen, waer door het swaeremoedigh Bloedt is gewoon ontlast te werden. Sy werden noch daer-en-boven veroorsaect door bysonder gebreck van de Huydt, waer door haer voedsel, al is het suyver ende goet, bedorven wert, ende een ander verwe aantreckt. Want de Huyt, van buyten besmet zijnde, bederft, ende besmet oock haer eygen voedsel, 't welck dan, onder andere Vlacken, mede tot Sproeten uytduydt.

3. De *Ken-teycken*en zijn uyt de beschrijvinge, ja geaogh door het gesichte te kennen. Komen meest in 't Aengesicht, Hals, ende Handen, als Deelen, die voor de lucht bloot staen.

Wat de *Ken-teycken*en van de oorsaecten belangt. Wanneer sy komen, door het uytduyden van de nature, sulcks geschiedt met verlichting van de Sieckte, ende dat de Koortsche ophoudt. Ende als de vochtigheydt niet heel seherp en is, dan en valt 'er geen jeuckte ofte pijn, gelijk het anders wel doet. Dat de Stonden verhindert zijn, kan men uyt haer eygen vertoogh onderrecht zijn. Wanneer de dampen, van eenige quaet-aerdige vochtigheydt uytgedreven werden, dan werden sy gemeenlick met eenigh quaet gevolg vergeselschap, gelijk jeuckte, pijn, onlustigheydt, ende diergelijcke.

4. Sommige Sproeten komen in de Somer, ende vergaen wederom in den Winter. Andere blijven altydt, doch sonder het minste gevaer te dreyen.

5. Daerom seyt *Celsus* niet qualick in sijn 6. Boeck, op het 5. Capittel, dat het by-na malligheydt is, de selve te willen genesen. Even wel sullen wy voor de naeuwkeurige eenige middelen kortelick beschrijven. Hier toe dienen *Water* van *Speen-kruyt*, van *Boonen-bloessem*, van *Vlier*, met een weynigh *Canser* in *Brandewijn* gesmolten; als mede *Water* uyt *Slecken* getrocken, alle met *Spaensche-zeep*, ofte *Honich* gemengt. De *Vochtigheydt*, die uyt *gebraden Eyeren* stoomt. *Olye* van *Eyeren*, ofte *Wijn-steen*. Met het laetste twee drie mael daeghs gestreecken, ende met het eerste dickwils gewalschen. De andere Heel-middelen, daer toe dienende, zijn hier voor te sien in 't 1. Deel der *Heel-konste* op 't 7. Capittel, ende de verder aenwysinge.

Hier en soude nu de *Mafelen*, als mede *Vlacken* zijnde, niet qualick volgen; dan om dat sy de selfde stoffe hebben met de *Kinder-pocken*, soo sullen wy beyde onder de *Zeer*en daer na verhandelen.

Het IV. Capittel.

1. *Geswvel* in 't gemen,
2. *Oorsaecten*, ende onderscheydt,
3. *Oorspronck*, ende wegen van de vochtigheden, die de *Geswellen* veroorsaecten.

4. *Ken-teycken*en,
5. *Voor-teycken*en,
6. *Genefsinge*,
7. *Door Verdwijnen*,
8. *Door Versweeren*, ende *Openen*.

W Y hebben by-gebracht de gebreecken, die haer even, ende sonder verheffen in het Opper-huyden vertoonen, ende sullen nu komen tot de gene, die de Huydt, ende d'onderleggende Spieren op doen swellen, ende sweeren.

1. *Geswel*, ofte *swellinge* is een gebreck, waer in de Deelen onses lichaems van haer natuyrlick wesen, ende gedaente afwijcken, door toevloeying, ofte vergadering van eenige stoffe, die haer doet opswellen.

2. De naeste *Oorsaeck* van een *Geswel*, is 't gene, dat het Deel doet verheffen, ende opswellen. Het welck alsoo het drierley is, te weten *Vochtigheydt*, *Windt*, ende *vasse Stoffe*; soo wert het voornaemste onderscheyt van de *Geswellen* genomen van de naeste oorsaeck.

Voor-eerst, bestaen de *Geswellen* uyt de vochtigheden, te weten *Bloedt*, *Gal*, *Slijm*, ende *swarte Gal*, *swart Bloedt*, ende *Water*. Ten tweeden, *Wind*en in eenigh Deel besloten, doen de selvige spannen, ende opswellen. Welcke *Geswellen* wy volgens de *Grieksche*, ende *Latijnsche* benaminge soudon mogen heeten *Opblasinge*. Ten derden, daer is somtijts yet *Vleyfigh*, *Vliesigh*, *Beenigh*, ofte *diergelijcke*, dat in eenigh deel komt te wassen, ende *geswel* veroorsaecten; maer alsoo die dingen uyt vochtigheden haren oorspronck trecken; soo sullen wy soodanige *Geswellen* met de eerste vervoegen, ende houden voor de derde soorte van *Geswellen*; te weten, als de *vasse Deelen* uyt haer plaats in een andere schieten, ende die doen opgeven.

De gemeenste *Geswellen* komen uyt de vier vochtigheden die in 't Bloet zijn; andere uyt *Water*, *Wint*, ende uyt-reckende Deelen. Uyt het *Bloedt* ontstaet het *Phlegmon*, ofte *Bloedt-geswel*, *Vleyfigen Aenwas*, *Vleyfige bruck*, ende *Swaerlyghigheydt*. Uyt *Gal*, de *Roos*, *Springent-vyer*, *Hayr-worm*, &c. Uyt *Slijm*, *Oedema*, ofte *koudt Geswel*; Uyt *swart Bloet*, *Scirrhus*, ofte *hardt Geswel*; Uyt *swarte Gal*, *Kancker*; Uyt *Water*, *Water-hoof*t, *Water-bruck*, &c. Maer men vint groot onderscheydt in de *Geswellen*, die van waterige vochtigheydt komen, door dien dat 'er dickwils weyachtige, zoute, ende gallige vochtigheydt onder gemengt is, ende daer van spruyt *Hayr-worm*, *Schorst*, *quasi Zeer*, &c.

De *Geswellen* die uyt vochtigheden voortkomen, maecten mede noch tweederley onderscheydt.

Voor-eerst, dat sy niet alle van een alleen, maer van vermengde groeyen, te weten, van *Slijm*, maer 't welck *Gal*, ofte *swart Bloedt* by hem heeft, soo dat de naeste oorsaeck eygentlick geen eenderhande vochtigheydt en is; maer een mengel-moes van verscheyde.

Ten tweeden, dat die stoffe somtijts in een *Vlies* besloten leyt. Sulcke *Geswellen* zijn, *Krop-sweeren*, ofte

Konings-zettr, *Meliceris*, een Sweets met etter als Honich; *Stiatoma*, een *Speck-aposteumy*, *Atheroma*, een een *Pap-aposteumy*, &c.

Van de vochtigheden, die in een ander wesen verandert zijn, groeyen *Polypus*, een vleysigen Aenwas in den Neus, het vleysigh *Scheursel*, *Ranula* onder de tong, *Wratten*, &c.

Daer zijn noch geswellen die uyt quaetaerdige vochtigheden bestaen, als *Kinder-pocken*, *Mafelen*, *Melaetshyeyt*, *Pest-kole*, *Klap-oor*, &c.

Van de winden komen de *Op-blasinge*, ende alderhande *winderige Geswellen*.

Van vaste Deelen uyt haer plaetsch schietende komt het *Scheursel* in 't Gemacht, ende in den Navel, als den *Derm*, ofte 't *Net* daer in schiet; *Varix*, *Kramp-ader*, *Aneurisma*, ofte uytgereckte *Slagh-ader*.

De Beenderen van haer plaetsche gedrongen werdende, schieten met een geswel uyt, in 't *Griecx Exostosis* genoemt; ende als de *Wervel-beenderen* van den *Rug* uytwijcken, dat maect een *Bult*.

De gemeenste *Geswellen* bestaen uyt de vochtigheden, waerom wy van de selvige eerst sullen handelen. De naeste oorfaeck van foodanigen geswel is een vochtigheyde, die eenigh Deel onnatuurlick doet opswellen. Welcke vochtigheyde, alsoo sy gemeenlick in eenige hoedanigheyde uytsteekt, te weten, in hitte, koude, vochtigheyde, ofte drooghte, soo deelt sy die hoedanigheyde het deel mede, dat anders gematight zijnde, daer door ongematight werdt; het welck veroorsaect, dat 'er een ongematighteyde haer met het *Geswel* vermengt.

3. De vochtigheyde, die de *Swelling* maect, werdt of allencxkens in het Deel vergadert, ofte vloeyt daer sevens in.

De langsame vergaderinge gebeurt voor eerst, ende insonderheyde door eenigh gebreeck, dat 'er in 't Deel is, te weten, als het te swack is, om sijn voedsel na behooren te verteeren, ende te veel overschot maect, ofte dat het sijn overschot niet wel en kan quijt werden; het welck wederom geschiet, ofte door swackigheyde, ofte dat den doortocht niet vry en is.

Ten anderen, werdt de vochtigheyde allencxkens vergadert in seecker Deel, als het voedsel selver quaedt is: waer door soo veel overschot gemaeckt werdt, dat de uyt-drijvende kracht 't selve niet en kan afsetten, ofte soo dick is, dat de nature het niet en kan quijt maecten. De swackigheyde van de kracht bestaet uyt ongematighteyde der Deelen, ende verswacking van de natuurlike wermte. De doortochten werden verstoppt door veel ende dicke vochtigheden; werden toetrocken door kouw. Ende spijsje van quade *Gijl*, maect dat 'er veel overtolligheyde groeyt.

De vochtigheyde komt op eenigh Deel te vloeyen (het welck de meeste oorfaeck van *Geswellen* is) ofte van het Deel selfs getrocken, ofte van een ander daer na toe gefonden. Het trecken geschiet voor eerst door hitte, 't zy dat die gekomen is van sterke beweginge,

de *Son*, *Vyer*, ofte scherpe *Genees-middelen*. Want door die oorfaecken de Deelen verhit zijnde, trecken uyt het vordere lichaem de vochtigheden na haer toe, selver oock al is 'er geen overvloet; doch soo veel te meerder, als 'er overvloet is.

Ten anderen werden door na-treken van vochtigheden, noch uyt pijn, *Geswellen* verweckt. De pijn treckt na haer, niet uyt haer selven, maer uyt wat anders, te weten om drie oorfaecken. 1. Om dat de nature, dewijl se een pijnigh Deel soeckt te hulpe te komen, daer na toe sent met kracht ende overvloedigh bloedt ende geesten, ende alsoo het Deel te seer vervult. 2. Het pijnige Deel werdt van die overvloet, door de nature daer gefonden, verhit; waer door het daer na van wegen de hitte, te meerder treckt. 3. De pijn, verswackt de *Leden*. Nu de *Leden* verswackt zijnde, al is 't dat se niet en trecken, soo ontfangen sy dapper, ende konnen niet wederstaen, ofte tegen-houden, 't gene dat 'er van alle wegen invloeyt.

Ten anderen bestaet een geswel uyt *Sinckinge*, wanneer eenige vochtigheden uyt het een Deel in 't ander overgefonden werden, al is 't dat 'er geen trecking en is. Want alsoo elck Deel niet alleen en heeft een kracht van na hem te trecken dat hem aengenaem is: maer oock een kracht, om 't gene overigh, ofte tegen is, van hem te stooten: soo is 't, dat een sterck Deel, door overvloet, ofte hoedanigheyde der vochtigheden, overlast, ende geprickelt zijnde, 't gene dat hem onnut is, ofte moeylick valt, na een swacker uyt-smijt. In het welke indien het niet en verteert, ofte uyt en wassent, werdt wederom na andere gefonden, die noch swacker zijn, tot dat het ten laetsten komt tot het swackste, 't welck hem van de ontfangene vochtigheden niet en kan ontlasten: alwaer sy dan blijvende, als opgepropt, by een stecken, ende allencxkens vermeerderen. Eveneens, gelijk men siet, dat de *Schollen Ys*, als sy in haer drijven gesteyt werden, ende ergens tegen stecken, op malkanderen schuyven, ende alsoo een hooghte maecten.

Om dan een *Swelling* te veroorsaecken door overfenden, daer toe werdt vereyscht een stercker Deel dat sent, een swacker dat ontfangt, ende wegen, door de welke de vochtigheden haven loop nemen.

De Deelen senden over, als de stercke kracht geprickelt werdt, door de menighte, ofte hoedanigheyde der vochtigheden tot uytstooten. Want indien de nature niet geprickelt en werde, sy en soude haer niet stellen om uyt te stooten, ende by aldien sy niet sterck en was, soo en soude sy niet konnen uytstooten. Waer toe oock helpen uytwendige oorfaecken, die het vloeyen verwecken; te weten, soo hitte, die de vochtigheden doet smelten, ende driftigh maect; als kouw, die met toetrecken de selve neder-druekt; gelijk in de *Sinckingen* breeder is aengewesen, in den *Schat der Ongesomheyde*.

2. Deel, 1. Boeck, Cap. 23.

De vochtigheden, die elders van daen vloeyen, werden

den ontfangen van de swacke ende de gereetste Deelen . Want de sterckste senden altijd, dat sy over hebben, na de swackste .

Swacke Deelen werden hier verstaen, die ofte van naturen, ofte daer na eenigh gebreck gekregen hebben, ofte van beginfel soo geschapen zijn, dat se lichtelick het overschot van andere Deelen konnen ontfangen, gelijk daer is de Huydt, ende de Klieren, die losch endeydel zijn . Want de nature, om voorname ende edele Deelen voor ongeval te beschermen, heeft in 't menschelicke lichaem enige swacke gestelt, in de welke de voorname Deelen, wanneer sy met vochtigheden overladen zijn, haer konnen ontlasten . Hier van loft het Herte haer overtolligheyt onder de Oxelen, de Herfshenen achter de Ooren, ende de Lever in de Lieffen: alle de Deelen, ende Leden haer drooge, ende vochtige vuyligheyt door de Huydt .

De gereetste Deelen, om de Sinckingen te ontfangen, zijn de gene, die aen de uytgevende Deelen vast zijn, ende de wegen, waer door de vochtigheden vallen, wijdt open hebben, ende de gene, daer se wederom uyt souden moeten, naeuw ofte geen; ofte oock dat sy leegh staen, ende onder de gene, die toe-senden .

De wegen, door de welke de Sinckingen vallen, zijn, ofte verholten, ofte openbaer . Want alsoo ons lichaem, gelijk Hippocrates wel seydt, door-vloeyigh is, soo loopen sy oock van 't een Deel in 't ander, door verholte wegen . Aldus sacket in de Water-suchtige het Water uyt den Buyck door heymelicke wegen in 't Gemacht, ende de Beenen . Maer meestendeel loopen de vochtigheden, die geswellen veroorsaecten, door open wegen, als daer zijn Aderen ende Slagh-aderen .

Wat belangt het onderscheyt van de Geswellen, dat hebben wy geseydt genomen te werden van de vochtigheden, die de selve veroorsaecten: ende dat sommige suyver, sommige gemengt zijn .

4. Om nu te komen tot de *Ken-teycken*: Ofte eenigh Geswel ontflaet van dat 'er een Deel, ontleedt, ofte uyt sijn plaets is, staet licht te kennen: ende sulcks niet zijnde, soo magh men wel besluyten, dat de Verheving van vochtigheden voort komt . Nu ofte het door vergadering, ofte invloeyen gegroeyt is, werdt aldus onderscheyden . 't Geen door vergadering komt, groeyt langsaem ende allencxkens, ende en bestaet soo grooten plaetsch niet, ende daer en is geen oorsaek noch teycken van Sinckingen voorgegaen . Maer als het geswel door Sinckingen veroorsaekt is, dan zijnder geheel ander teycken . Ende als 'er in 't geswollen Deel geen pijn, noch hitte voorgegaen en is, sulcks beduydt, dat de Sinckinge toegesonden, maer niet getrocken en is: gelijk in tegendeel voorgaende pijn, ende hitte van 't Deel, te kennen geven, dat de Sinckinge daer in getrocken is .

Wat de teycken aengaet van de vier *Tijden*, die in de stecken, ende gebreecken, staen aen te mercken: Het geswel is in 't *Begin*, als het Deel eerst begint te

spannen: In sijn *Toenemen*, als het hem merckelick opgeeft, ende dat de toevallen, die elck Geswel volgen, vermeerderen: *Stilstant* is, als het Geswel, ende de toevallen op 't hooghte zijn: *Afgang*, als de hooghte van 't Geswel, ende de toevallen zinemen .

5. Wy komen tot de *Voor-teycken*. Ende vooreerst, wat de selvige in 't gemeen aengaet: Van wegen de plaets zijn de innerlicke Geswellen gevaerlicker, als de uytwendige, ende meer of min na de weerdigheyt, ende 't gebruyck van het Deel . Hoe het Geswel grooter is, de ongematigheyt, daer bygevoeght zijnde, heviger, ende de vochtigheyt, die 't Geswel maect, atger, soo veel te swaerder valt het om te genesen; maer hoe de vochtigheyt, die 't Geswel veroorsaect, sachter is, hoe het lichter, ende beter te helpen is . Doch alderlichtst verdwijnen de windige Geswellen . Alle Geswellen, die uyt vochtigheyt bestaen, indien se niet te rug en schieten, 't zy van selfs, ofte door middelen, eyndigen op vierderley manieren, te weten door ongevoeligh uytwaesselen, door verweeren, als de vochtigheyt, die de Swelling maect, tot etter gebracht wert, door bederving, als de gematigheyt van het Deel, ende d'ingeboren wermte van de quade vochtigheyt overwonnen, ende bedorven werdt, ende door verharding, als de vochtigheyt in 't Geswel verlijft, ende verhardt .

Sachte Swellingen zijn goet, rauwe quaet, schrijft Hippocrates in de 67. Kortbondige Spreucke van 't 5. Boeck. *Sachte swellingen*, dat is, die mede geven, ende neder-sacken, om dat het Bloedt, ofte de gemengde vochtigheyt, gekooct, ende versworen zijnde, verdunt is, *zijn goet*, als een teycken, dat de nature sterck, ende de quade stoffe daer door in een betere verandert is . *Rauwe* (seydt hy) dat is harde (de maeckende oorsaek genomen voor het gemaeckte) *zijn quaet* . Want harde beteycken, dat de stoffe noch rauw is, ende in sommige gebreecken, als Kancker, niet versacht, noch gekooct en kan werden . Eenige Klap-ooren, die sacht zijn, laten haer lichtelick doen verdwijnen: maer de harde hebben gevolgh van de Pocken .

De teycken, dat een geswel hem tot Sweeren stelt, zijn pijn, ende klopping in 't geswollen Deel, ende daer by de Koortsche, gelijk terstondt breeder, volgens de Kort-bondige Spreucke van Hippocrates, sal verklaert werden . Als eenigh geswel, het zy van buyten, ofte van binnen, doorbreeckt, daer op volghet gemeenlick qualickheyt, ofte flaeuwte, om dat met de etter oock de natyrlicke wermte, ende geesten uytbersten, ende vervliegen . Sulcks geschiet van buyten alleen, wanneer dat de etter in groote menighte geloost werdt . Maer de Geswellen, die van binnen doorbreecken, al en zijn sy soo groot niet, in wat Deel, dat de etter valt, verweckt seer quade toevallen, Schudden, Walgen, Braecken, Flacuwigheyt, Suyffeling . Ende dese al te samen, ofte sommige in 't bysonder, na den aert, ende menighte van de etter, ende de weerdigheyt

van het Deel, daer hy door-breeckt. Ontrent de Zepuwen, ende zenuwachtige Deelen, maeckt hy Schudden, ende Beven; by de Maegh, Walgen ende Braecken; by de Krop van de selve, ofte ontrent het Herte, Flaauwigheyt, Beswijming, koudt Sweet; by de Herffenen, ofte dat de etterige dampen van onderen opstijgen, Suyffeling, ofte Swijmeling in 't Hooft.

De teycken van aenstaende bedervinge, zijn, als het Deel blaeuw ofte bruyn wert. Teycken dat het begint te verharden, is het minderen van 't geswel; dat het verharden toe, ende aen-neemt, de vermeerdering. Teycken van te rugh te schieten, is, dat het geswel schierlick vermindert, het welck, by aldien het komt door inwendige oorfaeck, altijd quaet is, 't en zy dat de te rugh-schietende stoffe, door eenigen wegh ontlast wert. Op het te rugh-schieten van de stoffe volght een Koortsche, indien se te voren daer niet geweest en is, ende daer geweest zijnde, soo vermeerderd sy, ende dan volgen andere quade toevallen, uyt het inhouden van de stoffe.

De beste manier van scheidende der geswellen, geschiet door *Verdwijnen*, daer aen door *Verfwaren*: maer quaet is 't, dat de geswellen *Verharden*, alder-quaetst dat een Deel *Verderft*.

6 Het aenwijzen van de *Genefinge* der geswellen, wert genomen van de naeste oorfaeck. Want die wech zijnde, soo vergaet het geswel terfont.

Indiender een ongematigheyt by is, soo sal men heete geswellen verkoelen, koude verwermen, vochtige opdroogen, drooge vervochten. Want gelijk alle siekten door tegen-strijdende middelen genesen, soo moet oock nootfaeckelick de ongematigheyt door tegen-strijdende ongematigheyt tot matigheyt gebracht werden. Dan in dese veranderinge en dient niet alleen gelet op dien tegen-strijdt in 't gemeen, te weten, dat de hitte de kouw tegen is, ende de vochtigheyt de drooghte; maer men moet oock acht nemen op den trap van die strijdigheyt, ende sijn best doen, om, soo veel mogelick is, wel te ondervinden, op hoe veel trappen het Deel van den natuylicken stant afgewecken is, ende dan tegen den selven juyft een recht strijdt-middel stellen. Daer toe sullen wy insonderheyt komen, in 't overleggen, wat gematigheyt elck Lichaem, ende elck Deel gehadt heeft, eer het in gebreck viel. Want 't gene dat veel vervallen is van den natuylicken stande, vereyscht stercker Heel-middelen; ende in tegendeel, dat weynigh van den natuylicken stant afwijckt, moet met slappe geholpen werden. Waer uyt wy dese regulen trecken. Voor-eerst, alsoo een gebreck, dat veel van de natuylicke gematigheyt vervallen is, stercker middelen vereyscht, soo volght, dat een heet gebreck, komende in een lichaem van naturen koudtachtigh, met stercke kouwe middelen moet verjaeght werden. Ende een koudt gebreck in een heet lichaem met heeter. Dat een vochtigh gebreck in een droogh, ende hardt lichaem dapper verdroogende middelen vereyscht; een

droogh gebreck in een vochtigh, ende sacht lichaem, sterck-verdroogende. Uyt den anderen regel, die aenwijst, dat in gebreecken, die weynigh wijcken van de natuylicke gematigheyt, slapper middelen moeten gebruyckt werden, volght; Dat een heet gebreck in een heet lichaem; slapper kouwe middelen vereyscht; een koudt in een koudt lichaem slapper hitte; een vochtigh in een vochtigh ende sacht lichaem niet sterck-droogende; een droogh gebreck in een lichaem, dat van naturen droogh ende hardt is, heeft van nooden Heel-middelen, die niet te vochtigh en zijn.

Hier moet voor-al gelet werden op den aert ende de nature van het Deel, dat ongematigh is, ende overleyt niet alleen hoe verre het van de natuylicke gematigheyt gewecken is: maer oock wat ander eygene, ofte bysondere hoedanigheden het selve van naturen heeft, alsoo daer veel aengelegen is, ofte het gebreck een Zenuwe bevangt, ofte Vleysch, of een Oogh, ofte een Handt onsteecken is. Want al is 't, dat eenigh gebreck, gelijk ongematigheyt, alleen vereyscht verandering door tegen-strijdende middelen; soo heeft het even wel, van wegen dat het is in sulcken, ofte sulcken Deel, van nooden, niet alleen een bepaelt, ende tot foodanigen Deels gematigheyt bequaem middel; maer oock noch, dat het mede in andere dingen over-een-komt met den aert ende de nature van het Deel. Soo en wil een Scheen, niet wel vettigheyt verdragen, een Oogh geen scherpe, ende seer bijtende dingen.

In 't wech nemen, ende veranderen van de ongematigheyt, staet noch te letten, op 't gene *Galenus* vermaent, dat lichte veranderinge in 't heelen vallen, in gebreecken, die uyt hitte ende koude bestaen, om dat se met de krachtigste hoedanigheden verbeterd werden. Soo noemt oock *Aristoteles*, hitte ende koude, de werkende hoedanigheden. Qualicker genesen de gene, die in vochtigheyt ende drooghte zijn, om dat haer behulp geschiedt door swacker hoedanigheden, insonderheyt als 'er vervochtinge vereyscht wert. Daerom heeft een drooge ongematigheyt veel langer tijdt van doen, om te genesen. Want 't gene in gesonde den ouderdom is, dat is de drooge ongematigheyt in een Siecken. Dan de tijdt van hitte, ende koude te verdrijven is by-na gelijk, maer de seeckerheyt ongelijk. Want indien de Deelen, die rontom staen, het gene, dat verkoelt moet werden, niet geheel sterck en zijn, soo is 'er vrees dat se door de kouw sullen komen te beschadigen. In d'andere twee hoedanigheden van vochtigheyt ende drooghte is gelijcke seeckerheyt.

Hier-en-boven vermaent *Galenus* noch, dat in de Deelen die diep leggen, acht genomen moet werden op de diepte. Want indien men op de selve alleen gebruyckten sulcke Heel-middelen, die de ongematigheyt maer even vereyscht, soo souden sy veel te slip wesen, als sy tot die plaetsche quamen. Derhalven moeten sy na dat de diepte haer streckt soo veel stercker genomen werden.

Om

Om dit te besluyten, in 't wech-nemen van de ongematigheydt, die by eenigh geswel is, en moet niet alleen gelet werden, dat sulcks geschiet door tegenstrijdende middelen; maer oock op de *Natuur, Gematigheydt, Wrekinge, Plaetsche, ende Gevoelen* van 't Deel dat geswollen is.

Nu wat belangt het *Wech-nemen van de Oorsaeck*. Staet te letten, of het geswel al volkomen is, ende niet meer toe en neemt, ofte dat het noch al grooter werdt. Want als 't geswel nu al geheel volbracht is, soo heeft men maer te sien op de *naeste Oorsaeck*, ende om die wech te nemen. Maer als 't geswel noch groeyt, soo moet mede gelet werden op de *voorgaende Oorsaeck*, ende andere verdere, die oock dienen wech-genomen. 't Welck insonderheydt te doen staet, als 't geswel gekomen is door toevloeying van vochtigheden. Want in soodanigen geswel moet de toevloeying selve tegenhouden, ende alle d'oorfaecken van de selvige belet werden. De *Toevloeying* wert belet, met wech-nemen van de vloeyende vochtigheydt door Ader-laten, af-setten, ofte elders te verleyden: het welck geschiet, ofte door trecken na tegen-gelegene Deelen, ofte met den loop van de vochtigheden onder weegh te steuyten, ofte van het beschadighe Deel te stooten, ofte na het naeste te doen loopen. Nu de oorsaecken van de toevloeying werden wech-genomen, indien al de dingen, die het toe-senden, ofte trecken, waer door wy geseydt hebben dat de *Sinckinge* veroorsaect, wech-genomen werden. Het toe-senden geschiet, als of 't geheele lichaem, ofte seecker Deel, van veelte der vochtigheden, ofte hoedanigheydt, ofte van beyde geprickelt zijnde, 't gene, dat moeyelic valt, stoot na een ander Deel, 't welck swacker, ofte leeger is. Derhalven sal men 't gene, dat ofte 't geheele lichaem, ofte seecker Deel moeyelic valt, met Laten ofte affetten, ofte alle beyde, wech-nemen; ende de Deelen, die de quade vochtigheden maecten, ofte vergaderen, stercken, ende van de verstoptheyt verlossen. Het trecken geschiet door hitte, ofte pijn: daerom moet men de pijn stillen, ende de hitte, door verkoelende dingen, matigen. Maer indien de stoffe van 't geswel allencxkens vergadert, soo dient de oorsaeck van 't vergaderen, het zy dat het door des Deels ongematigheydt, ofte anders komt, wech-genomen.

Maer 't gene dat nu alreede van 't geswel gemaect is, werdt geholpen met wech-nemen van de vochtigheydt uyt het Deel, dat geswollen is. Sulcks geschiet, ofte dat de vochtigheydt in een ander Deel gebracht, ofte uyt het lichaem ontlast wert. Sy wert in een ander Deel gebracht, ofte door te rug-drijvende middelen, ofte door trecking, 't welck geschiet met pijn, hitte, ende van wegen de ydelheydt, gelijk in 't Koppen. Maer de te rug-drijvende middelen hebben alleen plaets in stoffe, die noch niet vast in het Deel gehecht en is, maer in haer vaten, 't zy groote, ofte kleyne, ofte oock daer buyten, noch vloeyende is; als mede, die niet al te

dick, ofte te taey en is, om soodanige middelen te konnen tegenstaen. In welke gelegentheydt het te rug-drijven geen plaets en heeft. Nu dat de te rug-drijvende middelen beletten het vloeyen van de vochtigheden in eenigh Deel, ofte van de gene, die al ingevloeyt zijn, noch driftigh blijven, sulcks geschiet door koude. Derhalven zijn alle te rug-drijvende middelen koudt van aert. Die kouwigheydt is somtijds gemengt met drooghte, somtijds met vochtigheydt. Waer uyt komen tweederley soorten van te *Rug-drijvende* middelen, een koudt ende waterigh ofte vochtigh, een ander koudt ende droogh, ende van aerdrachtige stoffe, het welck eygentlick te samen-treckende genoemt werdt. Ende de gene, die soodanigen dicke, ende aerdrachtige stoffe hebben, ende wrang ende treckende zijn, stooten alderkrachtighst te rugge. Want het Deel geweldigh toe-treckende, wringen sy de vochtigheydt, daer in zijnde, uyt. Andere al is 't dat se soo sterck niet te rug en stooten, soo sluyten sy selve de openingen, ende drucken het dunste daer uyt.

7. De stoffe werdt uyt het lichaem gesuyvert ofte gevoelic, ofte ongevoelic door de *sweet-gaetjens*. Als de stoffe niet al te veel en is, noch al te dick, ende het boven-staende Deel ydel, soo moet men die ongevoelic doen verdwijnen. Maer indien de stoffe, die men wil doen verdwijnen, hardtachtigh is, soo moet sy eerst versacht werden, om bequamelick door de *sweet-gaetjens* te konnen uytwaesemen. Dan als sy in 't geswel te veel, ende te dick is, ende het boven-staende Deel te vast, soo moet het geswel gevoelic geopent werden.

Maer dewijl dit alles aen te mercken is in *Bloet-geswellen*, waer van wy in 't volgende Capittel sullen handelen; soo staet hier alleen te sprecken van 't gene na den *Griekischen* naem *Apostemy* genoemt wert.

8. Het gebeurt dickwils dat de stoffe van 't Geswel niet en kan ongevoelic verdwijnen, maer komt te veranderen in een andere stoffe, ende te vergaderen in een bysondere plaetsche. Ende al geschiet sulcks meest in *Bloet-geswellen*, soo veranderen oock niet weynigh andere geswellen met 'er tijdt in *Apostemen*. Want al is 't, dat de etter alleen van Bloedt komt, even wel indien oock in andere geswellen de stoffe, die oorsaeck is van onsteeking, niet en kan tot ongevoelic verdwijnen gebracht werden, de nature, die noyt stil en staet, insonderheydt geholpen zijnde door de hitte van de Heel-middelen, ende voornamelick als 'er wat Bloedt mede gemengt is, verandert het selve in yet etter gelijk, ende dat wordt na den aert van de vochtigheydt met 'er tijdt verschedelick verandert, ende van de vaste Deelen gescheyden, ende in een holligheydt vergadert zijnde, is eygentlick een *Apostemy*, hoe wel dat eenige Meesters dien naem geven aen alle geswellen.

De geswellen rijpen sommige rasser, sommige lang-samer. Die uyt goet bloedt, ende in een vleygh Deel groeyen, werden lichtelick rijp. Maer die van andere vocht-

vochtigheden, ende noch ontrent de lidmaten, zenuwachtige, ende swacke Deelen, ende de welke weynigh natuurlieke wermte hebben, gelegen zijn; komen swaerlick tot rijpen. Oock is 'er van wegen de verscheydenheydt der vochtigheden groote verscheydenheydt der stoffe, die in de Aposteuney vergadert werdt. Goet bloedt brengt goede etter voort; andere vochtigheden yet dat de etter nadert, groen, geel, ofte van andere verwe, oock dat scherp, ende stinckende is. Want de nature, als sy de onnatuurlieke stoffe, niet en kan doen verdwijnen, soo scheidt se de selvige van de vaste Deelen, ende soo gescheyden zijnde, vergadert die in een plaets by malkanderen, ende koockt de selvige aldaer, soo veel als den aert van de stoffe toelaet. Waer van een groote verscheydenheydt in de Aposteunen gevonden werdt. Want men speurt niet alleen in de selvige etter, maer oock stoffe, die Pap, Honich, Wijn-moer, Droessem van Olye gelijck. Sometijds mede een swaerlick stinckende geel slijm, als oock 't gene Hayr, Nagels, Been, Steen, Hout, Wormen, Kolen, Schelpen uyt schijnt te beelden. Daer werden oock somtijds Wormen, ende kleyne Beesjens in de Aposteunen gevonden. Soo schrijft *Philoxenus*, dat hy somtijds in Geswellen gevonden heeft, Beesjens, die Muggen, ofte kleyne Vliegghens geleecken. Ende het is voorwaer bekent, dat de vochtigheden van ons lichaem in Wormen, ende verscheyde andere dingen konnen verandert werden, gelijck men siet in de Buyckwormen. Maer als 'er Kolen, Hout, Schelpen, ende bysonder die gemaeckt schijnen, waer in de vochtigheden niet en konnen veranderen, uyt-komen, sulcks moet men sonder twijfel de Toovery toeschrijven.

Van de Aposteunen staet oock aen te mercken, dat de stoffe, in de welke de vochtigheydt, die de Swelling veroorsaect heeft, verandert is, somtijds in de holligheydt van 't Geswel by een vergadert leyt, somtijds in een bysonder Vliesch befloten is, gelijck wy daer na sullen seggen van een Honich-aposteuney, Pap-aposteuney, die, van *lunius*, een Speck-aposteuney genoemd werdt.

Dat de vochtigheydt, die het Geswel veroorsaect, haer tot sweeren stelt, is lichtelick te kennen uyt de onsteeckinge. Als dan en vermindert het Geswel niet, maer werpt een scherpte, ofte hoof op, waer door de stoffe haer uytkomst soeckt. Daer is oock meerder klopping, hitte, pijn, ende alle d'ander toevallen vermeerderen. Dese teyckenen werden in drie Veessen, die *Tagaultius* mede by brengt, beter na de Heel-konste, als na de Dicht-konste aldus aengewesen:

*Durities longa, Pulsus, Dolor, & Calor aucti,
Signant pus fieri: sed factum, Dieta remissa,
Sub digitis Vndans, Albescens pars, & Acuta.*

Hier op staet de 47. Kort-bondige Spreucke van het 2. Boeck. Daer valt meerder pijn, ende Koortsch, wanneer de Etter gemaeckt wert, dan als se gemaeckt is. Daer

mede schijnt *Hippocrates* de Heel-meefters te willen vermanen, dat sy niet en moeten bekommerd zijn, als tot eenigh Geswel, pijn, ende Koortsche staet; maer weten, dat het selfde van binnen aen 't sweeren is, ende haer Siecken aen-dienen, dat beyde na het sweeren sal minderen, ende overgaen. Om dit wel te begriepen, soo staet te weten, dat 'er (gelijck *Galenus* oock aenmerckt in 't 5. Boeck van de kracht der enckele Genees-middelen, op 't 5. Cap.) drierhande veranderinge, ofte koockinge in ons lichaem valt. De eerste volkomentlick volgens de nature, te weten als de spijse in de Maegh tot Gijl, ofte die in de Lever tot Bloed gekoockt werdt. De twee geheel onnatuurlick, als in al 't gene dat verrot, ende bederft. De derde gaet tuschen beyde, ende treckt wat na d'eene, ende wat na d'andere. Want de natuurlieke koockinge bestaet in dese twee dingen; dat uyt een bequame stoffe de verandering geschiedt, ende dat deselve van natuurlieke wermte wel overwonnen werdt. Maer in de onnatuurlieke, is de stoffe onbequame by haer selven, ende daer komt by een hevige, ende quade hitte. Maer de middelbare, die het sweeren volght, geschiedt wel door de natuurlieke wermte, maer de welke niet allegader de overhandt en heeft; die het bloedt, dat in de Geswellen is, noch goet, noch geheel quaet zijnde, niet konnende wederom tot sijn vorige deught brengen, verandert in de naeste stoffe, die wy Etter noemen. Nu de reden, waerom dat door het sweeren Pijn, ende Koortsche verweckt werdt, is dese: Eer dat het bloedt, door de hitte in Etter verandert, soo moet het, gelijck als in een pot op 't vyer, staen koocken; ende derhalven, gelijck men siet in ziedende water, rijst, ende soeckt ruymere plaetsche. Welcke spanning meerder pijn verweckt, ende gevende door de naeste Slagh-aderen eenige vyerige, ende vuyle dampen na 't Herte, veroorsaect aldaer de Koortsche. Maer de stoffe verswoeren zijnde, soo zijght de Etter, ofte yettters gelijck, neder, ende dan houden de toevallen op, het Geswel valt rontom wat in, de Pijn ende Koortsche verlaten, de spanning ende hardigheydt verminderen, de Siecke voelt eenige verlichting, ende de hitte neemt in heete Geswellen af, alsoo de stoffe in een plaetsche by malkanderen vergadert is, alwaer het Geswel met een wichtigh verheven hooft uytsteeckt. Men kan als dan oock, indien met een vinger ofte twee daer op gedouwt werdt, een sachtigheydt, ende beweging van Etter voelen. Hier staet evenwel neerstigh op te letten, om niet bedrogen te werden. Want het gebeurt somtijds, dat men geen beweging, ofte vloeyinge van Etter en kan betreffen, door dien de selve al te dick is, ofte al te diep leyt, ende het sweerende Deel, gelijck onder den Voet, van buyten te hardt is. Sulcks heeft de gemelte *Hippocrates* seer wel aangemerckt in de 41. Kort-bondige Spreucke van sijn 6. Boeck, *By de welke de Sweeringe in 't lichaem geen teycken en geeft, sulcks geschiedt ofte door dickte van de Etter, ofte het Deel.* Maer somtijds

tijds verneemt men yet, dat schijnt te vloejen, al en is 'er geen etter onder, het welck geschiedt ontrent de Kuyte, ende ander Kneuckels.

Dewijl de etter groeyt, soo dient de wermte van het Deel, die de selfde koockt, door middelen, die de wermte vermeerderen, ende kracht hebben, om rijp te maecken, vermeerdert, ende moet daerom het rijpen geholpen, ende de pijn, die daer dan is, gestilt werden. Maer wanneer daer etter, ofte yet etters gelijk, gemaect is, alsoo het selve gantsch tegens de nature is, ende geenfins aen het Deel vereenicht en kan werden, soo dient het uyt 't lichaem wech genomen; het welck bequamelick geschiedt door 't openen van de Aposteuny, 't zy dat die van selfs doordreeckt, ofte door de Konst geopent werdt. Maer het gebeurt geheel selden, ende niet, dan als sy weynigh, ende gantsch dan is, dat de stoffe van de Aposteuny, komt te verdwijnen.

Om nader te komen, soo sal men voor eerst de pijn stillen, door foodanige middelen, als in 't 4. Capittel, van het Eerste Deel der Heel-konste beschreven zijn.

De selve hebben oock, als matelick werm, ende de gematigheydt van ons lichaem niet ongelyck zijnde, kracht om het rijpen te vorderen. Onder die is wel het gereedste *Teren-bloom*, ofte *Witte-broodt*, in *Water*, ofte *Melck*, ende *Olye* gekoockt tot een Pap. Want dat sluyt de sweet-gaetjens, houdt de natuyrlieke wermte binnen, ende vermeerdert de selvige, die dan de overtollige vochtigheydt rijpt, koockt, ende in goede etter (dat is wit, dick, ende eenparigh) verandert. Alderhande Vet, ende insonderheydt van tamme Dieren, koockt ende rijpt. Want behalven dat het door sijn vet-tigheydt, even als den *Olye*, de sweet-gaetjens stoppt, ende alsoo belet dat 'er niet uyt en waelsent; soo heeft het een wermte, die ons natuyrlieke wermte naby komt. Doch alsoo alle Vet, gelijk in 't gemelte Capittel is aangewesen, niet even krachtigh en is, soo moet het swackste op sachte lichamen, het sterckste op harde gebruyckt werden, volgens 't gene nu geseydt is, dat de etter-maekkende middelen de nature van 't lichaem, daer sy opgeleydt werden, seer gelijk moeten wesen. Derhalven vereyschen de Kinderen, Vrouwen, ende alle de gene die sacht van lichaem zijn, vochtige: maer die minder vochtig zijn, hebben plaetsch in harde lichamen. Het welck oock te verstaen is van de nature des geswels. Tamelick verwermente, ende vochtigh-maekkende, werden bequamelicken in onsteeckingen gebruyckt, maer in kouder geswellen, dewijl se die koude vochtigheydt tot geen etter en konnen brengen, soo moeten de selvige eenige wermere middelen bygevoecht werden. Het welck oock dient waergenomen in Deelen, die van naturen koudt zijn, als oock in oude luyden. Derhalven werden de *Etter-maekkende* middelen tweederhande gestelt; te weten, matelick wermte, ende lijmmige, de welke men gebruycken moet in heete Geswellen, als de terstont aangewesene: ende de gene,

die werm zijn in koude, ende daer het Deel, ofte het geheele lichaem koudt van aert zijn, beyde te sien in 't 11. Capittel van 't 1. Deel der Heel-konste.

Na dat de etter gemaect is, ofte de vochtigheydt in een stoffe, etter gelijk, verandert is; soo moet het lichaem van deselvige met den eersten ontlact werden. Want anders staet te vreesen, indien dat 'er veel etter is, ende diep leyt, dat hy mocht komen te verharden, ofte indien de selve seerp is, met 'er tijdt, ende, door het opleggen van wermere middelen, noch wermere weiden, ende alsoo dieper in-etende, het geswollen Deel, ende de byleggende beschadigen. Soo dat seeckerst is de *Aposteuny* rijp zijnde; indien sy niet by tijds van selfs door en breeckt, te openen.

Dese *Openinge* moet geschieden, daer de *Aposteuny*, een wit, ende spits hoofd opgeworpen heeft, om dat de Huydt daer dunst is; even wel op de leeghste plaetsch, soo veel mogelick is, om dat de etter daer te bequamer soude uytloopen. De openinge werdt volbracht, door een *Brandt-middel*, dat van buyten opgeleyt zijnde, de Huydt door-eet, ofte met een *Vlijm*, die men *Lançet* noemt. Door de banck is 't gereeder, ende seeckerder met de *Vlijm* te openen, als met het *Brandt-middel*. Want door het *Cautijck*, alsoo het een korst brandt, werdt de openinge, ende dien-volgende het heelen soo lange verachttert, tot dat die uytvalt, 't en zy sulcks met snijden geholpen werdt, verweckt oock in het versworen Deel meerder hitte, ende pijn, ende verfwackt noch meerder des selfs gematigheydt, die te voren door het gebreck al slap was; waer uyt dickwils veel quade toevallen voortkomen. Dan sulcks heeft meest plaets in heete, ofte wermere Geswellen. Maer in koude, ende die noch niet volkomen rijp en zijn, is een *Brandt-middel* veel beter als de *Vlijm*. Dewijl dat het selve door de hitte, die het by-brengr, de vochtigheydt noch meerder doet rijpen. Als mede de etter soo diep leyt, dat het *Lançet* soo verre niet en soude konnen reycen, soo is oock beter een *potentiael Caustery* gebruyckt. Want als de wegh daer door geopent is, soo kan deselvige daer na, om tot de diepte te komen, soo wijdt gemaect werden, als men noodigh vint.

De openinge die door het *Yser* geschiedt, werdt gedaen ofte met een dat gloeyende, ofte alleen seerp is, te weten, de *Vlijm*. Het gloeyende *Yser* gebruyckt men selden, ende niet als in kouwe Geswellen, ende als de *Aposteuny* is in Deelen, die veel ende groote Aderen, ende Slagh-aderen hebben, om het bloeyen voor te komen. Maer meestendeel, ende bequamest geschiedt het met de *Vlijm*.

Dewijl nu, op het openen van groote *Aposteunen*, pijn ontsaect, ende veel bloeyen, ende van wegen het uytloopen van de etter, als oock van schrick, ende pijn, een bangigheydt verweckt werdt; soo moet men daer op letten, dat het door-vlijmen rasch, ende met de minste pijn geschiedt. Indien men vrees voor veel bloeyen, soo moet men gereet hebben middelen die het selve kon-

nen stempen met poeyer van *Wierroock*, *Bolus*, *Draeckenbloet*, *Granat-schellen*, onder *Wit van Ey* geslagen, ofte andere, beschreven in 't 13. capittel, van het eerste Deel der *Heel konste*.

Om de qualickheyt voor te komen, insonderheyt in Kinderen, Vrouwen, ende andere, die wat schrickachtigh zijn, soo dienen gereet te staen *Wijn*, *Axijn*, *Kamel-water*, ofte andere Hert sterckende, op verscheydene plaetschen in de *Genees-konste* aengewesen.

Om nu de opening wel te doen, soo moet een Heelmeester uyt de ontleding wel kennen den aert van het Deel, hoe de Aderen, Slagh-aderen, Zenuwen, ende Spieren, gelegen zijn, op dat de Aderen ende Slagh-aderen niet roeckeloos door-gesneden werden, ende bloeyen kome te veroorsaeken; ofte dat de Zenuwe gerocht, ofte afgesteeken zijnde, groote pijn verwecke, ofte 't gevoelen van het Deel beneme, oock op dat door het beschadigen van de Spieren, het Deel van sijn beweginge niet berooft en werde. Ja daer dienen oock waer genomen de *Veselen* van de Spieren, ende men moet volgens den draet der selviger, het snijden doen, ende niet over dwers den draet doorsnijden; want sulcks soude al het werck van 't lidt beschaajigen. Men moet oock letten, hoe groot de opening dient te wesen. Want indien se al te kleyn gemaect wert, soo en kan de etter, insonderheyt als de selve heel dick ende grof is, niet uyt loopen: maer is noodigh, dat men daer op douwt, het welck pijn verweckt, ende is dickwils oorsaek van een hardigheyt, waer uyt dan dickwils een *Fistel*, ofte loopt gat voort-komt. Doch wanneer oock aen d'ander zijde de opening te groot is, dan blijft 'er een groot ende leelick lidt-teecken: daer beneffens komt 'er te vele luchts in, die de gematigheyt van het Deel, noodigh tot de heelinghe, een quade veranderinge indruckt. Derhalven soo dient de opening maer soo groot gemaect, dat de etter daer bequamelick door geloost kan werden. Ende al is 't, dat de opening een weynigh te kleyn gemaect is, soo kan se lichtelick met een stuk gedraeyde *Spongye*, ofte een *Gentiaen-wortel* gewijt werden.

De opening gedaen, ende de etter niet veel, ende gantsch rijp zijnde, soo magh men de selvige met de vingeren sachtjens uyt drucken. Dan in overvloed wese, en is niet dienstigh haer den vollen loop te geven; maer wel dat se by poosen, ende allencxkens geloost wert. Want sevens uytlopende, soo sleept se met haer een groot gevolg van natuyrlicke worme, ende levend-maekende Geesten, waer op dan gemeenlick slauwte, ende qualickheyt volghet. Soo schrijft *Hippocrates* in de 27 Kort-bondige Spreucke van sijn selste Boeck: *Die Etterigh, ofte Waterigh gebrant, ofte gesneden werden, als Etter, ofte Water al te samen gelick uytvloeyt, die sterven al te samen*. Dese spreucke heeft plaetsche soo wel in inwendige, als uytwendige *Aposteynyen*, insonderheyt daer veel Aderen, ende Slagh-aderen zijn. Want de etter in de *Aposteyny* wat te lang

opgehouden zijnde, eet in, ende opent de Aderen ende de Slagh-aderen, de welcke door-breeckende, beneffens de etter, gelick nu geseyt is, veel levend-maekende Geesten uytgeven, het welck slauwte, ende andere toevallen veroorsaect.

Na de opening van 't geswel, ende in 't ontlasten van de etter, sal men in de opening, tot vordering van 't Sweeten, dat is, om te doen rijpen de quade vochtigheyt, die noch overigh mocht wesen, een Wieck steeken, met de *Salve Basilicon*. Ende wanneer in 't geswel noch eenige vuyligheyt is, die het heelen, ende groeyen van 't vleysch belet, de selve moet gesuyvert werden, indien se niet veel en is, met *Termenthijn* onder *Honich van Rosen* gemengt, anders met *Vng. Apostolorum*, ende noch grooter zijde, met *Vng. Egyptiacum*, ofte *Precipitat*. Daer na, als alles wel gesuyvert is, en valt 'er niet anders te doen, als het versworen te herstellen, door *Vleysch-maekende*, ende dan de opening te sluyten, door *Huyt-maekende* middelen, alle beschreven in het eerste Deel van de *Heel-konste*.

Het V. Capittel.

BLAET-GEVVEL,

1. *Syn Benaminge,*
2. *Beschrijvinge,*
3. *Maniere van groeyen,*
4. *Naeste, ende vordere Oorsaecken,*
5. *Onderscheyt.*
6. *Ken-teykenen,*
7. *Voor-teykenen,*
8. *Geneesinge,*
9. *Maniere van Leven.*

Het Geswel, dat na het Griecx gemeenlick *Phlegmon*, by onse Heel-meesters, als mede by de Italiaensche, ende Françoische *Flegmon*, ofte *Plegmon* genoemt wert; van wegen sijnen brandt, waerom het oock by sommige den naem van *Onsteekings* heeft, ofte *Swellinghe die onsteeken is*; sullen wy, om beter onderscheyt met andere geswellen te maeken, benaminge geven, na haer oorsaek, ende heeten 't *Bloet-geswel*. Eenige hebben het *Swijn-puyste* genoemt, ende de Hooghduytschen *Entzündung*.

1. *Bloet-geswel* is een geswel tegen de nature in vleysige Deelen, ontslaende uyt bloet, na het geswollen Deel te veel toeloopende, ende is derhalven heet, root, gespannen, pijnelick, ende kloppende.

2. Om dese beschrijvinge wel te verstaen, sal ick wat breeder verhalen, hoe, ende op wat wijse dit geswel groeyt. Een heete Vloet, als sy op de Spieren komt, soo werden eerst de grootste Slagh-aderen vervult, ende gespannen, daer na de kleynere, ende dan de Aderen. Wanneer het Bloet in de selvige vast steekt, en in sulcken overvloed, dat het daer in niet langer en kan gehou-

gehouden werden, dan uytwaessent een deel van het dunste ende waterighste door de rocken (die haer onsenlike gaetjens hebben) van de Aderen, ende een deel leekter uyt de mondeken van de uytste kleinste Aderkens, die in 't vleysch uytgaen. Ende het Bloedt aldus in menigthe buyten sijn natuurlieke plaats zijnde, onsteekt de naeste Deelen, met pijn, spanning, ende kloppinge.

4. Uyt het gene nu geseyd is, blijkt het onderscheydt, waer door het Bloedt op tweedeleij wijze den naem van *Oorsaeck* van 't Bloedt-geswel bekleet. Want het is de naeste oorsaeck van wegen, dat het nu alreede in het Deel gevloeyt, ende valt is, ende het selvige al op doen swellen heeft; ofte het is een voorgaende oorsaeck, van wegen, dat het overvloedigh in 't lichaem zijnde, kan na een Deel toevloeyen, ende 't selve doen swellen. De uytwendige ende eerste oorsaecken zijn, ofte die helpen tot veel Bloedt maecten, gelijk daer is spijsse van vele ende te sterck te oeffenen; ofte die het diergelijcke; ofte die het selve scherper maecten, gelijk al 't gene verhit, scharp voedsel, gramschap, waecten, te veel ende te sterck te oeffenen; ofte die het Bloedt na het Deel toedrijven, gelijk groote hitte in het Deel selve, Pijn van een Wonde, Val, Slagh, Brauck, Ontleding, ende diergelijcke oorsaecken; ofte de swaagheydt van het ontfangende Deel, met de sterckte van de gene, die daer na toelenden.

5. Het *Onderscheydt* van de Bloedt-geswellen werdt genomen uyt de verscheydenheydt van de oorsaeck, ende sijn dienvolgende *Wartig*, wanneer se uyt suyer Bloedt alleen bestaen, *Onwartig*, wanneer onder het selve andere vochtigheden vermengt zijn, ende hebben dan drierhande onderscheydt, na de vermenging van Gal, het welck genoemt kan werden *Roosach. igh Bloet-geswel*; na het *Phlegma*, ofte *Slijm*, *Slymerach. igh Bloet-geswel*; ende na de vermenging van swarte Gal, *Hardach. igh Bloet-geswel*. Maer als het Bloedt van sijn natuyl vervalt, ende in Gal, ofte swarte Gal verandert, dan maect het een ander soorte van geswel.

6. De *Ken-teycken* van dese geswellen onsteking en in 't Bloet, sijn af te nemen uyt de beschrijvinge, te weten hitte, pijn, spanning, roodigheyt, ende klopping.

Voor-eerst werdt hier *Hitte* verweckt, ende dat om verscheyde oorsaecken. Want het Bloet, het welck dit Geswel veroorsaeckt, is in sijn selven heet, ende deelt het Deel, 't welck het onsteekt, sijn hitte mede, ende alsoo door de menigthe van 't Bloedt, waer toe noch wel somtijds eenige grovigheyt by komt, die al de onsenlike gaetjens soo vervult, ende verstoppt, dat die heete dampen niet wel en konnen verluet, noch, na behooren, ontlast werden, waer door niet alleen de hitte seer toeneemt, maer oock een verrottinge toelast; die wederom dan noch meerder hitte by-brengh.

Het tweede teycken is *Pijn*, veroorsaeckt soo door het spannen van de menigthe des Bloedts, als door den brandt, die het selvige heeft.

Het derde teycken is *Spanning*. Want alsoo niet alleen de Aderen, ende Slagh-aderen, maer oock alle de selfstanjigheyt van het Deel met de menigthe van het Bloedt vervult zijn: soo werdt alles gespannen, ende uytgereckt, infonderheyde de Huydt, de welke gelijk se om d'ander Deelen leyt, ende vleysachtigh van aert is, soo werdt sy die spanning meest gewaer. Ende al is 't, dat het onstecken Deel van naturen niet hardt en is, soo werdt het even wel door die menigthe van Bloet soo vervult, ende gespannen, dat het in 't voelen, den vinger niet en wijckt, maer hardt gelijckt.

Ten vierden sijn de onstecken Deelen *Root*, om dat het Bloedt soodanigen verwe aen de Huydt mede deelt, ende daer en is niet roots in ons lichaem, als Bloedt, ende Vleysch.

Ten vijften, ende ten laetsten werdt in de onstecken Deelen een *Klopping* vernomen, ofte een kloppende pijn, de welke geschiet, wanneer de Slagh-aderen opgeheven, ende uytgespannen werden. Als dan, door dien de Deelen rontsom, van wegen de swellinge, niet wijcken en konnen, ende dien-volgende de Slagh-aderen drucken, ende van de selvige gedruet werden; soo komt noodtsaeckelick door dit spannen, ende te samen drucken, een kloppende pijn te veroorsaecken. De welke dan meest gevoelt werdt, als de onsteeking tot het rijpen gaet. Want als dan verhit het Bloedt, ende is (gelijk wy, in 't laetst-voorgaende Capittel, geseyd hebben) als kookende, waerom het oock meerder plaats beslaet, ende het Deel meerder spant, waer van daer na de Slagh-ader in 't opstaen harder neder gedruet werdt, ende sy dan oock mede de naeste, ende omleggende Deelen neder druckt.

Hoe het geswollen Deel zenuwachtiger van aert is, hoe de pijn grooter is, de klopping stercker, ende het rijpen trager. In tegendeel gaet het in geheel vleysighe Deelen.

7. De *Voor-teycken* van een goede uytkomst sijn te nemen, wanneer men siet, dat de stoffe, die de onsteeking veroorsaeckt, van de nature overwonnen werdt; het welck geschiedt als het geswel ofte vergaet, ende de vochtigheyt ongevoeligh uytwaessent, ende dat is de beste maniere van genesing; ofte, 't welck het naeste is, als de vochtigheyt lweert, ende in Etter verandert. Het is een Voor-teycken van de quaetste uytkomst, als de natuyl de stoffe niet en kan verwinnen, het welck gebeurt, wanneer de onsteeking, uytwendigh zijnde, verdwijnt, ende na binnen haren wijck neemt; ofte dat de natuylieke wermt overwonnen ende uytgebluscht zijnde het lidt verrot, ende het Koudt-vyer krijghe, soo dat, indien het niet terflondt gesteyt, ofte het lidt afgeset en werdt, het lichaem gevaer van de doot loopt. Het is oock een quaet Voor-teycken, als het Geswel verhardt, ende dat de dunne vochtigheden verdwijnende ende uyt dampende, de dicke daer in latende, de onsteeking in een hardigheyt verandert.

Nu wat hier van te verwachten staet, is af te nemen uyt de vergelykinge van de natuurlike kracht met de gebrekelicke oorfaeck. Want indien de vochtigheyt niet heel veel en is, niet dick, niet al te diep sitende, niet onder een dicke, ende vasse Huydt besloten; indien het lichaam niet onsfyver en is, ende de nature sterck, dan magh men verhopē, dat de vochtigheyt ongevoelick sal uytwaessē, ende het Geswel alsoo verdwijnen. Maer als de stoffe overvloedigh, ende dick is, diep, ende onder een vasse Huydt gepropt, ende besloten leydt; dan staet 'er sweeringe te verwachten.

Dat de vochtigheydt na binnen toe keert, is daer aen te kennen, dat men het Geswel siet verminderen, sonder voorgaende gebruyck van te rug-drijvende middelen.

Dat de natuurlike wermte vergaet, werdt daer uyt gemerckt, dat de wermte, roodigheydt, pijn, ende klopping verminderd, blijvende nochtans het Geswel.

De Onsteeckinge vervalt gemeenlick tot een hardigheyt, wannēer de stoffe al te taey, ende dick is, de natuurlike wermte sterck; ofte dat 'er in 't beginsel al te krachtige (*dysentria*) middelen gebruyckt zijn, die het dunne verdrijven, ende het dicke in laten.

8. De rechte *Gensinge* bestaet in 't wech nemen van de oorfaeck. Die hebben wy geseyd van het Bloet-geswel te wesen bloedt, dat tegens de natuyl in eenigh Deel gevloeyt is, soo moet dan het selve uyt die plaats geweert werden, ende oock belet, dat het niet meerder daer na toe en vloeyt, waer door dan de naesse, ende voorgaende oorfaeck werdt wech genomen. Het vloeyen werdt verhindert; met verhinderen, dat het bloedt niet en groeyt in overvloed, ende 't gene overvloedigh is, niet en vloeyt op het gebrekelick Deel. Sulcks brengt het *Ader-laten* te weegh. Want daer door en werdt niet alleen de veelheyte van 't bloedt gemindert; maer oock van de gebrekelicke plaats getrocken: ende is derhalven het *Ader-laten* een recht Genees-middel in alle onsteeckinge, die naeuwlicks immermeer en behoort overgeslagen te werden, wanneer het de krachten toe-laten. Ja men kan hier niet wel eenige andere middelen in 't werck stellen, 't en zy dat het *Ader-laten* voor-gaet, ende de menigthe van het bloedt vermindert wert. Want indien wy te rugh-stoetende middelen gebruycken in een vol lichaam, soo staet te vreesen, dat de vochtigheyt, in geen andere Deelen bequamelick komnende ontfangen, ende geheerberght werden, met gewelt eenige plaats sal overvallen. Ende verdrijvende dingen, alsoo sy werm zijn, indien sy op een vol lichaam geleydt werden, soo is mede te vreesen, dat 'er meerder na toe sal trecken, als vervliegen. Daer-en-boven en streckt dit *Laten* niet alleen tot ontlasting, maer oock om de vloeyende vochtigheden te *retelleren*, ende van haren loop na het onsteecken Deel af te trecken, na het recht regel tegenstaende; als mede om te *diveren*, als de vochtigheyt die noch in het Deel niet en is; maer alleen sijnen loop daer na toe gestelt heeft, te verleyden. Ende al is 't oock, dat de on-

steeckingen haren oorspronck insonderheydt hebben van het bloet, soo geven daer toe dickwils oorfaeck de quade, voornamelick heete vochtigheden. Want als de nature van de selvige geprickelt wert, soo soeckt sy haer van de selvige te ontlaffen: dan dewijl sy sulcks niet doen en kan, 't en zy dat se met eenen daer bloet na toe sendt, ende dat 'er oock door de scherpe vochtigheyt in dat Deel komende, pijn verweckt, soo geschiet daer een toevloeying van bloet, ende werdt alsoo tot een onsteeckinge gebracht. Derhalven is goet, dat in foodanige gelegentheydt mede een *Purgatie* voor andere middelen gebruyckt wert.

Dit aldus gedaen, ende 't lichaam ontlast zijnde, magh men komen tot te ruge-drijvende middelen, die de invloeyende vochtigheden uytstooten, ende haer geen toegang en geven tot het beschedicht Deel, ende de gene, die in de kleyne Aderkens al hangen, tegenhouden, ende het gebrekelick Deel alsoo van overlafstigh bloedt bevrijden. Waer uyt volkomenlick blijktt dat de te rugh-drijvende middelen (verhaelt in 't 2. Cap. van 't 1. Deel der *Heel-konste*) alleen plaetsche hebben in 't beginsel. Dan in den voortgang moeten sy vermengt werden met versachtende, ende ondoende, beschreven in 't selfde Deel, op 't 6. Capittel. Want al en vloeyt dan het bloedt soo veel niet, dewijl even wel het selvige niet heel vast en sit, soo kan daer van noch wat te rugh gestooten werden. Nu alsoo van den aert, ende stoffe deser Heel-middelen te voren gehandelt is, soo sal ick hier alleen dit byvoegen, dat de te rug-drijvende, ende de onder-scheppende, ende tegenhoudende van eenen, ende den selfden, te weren, van eenen 't samē-treckenden aert zijn; ende dat sy maer verschillen van plaats, op de welke sy geleydt werden. Want de te rug-drijvende leydt men op de onsteecken plaats, ende de onder-scheppende op de wegen, door de welke de vochtigheden na het gebrekelick Deel toe loopen, om deselve onder wegen tegen te houden. Ende werden bequamelick geleydt op magere Deelen, daer groote ende merckelicke Vaten haer vertoonen, als op, ofte boven de gewrichten. Gelyck ofte de onsteeckinge in de Handt was, dan sal men het onder-scheppende middel leggen op den *Carpus*, ofte Opper-hant; indien sy is tusschen de *Carpus*, ende den Arm, op den Arm; indien de onsteeckinge is in de Schouder, soo sal men boven de selve leggen het *Defensiff*, soo sy in de Voet is, boven den Enckel; in 't Been, boven de Knye.

Dit is, soo veel het beginsel, ende de vermeerdering aengaet: maer als alles in *Statu*, ofte Stillstandt is, dan magh men de ondoende alleen gebruycken; in 't afgaen, de selfde, ende die het Deel voort verstercken, ende de vordere vochtigheyt op-droogen.

Om nu, tot voorbeeldt, eenige gemengde middelen, kortelick by te brengen, soo sal men op een Bloet-geswel dat even begint, een *Defensiff* leggen, gelyck hier allefins gebruyckelick is. Men kan oock, indien de

de V
ven,
ende
ene
schae
verve
daer
by de
pen
tot g
In
kan
brood
Rosen
Saffr
In
Huen
geko
ofte
Doey
In
van
Boon
D
doen
heyt
wercl
moet
nen g
tende
ten de
wijl f
teeret
swel
mael
verfac
eene
lijck
ende
eam,
lick u
M
ten,
wel te
ofte n
en he
vocht
hope
dwen
ende
tot ha
niet e
als he
staet,
het S
voort

de Vloet niet veel, ofte hevig is, het Geswel stoven, ende daer om slaen het *Oxyeratium* van Water, ende Azijn. Dan als het vloeyen sterck voortgaet, ende al een groote plaets begrepen heeft, dan soude dat schadelick wesen, insonderheydt soo sulcks wat te lang vervolght wierde. Soo hebben wy onlangs gesien, dat daer door den tweeden dagh het Kout-vyer in een Been by den Enckel gekomen was, het welck met geen Pappen alleen, maer met Scherven, ende s'cheyden konde tot genesinge komen.

In 't laetste van 't beginsel, ende het vermeerderen, kan men gebruycken, een Pap van *kruym* van *Wittebroodts* in *Sotte-melck* gezoden, ende daer dan *Olye* van *Rosen*, van *Dil*, ofte van *Camillen*, met een weynigh *Saffraen*, onder geroert.

In Rillstandt sal men konnen gebruycken een Pap van *Huemsst-wortels*, ofte *witte Lelyen*, morw in *dick Bier* gekookt, dan gestampt, ende daer by gemengt *Olye*, ofte versche *Boter*, met wat *Lijnzaet-meel*, ende een *Doyter*.

In 't afgaen, kan men een *Stoving*, ofte *Pap* maecken van *Maluwe*, *Glas-kruys*, *Alffen*, *Vlier-bloemen*, ende *Boonen-meel*.

Dit staet noch van de middelen, die verteeren, ofte doen verdwijnen, aen te merken. Indien de vochtigheydt dicker is, dan dat die selfde middelen daer op haer werck souden mogen doen, in sulcke gelegentheydt moet sy eerst driftigh, ende bequaem tot het verdwijnen gemaect werden, het welck geschiet door versachtende dingen. Ende dan en dient men niet alleen te laten de verhitte ende droogende Heel-middelen, dewijl sy de dunne vochtigheydt, die in 't Geswel is, verteeren, ende doen verdwijnen; ende de stoffe die 't Geswel veroorsaect, verharden, ende alsoo ongeneeslick maecken: dan men moet oock gebruycken soodanige versachtende middelen, die matelick werm zijn, ende met eenen niet en droogen; maer liever vervochtigen, gelijk daer zijn *Hoender-vet*, *Ganse-vet*, *Huemsst-wortelen*, ende van *witte Lelyen*, *Maluwe*, *Lijn-zaet*, *Ammoniacum*, &c. Ende aldus komt de stoffe, door ongevoelick uytwaessenen, tot verdwijnen.

Maer gevoelick werdt de oorsaek geloft met *Scherven*, ofte *Opnen*, als sy tot etter gebracht is. Hier staet wel te letten, ofte de stoffe wel kan in etter veranderen, ofte niet. Want als het Sweeren voor handen is, dan en heeft het Scherven geen plaetsch. Maer indien de vochtigheydt tot geen etter en komt, ende dat 'er geen hope en is, dat sy met eenige middelen sal konnen verdwenen werden, dan magh men komen tot Scherven, ende Koppen, die diep trecken, oock 't gene, dat hem tot hardigheydt begint te setten. Soo dat sulcks gantsch niet en dient in 't beginsel gedaen te wesen; maer alleen als het lichaam wel gesuyvert is, ende 't Geswel stil staet, ende niet te vreesen en is, dat door de pijn, die het Scherven verweckt, een nieuwe toevloeying sal voortkomen, ende dan oock alleen, als 'er na het ge-

bruyck van andere middelen, noch wat van 't overgeblevene uyt te trecken is. Maer hier toe gebruyckt men selden het Scherven. Dan de gemeenste ende seeckerste genesinge van een Bloedt-geswel, ofte Onsteeking is, dat men de ingesoncken stoffe door de verhaelde middelen, doet verdwijnen; ende als men daer toe niet en kan komen, dat men dan ingaet den anderen wegh, dat is door etter-maecten ende door-sweeren, waer van in 't laetst-voorgaende Capittel gesproocken is, ende die in 't II. Capittel van 't I. Deel der *Heel-konste* zijn beschreven. Na het suyveren, komt men tot toeheelen, ende vel maecten; gelijk breeder in de wonden sal werden aangewesen.

Ende dit alles is geseft van een suyver Bloedt-geswel. Maer wanneer de Onsteeking niet suyver en is, ende heelt na den aert van de Roos, *Oidema*, ofte een hardigheydt, dan moeten daer by vermengt werden Heel-middelen, die met die Geswellen over een komen, met dat bespreck nochtans, dat de gene, die op het Bloedt-geswel sien, de overhandt hebben.

9. Wat de *Maniere van Leven* betreft. Hier dient geschouwt heete *Luebt*, als oock *Spijs* die al te heet is, gelijk *Loock*, *Ajuyn*, *Wilt-gebraet*, ende ander *Vleysch*, daer *Peper*, ofte ander *Kruyt* by gedaen wert, die mede noch door veelte, noch door selfstandigheydt, al te veel voedsel en geeft, waer door dan meerder bloet soude voortkomen: maer moet gebruyckt werden *Soberheydt*, ende *Kolt*, die vochtigh, ende verkoelende is, als *doorgeslagen Gerste*, gemengt onder *slap-gezouten Schapen*, ofte *Hoender-nat*, daer te voren *Suyring*, *Lattouw*, *Endivye*, ofte *onrijpe Druyven* in gestooft zijn; ofte daer *Kruys-besjen*, (na den tijdt) *Citroen-sap*, ofte *Verjus* by gedaen is; ende wanneer het bloedt, gantsch dun, ende heet zijnde, wat meerder verdickinge verveyscht, met *Sap* van *suivre Granaet-appelen*, ende *Porcelayne* gestooft. De *Wijn* is hier gantsch onbequaem, als toevloeying verwekkende, ende het bloedt onsteekkende: dan de gene, die haer, door de gewoonte, van den *Wijn* niet en konnen onthouden, mogen op haer eten een glaesjen van den dunsten drincken. Andere sal *Gersten-water*, ofte *kleyn Bier* beter wesen. Ende om geen meerder toevloeying te verwecken, staet wel te wachten, voor stercke beweginge des lichaems, insonderheydt van het geswollen Deel, gramschap, korts aen den eten te slapen, byslapen, ende dat men niet gefloten van lichaam en is.

Het VI. Capittel.

VLEYSCH-GESWELLEN.

1. *Swaer-lijvigheydt*,
2. *Oorsaecken*,
3. *Ken-teykenen*,
4. *Voor-teykenen*,
5. *Genesinge*,

6. Maniere van Leven.

7. Vleyfigen Aenwas; Sijn begin, groeyen, ende afsnijden.

WY hebben gehandelt van het onfleecken Bloet-
gefwel; maer het gebeurt somtijds, dat het
bloedt, als stoffe van het Vleysch, een algemeenge-
fwel maectt over 't geheele lichaem, 't welck *Swaer-
lijvighydt* genoemt wert, ofte in een bysonder plaets-
sche, gelijk van buyten in eenen *Vleyfigen Aenwas*,
waer van wy terstondt een merckelick exempel sullen
bybrengen, en in een *Vleysch breuck*, die hier na, onder
d'andere soorten van Scheursel sal beschreven werden.

1. *Swaerlijvighydt* noemen wy, als het lichaem
soo dapper aenneemt, dat het in sijn werckinge daer
door verhindert, ende belet wert. Soo verhaelt *Ga-
lenus*, in sijn boeck van 't onderscheyt der Sieckten, van
een, wiens lichaem soo seer uytgegroeit was, dat hy
hem niet en konde verroeten. Ende wy lesen van ande-
re, die in onse Eeuwe drie, vier, ja ontrent vijf hon-
dert pont gewogen hebben, met sulcken beswaernisse,
dat sy niet alleen haer niet en konden bewegen, maer
naeuwlicks den adem halen.

2. De *nackte Oorsaek* van de *Swaerlijvighydt* is
overtolligh Vleysch, ende Vet, spruytende uyt goet en-
de vet bloedt, in een lichaem, dat van naturen gema-
ticht, ofte werm ende vocht is, ende meest door ge-
bruyck van veel, ende voedsame Spijse. Want men
siet somtijds, dat groote Eters wel mager blijven, en-
de andere, die niet veel en eten, vet werden: het welck
aenkomt op de bysondere nature van 't lichaem, ende de
gematigheydt der Deelen, die het voedsel koocken, ver-
deelen, ende aenplacken.

Tot de *Swaerlijvighydt* helpt oock veel, voor uyt-
lickte Oorsaek, *Ledigheyt*, waer door weynigh bloedt
verteert, ende de overtolligheyt niet uyt en waesfemt,
maer in 't lichaem verblijft, ende het selve te overvloe-
digh groeyfel aenbrengt: als oock gewoonlicke *Lofinge*
opgeslopt, gelijk van *Speen*, ende *Stonden*: ende in
lichamen die heet zijn, soodanigen spijsse, die de hitte
van 't bloedt kunnen maigen. Ende daer op slaet het
gene *Galenus* schrijft, dat de lichamen die wat na de
koelte, ende vochtigheydt trecken, vet werden. Het
welck *Prosper Alpinus* bevestigt in sijn 9. Capittel van
de Genees-konste der Egyptenacs, seggende, dat de
lichamen der selviger, als wonende onder eenen seer
heeten, ende droogen hemel, uyt soodanigen lucht heet
ende droogh zijn: maer dewijl sy de hitte, ende droogh-
te verminderen met gestadigh Water te drincken, met
verkoelende Spijsse, ende Badstoven van werm Wa-
ter, soo uyttermaten Vet werden, dat hy nergens soo
veel gantsch vette Mans gesien en heeft, als in groot
Cayro: alwaer vele grooter, ende dicker Borsten heb-
ben, als de grootste van andere Vrouwen.

3. De *Ken-teycken* wijfen haer selven: alsoo de
Swaerlijvighydt met de oogen gesien wert.

4. De *Voor-teycken* vereytschen meerder onder-
richt: *Swaerlijvighydt*, ende overtolligh Vet sluyt de
Vaten, benaauwt de Borst, ende dien volgende den
Adem, waer door sommige ofte schierlick komen te
slicken, ofte altijd door de banck soo lang niet en le-
ven, als de matigh dunne, ofte magere. Soodanige
zijn oock veeltijds onvruchtbaer, om dat haer belse
Bloet, tot Vleysch, ende Vet vergaet, ende het overige
slap ende waterachtigh is, gelijk den Arabischent
Avicenna schrijft 4. 7. 4. 5. *Aristoteles* in sijn 1. Boeck
van de Teelinge der Dieren op 't 18. Capittel, ende in 't
2. Boeck van de Deelen der selviger op 't 15. Capittel,
geeft de selfde reden, te weten, waerom dat vette Mans
niet en teelen, ende vette Vrouwen niet swanger en wer-
den, dewijl het zaet gemaectt wert uyt het suyverste
Bloedt, ende dat, seyt hy, het vette van 't Bloedt, het
welck in zaet most veranderen, allegader tot Vet gaet.
Op de Vrouwen stelt *Hippocrates* noch een ander oor-
saek in de 46. Kortbondige Spreucke van sijn vijfde
Boeck: *De gene, die onnatuurlick dick zijnde, niet en ont-
fangen, in deselve werdt de krop van de Lijf-moeder in-
gedrukt, ende sy en dragen niet, voor al eer sy dum werden.*
De reden geeft *Hippocrates* selve in sijn boeck van de
Vrouwe-siecken: *Als sy onnatuurlick dick werden, dan
en ontfangen sy niet. Want het dicke Net, leggende op de
krop van de Lijfmoeder, druckt het selve soo, dat 'er niet ont-
fangen kan werden.* Het welck niet en betert, als wannet
door afgaen van die sware vettigheyt, de wegh meerder
opeening krijgt, ende daer door 't zaet scheut kan hebben.

5. Al is de groey seer qualick geheel te benemen,
ofte, als sulcks met kracht van sterke genees-midde-
len soude gedaen werden, het een quaet op het ander
soude volgen: soo kan even wel de selve ten deele ge-
steuyt, ende tegen gehouden werden, door middelen,
die het weelderigh groeyen van 't Bloedt verminderen,
gelijk zijn twee drie mael 's jaers Ader-laten, ende
Koppen, in de gene die het suyver Bloedt *Swaerlij-
vigh* maectt: maer die met weynigh Bloet dapper Vet
zijn, gelijk ick dickwils gesien hebbe in ontlede ne lic-
hamen, is beter, alle maent te gebruycken *Pillen Ruffi*
een vierendeel-loot, met een half scrupel *Salpiter*; ende
alle morgen een roemer *Alffen-wijn*, daer *Water afrij-
vende kruyden*, beschreven in 't 17. Cap. en 4. Boeck
des 1. Deels van den *Schat der Onge-somheyt*, opgesien
hebben. *Galenus* prijft seer het wuijen met scherpe
doecken. Ende *Plinius* verhaelt in 't 11. Boeck van
sijn Nat. historye op 't 17. Capittel, dat de soon van *L.
Apronius*, Romeynsche Borgemeester, 't Vet afge-
trocken is, met verlichtinge van 't lichaem, dat te vo-
ren door den last, onbeweeghlick was geweest. Dan
dit en sal om de wreedythet niet licht van yemands na-
gevolght, noch, om het gevaer, van een Genees-her
aengeraden werden.

6. In dese gelegentheydt komt het meest aen op een goe-
de *Maniere van Leven*. Voor-eerst dan sullen de *Swaer-
lijvige*, haer, soo veel mogelick is, des Somers bege-
ven

ven in heete *Lucht*, alsof de selve niet alleen het *Bloed*, ende *Vet* verdrooght, maer oock den grooten etens-*lust* vermindert, ende het rasch verteeren van de spijsse war tegen houdt. Des *Winters* is 't oock beter by een goet vyer te zijn, als in de kouw, de welke de onsen-*licke* tocht gaetjens sluyt; waer door dan alles binnen gehouden werdt, ende de begeerte tot eten verweckt: het welck ondienstigh soude wesen, alsof de soberheyt in eten, ende drincken hier dapper in achtginge moet genomen werden. Ende sulcks noch in *Spijs*, die weynigh voedsel geeft, als *Moers-kruyt*; die drooghis, als *gedrooghte Visch*; die een open lijf houdt, als *Pruymen*, ende foodanige andere, als in den *Schat der Gesontheyt* beschreven zijn. Hier dient de kleinste *Wijn*, het dunste *Bier*, ende hoe ouder, hoe beter, dewijl selfs oock *Azijn* daer toe groonden dienst doet. Soo getuygh *Fam. Sirada* in het 8. Boeck van sijn noyt genoegh gepresen historye, die hy te Roomen van onse Nederlandtsche Oorlogen gemaect heeft, dat de vermaerde krijghshelt *Chiapin Vielli*, Marckgrave van *Cetone*, ende den Hertoge van *Alve* bygevoeght, zijnde boven maten Swaertlijvigh, ende soo *Vet*, ende dick van *Buyck*, dat hy den selven, met een swachtel om den hals, moest opschorten, ende daer in, als in den Oorlogh hinderlick, verdriet krijgende, sijn selven de *Wijn* gantsch onthiel, ende daer na al sijn leven niet als *Azijn* en dronck; waer door hy rancker werde, ende sijn lichaem seven-entachtigh pont af nam. Ledigheyt, ende lange slaep moet hier gemijt werden. Maer het lichaem dient door alle *Offeninge* beweeght; sonder selfs het *Byslapen* af te slaen.

7. Wy komen nu tot den *Vleyghen Aenwas*, die wonderbaerlick groot gegroeyt, ende geluckelick ge-*nesen* is. Een *Vrouwe*, swanger zijnde, werde in haer

plaets hadde het dochterken, daer sy van verlosste, elf, of twaelf *Puyfckens*, gelijk kleyne *Wratten*, die niet en vergrooteden, als na haer tweede kraem, oudt zijnde drie-en-twintigh jaer, tot haren ouderdom van vier-ende-veertigh jaer, dat het afgeset werde. Drie jaer te voren, was in 't *Geswel* een *Pest-kole* geslagen, ende die *genesen* zijnde, nam het ongelijck meerder toe, als het te voren gedaen hadde. Den hals van desen *Aenwas*, heel dick zijnde, (gelijck hier afgebeeld is) werde seer vast gebonden, ende 's anderendaeghs, door den ervarenen, ende loffelicken heel-meester *Nicolaes Scavart*, met een krom mes, koestigh afgesneden, niet sonder een groote *bloedstorting*e (alsof my de *Aderen* dochten by-na de dicke van een *pinck* te hebben) de welke terstondt door *Bloed* stelpende middelen, in 't 13. Capittel des 1. Deels van de *Heel-konste* beschreven, tegen gehouden werde. Soude anders sonder twijfel onder onse handen doodt gebloeyt hebben. Kreegh even wel 's avondts de *Sprouw*, ende werden ydel van *Hoofst*, dan beyde *genas*; gelijk oock, door gewoon-*licke* Heel-middelen allenckens de plaetsche, daer den *Aenwas*, die, niet tegenstaende soo veel verloren *bloed*, noch seven-en-twintigh pont woegh. Dit is nu geleden achrien jaer, sonder dat de *Vrouwe*, die noch leeft, eenigh *mangel* sedert gehadt heeft.

Het VII. Capittel.

- BOESEM, ofte HOLLIGHEYT,
1. Benaminge, ende Beschrijvinge,
  2. Oorsaecken,
  3. Onderscheyt,
  4. Ken-teyckenen,
  5. Voor-teyckenen,
  6. Genevinge,

HEt gebeurt dickwils, dat de etter in een *Apo-*steuny**, het zy dat sy niet by tijds geloofst en werdt, ofte dat 'er gestadigh nieuwe vochtigheyt in sackt, door haer scherpigheyt de selfde onder-graefst, ende alsof een *holligheyt*, ofte diepte maeckt, die by de *Grieken* daerom *κάλπος*, by de *Latijnsche* *Simus* genoemt werdt: de welke wy, haer beteykening vol-*gende*, met den naem van *Boesem*, al hier sullen beschrijven. Want gelijk uyt ons Landt de overtollige vochtigheyt in een *Boesem* gemaect, ende dan daer na uyt den selfden geloofst werdt: even eens gaet het met de vochtigheden onses lichaems, die gemeenlick na de swackste, ende leeghste *Deelen* haren loop hebben, insonderheyt daer alreede *holligheyt* is, alwaer sy dan noch dieper graven, sonder van buyten, daer het nauwer is, wijder opening te versorgen.

2. De voornaemste *oorsaeck* van dese *holligheyt*, is etter, die door *versuym* te lange in de *Apo-*steuny** verhouden werdt, ofte dat de selfde, na het uytloopen van de

angeficht geslagen met een *Ossen-longe*; waer door sy verschrickenende, haer handt (gelijck der *Vrouwen* gewoonte is) streeck achter aen haer *Dye*. Op de selfde

de etter niet genoeg gefuyvert en is . Want als een Geswel aen 't Sweeren komt , ende dat de etter al van 't goede gefcheyden , ende wel gekoocht zijnde , niet terftondt uytgelaten en werdt , soo krijght hy een fcherpe , ende in-etende kracht , waer door hy den wegh , die hem van buyten gefloten is , binnen foeckt , ende verwijdt eerst de holligheydt daer hy in befloten is , ende , daer na alderhande overtollige vochtigheydt , uyt de naefte Deelen , ende het gantsche lichaem , hem toevallende , is gedrukt nader , ende naeuwer plaetschen te foecken , die wy *Fiftelen* , ende loopende gaten noemen ; waer van in 't volgende Capittel fal gehandelt werden .

3. De holligheydt is niet even-eens , maer seer verscheydelick . Want sommige valt kleyn , ende kort , andere wijdt , ende diep : eenige gaet recht , andere krom , ende winckelachtigh , gelijk de Conijns-hollen .

4. Aen de kennisse van dit onderscheydt is veel gelegen , om tot de genesinge te komen ; ende die werdt gekregen , door het peylen met een Proef-yfer , ofte Walsche-keersken , sachtelick in de holligheydt gesteecken .

5. Wat de *Voor-teycken*en belangt : die konnen hier , gelijk in alle Sweeringen , voor goet genomen werden , als de etter weynigh , ende goet is , ende de plaets sonder pijn : in tegendeel , als het anders gaet . De holligheydt , die haer om leegh na buyten streckt , is beter te genesen , om dat de etter , door foodanige opening , lichter kan geloofst werden : maer uyt de gene , die diep nedersackt , en is de etter soo wel niet uyt te krijgen , ende lang in blijvende , krijght een fcherpigheydt , die in-eet , ende de holligheydt allencxkens holder maectt , ende hoe langer , hoe dieper door-mijnt , tot dat ten laetsten , aen het uytgeholde , ende uytgegraven vleysch , harde kanten opstaen , die in loopende gaten veranderen .

6. De *Genesinge* befaet , gelijk in wonden , om de afgewecken Deelen te versamelen , ende de holligheydt met Vleysch te vollen . Voor al eer daer toe te komen , moet eerst gesien werden , hoe de holligheydt gelegen is . Indien sy soo staet , dat sy door de opening , die alreede is , haer niet en kan ontlasten , in sulcken geval , moet onder , ofte aen de weder-zijde een ander gemaectt werden , om daer door de vuyligheydt af te laten . Daer na dient de holligheydt gefuyvert met Wiecken , die bestreecken zijn met *Honich van Rosen* , daer een weynigh poeyer van *Alvè* onder gemengt is , ofte *Vng. Apostolorum* , ende , als sy noch vuylde is , met *Aegyptiacum* ; ofte andere , beschreven in 't 12. Capittel van het eerste Deel . Doch indien dat de opening te naeuw was , ende de holligheden te veel , om daer Wiecken in te brengen , dan sal men een suyverend afzietfel , van de gemelte droogen daer in speuyten , als by voorbeeldt , van *Allsen* , *kleyne Santorie* , *Iuffrouwmerck* , in *Wijn* gezoden , ende daer dan *Honich van Rosen* , ofte de gemelte *Salven* , na gelegentheydt , onder gemengt .

De holligheydt wel gefuyvert zijnde , werdt voorder genesen , als alle wonden , door Vleysch-toe-heelende ,

ende Vel-maekende middelen , aengewesen in 't 14. 15. ende 16. Capittel van 't I. Deel der *Heel-konste* .

Het VIII. Capittel.

FISTEL , ofte LOOPERT GAT .

1. Benaminge , ende Beschrijvinge ,
2. Oorsaecken ,
3. Onderscheydt ,
4. Ken-teycken ,
5. Voor-teycken ,
6. Genesinge .
7. Exempel van een verjaerde Fistel ontrent de Blass , geheelt .
8. Maniere van Leven .

WAnneer de laetst-beschreven Holligheydt niet haest en komt te heelen , dan eet de etter al verder in , ende doorgraeft haer in verscheyde wegen , niet anders als Pijpen , daerom oock genaemt in 't Grieks *Σύριξ* in 't Latijn *Fistula* , welken naem mede in andere talen , als oock by ons , met *Fistel* , bekend is : zijnde een holle , lange , diepe , ende pijs-gewijse Sweeringe , met harde kanten rontsom belet .

2. De *Fistels* , ofte loopende gaten (die wy soo noemen , om dat sy altijd dragen , ende etter geven) trecken haren *Oorspronck* meest uyt de verhaelde Holligheden , ofte ander Apofteunen . Want a's de selvige , het zy door onfuyverheydt des lichaems , ende overvloedt van quade vochtigheden , het zy door onwetenheydt van de Meester , te lang onder handen blijven , ende niet wel genesen en werden , soo geraecken sy door de in-etende etter , allencxkens dieper , ende hardt .

3. Daer is een groot *Onderscheydt* in de *Fistelen* . Want de een is dieper , als de ander . Sommige gaen recht in , sommige scheuns ende dwers . Sommige zijn enckel , sommige maecten van een begin veel wegen . Sommige eyndigen aen 't Been , sommige aen een Zenuwachtigh deel , andere aen Aderen , ofte Slagaderen .

4 [Aengaende de *Ken-teycken*en :] De *Fistelen* werden mede ondersocht , ende nagespoort , hoe verre haer loop-gaten strecken , door een *Prout* , ofte Proef-yfer . Het welck niet wel in 't werck en kan gestelt werden , wanneer de Fistel te krom loopt . Dan in sulcken geval , sal men een lang stucxken Loot nemen , ofte liever een Walschen-keersken , dat buygen kan , ende 't selve in de Fistel brengen . Hier benevens is het vleysch , dat rontsom de Fistel staet , bleyck , droogh , hardt , ende sonder , ofte met weynigh pijn , 't en ware dat se ontrent een Zenuwe quam . De etter , daer uyt komende , is raeuw , ende somtijds met stanc . Of 'er nu een , ofte meerder holligheden zijn , moet met het Proef-yfer gepeylt werden , sulcks oock somtijds te kennen gegeven werdt , door de etter . Want indien dat 'er

dat 'er meerder etter uyt komt, als waerschijnelick is, dat 'er in een holligheydt kan groeyen ofte gehouden werden, ofte indien, als de Siecke sijn lichaem omkeert, de etter, die te voren in gebleven was, wederom begint uyt te loopen; sulcks is een teycken, dat 'er meerder holligheden zijn, ende dat de Fistel dieper ingaet. Maer indien de Fistel veel openingen opgeworpen heeft, dan en kan men soo wel niet ondervinden met het Proef-yfer, of 'er een, ofte meerder Fistelen zijn; dan in sulcke gelegenheydt moet men eenige vochtigheydt door een van de gaten inspreuyten, de welcke, by aldien se door alle de gaten wederom uytvloeyt; sulcks is een teycken, dat 'er maer eene Fistel en is. Maer indien de selve door alle de gaten niet uyt en loopt, als dan zijnder meerder Fistelen. Het welck oock de verwe van 't gene uytloopt, betuyght. Want by aldien de vochtigheydt, die door meerder openingen uytvloeyt, van eenderhande verwe is, sulcks beteekent dat 'er maer een Fistel en is. Maer indien se verscheydelick geveert is, dat wijst meerder getal aen. Maer hoe verre dat de Fistelen reycken, ende aen wat Deel dat se ophouden, ofte steuyten, werdt aldus bekent: Indien het gene, 't welck met het Proef-yfer geraeckt werdt, sacht is, ende d'etter, die het geeft, wit, ende veel is, sulcks beteekent, dat de Fistel alleen door het Vleysch gaet. Maer als de selvige een Zenuwe raect, dan valt 'er groote pijn, wanneer men de diepte navorscht, ende de etter, die daer uyt komt, is wel wit, maer dunner, ende weyniger; ende de werkinge van dat Deel, daer de Zenuwe na toe gaet, valt veel trager. By aldien de Fistel tot het Been toe komt, dan valt 'er pijn in 't onderfoecken, ende 't gene, daer het Proef-yfer tegen sloot, is hart, ende houdt tegen. Het welck oock even, ende gelijk bevonden wert, indien dat 'er noch geen *Caries*, ofte bedervinge in 't Been en is. Dan als de verdorventheydt het Been mede aengetaft heeft, dan wert het in 't aenroeren rouw ende ongelijk bevonden, ende de uytvloeyende etter is bruyn, ende stinckende. Maer wanneer de Fistel een Ader, ofte Slagh-ader komt te raecken, ende dat die noch niet door-gegeten is, dan komt 'er etterige vochtigheydt uyt, als gift. Want het bloedt door de onsenlike gaetjens uytwaessende, wert vermengt met de vochtigheydt van de Sweeringe, ende daer van wert het gene uytloopt, giftachtigh. Dan als een Ader, ofte Slagh-ader door-gegeten is: soo geeft se somtijds bloedt uyt; rooder, ende al springende, als het uyt een Slagh-ader komt; dicker, ende bruynder, uyt een Ader.

5. Wy komen nu tot de *Voor-teycken*. Slechte, ende vassche Fistelen, alleen zijnde in vleysige Deelen, niet diep, in jonge, ende wel-gestelde lichamen, werden lichtelicker genesen: maer beswaerlicker, in de welcke veel Deelen door-gegeten zijn, welckers gront, door verscheyden holligheden niet wel te slicken en is, die dicht aen de voornaemste leden leggen, in oude luyden, ende die met quade vochtigheden beladen zijn. Gelijck oock quaet vallen, ende niet alleen swaerlick om

te genesen, maer by na ongeneeslick, die (gelijck *Guido* wel schrijft) diep, krom, ende veroudert zijn; die bereycken tot de beginfelen van de Spieren, tot Aderen, Slagh-aderen, Zenuwen, Beenderen, Kneuckels, Wervel-beenderen van den Rug: als oock die geraecken tot in de openheydt van de Borst, ofte den Buyck, ende die komen tot het Ingewandt, de Longen, Lijf-moeder, Dermen, ende Blaes. Want foodanige Fistelen ofte en konnen de genees-middelen niet verdragen, ofte de selvige en vermogen soo verre niet te reycken. Ja daer zijn sommige Fistelen, die niet genesen en moeten werden; te weten, de gene, die veroudert zijn, ende verre gelegen van de voornaemste Deelen, ende door de welcke de overtollige, ende quade vochtigheden een geruymen tijdt gewent zijn haer te suyveren. Want alloo de selve, door haer ontlastinge, het lichaem voor vele siecken beschermen, en dienen gantsch niet gesloten, ende souden gesloten zijnde, als groot ongemack veroorsaekende, wederom moeten geopent werden.

6. De *Geneefinge* der Fistelen is tweederley, de eene is recht ende volkomen, die se van de groot op met haer oorfaecken wech neemt, de andere onvolkomen, die men *Palliativa* noemt, te weten, wanneer de Fistel van binnen verdrooght, ende van buyten toegesloten wert, blijvende niet-te-min noch de holligheydt. Welcke maniere van heelen niet geheel misprezen wert van *Aquapendens*, schrijvende dat hem de selve somtijds wel geluckt is, hoe wel niet altijds.

Dese geneefinge gaet aldus toe: Na dat het lichaem wel gesuyvert, ende eene bequame maniere van leven voorgeschreven is, maect men een Wieck, van een nieuwe Spongje, nat in eenigh dapper opdroogende Water, gelijck Loogh, Kalck-water, ofte diergelijcke. Want door die middel stuyt de mont van de Fistel, soo dat se schijnt genesen te wesen, die oock wel somtijds door hulpe van de natuyrlieke wermte gantsch toeheelt: maer meesten tijdt soo lange alleen toe en blijft, als geen overtollige vochtigheden in het lichaem vergadert en werden. Want wanneer dat 'er wederom eenige vochtigheydt in de holte by een komt, dan gaet de Fistel wederom open.

Maer tot de rechte geneefinge dient (beneffens een goede maniere van leven, die teifont sal werden aangewesen, ende na dat het lichaem, door een af-settende middel, ofte *Purgatie*, wel ontlast is) gebruyckt tweemaal daeghs dese [volgende] drack:

N. *Geraspt Palmen-hout*, 2 onsen,
Bladeren van Agrimonye,
Weeghbre,
Eeren-prijs,
Savel-boom,
Paerde-saert, van elck een hant vol;
 koocht dit in een kan witte *Wijn*, ofte *Water*, soo daer
Koorische, ofte eenige *histe* by is,

[Tot een Drack.]

O

Ende

Ende by aldien vereyscht wert, dat desen dranck noch stercker zy, soo kan men, elcke reys, daer onder mengen een half scrupel *Kreeften-oogen*; alsoo de selvige, gelijk oock den *Savel-boom*, die in den dranck komt, seer bequaem zijn om bedorven Been, Etter, bedorven Aderen, ende diergelijke, uyt te werpen.

Daer na moet men voor al sijn best doen, om den *Callus*, ofte 't geen rontsom in de Fistel vereelt is, wech te nemen. Maer alsoo het opbrengen van de middelen, om sulcks te doen, meestendeel belet werdt, door de nauwe mont, ofte opening van de Fistel, soo dient de selvige gewijdt, ende breeder geopent. Sulcks kan geschieden door *Vyer*, door *Yser*, ofte bequamelicker, ende sonder pijn door *Wiecken* van een *Spongye*, van *Mersch van Vlier*, *Wortel van Gemiane*, van wilde *Wynngaert*, van *Aristolochye*, ofte oock van *gedroogde Knollen*. Want die langwerpigh, ende voor scherp gemaect, in de Fistel gebracht zijnde, trecken in haer de vochtighey van de Fistel, waer door sy swellende, de opening alencxkens sonder pijn wijder maecten. De selvige *Wiecken* werden oock somtijds, als de hardighey het wijder-maecten tegenlaet, gedoopt, ofte gestreecken met sulcke middelen, die bequaem zijn om 't vereelde wech te nemen. Want den uyerlicken mont van de Fistel vereelt voornamelick, ende eerst in de Huydt selve, als de welke lichtelicker verhardt, ende verdunt, dan het *Vleysch*, 't welck sachter is, ende de overtolligheden, ende toevloeyende vochtigheden met minder schade ontfangt. Het gebeurt even wel somtijds, dat oock het *Vleysch* selve, in de hollighey, komt te verelen. De vereeltheyt, die in den mont van de Fistel is, kan men sien ezde tasten. Maer de gene, die in de hollighey selve is, moet door het *Proef-yser* ondervonden werden. Want wanneer het selve daer in gebracht wert, soo en is 'er geen ofte luttel pijn, daer en komt geen bloedt uyt, ende men voelt eenige hardighey, by aldien daer vereeltheyt is. Maer die niet zijnde, soo wert 'er door het voelen pijn verweckt, daer komt bloedt uyt, ende men verneemt geene hardighey.

Waer nu de vereeltheyt is, daer moets van daen genomen werden, 't welck geschiet, ofte door *Heel-middelen*, ofte door *Yser*, ofte door *Vyer*. Van de heel-middelen moet men somtijds de sachtste nemen, als daer zijn de *Versachtende*, ende *Verdrijvende*; somtijds stercker, gelijk zijn de *Suyverende*; somtijds de sterckste, als de *Brandende*, allegader beschreven in 't eerste Deel der *Heel-konste*. In kindtsche jaren, ende sacht vleysch, zijn genoegh de versachtende; die de hardigheydt, ende de vast-klevende stoffe, waer uyt de vereeltheydt groeyt, wech nemen; waer by men dan oock van de suyverende wat magh vermengen. Soodanigh zijn, *Aesch van Vjgen* met *Ganse-zet* gemengt: een afzietfel van *Varen-wortelen*, ende van *Agrimony*, *Diachylum magnum*, *Vnguentum Apostolorum*. Maer men heeft gemeenlick al stercker van doen, die door suyveren, ofte oock door branden de vereeltheyt verteeren. Stercker zijn de *Wortel van*

Spondylium, rontsom afgeschraep, de wortel van *Asphodelus*, *Serpentaria*, *Bryonia*, een afzietfel van *Lupinen*, ende insonderheydt *Centaureum minus*. Sommige raden oock de Fistel te vullen met den wortel van *swart Nieskruyt*, ende dat drie dagen na malkander. Maer *Ammonius Chalmetius* (een versocht Fransch Heel-meester, wiens Handt-boeck der Heel-konste onlangs in Nederlandts uytgekomen is) waerschouwt ons in sijn 13. Capittel, dat de *Nies-wortel* geen goet heel-middel is, insonderheydt indien de Fistel haer geset heeft in eenigh deel van de Borst. Want als hy maer eens een Fistel van den Rugh-graet, ontrent de plaets van 't Hert met de wortel gevult hadde, soo ginck de Siecken gestadigh van sijn selven. Noch stercker zijn *Vng. Egyptiacum*, gebrands *Koper-root*, *Precipitaet*, *Olye van Swavel*, *Trochisci de minio*, *Chalcitis*, *Misy*, *Sory*, uyt de welke men tot sijn gebruyck gemengelde kan maecten. Is al van oudts seer gepresen 't gene gemaect werdt van een deel *Ammoniacum* in stercken *Azijn* gesmolten, ende dan vermengt met drie deelen *Spaensgroen*. Ende die het noch stercker hebben moet, magh daer by doen *Precipitaet*, anderhalf drachme. Ofte

N. *Vng. Egyptiaci*, 1½ onse,
Sublumaet, 1½ drachme,
Weeghbte-water, 3 onzen,
Rosen-water, 2 onzen,
Loogh, 1 onse,
 te samen opgeknoekt

[Tot een Salsken.]

Indien even wel het bequaem by-brengen van dese middelen, gelijk dickwils gebeurt, door de nauwte, ende diepte van de Fistel, belet werdt, soo moet men de selvige ofte geheel openen, ofte de middelen tot de grondt toe inschieten. Als men voor heeft, de Fistel te openen, soo moet men eerst het *Proef-yser* daer in stecken, ende op het selve de openinge doen. Maer by aldien men niet en vermagh de geheele Fistel te openen, soo sal men daer heel-middelen in brengen; ende die ofte nat, ofte droogh. De natte werden daer in gespreuyt, ende vermengt met *Loogh*, *Mede*, *Zout-water*, *Kalk-water*, ofte *Voorloop van Brandewijn*, die sonderling bequaem is, met andere gemengt zijnde, om alderhande vuyle Sweeringen te suyveren, ende op te droogen. De drooge heel-middelen werden tot sijn Poeyer gestooten, ende met een afgesneden schacht in de Fistel geblasen; voornamelick als de Fistel korter is, en binnen 't vleysch; maer by aldien se te lang is, soo magh se oock aen de weder-zijde geopent werden, om de middelen van beyde kanten, daer in te mogen brengen. Als dan en dient niet vergeten ('t welck in de genefinge van de holligheydt hier vorens oock vermaent is) dat de opening van de Fistel na beneden toekomt, op dat de vochtigheden daer te lichter souden mogen uytloopen.

Maer alsoo de Fistelen niet altijd en wijcken voor de heel-middelen, ende dat in dese saeck somtijds meer-

der voordeel getrocken werdt van 't Handt-werck, soo moet men oock al-te-met tot het Yfer, ende Vyer komen; te weten, na dat de geheele holligheydt geopent is. Het welck even wel niet en magh gedaen werden in de Fiftelen, de welcke haer strecken tot groote Slagaderen, Zenuwen, Banden, 't Velleken dat de Ribben bekleedt, ofte diergelijke Deelen. Maer daer het geschieden magh, na dat de holligheydt door het Proef-yfer, ofte eenige ingelpeuyte vochtigheydt ondervonden is, soo sal men die geheel, soo groot sy is, openen. De Fiftel geopent zijnde, soo sal men de vereeltheydt, ofte door Heel-middelen, ofte door de scherpte van een Scheer-mes, tot het goet Vleych toe afrecken: het welck niet alleen uyt de verwe, maer oock uyt het bloedt, ende 't pijnelick gevoelen te kennen is. De selfde vereeltheydt, insonderhey die seer hardt is, wert vaerdiger, ende met minder pijn door een heet Yfer, ('t welck wy een *Cautery aethiuel* noemen) wech genomen. Maer om dat het Vyer wat schrickelick staet, soo willen weynige daer aen. Ondertusschen, 't zy sulcks door *Causlike*, ofte brandende Heel-middelen, 't zy door Mes, ofte Vyer geschiedt, het Deel moet rondt-om bewaert werden, door een verkoelend ende te ruggedrijvende *Desinysf*, op dat de pijn geen ontfteckinge en veroorsaecke.

Als nu de Fiftel aldus gebrandt, ende verdrooght is, soo sal men eenigh versachtende Heel-middel, om den koest af te wecken, daerop gebruycken. Maer soo de Fiftel op eenigh Been uytkomt, soo dient men het selve, door het snijden bloot leggende, wel neerstelick te schrappen, ende al 't gene bedorven ende swart is, wech te nemen. Ende dat maer buyten aen. Want als de *Caries* dieper in 't been gegeten heeft, soo sal men de schilfer uytfnijden, indien hy van selfs niet volgen en wil. By aldien het Been tot het merch toe, ofte oock geheel bedorven is, soo sal men al 't gene bedorven is, uyt nemen; dan sulcks kan wel in kleyne beekens geschieden, maer niet in groote. Na dat het Been gesuyvert is, magh men komen tot Vleych-maekende middelen. Ende by aldien de Fiftel na deselvige niet en luyftert, sulcks is een teycken, dat al 't gene bedorven was, noch niet wech genomen is. Derhalven moet de Fiftel noch dieper geopent werden, het Been noch beter afgeschrap, ende gesuyvert: ende als de Fiftel dan noch niet en wil heelen, soo looptse sonder twiffel tot in 't binnenste van 't lichaem; alwaer haer ende niet na gespoort en kan werden. Derhalven moet men het werck de nature bevelen: de welcke men even wel kan te hulpe komen, met een Poerken van *gebrants Zout*, *Wijn-sten*, ende *Agariens*, te samen onder *Honich* vermengd, alsoo het selve de kracht heeft om gebroken ende verdorven Been uyt te wecken, quaet Vleych af te eten, ende de Fiftel te helpen, gelijk *Nicol. Florent* getuyght.

De vereeltheyt wech genomen zijnde, indien dat 'er noch eenige vuyligheydt in is, soo sal men afvegende ende suyverende middelen gebruycken, gelijk daer

zijn *Pimpinelle*, *Gulden-roede*, *kleyne Santorve*, *Alffen*, *Boonkens-Hool-wortel*, ende andere (in 't Eerste Deel der Heel-konste beschreven) met *Honich van Rosfen*, op Wiecken gestreeken, ofte met Voorloop van *Brandewijn* ingelpeuyt.

Als de Fiftel wel gesuyvert is, werdt vorders toegeheelt, als ander Wonden.

7. Tot klaerder onderrichtinge sullen wy hier byvoegen, een aenmerckens-weerdigh voorbeeldt, van een *verjaerde Fiftel ontrent de Blaes*, ende door wat middelen deselve geheelt is.

Een Man ontrent 33. jaren, vochtigh van aert, ende vol van quade vochtigheden, kreegh door een ongelukigen val een *Vlceratie*, ofte versweering ontrent de Blaes, de welcke qualick genesen zijnde, verviel tot een Fiftel, die in ses jaren van niemant en konde geholpen werden. Tot dat hy quam by Dr. *Faber*, Genees-heer van den Keyser, de welcke 't gebreck besende, bevondt de plaets gantsch vochtigh, vol Fiftels, seer krom gaende, daer men met geenderhande Proef-yfer in en konde komen. Na dat hy voorsydt hadde, 't selve een gevaerlick werck te wesen, ende dat het seer swaerlick soude konnen tot heelen gebracht werden: soo leyde hy sijn genesinge even wel aen op de volgende aanwijfingen. Alsoo hy oordeelden, dat het gebreck hing aen de overtollige vochtigheydt des geheelen lichaems, ontstaende uyt een groote swackigheydt van Maegh, ende Lever, soo lette hy voor-eerst dat die vochtigheydt niet gestadigh toe en nam, ende dan, om die daeralreede was, door bequame genees-middelen wech te nemen, ende om het swacke Ingewandt wederom te stercken, ende ten laetsten om de Fiftel van de hardigheydt, ende 't quaet vleych te suyveren, ende dan toe te heelen.

Tot het eerste schreef hy hem voor-eene goede *Mantire van Leven*, om te schouwen vochtige ende koude lucht, als oock de mist, ende avondt-lucht. Niet al te lang, noch by daegh te slapen. Spijse te gebruycken, die werm ende droogh was, ofte van naturen, ofte door bereyden, ende toemaekken.

De overtollige vochtigheydt suyverde hy met een afzietfel van *Salsa*, *Guaiac*, ende *China*, daer by doende *Epithymum*, *Melchoacan*, *Hermodyli*, met wat *Suycker* door een Hippocras-sack geleeckt. Hier van dronck de Siecke thien dagen lang eenen roomer, waer door hy sacht, ende sonder onsteltenis, suyverde. Dit uyt zijnde, heeft *Faber* eenen anderen dranck doen maekken, om te sweeten, van *Guaiac*, ende *Salsa parilla*, met een weynigh *Sassaphras*, ende *Rasijnen*, door-gedaen met wat *Caneel*. Het eerste afzietfel liet hy hem drincken om te sweeten, het tweede voor dagelickchen dranck. Daer na dede hy hem gebruycken eenige Conserven, om de Maegh, ende Lever te verstercken.

Ondertusschen en waren de uytwendige Heel-middelen niet vergeten: maer is voor-eerst de mond van de Fiftel gewijdt met het Merch van een Vlier-boom: daer na is de vereeltheydt wech genomen met *Phlegma spiritus*

Spiritus vitrioli. Ende doen gefuyvert met het volgende Water:

N. Wortels van Vijf-vinger-kruyt.

Weegbbre, van elcks 1 loot,

Bladeren van kleyne Santorje,

Rosmarijn, van elcks 3 handen vol,

Chamedrys,

Scabieuse, van elcks 1 hands vol,

Witte Wijn, 1 sloop.

Een weynigh te samen gekookt, ende dan 24 uyren geverweckt hebbende, door een Helm overgehaelt, ende genomen van dit Water $\frac{1}{2}$ onse,

Sap van Vrouw-merck,

Honich van Rosen, van elcks $\frac{1}{2}$ loots,

Aluyn,

Suycker, van elcks $\frac{1}{2}$ loots,

Dit aldus onder malkanderen vermengt

[Tot een Inspeuytsel.]

werde met een speuyt tot den gront van de Fistel gebracht.

Ten laetsten, om te heelen, ende vleysch te maecten, nam hy 6 onzen van dit Waterken, ende koochten daer in Aloë, Myrrha, Sarcocolla, van elcks een half loot. Ende op het gebreck een Plaester van Oppodeldoch magnun Paracelsi houdende, liet daer over leggen een Spongye, in 't voorz Water nat gemaect, ende wel nuytgedouwt, om de vochtigheyt, die uyt quam zijpen, te ontfangen.

Ende met dese middelen is 't gebreck genesen, gelijk D^r. Horstius getuyght.

7. Hier dient mede gelet op een goede Maniere van Leven, door de welke het groeyen, ende toevallen van de overtollige vochtigheyt mocht geweert werden. Soodanige is beschreven in den *Schat der Ongesontheydt*, 2. Deel, 1. Boeck, op het 23. Capittel van de Sinckingen; de welke aldaer kan nagelsen werden.

Het IX. Capittel.

ROSE,

1. Haer Benaminge,

2. Beschryvinge,

3. Oorsaecken,

4. Ken-teyckenen,

5. Voor-teyckenen,

6. Genevinge,

7. Maniere van Leven,

8. Middelen, om voor te komen.

Het geswel, dat uyt geen enckel, maer uyt galachtigh Bloedt ontstaet, werdt by ons, na de roode, ende roofachtige verwe, daer het de Huydt mede beschildert, *Rose* genaemt, gelijk wel lichtelick in 't Grieks *Erysipelas* (welcken naem by de Heel-meesters

gebruyckelick is) van *Erythros*, dat is roodt, hoe wel andere na eenen anderen oorspronck vorsehen. De Hooghduytschen heeten het om de selfde reden *Kotslauf* / als rasch, gelijk men bevint, met sijn roodigheyt voortloopende. Dan, om den Brandt, die het verweckt, voert het in verscheyde talen den naem na het Vyer. *Hippocrates* noemt het $\pi\upsilon\rho\alpha\gamma\epsilon\tau\omicron\upsilon\varsigma$, dat is *Wiltvyer*; by *Sammonicus* werdt het beteyckent met den enckelen naem van *Ignis*, ofte *Vyer*; by *Columella*, *Plinius*, ende *Lucretius*, in de volgende verssen, met *Sacer ignis*, ofte *Heyligh vyer*; ende na den heyligen *Anthony* (als weeder, ende bescherm-heer van 't Vyer) by de Françoisen, *Le feu saint Antoine*, by de Italianen *Fuogo di sant Antonio*, by ons *S. Anthonis vyer*, ende by de Duytschen *Sant Anthonis feur*; als mede *Wetende raach* / *Bloch-feur* / ende *Fleg-feur* / om dat het soo voort loopt; ende met Koortsche uytveleckt.

2. Rose is een roofachtige roodtheydt met grooten brandt, ende steecte, over het lichaem voortloopende, meestendeel plat, somtijds de Huydt verheffende; bestaende uyt galachtigh Bloedt. De poët *Lucretius* beschrijft haer in sijn 6. boeck aldus met dese verssen:

*Et simul ulceribus quasi inustis omne rubere
Corpus, ut est, per membra sacer cum diditur ignis.*

3. De naeste Oorsaeck van de Rose is dun, scherps, ende galachtigh Bloedt, niet vry van eenige quaedaerdigheyt, uyt een onsteecken Lever, ende uytelicke verhitende oorsaecken getrocken, schietende op de swackste Deelen, ende haer daer over verspreyende.

4. De Ken-teyckenen zijn een voort-loopende roodigheyt over de Huydt, somtijds blaes-gewijs opgeswollen, insonderheyt in 't Aengesicht, ende in de Oogen soo verheven, dat sy als toegesloten zijn, ende het Hoofte schijnt eens soo dick te wesen, waer door de mensche niet kenbaer en is. Begint gemeenlick met eenige huyveringe, daer de Koortsche dan dadelick op volght, met een spannende, ende steeckende pijn.

5. Wy komen tot de Voor-teyckenen. Wanneer een Rose rontsom gaet, als een swachtel, daerom by *Plinius* *Zoster*, ende by *Scribonius Largus* genoemt *Zona*, by ons *Omloop*, ende sulcks in 't midden van 't lichaem geschiet, dan brengt se den mensche om; seyt de gemelte *Plinius* in 't 26. van sijn Natuyrlicke historie op 't 11. capittel. Sulcks is oock in 't geloof van 't volck gekomen, dan en gaet geenins vast.

Rose, schrijft *Hippocrates* in de 25. Kort-bondige Spreucke van sijn 6. boeck, *inslaende na binnen, is quaet; maer na buyten uytstaende, is goet*. Staet altijd te wenscken, als 'er quade vochtigheyt in 't lichaem is, dat de selve liever best de slechtste, als de beste Deelen: derhalven is 't ongelijck beter, dat sy uytflact, niet alleen als oorsaeck van minder quaet, maer oock als teycken, dat de nature de overhandt heeft, ende de ongesontheyt uytduyft.

Wy

Wy fullen hier noch by-voegen twee Spreucken van den selfden Hippocrates, uyt sijn 7. Boeck, ende vooreerst de 19. *Op ontbloosing van 's Been, de Roos komende, is quaet.* Daer en is geen Been in ons lichaem van naturen bloot, als de Tandten, want alle de Beenderen zijn met Vliesch, Vleysch, Vet, ende Huydt bedeckt. De ontblootinge geschiedt door het wech nemen van de verhaelde Deelen, die het Been bekleeden. Het zy dan sulcks geschiedt door verplettinge, ofte bedervinge van de Spieren; ofte, gelijk in 't Kout-vyer, door verstervinge, ofte uyt dootbijten van Vliesch, ende Vleysch, gelijk in scherpe Sweeringen; ofte oock, als het Been selve verwolmt is, het welck gemeenlick *Caries* genoemt werdt; ten kortsten, uyt war oorfaeck dat het Been ontbloot, soo is 't altijd quaet, ende seer schadelick, dat 'er een Rose toestaet. Want sulcks geeft een teycken, dat niet alleen het ontbloote Deel ongematigh is, maer het gantsche lichaem overvloet heeft van galachtige vochtigheydt.

De volgende, te weten de 20. Spreucke is: *Op een Rose, Verrottinge, ofte Sweeringe komende, is quaet.* Hier staet aen te mercken 't gene te voren in 't 4. Capittel is aangewesen, dat de Geswellen haereynde nemen op drierley manieren, door Verdwijnen, Versweeren, ofte Verrotten. Wanneer de natuurlicke wermte geheel sterck is, ende de vochtigheydt redelicken goet, dan komt deselvige te verdwijnen. In tegendeel, als de natuurlicke wermte slap is, de vochtigheydt quaetaerdigh, dan staet het tot bedervinge. Tusschen beyden gaet het sweeren, als wel geschiedende door onnatuurlicke hitte, maer die door natuurlicke wermte geholpen werdt, ende in een stoffe, die haer stelt om gekookt te zijn, ende in goede Eetter te veranderen. Nu de Rose, is een Geswel van galachtigh, ofte heet Bloedt, de Huyt alleen belemmerende, ende niet tot in het Vleysch doordringende, ende daarom soude wel behooren, dat sy door verdwijnen verging, ende niet door versweeren, ofte verdueren. Want daer toe vervallende, beteyckent, dat de oorfaeck van de Rose, niet op haer gewoonlick plaetsche en blijft, maer met hare quaetaerdigheydt diep in-eet; het welck groot gevaer van Kout-vyer mede brengt.

6. Wy komen tot de *Gousinge*: Wanneer dat de Rose eerst begint, weynigh plaets beslaet, ende niet seer vyerigh en is, dan magh men, sonder sorge, daer opleggen te rugh drijvende middelen; waer onder meest in 't gebruyck is het *Oxyratum*, dat is *Water*, ende *Azijn*, werm mede gestooft; dan is noch beter *Vlierazijn*, met *Weeghbree-water*, daer onder dun gestrecken *Nurium*, gewalschen met sap van *Weeghbree-water*. Waer over mede geleyt kan werden een Plaester van *Diapompholygos*, ende buyten op, het afzietel van *Granat-schellen*, *Rosen*, ende *Camillen*. Maer als in tegendeel de Rose al voortloopt, wijdt verspreyt is, ende een groote vyerigheydt vertoont, dan sal men het lichaem ontlasten van de stoffe, te weten de galachtige vochtig-

heydt, door middelen beschreven in 't eerste Deel, 4. Boeck, van den *Sebat der Ongefontheydt*, op 't 7. Capittel, n. 2. doch met geen *Aloe*, ofte *Seammony*, als te heet, ende te scherp zijnde. Derhalven magh men nemen [dusdanigh een Drancxken:]

N. *Rhabarber*, 1 loot, laet dat 's nachts weycken in *Cichorey-water*, *Pruym-sap*, *Wey*, of diergelijcke [soo veel genoegh is,] en 'smorgens daer onder *Manna*, *Enckel Pruym-kruys*, of *Syrop van Provençy Rosen*, 1 loot, *Bereyde Wijn-steen*, 1 scrupel, gemengt. Tot een Drancxken.

Als dit wel gewerckt heeft, soo dient des avonts laet ingegeven, dewijl de Rose bestaet in een sijne vochtigheydt, die selden bevrijdt is van eenen quaden aert, 't gene dat het laetste verbetert, ende het eerste doet uytwasfemen ('t welck ongelijck beter is, als de heete *Sweetdranccken*, die sommige hier toe voorfchrijven) als een drancxken:

N. *Diascordium*, 2 loots, *Zout van Carduus Benedictus*, 1 scrupel, *Syrop van Citroenen*, 1 loot, *Water van Cichorey*, *Endiyye*, ofte *Suyring*, 1 once, gemengt. Tot een [Sweet-]drancxken.

's Anderen daeghs sal men openen de *Lever*, ofte *Middel-ader*, ende trecken soo veel Bloedts af, als men na gelegentheydt sal bevinden noodigh te wesen. Ondertusschen dient niet vergeten, dat het overige verkoelt, ende verbetert werdt, soo door *Apozema* van *Wortels*, ende *Bladeren* van *tamme*, ofte *wilde Cichorey*, met *Suyring* in *Wey* gezoden; als oock door een *Koel-drancx* van *Gerste-water* met *Thamarinden*, ende daer by gedaen *Syrop van Citroenen*, van *Granaten*, van *Suyring*, ofte diergelijcke, met eenige druppels, tot aengename serpigheydt, van *Swavel-olye*, ofte van *Koper-root*. Dan dewijl dit gedaen werdt, en sal men niet overslaen de verhaelde uytwendige middelen, ende de selve, als den *Brandt* groot is, niet aen laten backen: maer drie vier mael daeghs verveiffchen. Hier op dient verder ingesien het 2. Capittel van het eerste Deel der *Heel-konste*.

7. De *Maniere van Leven* heeft hier mede hare kracht; ende dient foodanige gehouden, als wy in 't 5. Capittel deses tweeden Deels, van 't *Bloedt-geswel*, beschreven hebben. Daer by voegende, om dat het Bloedt hier seer dun, ende heet is, dat het selve insonderheydt dient verkoelt, ende verdickt; waer toe strecken *Salat* van *Laitouw*, ende *Proseleyn*; *Schape*, ofte *Kalfs-vleysch*, met de selfde kruyden, ende *Verjuys* gestooft; *Rijst*, ofte *Termen blom* in *Karne-melck* ge-

gekoocht; *Scheps-* ofte *Kalfs-voeten*, met *Azijn*, ende diergelijcke.

8. Doch dewijl sommige lichamen de *Rose* seer onderhavigh zijn, soo dient in de selve niet alleengelet, om die te verdrijven: maer oock om voor te komen. Daer toe streckt, dat in 't voor ende na-jaer, na het nu beschreven; ofte diergelijcken affettende dranccken, Bloedt gelaten, de *Gal* verkoelt, ende de onsteecken *Lever* geopent wert, door *Cichorey*, *Agrimony*, *Suyring*, ende andere kruyden, in 't 15. Capittel van 't 1. Deel en 4. Boeck van den *Schat der Ongefontheyt* beschreven.

Het X. Capittel.

SPRINGEND-VYER;

1. Benaminge, ende Beschrijvinge,
2. Oorsacken,
3. Ken-teyckenen,
4. Voor-teyckenen,
5. Geneefinge,
6. Maniere van Leven.

I.

Onder de heete Geswellen werdt mede gereekent de *Vyerigheyt*, die haer in de *Huydt*, gelijk *Verbrandtheydt* van *ziedend Water*, met *Puytkens*, ende *Blaesjens* opweyrt, daerom, na *zieden*, by de *Grieken* *Phlyctena* genoemt, by de *Arabiers* *Sabafati*, ende, om dat sy met *brant voortloopt*, by de *Duytschen* ende ons *Wilt-vyer*; gelijk oock by de *Francoisen* *Feu sauvage*, die het oock *Bouton* heeten, de *Italianen* *Brosfola*, *Brofsola*, ende de *Spaengjaerts* *Postilla*. De gemeenste naem by ons, is *Springend-vyer*; ende en is niet anders als *brandende Bladeren*, ofte *Bleynen*, die haer in de *Huydt*, ofte veel eer het *Op-huydeken* openbaren, ende *vyerigh voortspringen*.

2. De naeste *Oorsack* van *Springend-vyer* is heete en gallige *vochtigheyt* met *zoute*, ende *watrige gemengt*: het zy de selve uyt een *verhitte Lever*, heete *Koft*, ophouden der *Stonden*, ofte anders haren *oorspronck* heeft. Komt oock veeltijds, voornamelick in de *Kinderen*, als sy schielick uyt de *kouw*, in de *hitte*, ende wederom uyt de *hitte* in de *kouw* verschijnen.

3. Is te kennen aen de *kleyne bladerkens*, die *rasch*, met *jeucksel*, *uytsaen*, ende *doorbreeckende*, *tranen* een *geelachtige vochtigheyt*, de *kanten verharden*, ende *vallen af*, gelijk een *korste*.

4. [Aengaende de *Voor-teyckenen*.] De *Mans*, seyt de *Griekische Aetius*, zijn selden met het *Springend-vyer* gequelt, de *Vrouwen*, die niet wel *gesuyvert* en werden, krijgen 't *dickwils* op hare *Beenen*, de *Kinderen* over 't *geheele Lichaem*, dan duyr *gemeenlick* maer twee drie *dagen*. Doch, als 't niet wel *genesen* werdt, komt somtijds in *Hayr-worm* te veranderen.

5. Tot *Geneefinge*, dient het *betten* met *Rosen-water*, ofte *Water* daer *Rosen*, *Granat-schillen*, ende *Wieg-*

bre-zaet in gekoocht is; dan *gestreecken* met *Nurritum*, ende *Slijm* van *Quec-kernen*, in *Rosen-water* uytgetrocken onder een *gemengt*. Ende indien de *Bleynen*, van selfs niet *doorbreeckende*, *pijn verwecken*, soo sal men de selve met een *naelde doorstecken*, ende daer op *leggen*, eerst een *Pap* van *Gersten-melk*, in *Kaerne-melk* gekoocht, daer na de *Plaester Diapompholygos*.

6. Hier dient gehouden de selfde *Maniere van Leven*, die in de *Rose* is voorgeschreven. Daer-en-boven, moet in *Vrouwen*, die *gestopt* zijn, *onsluyting* gemaect werden, door *soodanige middelen*, als in 't eerste *Deel*, 4. Boeck, *Capittel 18. n. 2.* ende in 't tweede *Deel*, 3. Boeck, *Capittel 45. n. 5.* van den *Schat der Ongefontheyt*, zijn beschreven; *insonderheydt* door *Ader-laten in den Voet*. Soogende *Kinders*, alsoo het in haer meest ontfaet uyt *quaet Sogh*, dienen ten eerste versien van een *gefonde Minne*.

Het XI. Capittel.

HAYR-VVORM;

1. Benaminge,
2. Beschrijvinge,
3. Oorsacken,
4. Onderscheyde,
5. Ken-teyckenen,
6. Voor-teyckenen,
7. Geneefinge,
8. Maniere van Leven.

I.

VAN den selfden aert, met de voorgaende *Rose*, ende *Springend-vyer*, is den *Hayr-worm*, die mede uyt een *galachtige ende lichte vochtigheyt* bestaende, als een *hayigen Worm* voortkruypt; waerom hy oock by de *Grieken* *Herpes*, ende, na dat woordt, by de *Latijnsche* *Serpigo*, doch *gemeenlick*, om dat hy *dickwils schielick overvalt*, *Impetigo*, genoemt werdt. De *Francoisen* heeten hem *Darive*.

2. *Hayr-worm* is een *verheffinge* in de *Huydt*, met *roodigheyt*, *jeucksel*, ende *kleyne peuckelkens*, gelijk als *verwormt*, *ingegeten*.

3. De naeste *Oorsack* van *Hayr-worm* is een *enckele*, ende *scherpe Gal*, de welke, door *lijn sijnigheyt*, tot tegen het *Op-huydeken* doordringt; doch *weyniger* plaats bestaende, als de *Rose*: maer die *even wel* meerder *stweeringe* veroorsaect. Van de *vorder oorsacken*, die de *Gal* doen *groeyen*, is voor *desen dickwils* verhaelt.

4. Het *Onderscheyde* bestaet uyt de *oorsack*. Wanneer de *Gal* alleen is, ende niet veel *buyten haer eygen gematigheyt*, dan *veroorfaect* se den *gemeenen Hayr-worm*; meerder *aengebrandt* zijnde, de *soorte*, die de *Grieken* *ἰδίομα*, dat is, *In-stende* noemen; om dat se selver in 't *Vleysch* gaet; maer als *andere vochtigheyt* haer onder de selvighe *vermengt*, dan *maect* se *kleyne bladerkens* op de *Huydt*, gelijk *Geets*, ende daerom *Herpes miliaris* geheeten.

5. De

5. De *Ken-teycken*en blijcken volkomenlick uyt de beschrijvinge.

6. [Belangende de *Voor-teycken*en:] Na dat de Gal scherp, ofte slap is, soo valt den Hayr-worm lichter, ofte swaerder te genesen. De in-erende is de quaetsie, ende verandert dickwils tot arger Zeer.

7. Om van den Hayr-worm te geraecken, moet voor eerst wel gelet werden, dat galachtige vochtigheden van binnen bereydt, afgeset, ende gesuyvert werden, door soodanige middelen, als in den *Schat der Ongefontbeyt* zijn aangewesen. Indien het lichaem daer by bloedt-rijck is, soo dient een Ader geopent, ende soo veel Bloets afgelaten, als de gelegenheit vereyscht.

Den lichtsten Hayr-worm werdt wel geholpen met *nuchtere Speeksel* gestrecken, ofte met *Water*, dat uyt *groen Houw*, als 't opgestoockt is, loopt, de *Bladeren van Glas-kruyt*, ofte *Een-bladt in Brandewijn* geleydt, de *Wortel van Paich* met *Azijn* gestampt.

Op de gene, die swaerder is, dienen oock krachtiger middelen gebruyckt; als *Moflaers*, poeyer van *Aluyn* met *Azijn-bonich* gemengt.

Tot de swaerste, ende in-erende, hebbe ick dickwils goet gevonden de *Salve*, die *D' Forell*, te *Delft* in de winckels gereedt hiel:

N. *Ceruyt-salf* met *Campher*, $\times$ winckels pondt,

Goudt-schuym,

Antimonye,

Camfer, van elcks 4 onzen,

Gebrandt loot,

Menye, van elcks 2 onzen,

Precipitaet, $\frac{2}{3}$ loot,

dit alles in een vijfel geroert met een beete stock.

Tot een *Salve*.

Doch, gelijk de meeste omslagh niet altijd het beste uyt en levert, maer dickwils het geringste wel gebruyckt zijnde, het beste werck uytvoert, ende daerom van mijn oock lieft gebruyckt werdt: soo en hebbe ick hier niet beter gevonden, als een slecht Salfken in 't ooggh, maer wonderlick in deught, bestaende uyt *bruyn-gesmerckte Boter*, *Roet* uyt den schoorsteen, daer in geschrapt, ende op 't laetste een scheutjen *Azijn* by gegoren. Ende dit geneest oock wonderbaerlick de *Schorfte* hoofden, die na geene ander middelen willen luyfteren, selver die na de *Lasernije* trecken, gelijk ick dickwils hebbe ondervonden. Ende daer op staet het gene de *Griecckische Poët Hesiodus* eertijds geseyt heeft, dat de domme niet en verstaen, wat kracht dat 'er oock in 't alder-slechtste *Kruyt* is.

8. Hier moet mede soodanigen *Maniere van Leven* gebruyckt werden, waer door geen galachtige, zoute, ofte andere scherpe vochtigheden voort en komen: maer die de gene, de welke alreede gemaect zijn, kan verkoelen, ende versachten. Soodanige nu al meermaels aangewesen zijnde, is onnoodigh hier wederom op te halen.

Het XII. Capittel.

1. *Koudt-geswel*, *OIDEMA* genoemt.

2. *Beschrijvinge*.

3. *Oorsaacken*.

4. *Onderfcheyt*.

5. *Ken-teycken*en.

6. *Voor-teycken*en.

7. *Geneefinge*.

8. *Maniere van Leven*.

I.

Gelijck heet *Bloedt*, te overvloedigh zijnde, tot geswellen uytpuylt: soo maect oock het koude een geswollen vergaderinge, de welke by de nieuwe *Genees-meesters* den algemeenen naem gegeven is van *Oidema*, ofte *Oedema*, welck eerste woordt eygentlick in 't *Griecck* een geswel beteyckent, ende soo is 't mede, volgens de uytlegginge van *Eroianus*, voor alderley geswel gebruyckt by *Hippocrates*, ende d'ander oude *Grieccken*.

2. Maer nu werdt bysonderlick, volgens het gemeen gebruyck, *Oedema* genomen voor een koudt, bleyck, ende sacht geswel, dat het drucken van den vinger wijckt, die daer putten inprent, sonder pijn, bestaende uyt koude slijmerigheyt, die in 't *Bloedt* is.

3. Soo dat de naefte *Oorsaek* dient gestelt in 't *Pblegma*, ofte de koude slijmerigheyt van 't *Bloedt*, de welke te overtolligh gegroeyt zijnde, de natuue soo verveelt, dat sy door de selvige uyt de groote *Vaten* in de kleyne, ende van de stercke *Deelen* na de swacke gestooten werdt, ofte oock van selfs, door haer swaerte, nederfackt; waer door een *Oedema* noyt soo veel haer in andere leden openbaert, als in de uyteerste, gelijk de *Handen*, maer insonderheydt in de *Voeten*. Dese slijmerige vochtigheyt werdt wederom veroorsaect uyt gebreck, dat in de *Lever*, ende 't ander *Ingewandt* is, om goet *Bloedt* te kunnen maecten: ende dat heeft noch voor hem andere oorsaacken, die onnoodigh zijn hier by te brengen, als volkomenlick verhaelt in het 2. Deel van den *Schat der Ongefontbeyt*, in het 3. Boeck, op het 27. Capittel van de *Water-sucht*, die naeuwlicks immermeer sonder dit geswel gevonden werdt.

4. Om nu niet te seggen van het *Onderfcheyt*, dat de vermenginge van andere vochtigheden, als in 't *Bloedt* geswel verhaelt is, waer door een *Oedema* toegenoomt werdt *Pblegmonodes*, *Erysipelatodes*, ende *Scirrnodes*, kan mede-brengen, soo maect het *Pblegma* selfs verscheydenheydt in dese koude geswellen, van wegen dat het eene wat dunder, ende wateriger is, het ander wat dicker, ende taeyer.

5. Het *Koudt-geswel* valt licht te kennen, ende de *Ken-teycken*en zijn al meest in de beschrijvinge aangewesen. Het is koudt, bleyck, ende sacht, gelijk de vochtigheyt, haer stoffe; gedouwt zijnde, laet een put, ofte holligheyt, de welke wat blijft staen, als de vochtigheyt

tigheydt dick, ende slijmerigh is; maer vergaet haest, wanneer deselve befaet uyt dunder stoffe. Is sonder hitte, kloppinge, ende geen, ofte seer weynigh pijn, dewijl dese vochtigheydt het Deel alleen versacht, ver-vochticht, ende geen scheidende en maect; ende alsoo sy koel is, ende geen hitte by haer en heeft, verweckt geen Brant, ofte Koortsche.

6. [Belangende de Voor-teykenen:] De koude Geswellen groeyen meerder in de Winter, als op andere tijden, om dat alsdan vele slijmerigheydt vergaet: gelijk sy oock de oude luyden meest aendoen, ende de gene, die, door gulsigheydt, ende dronckenfchap, haer natuyrlieke wermte overstelpen. Sy komen seer selden tot sweeren, maer scheidende meest door verdwijnen, 't en zy dat haer stoffe, door heel langdurige bestolenheydt, allencxkens quame te verharden. Anders en hebben sy by haer selven weynigh gevaers: maer volgende de Teering, de Waterfucht, ofte diergelijcke siekten, volgen met een noodtsaekelick de gelegentheydt van de selvige, ende en werden in sulcken geval niet aengesien, als eygene gebreecken, maer alleen als toevallen, van soodanige siekten, die haer opwerpen.

7. Om tot Geneefinge te komen; By aldien het Bloet door het geheele lichaam veel met slijmerigheydt belast is, soo sal men het selve voor-eerst daer van suyveren, ende ontlasten, door sulcke middelen, als in 't eerste Deel, en 4. Boeck van den *Sebat der Ongefoutheysd*, op 't 7. Capittel, n. 4. ende 't 8. n. 4. zijn aangewesen. Na de algemeene suyveringe is 't eerst tijdt de handt aen 't Geswel selve te slaen. Sulcks begint den Arabischen *Avicenna* met *wrijven*, het welck geschiet door een grof servet, ofte eenen anderen rouwen doeck, wel heet gemaect. Daer op dient dan terstondt *gestoofs* met het afzietfel van *Huemsf-woriel*, *Wilge-bladren*, *Alffen*, *Salye*, *Rosmarijn*, *Lavendel*, ende *Camillen*. Dese twee middelen dienen wel voor te gaen, om dat anders de volgende weynigh kracht souden kunnen doen op een koudt ende slijmerigh Geswel, het welck het Deel selve al geheel met kouw doorgeslagen heeft. Daer toe kan mede gebruyckt werden een Spongye, uytgedrongen in heeten *Azijn*, ende een weynigh *Water*. (ick soude beter raden tot *Wijn*) want sulcks heeft de kracht, schrijft de gemelte *Avicenna*, als oock *Galenus*, om te verdroogen, ende te verdrijven. Dan dit streckt alleen tot gebruyck in 't beginsel; maer als 't Geswel alreede een vaste plaetsch genomen heeft, soo moeten stercker verdrijvende middelen gebruyckt werden, als een stovinge van *Kalck-water*, ofte *Loogh* van *Wyngaert-rancken*, ende daer na omgeslagen *Kot-misch*, *Paarde-misch*, ofte, als het noch stercker moet wesen, *Duyve-misch*, met poeyer van *Aluyn*, ende *Swavel* gemengt; ende die sulcks tegen is, magh na het stoven opleggen een plaester van *Diachylum*, ofte *Oxyrocium*, hier toe seer vorderlick bevonden by *Valesium de Taran-ta*. Dan als het Geswel in een bequame plaets staet, daer sulcks kan geschieden, en acht ick niet bequamer,

als dat men in een hooge pot een gloeyende *Straet-stem*, ofte een stuck *Molen-steen* leyt, daer op gietende een lepel, ofte twee, *Wijn*, ende *Azijn*, ende over die stoom het Geswel houdt, soo lange als men 't verdragen kan, ende dan yet van de verhaelde Pappen, ofte Plaesters omslaet.

Wanneer dit Geswel hem mocht tot rijpen stellen; het welck selden gebeurt, ende niet als in 't *Phlegmonodes*, wanneer sijn koude stoffe onder Bloedt vermengt is, ende als dan oock pijn, ende kloppinge verweckt: in sulcken gevalle moet het selve te hulpe gekomen werden, door *Rijp-maekende* heel-middelen, beschreven in 't eerste Deel; ende de *Exter* dan gerijpt (daer van de teykenen hier voor in het 4. Capittel zijn aangewesen) ende wel gekooct zijnde, soo en behoef men niet te wachten, tot dat sy van selfs doorbreeckt, alsoo sulcks langsaem soude by-komen: maer dient ten eersten geopent, ende liever met een *Cautijck*, als *Lancet*. Daer op moet het van binnen gesuyvert, ende geheelt werden, gelijk nu meer-malen verhaelt is. Als dit Geswel schijnt in een hardigheydt te willen veranderen, dan sal men komen tot *Versachtende middelen*; ende voorts gebruycken 't gene in 't volgende Capittel sal aangewesen werden.

8. Hier dient een *Maniere van Leven* waergenomen, streckende om het groeyen van de slijmerachtige vochtigheydt te beletten. Daer toe dient wermte, ende drooge *Lucht*, ende soodanigen *Spise*; *Soberheydt*, ende in 't korte al 't gene, voor de koude *Herssen-siecken*, *Sinckingen*, ende *Water-fucht*, in den *Sebat der Ongefoutheysd* beschreven is.

Het XIII. Capittel.

HART-GESWEL, ofte SCIRRHUS.

1. Benaminge, ende Beschrijvinge,
2. Oorsacken,
3. Onderscheyd,
4. Ken-teykenen,
5. Voor-teykenen,
6. Geneefinge,
7. Maniere van Leven.

VAN de Geswellen, die door de vier vochtigheden, waer uyt het Bloedt befaet, veroorsaectt werden, de drie verhandelt zijnde, is nu overigh het vierde, 't welck sijnen oorspronck heeft van het grofste, swartste, ende swaerste, dat men in Bloedt, 't welck als een Ader geopent is, onder in het becke op de gront siet leggen. Dit heeft by de *Griekische* Genees-meesters den naem van $\Sigma\kappa\iota\rho\rho\sigma$, en $\Sigma\kappa\iota\rho\rho\mu\alpha\varsigma$ welcke benamingen by de *Latijnsche* oock zijn behouden, te weten *Scirrhus*, ende *Scirrhoma*, ende by andere *Uythemsche* gebleven. Wy hebben het even wel *Hart-geswel* geheeten; als zijnde de *Scirrhus* niet anders,

ders, dan een Geswel, dat gantsch hardt is, ende sonder pijn, bestaende, gelijk nu geseydt is, uyt het grofste, aerdtachtigste, ende slijmerigste Bloedt.

2. Om de Oorsaek, ofte de stoffe van de harde Geswellen wel te verstaen, soo staet voor-eerst te weten, dat een van de vier Deelen, die het Bloedt maecken, is de *Melancholey*, ofte het swart Bloedt, zijnde het grofste ende aerdtachtigste Deel, ende als de gift van 't Bloet, het welck uyt den Gijl, beneffens de ander drie vochtigheden, in de Lever, ende 't ander Ingewandt, gemaect werdt, ende onder de selvige vermengt zijnde, voornamelick streckt tot voedsel van de vaste Deelen, gelijk tot de Beenderen; als mede, om door sijn grovighydt, het ander Bloedt te verdicken; ende als te binden, ende lijviger te maecken. Het overschot van het selve, als te grof zijnde, werdt in de kleyne, ende vele Slagh-aderkens, ende Aderkens van de Milt tot sijnder stoffe gebracht: doch als het selfde, door eenigh belet verhindert werdt, ende in ontleeking verval, dan krijght het met eenen een quade hoedanigheyt, ende scherp-bijtenden aert, ende den naem van *swarte Gal*, die de *Kancker* veroorsaect, waer van in 't volgende Capittel sal gehandelt werden.

3. Het *Onderscheyd* van de harde Geswellen werdt mede genomen, gelijk van de andere, uyt de oorsaek. De gene, die voortkomen uyt enckel swart Bloedt, zijn de rechte harde Geswellen: maer onrechte, ofte bastaert harde Geswellen, wanneer by de selve komt, ende daer by vermengt werdt Bloedt, Gal, ofte slijmerige Vochtigheyt; ende dan krijgen sy den naem na haer vermenginge, te weten *Scirrhus Pblegmonodes*, *Erysipelatodes*, ofte *Oedematodes*. De rechte *Scirrhus* is hardt, als steen, gantsch ongevoeligh, ende sonder eenige pijn: de andere gedrukt zijnde, wijcken den vinger wat, ende verweken een weynigh pijn.

4. Soo dat de voornaemste *Ken-teykenen* van den rechten *Scirrhus*, zijn hardigheyt, ende ongevoeligheyt; die gedrukt, noch verwijckt, noch zeer doet. De hardigheyt komt door de grove, ende verharde stoffe, de welke oock de Deelen, daer sy rontsom in besloten is, allenckens verdrooght, ende verhart. Daer-beneffens door haer grovighydt, ende swaerte de Zenuwen drukkende, ende door haer taeye slijmerigheyt, alle de toegangen, als een Lijm, verstoppende, belet den zielicken geest (die de gevoelende kracht by-brengt) tot in het Deel te kunnen schieten. Gelijk geschiedt, als die harde stoffe vermengt, ende gematight is, met dunder vochtigheyt; waerom dan oock de hardigheyt soo groot niet en valt, ende het gevoelen niet verdooft en is.

5. [Aengaende de *Voor-teykenen*:] Aen den rechten *Scirrhus*, die ongevoeligh is, en valt geen Salf te strijcken: den anderen is mede seer swaerlick te geneesen, ende vereyscht geheel langen tijd.

6. Even wel om wat verlichtinge by te brengen, ende de groey, soo veel mogelijk is, te verhinderen, soo dient het Geswel gehouden over den damp van *Azijn*,

op een gloeyende *Straet-steen* gegoten, dan gestoof, ende geitreecken met de versachtende middelen, die op 't 6. Capittel van 't eerste Deel der *Heel-konste* zijn aangewesen.

7. De *Maniere van Leven*, die hier te houden staet, siet op het beletten, dat de grove vochtigheyt niet meerder toe en neemt. Waer van in de *Siecken* van de Milt, ende elders gehandelt is.

Het XIV. Capittel.

KANCKER,

1. Benaminge, ende Beschrijvinge.
2. Oorsaecken, ende Onderscheyd.
3. Ken-teykenen.
4. Voor-teykenen.
5. Gensinge.
6. Maniere van Leven.

W Y komen tot het Geswel, dat de *Scirrhus* naest, ende onder alle de Geswellen het arghste is, te weten *Kancker*, in 't Latijn genoemt *Cancer*, in 't Grieks *Kakivō*, ende *Kakivōma*, welck woort de Keyser *Augustus*, de grootste Prins van de werelt zijnde, als hy van sijn drie na-faten geplaeght werde, te weten sijn onkuysche dochter, ende nichte *Julia*, ende den dommen *Agrippa*, plagh te gebruycken, de selfde niet anders noemende, als sijne drie *Carcinomata*, ofte *Kanckers*; gelijk *Suetonius* schrijft. De Spaengjaerts heeten dit Geswel *Caratan*, de Françoisen *Chancre*, ende de Italianen *Cancro*, ofte *Cancaro*; in welck woort ick haer dickwils hebbe hooren uytbersten, als sy met hevigen toorn onsteecken waren. Dese benaminge wert getrocken, uyt de gelijkenisse, die dit Geswel heeft, met de *Krabbe*. Want gelijk de selve een ront lichaem heeft, ende de pooten hier, ende daer verspreyt, vael van verwe, ende die, 't gene sy met haer angels aengrijpt, vast houdt: soo is oock de *Kancker* een hardt, ongelijk Geswel, ront van gedaente, vael van verwe, venijnigh van aert, soo valt gehecht in het Deel, die het best, als of het daer met hamers was ingeklopt, rontsom in geswollen Aderen, als tacken, hier ende daer uytgespreyt, de *Krabbe*-pooten niet qualick gelijkende, sijnen oorspronck nemende uyt swarte verbrande Gal.

2. De naeste Oorsaek van de *Kancker* is swarte Gal, komende van swart Bloedt, het welck wy geseydt hebben den *Scirrhus* te maecken, die tot een zultige, in-etende, ende venijnige scherpigheyt verbrandt is. Ende alsoo de selve niet altijd even heet, ende scherp en valt, soo stelt se oock tweederhande foorte van *Kancker*. Want de sachtste maeckt een sachter *Kancker*, ende die besloten blijft: maer die heeter ende scherper is, berst open, ende verweekt een versworen *Kancker*. Siet breeder Dr. *Ranchin*, eertijds mijn meester te *Mompellier*, 2. *Quest. en Chirurg.* 19.

De swarte Gal, naeste oorfaeck van de Kancker, groeyt, gelijk verhaelt is, meest uyt swart Bloedt, ofte alleen, ofte met Gal, ende heet Bloet vermengt; doch na dat haer branden wat gaet leggen, ofte ten minsten soo seer niet en smoockt; het welck de reden is, dat hier geen Koortsche toe en staet, gelijk geschiedt by een Bloedt-geswel, ende de Rose.

De voorgaende, ende uysterlicke oorfaecken, zijn al 't gene, het swart Bloedt te overtolligh doet toenemen (elders breeder aangewesen) ende het selve daer na laet bederven, waer op dan de quaetaerdigheyt volghet.

De Kancker komt soo van binnen, als van buyten het lichaem, maer insonderheyt in de bovenste Deelen, ontrent het aengesicht, als aen den Neus, Wijnbraeuen, Ooren, Lippen, Gehemelt, ende Borsten van de Vrouwen, de welcke den selven aldermeest onderhavigh zijn, om dat sy, van wegen haer sacht, losch, ende spongyachtigh wesen, de quade vochtigheyt lichtelick ontfangen, voornamelick door de gemeenschap, die sy hebben met de Lijf-moeder, de welcke gestopt zijnde, haer opgehoudt, ende vervuylde vochtigheyt daer na toe sendt.

3. Wat de *Ken-teykenen* belangt: de selvige zijn in de beschrijvinge nu meest aangewesen, die even wel haer soo niet op en doen in 't beginfel, wanneer de Kancker soo kleyn is, als een erwete, maer groot werdende, vertoont alle de teekenen, die verhaelt zijn. Ende al is sulcks, dat de Kancker, van wegen sijn stoffe, eenige gemeenschap heeft met den *Scirrhus*, soo zijn se niet-temin van malkanderen wel te onderscheyden. Want de Kancker is gemeenlick rondachtigh, met tacken, als Krabbe-pooten, uytgespreyt, in de welcke pijn, hitte, ende kloppinge vernomen werdt; het welck de *Scirrhus* niet en heeft. Daer-en-boven groeyt de Kancker van sijn selven, neemt haestelick toe, ende komt gemeenlick maer in sachte Deelen, gelijk de Borsten, ende diergelijcke: in tegendeel spruyt de *Scirrhus* meest uyt andere geswellen, die allencxkens komen te verharde, ende stelt hem in alderhande plaetschen.

Den openen, ofte doorgelworen Kancker, is een vuyle ende stinckende Sweeringe, met geswolde, bruyne, ende omgewelfde kanten. Geeft oock uyt een vuyle, ende stinckende *Sanies*, ofte waterige Etter, als den ouden *Cato* mede schrijft in 't 137. Capittel van sijn Landt-bouwinge.

4. De *Voor-teykenen* en brengen hier niet veel goets mede. Want de Kancker sijn Venijn gestadigh voortschietende, ende alsoo van quaedt arger werdende, valt gemeenlick ongeneeslick. Sulcks heeft de Poët *Ovidius* oock aangewesen 2. *Metamorph.*

*Vtique malum latè solet immedicabile Cancer
Serpere, & illasas vitiatas addere partes.*

De reden is, om dat sijn quaetaerdige stoffe dick ende grof is, ende gemeenlick soo diep in de Aderen schiet, dat de selve noch door Laten, noch Afsetten, noch te

Rugh-drijven, noch Verdwijnen, noch Snijden, noch Branden en kan wech genomen werden. Behalven dat hy oock sachte middelen veracht, ende van stercke hem laet tergen. Soo dat mede noch de meeste swarigheyt ontlaet in tweederley, ende tegen-strijdende Venijn, daer de Kancker van besmet is; te weten, een, dat doet bederven, ofte verrotten, een ander, dat scherp is bijtende, ende, als *Corrosijf*, ofte 't gene den *Wolf* genoemd werdt, in-etende. Derhalven hoe hier de gene-finge werdt aengeselt, men houdt altijd den *Wolf* (gelijck het spreek-woordt seydt) by de Ooren. Want indien daer tot verfachtinge opgeleydt werden weime, ende vochtige middelen, die in andere geswellen gewoon zijn etter te maecten, dan komt soodanigen Deel gantsch te verrotten, ende de naestgelegene met eenen te bederven. In tegendeel wil men die vuyle, ende quaetaerdige vochtigheyt met *Causstijken*, ofte Brant-middelen te hulpe komen, soo sal men het ander vergif, dat in de Kancker is, te weten het in-etende, tergen, ende vloeyender maecten.

Des niet tegenstaende, en vallen alle Kanckers niet van gelijck gevaer; soo van wegen de stoffe, die by alle niet even scherp, ende vergiftigh en is; als van wegen de plaets, die van de selvige besmet wert. Soo schrijft *Hippocrates* in de 38. Kort-bondige Spreucke van sijn 2. Boeck, *buter te zijn, dat men de gene, die verborgen Kancker hebben, niet en soeckt te genesen. Wans soekende te genesen, serven sy rasser; maer niet poogende te genesen, blyven langer in 't leven.* Verborgen Kancker noemt hy, die noch besloten is, ofte sijn tacken alreede soo diep geschoten heeft, dat men daer niet by en kan. Sulcke Kancker komt, door het opleggen van Heel-middelen, lichtelick door te sweeren; het welck het beginfel van meerder ellende is, ende den seeckeren wegh na de Doodt. De Kanckers, de welcke in eenige holligheyt van 't lichaem gegroeyt zijn, in 't Gehemelt, Eyndel-darm, Lijf-moeder, indien sy gesneden ofte gebrandt werden, soodanigen Sweeringe en is tot geen sluytinge met lidt-teecken, te brengen, soo dat de gene, die men soo aentast, seer pijnlick tot haer eynde geraecken, de welcke anders stil gelaten zijnde, langer, ende met veel minder moeyelickheyt souden geleest hebben, gelijk *Galenus* schrijft in de uytlegginge van de gedachte Spreucke. Waer op oock wel staet aen te merken, dat *Galenus* niet en seydt in den Mondt, maer alleen in 't Gehemelt. Want die in 't Gehemelt opslaen, komen gemeenlick ontrent het Lelleken, alwaer het sacht, voos, ende alderbequaemst is, om de vochtigheyt, die uyt het hooft vloeyt, te ontfangen, ende derhalven onbequaemst, om aldaer te snijden, ofte te branden. Soo dat *Galenus* daerom wel oordeelt, dat de Kanckers aldaer ongeneeslick zijn. Maer dat op andere plaetschen van den Mondt, de selvige konnen genesen, sal blijcken, uyt het voorbeeldt terstonde by te brengen. De gene, die eerst beginnen, ende losch buyten op staen, konnen noch geholpen werden,

den, maer als sy verouderd, ofte diep gewortelt zijn, insonderheydt op Zenuwen, ofte in Aderen, die haer na eenigh voornaem Deel strecken, dan is 't onmogelijk de selvige door eenigh middel, als met het leven, wech te nemen: maer moeten alleen met sachtigheydt onderhouden werden.

5. Uyt het gene nu verhaelt is, kan lichtelick afgenomen werden, hoe weynigh dat 'er van de *Genefinge* te verwachten staet. Even wel en dient dit gebreck niet van verlichtinge, ende hulpe verseecken. In alle *Kancker* is goet, dat men den groey van de oorsaeck, te weten de swarte Gal, soeckt te beletten. De middelen daer toe streckende, zijn in den *Schat der Ongefomtheit* aangewesen. Op de plaatsche selve sal men leggen 't gene verstercken, matelick verdrijven, ende de scherpigheydt van de vochtigheydt versachten kan. Tot welcken eynde strecken, het afzietsel van *Kliffen-bladeren*, ofte *kleyne Speen-kruyt*; het sap van *Nachtschade*, van *Cichorey*, insonderheydt *Paerde-bloemen*, daerom *Kancker-bloemen* genoemt, van *Robrechts-kruyt*, met *Water van Kjnck-vorschen* gemengt; ende daer mede het *Kanckreufe* deel gestooft zijnde, dan een *Plaester van Diapompholygos* omgeslagen. Ende dit zijn wel de seckerste middelen, de welke, indien se het quaedt niet volkomenlick en verdrijven, altijd sijnen voortganck steuyten. Ick sal even wel noch een voorbeeldt (hier voor beloofd) van volkomen genefinge verhalen, ende dat noch in een Deel, het welck selfs, door sijn vochtigheydt, het gevaer schijnt te vermeederen. Seecker Man hadde, uyt *Sinckingen*, veel jaren een geswel aen de wortel van den *slinker Oogh-tandt*, de grootte van een *Hafe-noot*, hardt, blaeuw, ende ongelijck, het welck half aen de *Lip*, half aen het *Tant-vleysch* vast was, soo dat men van buyten eenige swellinge gewaer wierde. Hier quam by steeckende *Pijn*, ende andere *Ken-teycken* van de *Kancker*. Na dat voor eerst door bequame middelen, beschreven in den *Schat der Ongefomtheit*, de *Sinckingen* opgehouden, ende het lichaem door afdrijvende, ende *Sweet-drancken* wel gesuyvert was, soo is men, volgens de rechte ordre, na het algemeen, tot het bysonder gekomen, te weten tot het besmette Deel, ende men heeft den mond dickwils gespoelt, tot versterkinge van alle sijn Deelen, die, door het gestadigh sincken, verswackt waren, met een *Spoel* ofte *Gorgel-water*, bestaende uyt ['t volgende:]

- N. *Granaet-schellen*,
Gal-nosen, van elcks $\frac{3}{4}$ loots,
Wortel van groot Speen-kruyt, $\frac{1}{2}$ loot,
Rooide Rosfen,
Stoek-rosfen, van elcks $\frac{1}{2}$ hands vol,
Bloemen van Betonye,
Scabieuse, van elcks soo veel als men
 tusschen de vingers kan vatten; te samen gekoocht in
 Een kan rooden *Wijn*, tot dat het derdendel verzo-
 dan is; dan onder het doorglekynsde

Honich van Rosfen, en
Moerbezyen, van elcks 2 onzen,
 vermengt [Tot een *Gorgel-water*.]

Met het overgeblevene, eerst wel gestampt, zijn gemaect twee *Sacckens*, die in *Rooide-wijn* gekoocht, gestadigh laeuw van buyten opgeleydt wierden; het eene tegen de onderste, het ander tegen de bovenste *Lip*, *Kaeck*, ende *Neus*. Het lichaem aldus, door bequame middelen, beneffens een goede maniere van leven, wel bereydt zijnde, soo is de *Siecke* op een *Stoel* gefet, met het hoofd wat achter over, daer een knecht achter stondt, die niet alleen, met beyde sijn handen, het hoofd vast hiel, maer oock, met sijn voorste vingren, de bovenste *Lip* oplichte. Daer na is, van den *Meester*, met een *krommen Naelt*, ende *dubbelden Draet*, het geswel beslagen, ende 't selve alsoo een weynigh na hem treckende; tot op de *Kaeck*, met een *Scheer-mes*, afgesneden. Terstondt is, om het *Bloedt* te helpen, daer op gebonden (het welck altijd te voren gereedt moet staen) *Wreck*, met *wit van Ey* nat gemaect, daer dick opgestroyt was, een sijn *Poeyer*, bestaende uyt ['t volgende:]

- N. *Stof-meel*, 1 loot,
Fyne Bolus,
Gezegelde Aerde,
Wit van Ey in de son gedrooght, van elcks $\frac{1}{2}$ loots,
Bereydt Coraal, 2 scrupels,
Hafen-hayr kleyn gesneden, 1 scrupel,
 [Tot een *Poeyer*.]

De volgende dagen is *Olye van Eyeren*, met een weynigh *Saffraen* in *Plocksel* op de *Wonde* geleydt. Ende na het komen van etter, werde de *Mondt* dickwils gespoelt met het [volgende] afzietsel:

- N. *Sanikel*,
Alchymilla,
Berg-groen,
Betonye-bloemen, en
Rosfen, van elcks 1 hands vol,
 in water tot op $\frac{1}{2}$ pint gekoocht, en dan daer by gedaen
Honich van Rosfen, 4 onzen,
 [Tot een *Mont-spoelinge*.]

Ten laetsten is nut een *Poerken*, gemaect van twee deelen *Tuia*, ende een deel *gebrande Aluyn*, op de *Wonde* gestroyt, ende een dun geslagen *Looede plaatsjen* daer over geleydt. Door welke middelen dit gebreck volkomenlick genesen is: gelijk oock verscheyde andere, die op andere Deelen haer plaats genomen hadden, niet diep en gingen, ende rondtom los waren, als ick dickwils gesien hebbe aen den *Hals*, boven, ende in de *Wijnbraeuwen*, maer voornamelick in de *Borsten*.

De *Kancker*, die doorgesworen is, en behoeft niemant te beslaen, om tot heelen te brengen; maer alleen te onderhouden met sacht-suyverende, ende versachtende

middelen, gelijk nu beschreven zijn; als met de verhaelde *Sappen* onder *Honich van Rosen* vermengt, ende wanneer de vochtigheyt wat te veel is, dun in de openheyt gestroyt het Poeyer van *racuw Loods*, elders van ons beschreven. In dese gelegentheyt te willen snijden, ofte branden, gelijk sommige raden, is niet anders, als de luyden om hals brengen.

6. Hier dient foodanigen *Maniere van Leven* gehouden, de welke niet alleen geen swarte, noch heete Galen doet groeyen; maer oock die alreede gegroeyt is, kan verkoelen, ende verslachten; foodanige nu meer-malen is aengewesen.

Het X V. Capittel.

1. *Aenmerkinge op de oude Benamingen der Sieckten,*
2. *Blijckende oock in Reduvia, ofte Vijt.*
3. *Namen, ende Naem-reden,*
4. *Beschrijvinge,*
5. *Plaetsche,*
6. *Oorsaecke,*
7. *Ken-teyckenen,*
8. *Voor-teyckenen,*
9. *Genefsinge,*
10. *Maniers van Leven.*

I.

Die de boecken van de oude Schrijvers der Genees-ende Heel-konste wel wil begrijpen, moet insonderheyt letten, op de Namen, die sy de Sieckten, ende Gebreeken geven, ende wat sy met de selvige verstaen, ende uytbeelden. Want men bevint dickwils, hoe by verscheide wel eenen Naem gebruyckt, ende even wel daer mede geen eene, ende de selfde Sieckte, maer een geheel verscheide verstaen werdt. Sulcks en kan niet anders, als een groote twijfelinge, ende daer uyt een grof misverstant baren, in de gene, die uyt onervarenheyt van de Talen, ende onachtsaemheydt, om alles neerstigh te ondersoecken, niet verder en sien, als (gelijk men seyt) haren neus lang en is. Het gene wy van de verscheidenheydt geseyt hebben, sullen wy alleen met een voorbeeld verstercken. *Mola* werdt nu by alle de Genees-heeren, Heel-meesters, ende Vroe-vrouwen, genomen voor een lompigh stuck Vleysch; het welck in de Lijf-moeder groeyt, hebbende soo veel beweginge, dat de Vrouwen, die dat geladen hebben, niet beter en weten, ofte sy gaen swanger. Maer by vele, onder de Oude, werdt *Mola* beschreven, te zijn een Geswel, ofte Vleysigh aenwas van de Lijf-moeder.

2. Soo gaet het oock met den *Vijt*, in het Grieksche *Παρωχία* genoemt, ende in 't Latijn *Reduvia*; waer van beyde, de Grieken, ende Romeynen, een spreekwoort hebben, *Hy klaight van de Paronychia*, ofte *Reduvia*, van de gene, die, gelijk *Erasmus* schrijft, door een quade beschaemtheydt, raedt soeckt voor een kleyn

gebreck, ende laet het groote loopen. Soo schrijft *Plinius* van yemant, die raedt vraeghe voor een gebreck van de Nagelen, daer sijn verwe, ende wesen wel uytwees, dat sijn gebreck in de Lever lagh, van den Genees-meester voor antwoordt kreegh; Man, het en schort u aen de Nagelen niet, maer ghy hebt eenen anderen pot te vyer. Daer is noch een spreek-woort, *Reduuiam curare*, dat is, *Vijt genesen*, ende wert geleyt van de gene, die op het voornaemste niet siende, in beuselungen, ende nietige saecken veel bekommernisse stellen. Waer op laet het gene *Cicero* schrijft in sijn Verantwoordinge van *Roscius Amerinus*, die het leven geleycht werde: *Ick verstaet, seyt hy, dat ick voor de tijdt, dit ondersoek, ende my by na misgripte, die, als ick geneesmiddel voor het hoofst van Roscius moet bybrengen, de Vijt gaet heelen*. Dan dese spreek-woorden en passen geenliks op den rechten *Vijt*, dat geen slecht ding en is; maer een seer quaet, pijnlick ende gevaerlick gebreck. Derhalven dient verstaen, dat het Grieksche woordt *Paronychia*, ende Latijnsche *Reduvia*, niet alleen en beteycken de *Vijt*: maer oock een slecht gebreck, wanneer de Huydt, die aen de wortels van de Nagelen staets, uytsteekt, ende van een rijt. Want *Reduire* (daer van oock *Reduvia* geseyt) is (gelijk *Festus* schrijft) *solvere*. Dit werdt by ons *Nijd-vel*, *Nijd-vleysch*, doch gemeenlick *Nijd-nagel* genoemt, ende in Wals-Vlaenderen *Envijs*, om dat sommige meenen, dat de gene, die hier mede gequelt zijn, van yemant benijdt werden. Gelijck men in Vranckrijk seyd, dat die een Swangere Vrouw yet weyger, een Gerst-puysjen op sijn Ooghscheel krijght. Het welck wel te recht voor een praetjen, gelijk ick het eerste oock houde, gereekent wert van *Iouber*, 3. des *Erreurs populaires*, 6. even-eens als men tegen de kinderen seyt, dat se in 't bedt sullen pissen, wanneer sy met vyer spelen.

3. De rechte *Reduvia*, werdt na het Grieksche woordt *Paronychia* ('t welck *Plinius* oock in 't Latijn gebruyckt) van de Barbarische Genees-meesters *Panarritium* genoemt; welcken naem (dewijl sy, als de beste, ende ervarenste in de konste, van de nakomelingen meest gevolght zijn) in 't gebruyck gebleven is, ende best by onse Heel-meesters dit gebreck te kennen geeft; gelijk oock by de Italianen *Pannarice*: soo hebben de selve Barbaren den Griekschen naem *Σωάγνη*, *Synanche*, verdraeyt in *Squynancy*, die mede tot op heden in 't gebruyck gebleven is. Wy noemen anders in onse eygentale, dit gebreck *Vijt*, *Fijt*, ofte *Fijek*.

4. Komende tot de *Beschrijvinge*; soo stellen wy de *Vijt* te wesen, een heet geswel, komende op 't eynde van den Vinger, uyt een galachtige, ende seer scherpe vochtigheyt, met over-groote pijn, niet alleen in den Vinger, maer oock door de geheele Handt, ja dickwils door den Arm, tot de Oxelen toe.

5. De *Plaets*, daer dit gebreck in valt, zijn de eynden van de Zenuwen der Vingeren, ende van de Banden der Nagels, oock meest altijd, tusschen het

Been-Deele scherpe

6 galactispeelt Beend de ho door werdt gen qu maels welck kan ste

7 te, ste stadige trecke in en i Die f daer fl dan al

8 geveer de gro aerdig het ve kenne sweer dan v meest is, en gefteu

9 een ge tighy meerd ingevl Di eest e beydt

N.

's 's

Dit's gewer om de te doe

Been-vliesch, ende het Been selve. Het welck alle Deelen zijn van scherp gevoelen, ende daerom oock scherpe pijn lijden.

6. De naefte *Oorsaeck*, is een heete, scherpe, ende galachtige vochtigheydt, daer een quaden aert onder speelt, ende soo in-etende, dat sy de Banden; die de Beenderen van de Vinger, aen malkander hechten, ende houden, in den grondt op-eet, ende verteert, waer door dan het Been uytvalt, ende alsoo een lidt verloren werdt. De voorgaende oorsaecken, zijn al dat foodanigen quade Gal doet groeyen, ende bewegen, nu meermaels verhaelt. Waer by komt een stercke nature, de welcke foodanige vochtigheydt tot de uyerste Deelen kan stooten.

7. De *Ken-teykenen* van den Vijt, zijn groote hitte, steecte, ende kloppinge in den Vinger; met gestadige, endegeweldige pijn, den geheelen Arm doortreckende, de welcke maect, dat 'er geen geweldt in en is, ende soo swaer hangt, als of hy vol Loot was. Die selve pijn treckt na 't Herte, ende verweckt aldaer flaeuwte; als oock na de Heiffenen, ende beneemt dan alle ruste.

8. Wat de *Voor-teykenen* belangt: Hier is meerder gevaer, als het hem wel ten eersten laet aensien, soo om de groote gevoeligheydt van het Deel, als om de quaetaerdige scherpigheydt van de oorsaeck. Daer gemeenlick het versuym noch by komt. Want de luyden 't quaet niet kennende, ende haer latende voorstaen, dat het maer een sweerende vinger en is, en doen niet by tijds raedt: dan vertooven door de bank soo lange, om een Heelmeester te ontbieden, tot dat het al te diep ingegeten is, ende dan en kan het uytvallen van een beenken niet gesteuvt, noch belet werden.

9. Wy komen tot de *Genefinge*. Dewijl de Vijt, een geswel is, voortkomende uyt toevloeying van vochtigheydt: soo moet voor eerst gelet werden, dat 'er niet meerder toe en vloeyt, ende dan 't gene, dat 'er alreede ingevloeyt is, uytgetogen werdt.

Dient derhalven van 't algemeene begonnen, ende eerst een drancxken ingegeven, om de scherpe vochtigheydt af te fetten, bestaende uyt ['t volgende:]

- N. *Rhabarber*, $\frac{1}{2}$ loots,
- Santal. Citrin.* I scrupel,
- 's nachts geweeckt in
- Water van Carduus-benedictus*, 2 oncen,
- 's Anderen daeghs onder het doorgekleynde gerost
- Gemengt Pruym-kruyt*, $\frac{1}{2}$ loot,
- Syroop van Provency-rosen*, $\frac{1}{2}$ onçe,
- Oly van Swavel*, 5 droppelen.

[Tot ten Drancxken.]

Dit 's morgens werm ingenomen; ende, na dat het wel gewerckt heeft, 's avonts laet gebruyckt dit drancxken, om de quaetaerdigheydt door een weynigh sweeten uyt te doen dampen;

- N. *Diascordium*, $\frac{1}{2}$ loots,
- Zout van Cardo-benedictus*, $\frac{1}{2}$ loots,
- Syroop van Citroenen*, $\frac{1}{2}$ onçe,
- Oly van Swavel*, 3 droppels,
- Water van Cardo-benedictus*, 1 onçe,

[Tot een Drancxken.]

's Anderen daeghs, om het Bloedt, van de scherpe vochtigheydt ten deele te ontlasten, ende het overige te verlichten, is oorbaer 9 oncen uyt de Ader af te trecken, oock meerder, ofte minder, na dat het lichaem bloedrijck, ende sterck is.

Ondertusschen is seer goedt, ende dienstigh, den Vinger, van begin aen, te houden in beeten *Azyn*, daer *Theriakel*, *Mithridaet*, ofte *Diascordium* in gesmolten is. Want den *Azyn* verkoelt, ende drijft te rugge, van wegen sijn koude kracht; gaet diep in, door sijn fijnigheydt, ende treckt alsoo, werm gemaeckt zijnde, den brandt uyt; de *Theriakel*, ende d'andere twee, verbeteren, ende verdrijven de quaetaerdigheydt.

Men magh oock een Papjen werm, op een doeck, om den Vinger slaen van *Semden*, *Gerste-meel*, met een weynigh *Canfer*, onder *Slijm van Vloey-kruyt-zet*, ende *Azyn* gemengt.

Maer als men verneemt, dat het hem tot swellen, ende sweeren stelt, dan en is 'er niet beter, als die plaets, tot het Been toe, open te snijden, om lucht te geven aen de quaetaerdige vochtigheydt, ende het diep in-eren, ende losch-maecken van het Been, terflondt te beletten; dan op de opening een *Digestijf* leggende, ende een versachtende Pap, op den Vinger, ende de Handt. Den Arm, wanneer voor treckinge van Zenuwen gevreesd werdt, dient gefreecken met *Olye van wisse Leuyen*, ende *Pier-wormen*.

Onder de gedachte Barbarische (soo genoemt om haren onduytichen slij, met den welcken sy even wel niet en laten, haer treffelicke ondervindingen seer wel uyt te drucken) Genees-meefters, een van de voornaemste, *Valefcus*, verhaelt een goede genefinge, die hy in dese gelegentheydt aen sijn selven gedaen heeft. Als hy seer groote pijn aen den Vinger hadde, soo leyde hy daer op nat *Ende-kroos* gestooten, ende met *Azyn*, ende *wit van Ey* vermengt; waer door hy terflondt van de pijn verlost werde. Ende, als hy wat roode vochtigheydt sagh onder de Huyt, ter zijden aen den Nagel, dan openden hy die plaets met een naelt, ende daer quamen drie vier droppels bloedt uyt: waer mede hy schrijft genesen te zijn.

Sommige maken een Vinger-hoet van *nieuw Wasch*. Want dat kan, door sijn verwerpen, ende versachten, de pijn ten deelen stillen; ende werdt dienstelick voor, ende na de opening gebruyckt. Maer als na de opening, gebefight werdt een Vinger-hoet van *Wasch*, ende *Vng. Apostolorum*, sulcks helpt, gelijk oock noodigh is, de opening open houden. Doch als het selve niet genoegh en doet, soo magh men daer een rijpmaec-

maeckende Pap omflaen, uyt foodanige middelen, als in 't 1. Deel der Heel-konste, op het 11. Cap. beschreven zijn. Ende in plaetsch van een gewoonlick *Digestijf*, is by mijn, ende andere voor, ende nevens my, met uytcrmaten groot voordeel gebruyckt de volgende Salve:

N. Sap van *Hypericon*, ofte *S. lans-kruys*,
Joffrouw-merck, van elcke 6 onzen,
Kruys-wortel,
Gerruwe,
Alffen, van elcke 3 onzen,
Stinckende Gouw, en
Persicaria, van elcke 1½ onse,
Geschuymde Honich, 1 pont,
Olye van S. lans-kruys, 6 onzen,
Termenthijn, 3 onzen,
Gebranden Aluyn, ½ loots,
Terwen-meel, soo veel als noodigh is;
 dit samen na de konst gekoockt

Tot een Salve.

Met deselve hebbe ick noch onlangs, versocht zijnde met *M. Nicolaes Scavari*, noyt genoegh geprefen Heel-meester, twee Duymen (in de welke dit gebreck gemeenlick valt) na dat sy te voren tot het Been opgesneden waren, sonder eenigen toeval, van de Vijt genesen.

Onder de Heel-meesters van onsen tijdt, en is'er geen neefliger, noch versochter, als in Switserlandt, *Fabritius Hildanus*, waerom wy oock sijn maniere van dit gebreck te heelen, sullen by-brengen uyt de aenmerkingen, 1. *Cent. 97.* alwaer hy schrijft, niet te wachten, na onsteeking, merckelicke swellinge, ende sweeringe: maer in seeckere Vrouw, de welke overgrootte pijn hadde in het uytcrste van den Vinger, met koortse, flauwte, walginge, ende andere toevallen, sijn genesinge aldus te hebben aengestelt. Voor eerst roofden hy den Vinger met *Koye-melck*, daer *Camillen*, *Meliloten*, *Fennugrick-zaat*, ende *Que-karken* in gezoden waren. Daer na heeft hy 't opperste van de Huydt allencxkens doorgesneden. De Huydt gescheyden zijnde, vertoonden haer eenige roode vlacckens: de welke met den punt van 't Mes, doorgesneden zijnde, soo vonde hy onder de Huydt een droppel, ofte twee, root Water. Het welck geloost zijnde, leyde daer op een doecxken, nat gemaect in heete *Brandewijn*, daer wat *Thriakel* in gesmolten was. Hier door is de pijn terstont gestilt; ende met dit eenigh middel, schrijft hy, is den Vinger 's anderen daeghs genesen.

Hy verhaelt noch van een *Joffrouw*, die in drie dagen, door de pijn van de Vijt, niet en hadde konnen slapen, in de welke hy de Huydt mede los maecte, vindende in 't tippen van den Vinger onder de Huydt een vlack van dese grootte O, in de welke naeuwlicks een dropjen waterigh Bloedt en was. De vlack doorgesneden zijnde, ende op den Vinger geleyt plocksel, nat gemaect in *Brandewijn*, daer *Thriakel* in gesmolten was; ende op de Handt, ende Pols een dubbelden doeck, in *Azijn*, ende *Water*, gedoopt, ende uytgedruckt, is

de pijn terstont opgehouden, soo dat de Vinger des anderen daeghs volkomen genesen was.

Maer *Hildanus* heeft seer wel aengemerckt, dat dit snijden met den aldereersten dient in 't werck gestelt. Want anders werdt, door het toevloeyen van de heete, ende scherpe vochtigheydt, tusschen beyden een onsteeking, ende Geswel verweckt, ende met eenen het onderleggende Vleysch, ende Been in-gegeten. Want de Huydt is aldaer seer vast, soo dat de quaedaerdige vochtigheydt van den Vijt, gantsch niet konnende uytwaessenen, terstont meerder scherpigheydt, ende venijnigheydt krijght; waer door oock de Vinger, ende de geheele Handt, van groote pijn, komt dapper te onsteeken, ende te swellen.

10. Hier dient een *Maniere van Leven* gehouden, de welke 't groeyen van galachtige, ende scherpe vochtigheydt wederstaet; foodanige nu meermael is beschreven.

Het XVI. Capittel.

WATER-HOOFD,

1. *Benaminge, ende Beschrijvinge,*
2. *Oorsaecken, ende Onderscheydt,*
3. *Ken-teycken,*
4. *Voor-teycken,*
5. *Genevinge,*
6. *Maniere van Leven.*

Hoe dat de Water-geswellen in 't gemeen te helpen zijn, is verhaelt in den *Schat der Ongesomtheit*, daer wy handelen van de Water-sucht. Derhalven sullen wy hier beschrijven een bysonder Water-gebreck, dat hem in 't Hooft valt stelt, ende daerom in 't Grieksche genoemt *Ἰδρωκέφαλον*, dat is, *Water-hoofst*; de Arabische *Avicenna* noemt het *Water buyten de Pan*, ende *Haly-Abbas*, een ander Arabier, *Apostemy tusschen 't Vel*. Het is een schrickelic Geswel, 't welck het Hooft soo groot maect, als twee andere; meestendeel de eerst-geborene, ende jonge Kinderen overkomende. De treffelicke ontleder *D. Andries van Wesel*, schrijft, gesien te hebben, een Kindt van twee jaer, dat dicker Hooft hadde, als eenigh Man, ende de Pan niet beenigh, maer vleysigh, (gelijck een ongeboren schepsel) daer negen pont Water uytvloeyde. De Arabische *Albucastr* verhaelt oock, van een Kint by hem gesien, het Hooft, door overvloed van Water, soo toenemen, dat het ten laetsten noch staende, noch sittende, 't selfde met den Hals konde onderstutten; waer van het oock quam te overliden. *Gul. Placentinus*, meent, dat dit gebreck alleen in jong-geboren Kinderen voortkomt: dan wy hebben 't gesien in de gene, die drie, vier, vijf, ses jaer, ende noch ouder waren.

2. De *Oorsaecken* van het *Water-hoofst* zijn uytwendigh, ende inwendigh. De naeste is een taeye, sijmerige, ende somtijds een bloedige ende scherpe waterigheydt, de welke van wegen haeren overvloed, dunnigheydt, ende hitte, somtijds schiet tusschen de Huydt, ende

ende het Panne-vliesch, somtijds tusschen het Panne-vliesch, ende de Pan, somtijds tusschen de Pan, ende het dicke Herffen-vliesch, somtijds in de groeven van de Herffenen. De voorgaende oorfaeck, is inwendigh, overvloet van waterigh ende scherp Bloedt, dat uyt lijn Vaten berstende, het Hooft doet opswellen. Maer het komt meest van uyerlicke oorfaecken, te weten, van slaghe, ofte stoot, insonderheydt, dat de Vroo-vrouw, in den arbejdt, ende 't ontfangen van 't Kint, het Hooft seer nijpt, druckt, treckt, ofte anders mishandelt, waer door de naden der Panne van een wijcken, de mondekens van de Aderen ontflyten, ende daer op de waterigheydt uytloopt, ende swellinge veroorfaeckt.

3. Het Water-hooft is lichtelick uyt sijn grootte te kennen, zijnde een seer verheven Geswel, sonder pijn, sacht, ende het drucken van den vinger wijckende; insonderheydt, wanneer het Water tusschen de Huydt, ende het Panne-vliesch gestort is. Maer als het hem tusschen het Panne-vliesch, ende de Panne onthoudt, dan is het geswel een weynigh harder, ende en wijckt, van wegen de tusschen-leggende Deelen, den vinger soo veel niet; behalven dat 'er noch eenige pijnelickheydt by is. De Ken-teycken, dat het in de holte, die van binnen tusschen de Panne, ende het harde Herffen-vlies, ofte selver in de Herffen-groeven, gelooopen is; sijn uytpuylende, tranende, pijnlicke, ende roode Oogen. Uytpuylende, ende tranende, van wegen de overvloedige vochtigheydt; pijnlicke, van wegen sijn scherpigheydt; roode, door de heeten dampen, die met eenen in de Oogen schieten. Daer op volghet oock swack Gesicht, ende hardt Gehoor. Het Geswel en wijckt den Vinger niet, 't en zy dat hy daer stijf ingedrongen wert; want dan gaet het neder, voornamelick in jong-geboren Kinderen, welckers Pan by-na, als wach is, ende de Naden los, ende ongesloten, soo van wegen de nature (dewijl de Kinderen, na de geboorte heel vochtigh sijn) als om de toevallende vochtigheydt, die al de omstaende Deelen vervochtigh, ende los maect. Dese heft oock de Pan op, insonderheydt, daer de Naden vergaderen; het welck daer uyt blijktt, dat als het Geswel wat te seer geperft wert, de vochtigheydt sijnen keer na binnen neemt.

Het onderscheyt van de oorfaecken, is daer aen veel af te nemen, dat het Water-hooft, 't welck door innerlicke stoffe veroorfaeckt is, een bleycke verwe heeft; maer het gene, dat in de geboorte, door mishandeling, komt, een roodigheydt vertoont, ende, van wegen de pijn, de Kinderkens moeyelick, en schreyende maect.

4. Om te komen tot de Voor-teycken: Het Water-hooft dreyghet het alder-grootste gevaer, dewijl het door sijn scherpe, ende zultige vochtigheydt, de by-leggende Deelen, insonderheydt de Herffenen, ende haer Vliesen door-reet, bederft, ende verteert. Paré verhaelt van een Kint, welckers Breyn hy, na de doot, vont niet grooter, als een Kaets-bal. Daerom sijn de geswellen, die van binnen de Pan haren oorspronck hebben, doode-

lick, maer die boven op de selve komen te groeyen, werden dickwils genesen.

5. De Genefsinge van de Waterigheydt, die boven de Pan sleet, moet aengevangen werden, door slovingen, de welcke verdunnen, ende verdrijven, gelijk sulcke middelen, in 't 7. Capittel van 't 1. Deel der Heelkonste beschreven sijn. Na het sloven, moet men komen tot opdroogende, ende versterckende. Waer toe ick altijd seer vorderlick gevonden hebbe [het volgende:]

- N. Vng. Agrippa,
Theriakel-water, van elcke 1 onse,
Poeyer van Granaet-schellen, $\frac{1}{2}$ loot,
Oly van S. Ians-kruydt,
Syrup van Alssen, van elcke $\frac{1}{2}$ onse,
[Gemengt tot een Strijck-salfte.]

Onder malkander gemengt, ende twee mael daeghs werm het Hooft mede gestreecken. Tot het opvlijmen, en moet niet, als in den uyteisten noot, gekomen werden.

6. Hier dient een open lichaam gehouden; ende, alsoo de jonge Kinderkens niet wel en konnen innemen, soo magh men de Minne somtijds ingeven een drancxen, dat de Waterachtigheydt sacht af-let:

- N. Manna, 1 onse,
Wortel van Gialappa, kleyn gestooten, $\frac{1}{4}$ loot,
[Bier, of Bethony-water, soo veel genoegh is
Tot een Drancxen.]

ende gebruycken voort foodanigen Maniere van Leven, als in den Schat der Ongefontheydt op het Capittel van de Water-sucht is verhaelt.

Het X V I I . Capittel.

- SWEERINGE in 't gemeen,
1. Beschrijvinge, Eijenschap, ende Verscheydenheydt van een Wonde,
2. Plaetsche,
3. Oorfaecken,
4. Onderscheyt,
5. Ken-teycken,
6. Voor-teycken,
7. Genefsinge.

U Lceratie, seydt Fernelius, is een leelicke, ende vuyle openinge, ofte scheidinge van malkanderen. Dan kan volkomender beschreven werden, te wesen een scheidinge van malkanderen, met verlies ende verminderinge van grootte, in een sacht Deel, haren oorspronck hebbende van een in-etende stoffe. Want daer in verschillen een Wonde, ende een Sweeringe, dat in een Wonde, 't gene vereenicht ende heel was, gescheyden is, maer niet nootfakelick yet van het Deel afgaet: Maer in een Sweeringe is 'er altijt van 't sweerende Deel vermindert, ende afgenomen, al waer het maer, als 't niet anders

anders en is, in 't Opper-huydeken. Doch al is sulcks, dat 'er somtijds in een Sweeringe eenigh overtolligh Vleyfch uytwafcht: soo ontbreekt daer even wel van de Huydt, ende het natuyrlick Vleyfch: ende foodanige Sweeringe en is geen enckel gebreck, maer vermengt, ende by een vergrootinge gevoeght. Alfoo konnen verscheide gebreecken by een Sweeringe wesen, gelijk Onmatigheydt, Onsteeking, Role, uytwaffende Vleyfch, ende diergelijcke, die even wel tot het wesen van een Sweeringe niet en behooren, maer wech genomen werden, dewijl de Sweeringe noch blijft; welckers wesen ende eygenschap alleen bestaet in afscheyden ofte wijcken van malkanderen, met eenigh verlies van het sweerende Deel.

2. De *Plaetsche*, daer de Sweeringe in valt, hebben wy geseyd'te zijn een sacht, ofte vleyfgh Deel, waer mede wy niet alleen en verstaen het Spier-vleyfch, dat wy den gemeenen naem van Vleyfch geven: maer oock 't gene waer byt Dermis, Blaes, ende al 't ander Inge-wandt bestaet.

3. De *naefte Oorfaeck* is alderhande stoffe, die een in-etende kracht heeft, de welke niet alleen en begriipt scherpe vochtigheydt, die in 't lichaam komt te groeyen; maer oock *uytwendige Oorfaecken*, die de selvige in-etende kracht hebben, gelijk daer is een in-etende genees-middel, ende vergift. Want het is onwaerachtigh, 't gene sommige schrijven, dat de Sweeringen alleen souden komen van innerlicke oorfaecken: dewijl de ervarentheydt selve uytwijft, dat se oock van uytwendige oorfaecken verweckt werden. Alfoo leert ons *Galenus*, ende de selvige ervarentheydt, dat van Vyer, Water, Olye, ofte ander heet nat, in gebrandtheydt, geen Wonden, maer Sweeringen voortkomen. Sulcks doen oock verteerende, ende brandende genees-middelen, ende als men met een *Cautery*, ofte gloeyend Yfer brandt, gelijk *Fernelius* wel seyd't. Soo werden oock Sweeringen veroorfaeckt door venijnige, ende smettelike dampen, gelijk Schorft door besmettinge overgeset werdt, te weten, wanneer de smettinge een anders Huydt mede-gedeelt zijnde, de selvige in-eet. De dampen, die uyt de bedorven Longe, van yemandt die de Teeringe heeft, uytgaen, met den aefsem ingehaelt zijnde, maecken op de eygen wijze een Sweering in een anders Longe, ende alfoo een Teering door besmettinge. Op de selfde manier kan het Venijn van de Pocken, aen yemants lichaam gewreven, ende mede-gedeelt, 't selvige besmetten, ende daer in eenige Sweeringe verwecken. Het selve doen de Kinder-pocken, aen vele, die daer overgaen; als mede de Blacw-schuyt, door het drincken uyt een Kan.

4. Het *Onderscheydt* der Sweeringen werdt genomen, na haer eygen wesen, ofte na de toevallen. Van haer eygen wesen werden sy wederom onderscheyden, van wegen haer gedaente, het Deel daer sy haer onthouden, ende d'oorfaeck. Na de gedaente zijn se groot, kleyn; lang, kort; breedt, nauw; recht, krom, pijs-

gewijs; eenparigh, in de welke het Vleyfch in alle Deelen gelijk wech genomen is, ongelijk, in de welke meerder Vleyfch in d'eene plaets, als in d'ander afgegeten is. Van wegen het gebreckelick Deel selve, zijn eenige uytwendigh, eenige inwendigh; eenige diep, eenige maer effen raekende; eenige in dit, ofte dat Deel. Het onderscheydt van de oorfaeck sullen wy terstondt aenwijfen. Van het toevalligh onderscheydt, dat genomen werdt van 't gene, buyten den aert, ende 't wesen van de Sweeringe is, zijn sommige oudt, sommige versh; sommige suyver, sommige vuyl; sommige met Sincking, sommige sonder; sommige stilstaende, sommige voortkruypende. Dit onderscheydt hangt oock aen de oorfaecken: waer toe mede behoort het gene, dat de toevallen maecken, van pijnlicke, ofte onpijnlicke; als oock sommige jeuckende, steekende, brandende; sommige licht, sommige swaert om te heelen; eenige van goeden, andere van quaden aert, waer by komen, die *Chironia*, ende *Telphia* genoemd werden. Behalven dese verscheydenheden, die men soo eygentlick magh heeten, zijnder noch andere oneygene, die eerder te houden zijn voor vermengingen van andere gebreecken met de Sweeringen, als dat se eygen onderscheydt souden konnen maecken. Soodanigh zijn Sweeringen met Pijn, Ongematigheydt, Onsteeking, harde Kanten, Koudt-vyer, Kancker, Wormen, ofte bedorven Been. Van dese, ende andere verscheydene Sweeringen, sullen wy nu vervolgens handelen.

Wat een gemeene, ende enckele Sweeringe is, hebben wy terstondt geseyd't, als oock dat de selve haer oorfaeck heeft uyt een in-etende stoffe; ende dat de selvige, ofte van binnen in 't lichaam groeyt, ofte van buyten aenkomt. Van d'eerste slagh zijn alle scherpe, ende bijtende vochtigheden, die ofte in het Deel selve, ofte daer buyten haren oorspronck hebben. Buyten het gebreckelick Deel groeyen Gal, zout Slijm, zoute, salpeterachtige, ende scherpe Wey, verbrande Gal. Want als de selvige in 't lichaam voortgebracht zijn, ende na eenigh Deel toevloeyen, soo vermogen sy 't selve in-eten, ende tot een Sweeringe brengen. Sulcks kan insonderheydt geschieden in 't voor-jaer, ende uyt onordentlicke oeffeningen. Soo schrijft *Galenus*, wanneer de Lenten een onsuuyver lichaam ontfangen, dat 'er als dan wargeschiedt, het welck men siet gebeuren in de oeffeningen. Want al is 't, dat het oeffenen des lichaems seer gefondt is, soo men even wel yemandt, die overvloedt heeft van Slijm, Gal, ja van Bloedt selve, wil tot hevige beweging brengen, soo sal men lichtelick een Vallende-sieckte, ofte Popelsy, ofte, indien niet dese, een borsting van Aderen in de Longe, ofte een stercke Koortsch, door de oeffeninge veroorfaecken. Ende de gene, die men in plaetsche van de diep-leggende vochtigheden door kamer-ganck te suyveren, haer lichaam doet oeffenen, dien jaeght men de quade vochtigheden na de Huyt, ende maectt aldaer Schorft,

Schorft, ende Sweeringen. Dit is 't gene *Hippocrates* seyd, *Een onsuiver Lichaem goeffent werdende, krijgt Sweeringen.* Even eens is 't met de Lenten. Want als dan werden door de wermt, die in de Lucht begint te komen, de vochtigheden driffigh gemaect, ende na buyten getrocken, alwaer sy dan in de Huydt het eygen werck doen, dat wy van de oeffeninge geseyt hebben. In het Deel selve kriegen, om sijne ongematigheyt, die vochtigheden een scherpigheyt, ende als aldus de Etter door koocken, ende lang in het Deel te verblijven noch scherper werdt, ende soo veel te scherper, hoe dat 'er meerder by komt, dan bederft oock het bloedt ende het voedtsel, van het besmette Deel.

De oorfaecken, die van buyten aenkomen, zijn in-erende, ende brandende genees-middelen. Waer by niet uytgesloten moet werden, het Vyer, ofte heet Yser selve: alsoo de korst, daer van overblijvende, meerder raect de Sweeringen, als de Wonden. Hier toe behoort mede de besmettinge van de gene, die met de Tee-ring gequelt zijn, van Melatsche, Schorste, Pockige, ende Blaeuwshuytge; waer van te voren geseyt is. Wat nu de bysondere oorfaecken zijn van bysondere Sweeringe, die sullen wy bybrengen, daer wy in elke soorte van haer oorfaecken handelen.

5. Wy komen dan tot de *Ken-teykenen*. Uytwendige Sweeringen kan men sien, ende tasten, ende behoeven geen teykenen, om bekent te werden. Maer de inwendige, alsoo sy dickwils verborgen zijn, werden bekent door een Proef-yser, soo daer eenige wegh is, ofte door de vuyligheyt, die daer uytloopt, door pijn, ofte vermindering van de werkinge. De vuyligheyt wijst aen, dat het Deel beschadicht is, ende wanneer door eenige openheyt des lichaems, het zy Derm, Blaes, Neus, ofte Ooren, Etter, ofte waterachtigh Bloedt (*Sanies*) loopt, ofte oock uytgebraeckt, ofte uytgehoest werdt; sulcks is een teycken, dat 'er van binnen een Sweeringe schuyt. Nu in wat Deel dat de selve is, staet af te nemen, uyt de eygenschap van de pijn, de plaetsche, ende de werkinge van het beschadighde Deel. Indien in een sweerend Deel een steeckende pijn is, ofte oock dat 'er aen 't gevoelen, ofte bewegen yet hapert, sulcks is een teycken, dat het beschadicht Deel zenuwachtigh is. Grootte klopping, dat de Sweeringe de Slagh-aders raect. Indiender een knaging terfont aen den eten vernomen werdt, met pijn ende steecten voor het Hert, daer Braecken ende qualickheyt op volght, sulcks beteyckent dat 'er een Sweering in de Maegh is. De uytterlike oorfaecken konnen hier oock aenwysinge doen; gelijk dat de Blaes sweert, indien yemandt Spaensche-vliiegen ingenomen heeft. Indien eenigh heet, ofte scherp genees-middel, ofte oock sterk Water, dat de Sweering dan in de Keel, ofte Maegh is.

Nu of de Sweering groot ofte kleyn is, recht ofte krom, ofte van eenige andere gedaente, sulcks kan in uytwendige, door het Gesicht, ofte Proef-yser onder-vonden werden. Maer in inwendige en is 't niet moge-

lick, dat wel te konnen weten. Maer even wel, ofte de Sweeringe groot of kleyn is, kan men uyt de menighe van d' Etter gewaer werden. Want een groote geeft veel uyt, een kleyne minder.

Wat de oorfaecken belangt, te weten de innerlike: Indien de Sweering haren oorspronck heeft van toe-vloeyende vochtigheden, soo sullen haer teykenen open-baren van quade gestaltenis, het zy in 't geheele lichaem, het zy in Lever, Milt, ofte eenigh ander Ingewandt. De welke niet voor den dagh komende, ende in tegen-deel zijnde het beschadicht Deel ongematigh, ende slap, sulcks geeft te kennen, dat de oorfaeck van de Sweering uyt het Deel selve komt, ende aldaer gegroeyt is. Nu wat vochtigheyt, dat de Sweering gemaect heeft, of het Gal is, of zout Slijm, ofte weyachtige vochtigheyt, ofte swarte Gal, blyckt uyt de teykenen van elke Sweeringe, ende insonderheyt uyt de vochtigheyt, die daer uyt loopt, ende uyt de verwe van de Sweeringe, Scherpigheyt, ende steeckende Pijn; als oock uyt de teykenen van de bysondere Sweeringen.

De uytterlike oorfaecken moeten getrocken werden uyt het seggen van den Siecken, die aenwysen sal, of het van een scherp, ende in-etende Genees-middel, ofte van Vergif, ofte oock van Vyer gekomen is; ofte dat hy van yemant besmet is, die met smettelike Sweeringen beladen was.

De tijden van de Sweeringen hebben oock haer teykenen. Want als 'er eerst waterachtige, rauwe, ende dunne vochtigheyt uytloopt, dat is een teycken dat het in het begin is, gelijk sulcks oock uyt het gevoelen, tasten, ende sien, als mede uyt de uytterlike, ende inwendige oorfaecken, noch tegenwoordigh zijnde, ende de volgende toevallen kan blycken. Wanneer daer na de waterige stoffe rijper wert, ende haer menighe verminderd, dat is het toenemen, ofte de vermeerdering. In de stilstandt is de Etter op sijn besten, ende in 't afnemen werdt sy minder. De selfde tijden werden oock aengewesen door de pijn, jeuckfel, ende het verhinderen van de werkinge: de welke, indien sy vermeerderen, beduyden dat oock de Sweering vermeerderd; indien sy verminderen, ende alles na sijnen natuytlicken standt wederkeert, beteykenen, dat de Sweeringe vermindert, ende aen 't afgaen is. Het selve konnen ons oock, in de uytterlike Deelen, aenwysen het sien, ende voelen. Nu de bysondere teykenen der Sweeringen sullen wy hier na op sijn plaetsch verhalen.

6. Alsoo daer groote verscheydenheyt ende verscheyde uytkomst in de Sweeringen valt, soo sullen wy alhier verscheyde *Voor-teykenen* by-brengen. Wat 'er van het genesen der Sweeringe te verhoppen staet, moet van de grootte ende swarigheyt der selvige, als oock van de gelegentheydt des deels afgenomen werden. Want indien de Sweeringe alleen de Huydt beslaet, ende niet verder in en gaet, dan kan se lichtelick, ende in korten tijdt genesen werden. Maer hoe dat se dieper is, ende hoe het Deel, dat se besit, edelder is, als de Huydt, soo veel

te beswaerder valt se om te genesen. Daerom zijn de Sweeringen, die in 't uytterste van de Spieren komen, van meerder gevaer, als die haer in 't midden setten. Om de selvige oorfaeck zijn oock gevaelicker foodanige Sweeringen, die in een edel Deel zijn, ofte die een edel Deel, als oock een Zenuwe, Ader, ofte Slagh-ader bereycken. Sweeringen, die een van de voornaemste Deelen besitten, ofte de selve aen haer kunnen trekken, zijn meest doodelick. Lichter werden tot heelen gebracht foodanige Sweeringen, waer de genees-middelen lichter by kunnen, ende valt aen blijven; maer swaerlicker de gene, daer men de middelen niet wel op en kan leggen, ende daer se niet op en kunnen blijven. Swaerlick kunnen de Sweeringen heelen in alfulcke Deelen, die van naturen met vochtigheyt, ende overtolligheyt beladen zijn. Gelijk oock in de gene, die scherp van gevoelen zijn, ofte foodanige in medoogentheyt kunnen trekken. Als noch de gene, die noodtsaekelick van de lucht, ofte ander oorfaecken veranderen. Het vallen mede gevaerlicke, ende langduyrige Sweeringen, daer men vreeft voor *Caries*, ofte bedervinge in het Been. Een groote Sweeringe, in andere dingen gelijk zijnde, valt swaerlicker om te heelen, als een kleynce. Want in een groote moeten vele Deelen de uytwendige lucht uytstaen, ende werden de onderste Deelen, als Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen meerder beschadicht. Nauwe, ende langwerpige Sweeringen zijn licht, ronde swaer om te genesen. Indien het lichaem suyver is, ende 't voornaemste Ingewandt wel gestelt, ende dat het beschadicht Deel selve hem wel houdt, dan is 'er hope van lichte genesinge. In tegendeel alles zijnde, kan men voorweten, dat de genesinge moeyelick, ende langsaem toe sal gaen. Hier van is 't, dat de Sweeringen, die op andere Siekten volgen, veeltijds swaerlick genesen, dewijl de nature, de quade vochtigheden, die in 't lichaem zijn, tot de uytwendige Deelen drijft. Soo zijn oock, die na een groenachtige, ofte bruyne verwe trekken; dewijl sy beteycken, dat in 't geraeckte Deel de natyrlicke wermte seer verminderd, ende by-na uytgebluscht is. Ende in die op haer sterven leggen, werdt veeltijds weynigh voor haer door, de Sweering bleyck, blaeuw, ende droogh, ende dat van wegen het uytbluschen der natyrlicke wermte. Als na lang loopen van rauwe ende waterige stoffe, goede Etter begint te komen, sulcks is een teycken, dat de nature haer verschept, ende dat de stoffe tot beter verandert, ende dien volgende hope geeft van gesontheyt. Ende voorwaer de stoffe selve stelt de merckt, wat men van het genesen der Sweeringe sal verwachten. Want als de Etter, die dagelicks uytloopt, goet is, dan geestse hope van lichte genesinge. Maer het tegendeel werdt beteyckent door quade Etter. Want goede Etter geeft te kennen goede gestaltenisse van de vochtigheden, daer sy uyt ontlaet, ende de kracht van 't beschadighde Deel: gelijk mede in tegendeel het quade doet. Nu goede Etter is, die niet te dick ofte te dun en is, wit, effen, ende niet slincken-

de. Maer quade Etter is 't, die geheel dun, ende vloeyende is, bleyck, blaeuw, giftachtigh, ende van quaden reuck. Soo betuyght oock waterachtigh Bloets, dat uyt de Sweering loopt, 't gene van de uytkomst te oordeelen staet. Want het selvige veel, ende heel dun zijnde, oock bleyck, blaeuw, bruynd, van quaden reuck, ende de omstaende Huydt in-erende, toont dat de Sweeringe swaerlick te genesen is. Maer wat dicker, ende weyniger, rootachtigh, ofte na 't wit treckende, beteyckent lichter genesinge. Als de Sweeringen oudt, ende verjaert zijn, soo moet 'er noodtsaekelick een afsondering van 't Been geschieden, ende een hol lichte teycken blijven, gelijk *Hippocrates* wel seydt. Want indien den Heel-meester alles wel doet volgens de konst, ende niet van 't gene noodigh is, over en staet, ende even wel de Sweeringe in lange tijdt niet toe en heelt, ofte toegeheelt zijnde, wederom opbreekt, sulcks beteyckent, dat 'er eenige bedervinge in 't Been de genesinge belet. Ende dat komt veeltijds in langduyrige Sweeringe door gestadigh invloeyen van quade, ende scharpe vochtigheyt. Want om de Ongematigheyt van het Deel, 't welck lange tijdt met de Sweeringe is belemmerd geweest, ende om het afscheydende Been, en kan de holligheyt van de Sweeringe niet vervolt werden, noch het vleysch sijnen groey hebben, waer het lichte teycken hol toegeheelt werdt. Wanneer de Sweeringe, na dat se met vleysch vervolt is, ende daer alleen Vel over te brengen staet, wederom opbreekt, dan valt 'er te vreesen, dat se tot een Fistel, ofte loopend gat verlooppen sal. Sweeringen, die in handen ende voeten komen, plegen somtijds voort te brengen in lichamen die vol Bloedt, ofte quade vochtigheden zijn, onsteekingende ende geswellen in de Klieren onder de Oxelen, ofte de Liesen. Want alsoo de selve lossen ende slapper zijn, soo ontfangen sy lichtelick ende eerder de vochtigheyt, die na de Sweeringe van de Handt, ofte Voet haren loop heeft. *Alle Sweeringen, die verjaert zijn, ofte noch langer duren, in de selve moet noodtsaekelick Been afgaen, ende een hol lichte teycken blijven*, schrijft *Hippocrates* in sijn 45. Spreucke van 't 6. Boeck. De reden, om dat de Etterige vochtigheyt, in die lange tijdt, een quaetaerdige scharpigheyt krijgende, eerst de Veselen van 't vleysch, daer na de bekleedende Vliesen doet bederven, ende scheidt, ten laetsten oock het Been selve, dat aen 't vleysch is. Ende alsoo het Been, gelijk *Hippocrates* te voren, in de 19. Spreucke geseyt hadde, niet herstelt en kan werden, soo moet het gescheidt, ende de Sweeringe toegeheelt zijnde, noodtsaekelick een hol lichte teycken laten: 'en zy een gauwe Heel-meester, het vleysch soo veel hooger laet groeyen, als de holligheyt diep is. Nu dat 'er bedervinge in 't Been is, staet daer aen te mercken, dat de Sweeringen al zijn se toegeheelt, elcke reys wederom opbreecken: dat het Been selfs blaeuwachtigh, ofte bruynd van verwe is: dat 'er waterachtige, ende slinckende Etter in grooter menigheyt uytloopt, als de grootte van de Sweeringe mede brengt; dat

dat de kanten van de selvige brunn, ende spongyachtigh zijn, die haer wel aen malkander voegen, maer niet volkomentlick en heelen; dat 'er oock een beweginge gevoelt wert in het sweerende Deel. Indien geen van dese teyckenen haer en openbaren, daer uyt staet af te nemen, dat de genesinge soo lange niet belet en is door bedorven Been; maer door ongematigheyt van het Deel, gelijk in 't Water, ende anders, ofte door gestadigh toevloeyen van quade vochtigheyt. Derhalven blijkt wel, dat verouderde Sweeringen niet sonder gevaer toegeheelt en werden; 'ten zy dat het lichaem wel forghuldigh ontlast is, ende een goede maniere van leven onderhouden wert. Hier toe geeft *M. Willem Fabricius* ons een aenmerckens-weerdigh voorbeeld 3. *Obs. 39.* van secker Man, wien in 't slijcker Been een verouderde Sweeringe van een Landt-looper qualick toegeheelt was, die na eenige maenden het Pleuris in de slijcker zijde kreegh, waer van hy stouf, ende die gedurende sijn sieckte even sulcken vochtigheyt uytspooogh, als 'er te voren uyt de Sweeringe plagh te loopen. Soo schrijft oock *Ambrosius Paré*, van Etter, 't welck uyt een Sweeringe van den Arm, door den Water-loop gelost werde.

De vordere Voor-teyckenen sullen wy in de bysondere Sweeringen aenwijzen.

7. Om dan tot de *Genesinge* te komen: Dewijl het wesen van een Sweeringe beslaet in een affcheyding van 't gene vereenicht was, ende in een verminderde grootte van het beschadighde Deel: soo vereyscht de verdeelde eenigheyt, wederom vereenicht, ende dat verloren, ende vermindert is, herstelt te wesen. Te weten, de Sweeringe, voor soo veel sy een Sweering is, moet met Vleysch vervolt, vereenicht, ende toegeloten werden. Maer als sy met een oorfaeck vermengt is, de welcke de Sweering van begin verweckt heeft, ofte noch onderhoudt; soo dient de selve oorfaeck voor al wech genomen. Hier moet oock wel gestelt zijn de gematigheyt van het Deel, ende het toevloeyende Bloet. Ende wanneer die eenigh mangel hebben, dat staet te verbeteren, gelijk hier na in de bysondere soorten der Sweeringen sal geseyt werden.

Indien derhalven eenige vochtigheyt, die de Sweeringe verweckt heeft, noch tegenwoordigh is, de selve dient voor eerst afgeset te wesen: Want in alderhande gebreecken, daer de oorfaecke noch by is, moet de genesinge begonnen werden van het wech nemen der selviger. Daer na, om dat 'er in 't beginsel wat Bloedt uyt de Aderen schiet, ja dickwils met het selfde oock andere vochtigheyt na toevloeyt, op dat het gene tusschen het Vleysch steeckt, niet en soude bederven, ende een onsteeking verwecken; soo moet het Bloedt wel gekoockt, ende in goede Etter verandert werden. Daerom seyt *Galenus*, dat de Sweeringen haer tijden hebben, ende dat 'er in 't beginsel dunne ende rauwe waterigheyt uyt komt, die in 't voortgaen, door het koocken verdickt, ende ten laetsten (*in statu*) tot goede Etter gerijpt werde. Derhalven zijn in 't beginsel van een Sweeringe noodigh, de rijp-makende middelen. Daer

benefens dient de vuyligheyt, die in een Sweeringe gewoon is te groeyen, dewijl sy de genesinge belet, wel gesuyvert; ende, de selve suyver, ende schoon zijnde, moet de holligheyt met Vleysch vervult, ende ten laetsten met Vel gesloten werden.

Maer hier dient insonderheyt acht geslagen op de beschadighde Deelen. Want in uytwendige Sweeringen hebben wel plaetsch *Spaens-groen*, *gebrandt Koper*, *Koper-root*, *Antimony*, ende diergelijke, die even wel niet gebruyckt en mogen werden in inwendige Deelen. By aldien oock een Deel alsoo gestelt is, dat het andere dingen doortocht geeft, gelijk de Keel, soo moeten de middelen soo toebereydt werden, dat sy aen 't selfde kleven. Deelen, die schiep van gevoelen zijn, en konnen geen scherpe middelen verdragen, gelijk wel konnen, die soo nauw niet en voelen.

Tot het groeyen van 't Vleysch, werdt vereyscht de werckende oorfaeck, ende de stoffe. De werckende oorfaeck is de Nature, de welcke gelijckse in 't geheele Lichaem, soo oock in elck Deel het voedsel treckt, behoudt, koockt, ende aenplackt. De stoffe is goet ende suyver Bloedt, 't welck uyt eten ende drincken voort komt. Maer gelijk in alderhande kokinge tweederhande overschot gemaect wert, als van spijsse, ende dranck, een dun, dat ongevoeligh uytwaessemt, ofte door het sweet uytgedreven werdt, ende een dick, het welck met kamergang geloost werde: soo heeft sulcks oock plaetsch, wanneer dat 'er Vleysch in een Wonde groeyt, ende by aldien foodanigh overschot in het Deel gelaten wert, soo sal het selfde te seer vervochtigen, ende de genesinge gantsch verhinderen. Waerom die overtoelligheyt in een Sweeringe, moet gesuyvert, ende opgedrooght werden. Ende aldus is de genesinge selver van een Sweeringe het werck der Naturen, die uyt toevloeyende Bloedt, 't wech genomen Vleysch herstelt, ende over de vervolde holligheyt Vel maeckt. Een Heel-meefters neemt alleen wech de veranderingen, die de Nature in haer werck in de weegh zijn, als hy d'overtoelligheyt suyvert ende opdrooght: ende wanneer hy dat doet, dan werdt hy geseyd Vleysch, ende Vel te maecken.

In 't beginsel dan, als het lichaem al te vol Bloedt is, soo moet het gelaten werden. Indien daer overvloed is van quade vochtigheyt, die dient gesuyvert, ende afgeset, op dat 'er na het Deel geen toevloeying en geschiede. Daer moet oock te gelijck een goede maniere van leven gehouden werden, om geen quade vochtigheyt te doen groeyen, ende op de Sweeringe te laten vallen; gelijk geschieden kan door spijsse, dranck, bewegen, ende d'ander niet-natuylicke dingen, te sien in den *Schat der Gesontheyt*.

Daer-en-boven, alsoo het nauwlicks gebeuren en kan, ofte daer hangt wat van 't Bloedt ende de vochtigheyt, die uyt de Aderen gedropen is, in de onsenlicke openheyt, die in 't vleysigh Deel is; op dat sulcks gekoockt, ende in Etter verandert werde, soo moet men

gebruycken rijpende; ofte etter-maekkende middelen; beschreven in 't 11. Capittel van 't Eerste Deel der Heel-konste. Dese dienen in sachte lichamen mede sacht te wesen, gelijk gemaect werden van *Olye van Rosen*, ende *Doyren van Eyeren*: in lichamen, die soo sacht niet en zijn, van *Terebinthijn*, *Olye van Eyeren*, van *Rosen*, van *Mastick*, ende *Doyren van Eyeren*: in drooger lichamen, van *Herst van witten Denne-boom*, *Wieroock*, *Meel van Lijn-zet*, *Terwe*, *Fenugriek*, *Hoender-vet*, ofte, 't gene gemeent, ende gereet is, de *Salf Basilicum*, ofte de *Plaester Diachylum*, enckel, ofte met de *Gom*.

Hier na moeten suyverende, ofte afvegende in 't werck getelt werden; mede aengewesen in 't gemelte Deel, op het 12. Capittel. Maer het gebeurt dickwils, dat men (gelijk het spreec-woordt seydt) twee vliegen met eenen lap staet, ende met een ende 't selfde middel tweederley werck uytvoert, te weten, rijp-maecten, ende afvegen. Derhalven dienen als dan de rijp-maekkende vermengt met de afvegende, ende daer door werden de rijp-maekkende wermere, ende drooger, als sy anders van haer selven zijn. Maer in dese vermenginge staet wel acht te nemen op den tijdt: dewijl in 't beginfel de rijp-maekkende boven moeten wesen, in 't eynde de afvegende. Ende het is seckerder, dat men terstondt in 't beginfel afvegende met rijp-maekkende vermengt, als dat men de rijp-maekkende alleen gebruyckt. Want de Nature en staet nimmermeer ledigh: maer stelt haer oock al in 't beginfel om *Vleysch* te maken; ende scheydt de vuyligheyt, die daerom moet gesuyvert werden. Daerom bevindt men oock, dat door het enckel gebruyck van rijpende middelen, de Sweering lichtelick vochtigh, ende vuyl werdt. Derhalven is seer bequaem, dat men onder de rijp-maekkende middelen, nu verhaelt, in den eersten mengt *Honich van Rosen*, *Sap van Ioffrouw-werck*, van *Paerde-bloemen*, ofte andere in 't 1. Deel der Heel-konste aengewesen.

Als de Sweeringe wel gesuyvert is, soo moet men komen tot *Vleysch-maekkende middelen*; die beschreven zijn op 't 15. Capittel van 't gedachte Eerste Deel der Heel-konste: uyt de welke een Heel-meester magh kiezen, 't gene best met de gelegentheydt van 't lichaem over een komt. Want hoe het vochtiger is, hoe het minder verdroogende middelen van doen heeft: maer dat drooger is, vereyscht meerder verdroogende. In koude tijden des jaers moet men oock wat wermere gebruycken, in wermte, die soo werm niet en zijn. Want indiender swacker middelen opgeleydt werden, als behoort; soo vergaert 'er veel vochtigheydt in de Sweeringe, ende daer groeyt veel sacht ende spongyachtigh *Vleysch*. Indien men in tegendeel al te stercke, ende te seer verdroogende gebruyckt, soo verdrooght de Sweeringe, het *Vleysch* verteert, de Kanten werden ingetrocken, ende men verneemt een bijtende scherpigheydt in het Deel. Maer wanneer eensweerend Deel droogh is, gelijk het natuyrlick plagh te wesen, ende uyt de Sweering geen waterigheyt, noch etter en vloeyt,

ende dat 'er goede verwe in 't *Vleysch* is, sulcks is een teycken, dat men het recht *Vleysch-maekkende middel* getrefte heeft.

Hier staet oock te letten op de gedaente van 't Heel-middel. Want die werden ofte dun ende vochtigh, ofte dick ende droogh opgeleydt. In harde, ende drooge lichamen, ende daer hardt ende vast *Vleysch* moet gemaect werden, is alderbequaemst, dat men *Vleysch-maekkend Poeyer* in de Sweering stroyt. Soodanigh heb ick in 't gebruyck 't volgende:

N. *Wieroock*,
Mastick,
Aloe,
Myrrhe,
Lisch-wortel, van elck even veel,

[Tot een Poeyer.]

Maer wanneer de lichamen sachter zijn, soo gebruyckt men wecke ende vochtige middelen. Moet even wel gelet werden in 't toebereyden van de Salven ende Sweeringen, dat se niet al te sacht en zijn. Want foodanige werden door de wermte van het Deel gesmolten, soo dat sy lichtelick wechdrijven. Derhalven indien de Sweeringen niet diep en zijn (want in foodanige werden vereyscht de gene, die soo verre konnen komen) maer boven in 't lichaem staen; soo moet men middelen in 't werck stellen, die lijvigh, ofte van een dicke gestaltenisse zijn. Daer beneffens, al te vochtige Salven, versachten; van wegen hare olyachtige nature, ende maecten al te losch *Vleysch*, ende 't welck niet overeen en komt met het onderste, insonderheydt in drooge lichamen.

Als de Sweeringe met *Vleysch* vervult is, soo dientse met *Vel* gesloten, ende daer door, 't gene van malkander gewecken was, vereenight te werden; te sien in 't meer-gemelte 1. Deel der Heel-konste, op 't 16. Capittel.

Om het gebruyck van dese middelen wel te onderscheyden, dient ingesien de gelegentheydt van de Sweeringe, ende de nature van het lichaem. Want het gebeurt, dat de Sweeringen, die als se noch vuyl waren, geen bijten van de middelen en voelden, daer na gesuyvert zijnde van de selve gebeten wierden. Derhalven moet men als dan, ende als de Sweeringe van selfs suyver is, van stercker afvegende tot slapper komen: gelijk men wederom in vuyle Sweeringen tot meerder afvegende sal klimmen, 'ren zy misschien dat se door te veel afvegende dingen vuyl geworden zijn. Want daer in werden de Heel-meesters somtijds wel bedrogen, om tot stercker afvegende te komen: waer door de Sweeringe wederom in-eet, ende vuyl wert van het gesmolten *Vleysch*, het welck in quade vochtigheyt verandert. Derhalven moet wel neerstigh gelet werden, of de Sweeringe van wegen ingegeten, ende gesmolten *Vleysch*, dat 'er onder leydt, vervuylt is, ofte dat het een genees-middel van doen heeft om de vuyligheyt te suyveren, ende dat 'er foodanigh geen gebruyckt en is. Nu

Nu aen grooter holligheyde, ende roode ende heere kanten kan men mercken, dat de Sweeringe vervuyt is door te groote scherpigheyde van de Genees-middelen. Daer na moet oock overleydt wesen (gelijk wy nu meerder gefeydt hebben) ofte de gelegentheyde van 't lichaem facht ende vochtigh, ofte droogh, en hardt is. Want op een facht lichaem moeten flapper, op een droogh stercker middelen gebruyckt werden.

De Vel-maeckende middelen dienen opgeleydt, wanneer de Sweeringe noch niet volkomenlick met Vleysch vervult en is; maer dat 'er noch een weynigh ontbreeckt. Want alsoo de nature nimmermeer stil en staet, maer oock, dewijlse Vel begint te maecken, het Vleysch ondertusschen noch groeyt; indien men dan eerst wilde Vel maecken, als de Sweeringe gantsch vol Vleysch was, soo soude te vreesen staen, dat eer het Vel quam over te groeyen, het Vleysch ondertusschen wassende, het Vel te hoog soude staen.

Men dient oock te weten, dat de *Vel-maeckende* middelen in der daedt, ende in kracht van verdroogenden aert moeten wesen, ende dat daerom de *Poeyers*, ende *Plaesters*, daer toe alder-bequaemst zijn.

Het XVIII. Capittel.

1. Sweeringe met Ongematigheydt,
2. Oorsaeken,
3. Ken-teykenen,
4. Voor-teykenen,
5. Genesinge
6. van Sweeringen met Hitte,
7. met Koude,
8. met Vochtigheyde,
9. met Drooghte.

IN 't laetst-voorgaende Capittel is gehandelt in 't gemeen van een Sweeringe, ende derhalven van een enckele, ende ongemengde, daer niet anders by en is: maer het gebeurt meesten tijdt, dat 'er yet toevalt, ende onder gemengt werdt, het welck de genesinge noodtsaeckelick doet veranderen, waerom op die toevallen wel neerstigh dient gelet te werden.

1. Wy sullen den aenvang nemen van de *Ongematigheyde*, die haer gemeenlick met een Sweeringe vermengt, ende het genesen belet. Want alsoo de oorfaeck, die de genesinge uytvoert, is de nature van het Deel, ende de stoffe, het Bloedt: als het Deel ongematigh is, soo en kan geen van beyde wel gestelt zijn; ende de Sweering en kan met geen Vleysch gevult, noch met Vel gestoten werden, 't en zy dat het onder-vleysch natuylick ende wel gematigh is.

Wat nu dan de ongematigheyde aengaet, soo kan by een Sweeringe wesen te grooten hitte, koude, vochtigheyde, ofte drooghte; ende dat met, ofte sonder stoffe.

2. Soodanigen ongematigheyde is 'er geweest ofte voor het opkomen van de Sweeringe, ofte ten tijde van 't Sweeren.

Een heete ongematigheyde werdt in de Sweeringen verweckt van al te heeten lucht, van te heete Genees-middelen, van te veel swachtels, ende deckfel.

De koude in tegendeel van koude lucht, van al te seer verkoelende Genees-middelen, ende wanneer de Sweeringe met swachtels ende deckfel tegens de uytwendige koude niet wel bewaert en is.

Vochtige ongematigheyde werdt veroorfaeckt doot vochtige lucht, (waerom dat in sommige plaetschen de lucht de Sweeringen oock gantsch schadelick is) ende door toevloeying van vochtigheden.

Drooge lucht, drooge Genees-middelen, als oock gebreck van voedsel, maecken een drooge ongematigheyde.

3. De heete ongematigheyde is te kennen, dat 'er verhitte oorsaeken voorgaen zijn, ende dat niet alleen de Kanten, maer oock het Vleysch van de Sweering rooder is, ende dat de Siecke selfs een hitte in de Sweering voelt, waer op gemeenlick pijn volghet; dat mede koude Genees-middelen verlichten, heete beswaren, ende dat 'er scherpe ende bijtende vochtigheyde uytloopt.

In een koude ongematigheyde gaen voor verkoelende oorsaeken, de Kanten van de Sweeringe zijn bleyck ende facht, hitte helpt, ende koude beschadicht.

Als de ongematigheyde vochtigh is, dan zijnder voorgaen vervochtigende oorsaeken, het Vleysch is slap ende facht, ende groeyt somtijds te hoog, geeft oock veel vochtigheyde uyt: Drooge dingen helpen, vochtige beschadigen.

Een drooge ongematigheyde werdt bekent uyt voorgaende verdroogende oorsaeken, dat de Kanten van de Sweeringe droogh ende hardt zijn, ende dat 'er weynigh, ofte geen vochtigheyde uyt en komt: dat vochtigmaeckende middelen verlichten, drooge beswaren.

4. [Belangende de *Voor-teykenen*:] Dewijl, gelijk *Galenus* oock leert, dat het Onder-vleysch wel gematigh moet zijn, om een Sweering wel te genesen: soo is seecker, dat een Sweeringe soo veel te swaerder om te genesen valt, hoe het Deel meerder afgewecken is van sijn natuyrlike gematigheyde. Sweeringen, die vermengt zijn met een heete, koude, ofte vochtige ongematigheyde, en vallen soo quaet niet om te heelen. Want met een moeyten, op eene tijdt, ende met de selfde middelen, kan men de ongematigheyde beteren, ende de Sweeringe genesen. Maer Sweeringen met drooge ongematigheyde, zijn swaerlick te heelen; dewijl, overstaende voor een tijdt de genesinge van de Sweeringe, de ongematigheyde waergenomen moet werden.

5. De *Ongematigheyde* vereyscht veranderinge door recht tegen-strijdende middelen. Even wel moet de genesinge soo aengleyde werden, dat men de Sweeringe, soo veel mogelick is, niet over het hooft en sie. Maer alsoo die genesinge niet en kan geschieden, soo lange de ongematigheyde blijft, soo moet de selvige eerst wech genomen werden, 't en zy beyde te gelijk geschieden kan.

6. *Verhite ongematigheit* vereyscht verkoelende middelen; stercker, ofte slapper, na de grootte van de hitte. Ende al is 't dat de Sweering verdroogende middelen van doen heeft, om dat even wel de hitte, door 't verterren van de vochtigheydt, de Sweeringe opdrooght, soo moet men slapper verdroogende middelen gebruycken. Maer die dienen oock niet enen van een te samen-treckende kracht te wesen, om de Sincking, die lichtelick door de hitte verweckt werdt, tegen te houden. Derhalven, alsoo de hitte gemeenlick pijn maecte, soo moet daer by gedaen werden 't gene de pijn kan stillen, ofte ten minsten geen kracht en heeft, om de selvige te verwecken, soo dat de Heel-middelen hier niet en dienen te wesen van seer verdroogende, ende afvegende kracht: Daerom zijn bequaem de gene, die bestaen uyt het *Water*, ofte *Sap* van *Rosen*, van *Weeghbree*, van *Endiwe*, van *Nacht-schade*, *Azijn*; uyt *Olye* van *Rosen*, van *Violen*, van *Terebinthijn*, dickwils met *Weeghbree-water* gewasschen. Ofte men magh gebruycken *Salf* van *Rosen*, de *Verkoelende Salf* van *Galenus*, die van *Ceruus*, ofte *Loodt-wit*, van *Nacht-schade*, de *Witte*, die van *Santal-hout*; ofte, dat ick best houde, *Nutrium*, met een van de gemelte sappen gewasschen. Dan de verkoelende middelen en moeten niet alleen op de Sweeringe selve; maer oock op de omstaende Deelen geleyt werden. Daerom en magh men de selvige niet alleen met de verhaelde Salven wel bestrijcken, maer oock doecken op leggen, die gedoopt zijn in *Oxycratum*, (dat is *Water* ende *Azijn*) ofte met het *Sap* van *Weeghbree*, *Latouw*, *Nacht-schade*, ofte in het afzietsel van *Myrtus*, *Granaet-schellen*, *Granaet-bloemen*, *Weeghbree*, ende diergelijcke.

Wanneer de heete ongematigheydt aldus wech genomen is, soo moet men de Sweeringe met *Vleysch-maekkende* dingen toeheelen, ende die en dienen even wel niet te seer heet en droogh te zijn, om de heete ongematigheydt niet weder te doen keeren.

7. *Koude ongematigheydt* in een Sweeringe, moet hebben verwerrende middelen, gelijk daer zijn *Olye* van *Hypericon*, ofte *S. Jans-kruyt*, van *Nardus*, van *Lisib-wortel*, van *Camillen*, van *Wijn-ruyt*, van *Dil*; *Syrop* ende *Honich* van *Rosen*, *Brandewijn*, *Ceroen* van *Betonye*. De *Salven* ofte *Smeeringen* hier van gemaect, werden op de Sweeringe selver geleyt. Maer van buyten sal men de naeste Deelen stoven met het *Afzietsel* van *Salye*, *Hyssoop*, *Alffen*, *Orego*, *Wijn-ruyt*, *Munte*, *Laurier-bladeren*, *Camille-bloemen*, in stercke *Wijn* gekoocht; ofte men kan de selve mede strijcken met de verhaelde heete *Olyen*, ofte opleggen het *Ceroen* van *Betonye*.

8. *Vochtige ongematigheydt* werdt door verdroogende middelen wech genomen. Ende alsoo een Sweeringe oock anders verdroogende dingen vereyscht, soo moeten hier stercker *Vleysch-maekkende* middelen in 't werck gestelt werden. Soodanigh zijn de wortelen van *Cyperus*, ofte *wilden Galigam*, *Malroze*, *schuym* van *Silver*, *gebrandt Loo*, *Koper-root*, *Hauer-slagh*, *Koper-slagh*,

ende diergelijcke, uyt de welke na de grootte van de ongematigheydt bequame Heel-middelen voor elcke Sweeringe konnen gemaect werden. Want hoe een Sweeringe vochtiger is, hoe sy stercker verdroogende middelen van doen heeft; ende minder vochtigh zijnde, soo moet se oock sachter verdrooght werden. Sulcks geschiet door by doen van *Olye*, *Hars*, ende *Wasch*. Want hoe dat 'er van deselvige meerder gedaen werdt by de verdroogende middelen, hoe dat haer kracht meerder komt te breecken; hoe minder, hoe haer kracht meerder in 't geheel blijft. Dan voor eerst dient de Sweeringe wel gesuyvert, ende afgebet met *Wijn*, ofte met *Water* ende *Azijn*, daer in gekoocht hebben te samen-treckende ende verdroogende middelen, gelijk *Wortelen* van *wilden Galigam*, *S. Jans-kruyt*, *Alffen*, *roode Rosen*, *Betony*, *Saly*. Daer na kan men van de verhaelde middelen wat *Poeyers* in de Sweering stoven, ofte van de selvige met *Olye* ende *Wasch* een dun *Salfken* maken, om, op ploeksel gestreken zijnde, in de Sweeringe te brengen, en dan een verdroogende *Plactier* daer over leggen.

9. *Drooge ongematigheydt* werdt verbeterd door vervochtigende middelen. Hier is bequaem *laeuw Water*, om daer mede de Sweeringe, ofte veel meerder de om-liggende Deelen te stoven. Want al seydt *Hippocrates*, dat men de Sweeringe niet en moet vervochtigen, als met *Wijn*, ende daer by doet, dat de drooghte het gesonde nader is, de vochtigheydt het ongesonde; al schrijft oock *Galenus*, dat 'er geene vochtigheydt voor de Sweeringen dienstigh en is, insonderheydt niet het *Water*: soo moet dit verstaen werden van een Sweeringe, van wegen, ende voor soo vele het een Sweeringe is, tot de welke vochtigh-maekkende middelen gantsch onbequaem zijn. Maer als 'er een drooge ongematigheydt, die de genesinge belet, by de Sweeringe is, soo moet men voor eentijdt, als overstaende de rechte genesinge van de Sweeringe, de drooge ongematigheydt tegenstaen; tot dat aen het Deel de vorige gematigheydt herstelt is.

Nu de mate van vervochtinge moet wesen, dat men ophoudt, wanneer het Deel begint root te werden, ende hem te verheffen. Want by aldien men noch langer met het vervochten voortgaet, soo sal 't gene, dat getrocken is, vervliegen. De manier om met *laeuw Water* te vervochtigen, is drierley, met stoven, overgieten, baden. Het stoven geschiedt met een *spongye*, wolle lappen, ofte diergelijcke, ende dit is de bequaemste middel. Overgieting, ofte badt-stove en vallen soo bequaem niet. Het is oock beter, dat het Deel met *laeuw Water* ende *Olye* gestooft werdt, als met *Water* alleen, insonderheydt in de Winter. Want al is 't, dat *laeuw Water* wel door sijn werckende wermt verwermt, soo verkoudt het even wel na het stoven, ende verspreyt met eenen de natuyrlieke wermt, het welck den *Olye*, daer onder vermengt zijnde, belet, verstoppende, door sijn taeyigheydt, de onsenlicke gaetjens van de *Huydt*. Na het stoven kander een vervochtigende *Pap* opleydt werden, als volghet:

N. *Huimst-*

N.
byd
de
Of me
gebruy
Malur
soo veel
Mac
Deel v
moet m
Spise v
kan we
magh k
het voe
sters, e
De
Vleysch
soo gel
dighde
drooge
de Vley
Olyen n
N.
1. Swee
2. Oor
3. Ken
4. Voor
5. Gene
6. Man
W
ofte nae
ofte toe
2. D
heele L
heden v
'tzy do
uytwert
Deel d
treckt;
ofte sw

N. *Huemst-wortels*, 1 onse,
Maliure, twee handen vol,
beide in Water morw gekookt, ende dan gestampt zijn-
de, doet 'er by
Gerst-meel, 1 loot,
Gekookte Honich, $\frac{1}{2}$ loot,
Vereken-reusel, soo veel van noode is

[Tot een Pap.]

Of men kan het Deel oock wel stoven met *Olye*; ofte gebruycken een *Salfken*, bestaende uyt een deel *Sap van Malure*, ende twee deelen *soeten Olye*; daer by gedaen soo veel *wit Wasch*, als noodigh is.

Maer wanneer de *Sweering* droogh is, ende het Deel verdroort, ende dat 'er geen stoven en helpt, soo moet men eerst sijn beste doen, dat de *Siecke* gebruyckt *Spijse* van veel ende goet voedsel, ende die licht verdeelt kan werden, op dat het Deel sijn voedsel overloedigh magh krijgen, daer na, soo het van doen is, magh men het voedsel oock door *Dropacs*, sterck-treckende *Plaesters*, ende andere middelen, daer na toe trekken.

De ongematigheyt wech genomen zijnde, sal men *Vleysch-maekkende* middelen gebruycken, doch die soo geheel seer niet en verdroogen, op dat het beschadigde Deel niet wederom en kome te vervallen in een drooge ongematigheyt. Derhalven moet men onder de *Vleysch-maekkende Poeyers* vermengen *Vetten* ende *Olyen* met wat *Wasch*. By voorbeeldt:

N. *Mastick*, klein gestooten,
Lijch-wortel, van elcks $\frac{1}{2}$ loot,
Termenhijn, met *Latouw-water* gewasschen, 1 onse,
Hoender-vet,
Olye van Rosen, van elcks 1 loot,
Wasch, soo veel van nooden is
 Tot een *Weeke salve*.

Het XIX. Capittel.

1. *Sweeringe met toevloeyen van Vochtigheyt*,
2. *Oorspronck*, ende *Oorsaacken*,
3. *Ken-teykenen*,
4. *Voor-teykenen*,
5. *Geneesinge*,
6. *Maniere van Leven*.

I.

WY hebben gehandelt van een *Sweeringe* met ongematigheyt: dan deselve en kan niet lang, ofte naeuwlicks wesen ende bestaen sonder eenige stoffe, ofte toevloeying van vochtigheden.

2. Dese vallen op het *sweerende Deel* ofte van 't geheele *Lichaem*, ofte van eenigh *Deel*, dat quade vochtigheden voortbrengt, wanneer de nature, 't zy door veelte, 't zy door hoedanigheyt geprickelt zijnde, de selfde uytwerpt op de *Sweeringe*; ofte dat het *sweerende Deel* door pijn, ofte hitte de vochtigheden na hem treckt; of dat de vochtigheden van selfs na een leeger of *swacker plaets* sacken.

Na de verscheydenheyt van de toevloeying, soo is oock de vochtigheyt, die uyt een *Sweeringe* loopt, verscheyden, dun, waterachtigh; dick; grof; goet, onsluyver.

3. De *Sweeringen* met toevloeyen van vochtigheden, zijn te *kennen* eerst uyt het *geswel*, dat hem niet alleen in de *Kanten*, maer oock in de omstaende *Deelen* verheft, als mede uyt de pijn, ende de veelte van vochtigheyt, die daer uyt loopt: waer door het toeheelen oock belet werd.

4. [Aengaende de *Voor-teykenen*:] Dewijl het heelen bestaet in verdroogen, soo is lichtelick af te nemen, dat een *Sweeringe*, daer gestadigh vochtigheyt toeschiet, bekommerlick te heelen valt; ende soo veel te *swaerder*, hoe de *Sinckingen* scherper zijn.

5. Derhalven, dewijl de *Sweeringe* niet en wil genezen, voor al eer dat de toevloeying is wech genomen; soo moet voor eerst gelet werden, om de oorsaacken van de selvige te weeren, waer van voor desen dickwils gesproocken is. Daer na, op dat de vochtigheyt niet en soude vloeyen na het beschadigde Deel, soo moette verdroogen, onderschept, ende te rugh gestooten werden.

Onder de *Revelleerende*, ofte vtreckende middelen, zijn de *Fontanellen*, ofte *Open-gaten* alderbequaemst, die op het tegendeel gestelt zijnde, de vochtigheyt, die haren loop neemt na het beschadigt Deel, aldaer lofen. Ende dese *Open-gaten* zijn insonderheyt noodtsaekelick in langduyige *Sweeringen*. Want dewijl de nature nu al lang gewent is, haer van quade vochtigheden te ontliden door het *sweerende Deel*, soo kan lichtelick gebeuren, als de *Sweering* geheel gestooten werdt, ende wat quade vochtigheyt vergadert, dat de selvige wederom keert in de *Aderen*, ende op een voornaem Deel valt; 't welck met de *Fontanel* kan voorkomen werden.

De *Defensiven*, ofte onder-scheppende middelen, werden geleyt boven het *sweerende Deel*, daer het noch gaef is, ter plaets daer de groote *Aderen* haer verroonen, die de selvige toe-trekken, ende de vochtigheden te rugh stooten, te sien in 't 2. Capittel van 't eerste Deel der *Heel-konste*.

Maer op het *sweerende Deel* selve moeten de wechdrijvende middelen geleyt werden, om de vochtigheden, die in haer *Aderen* driftigh zijn, te rugh te stooten. Daer toe dient het *sweerende Deel* gebet te zijn; met *Aluyn-water*, het *Water*, ofte *Afziesel* van *Wieghebre*, *Rosen*, *Vijf-vinger-kruyt*, ofte diergelijcke. Ende de *Sweeringe* moet bestroyt werden met *Poeyer* van *Silver-schuym*, *Bolus*, *Loodt*, *Koper-roos*, die oock onder *Termenhijn* vermengt, met *Plocksel* konnen opgeleyt werden, ende indien de stoffe rauw is, met wat *Wier-roock*, ende dan omgeslagen de *Plaester Diapompholygor*, ofte *Diapalma*. In 't korte, de *Vleysch-maekkende* middelen moeten alhier stercker zijn, als in een enckele *Sweeringe*, daer geen toevloeying by en valt, om de vochtigheyt, die 't Deel ingesogen heeft, op te droogen.

In

In de gedaente van den Heel-middel staet waer te nemen; dat hy niet vochtig, ofte vet en is, alsoo hy anders het Deel soude verslappen. Men dient oock niet altijd op een middel te blijven staen. Want het gebeurt dickwils, dat het gene eens ende meerder geholpen heeft, daer na, als de vochtigheydt wat opgedrooght is, geen voordeel meer en kan by-brengen, maer eenige bijtende scherpigheydt veroorsaeken: in welcke gelegentheydt dan sachter dient in 't werck gestelt te werden.

Als de Sweeringe met Vleysch vervolt is, dan dient se met Vel overtrocken. Guido gebruyckt hier toe, een dunne *Lodeplaat* vol gaetjens doorboort, de welke verkoelt ende verdrooght, ende derhalven hier dienstigh is; daer by komende een Verbandt, 't welck de vochtigheydt, die in het Deel is, uytduwt, ende die daer in soude sacken, uyt houdt.

6. Hier dient foodanigen *Maniere van Leven* gebruyckt, als in den *Schat der Ongefontheydt*, tweede Deel, 1. Boeck, Cap. 23. voor de Sinckingen is aangewesen.

Het XIX. Capittel.

1. *Vervuylde, Verrotte, In-etende, ende Voort-loopende Sweeringe.*
2. *Oorsaecken.*
3. *Ken-teycken.*
4. *Voor-teycken.*
5. *Geneefinge.*
6. *Maniere van Leven.*

I.

Het gebeurt selden, dat een Sweeringe, die met veel vochtigheydt, voornamelick als de selve grof, ende slijmerigh is, overvallen werdt, niet en vervuylt, verrot, slinckende werdt, ende dan in-eet.

2. De naeste *Oorsaeck* hier van is vochtigheydt, deelachtigh zijnde van een bedervende quaetaerdigheydt, de welke uyt andere plaetschen daer na toefackt, ofte in 't sweerende Deel selve bedorven werdt, 't zy door sijn ongematigheydt, ofte swackigheydt, als oock door gebruyck, ende opleggen van middelen, die niet wel slyveren, ende opdroogen; gelijk mede in tegendeel, die beyde al te veel doen, ende alsoo het gesont Vleysch verteeren.

De vochtigheydt werdt somtijds soo scherp, dat se niet alleen en bijt in het sweerende Deel; maer oock de naest-gelegene door-eet, ende gestadigh door-kruypt, alsoo een voortloopende sweering veroorsaekende.

3. De *Ken-teycken* zijn hier niet verre te soecken, alsoo deslijmerige, ende vuyle vochtigheydt haer selven anwijst, ende het Vleysch rontsom slap, ende vodfigh maect, het welck dan dickwils te seer uytwaft. De verrottinge geeft een vuylen slack uyt. Het voortloopen verweckt pijn, jeucking, ende gestadigh vergrooten.

4. [Belangende de *Voor-teycken*:] Indien de vuyle, verrotte, ofte scherpe vochtigheydt niet met den

eersten wel geslyvert, ende wech genomen werdt, soo bederft sy de aenstaende Deelen, ende brengt in de selvige het *Kout-vyer*.

5. Om tot de *Geneefinge* te komen, sal eerst het lichaem dienen geslyvert door inwendige middelen, die de quade vochtigheydt afdrijven, verhaelt in de *Geneefkonste*, ende daer na de Sweeringe gewasschen met *Bran-dewijn*; waer onder, na den eysch van de gestaltenisse, gemengt, ende opgeleyt konnen werden, foodanige slyverende Heel-middelen, als in 't 12. Capittel van 't 1. Deel beschreven zijn.

Op het spongyachtigh Vleysch, dat te veel ende te hoogh uytwaft, sal men stroyen Poeyer van *Tutia*, van *Gal-noren*, ofte *Granaet-schellen*; ende, als dat niet genoegh en doet, van *gebranden Aluyn*, ofte yet anders van 't gene daer toe in 't selfde 1. Deel der *Heel-konste*, op 't 17. Capittel is aengeteykent.

6. Het komt hier insonderheydt oock aen op een goede *Maniere van Leven*, waer door de quade vochtigheydt mocht vermindert, ende goede in haer plaetsch gebracht werden; foodanige nu meermael is verhaelt.

Het XX. Capittel.

1. *Quaetaerdige, ende Qualick-toeslyvende Sweeringe; Namen, ende Naem-redenen.*
2. *Oorsaecken.*
3. *Ken-teycken.*
4. *Voor-teycken.*
5. *Geneefinge, ende Maniere van Leven.*
6. *Voorbeeldt van een geheelde langduyrige, ende quade Sweeringe in den Neus.*

I.

DE voorgaende oorsaecken lang by-blijvende, soo werdt een Sweeringe van quaden aert, daerom by de Latijnen *Malignum*, ende by de Griecken *Ka-coibes*, dat is *Quaetaerdigh*, genoemt, ende, om dat sy qualick te heelen is, *Dyspulatoricum*, dat is, *Qualick-toeslyvende*; als mede *Chironium*, na *Chiron* den *Centaurum*. Van welke benaminge geen een reden gegeven werdt. *Zenodorus* (te sien by onsen *Erasmus* in sijn Spreek-woorden 2. 8. 21.) meende, dat *Chiron* van *Hercules* gesteecken zijnde, een ongeneeflicke Wonde in sijn voet (daer dese wonden meest komen, gelijk *Celsus* schrijft 6. 28.) kreegh, die hem 't leven benam, ende dat daer van alle ongeneefelicke Sweeringen *Chironia* genoemt zijn. Maer van *Plinius* 25. 6. ende van *Ovidius* 5. *Fast.* werdt een geheel ander oorsaeck bygebracht, te weten dat *Chiron* een Pijl van *Hercules*, daer 't huys leggende, by ongeluck in sijn Voet soude gevallen zijn, die aldaer een gevaerlicke, ende vergiftige Sweeringe opwierp, ende dat hy met het kruyte, na hem daerom *Chironium*, ende *Centaura*, dat is *Santortye* genoemt, van die quetsure sijn selven genesen heeft; ende dat hy soude geweest zijn den eersten vinder van de

de Heel-konste, die haren gemeenen naem van *Chirurgie* noch, al de Werelt door, uyt het Grieks voert, gelijk hy van *Chir*, dat is, Handt. Soo dat een *Chironische sweeringe*, niet anders te seggen en is (gelijk de Grieksche *Paulus* seyt 4. 46.) als eene, die soo swaer te genesen valt, dat se wel eenen *Chiron* van doen soude hebben.

*Viris peccare sub dolente vulnus,
Quod Chironia nec manus leuaret.*

Dese Sweeringe werdt oock *Telephium ulcus* geheeten, na eenen *Telephus*, die, gelijk den selfden *Paulus* schrijft, daer lang aen vast geweest is; doch werde ten laetsten noch geheelt door *Achilles*, den Leerling van den gedachten *Chiron*, met het Kruyt, dat na hem den naem van *Telephium* draeght. *Claudianus*, 1. *Epigr.* 10. toert dit aen met het volgende vers:

Sanus Achilleis remeavit Telephus herbi.

2. De Oorsaecken van quaedaerdige Sweeringen zijn, soo quade ongematigheydt in het Deel selve, als toevloeying, ende vergadering van quade vochtigheydt, die met 'er tijd een venijnigen aert aantreckt. Het selve werckt schierlick uyerlick Venijn. Den heldt *Philoctetes* een Sweeringe hebbende van een Slangen-beet, werde daerom van de Grieken gelaten in 't eylandt *Lemnos*, gelijk *Cicero* onder andere schrijft in sijn Boeck van 't Noodt-lot.

Het gebeurt oock dickwils dat een Sweeringe niet genesen en wil, als daer enige bedervinge in 't Been is, die het omstaende Vleysch mede bederft; ofte oock dat het Vleysch vlietsch, ende 't Vet, dat onder de Huydt leyt, vergaen is, om dat dan de Huydt aen het Vleysch niet en kan heelen, door dien de kleyne Aderkens, daer na toe gaende, opgegeten zijn, ende derhalven het Bloedt, dat tot de genesing van nooden is, de Huydt niet en konnen toevoeren.

3. De quaedaerdigheydt van de Sweeringen blijkt daer uyt, dat se door geen gewoonlicke Heel-middelen en willen genesen; dat se pijnlick zijn, ende allencxkens dieper, ende grooter werden, harde, ende bruyne kanten hebben. Het uyerlicke Venijn wijst sijn selven. Wanneer eenigh Been bedorven is, dan en sal se niet sluuyten, ofte gesloten zijnde, gestadigh opbrecken; behalven dat 'er oock waterige, ende bloedige vochtigheydt uytzipt; gelijk mede als de Sweeringe uytgeholt is, het welck van buyten gevoelt kan werden, ende dan is de Huydt drooghachtigh, dun, bruyn, ofte na den blaewen treckende.

4. [Aengaende de Voor-teycken:] Dese Sweeringen hebben haer gevaer, door dien sy niet alleen het Deel, dat sy besitten, gantsch bederven: maer oock haren venijnigen aert aen de by-leggende Deelen voortsetten, ende het gantsche Bloet ten laetsten besmetten. Sulcks doet insonderheydt het Venijn. Daerom werdt *Philoctetes* beschreven lange jaren aen sijn Sweeringe

gegaen te hebben, de welcke oock niet genesen en is, als door middel van *Machaon*, sone van den grooten *Esculapius*, vinder van de Konste. Hier op slaet de Poët *Propertius* 2. *Eleg.* 1.

Tarda Philoctetes sanavit crura Machaon.

5. Om tot de *Genesing* te komen: soo sal men na het suyveren van de quade vochtigheydt, door afsdijvende middelen, dan, voor de quaedaerdigheydt, daer op drincken alle morgen een roomer van [dufsdanigh] een afzietfel:

N. Wortels van China,
Sarsa parilla, ofte
Pock-hout, 2 oncen,
24 uren heet in 2 pinten water gestaen hebbende, tot ontrent op de helft gekoocht, en dan daer by gedaen
Scordium, 3 banden vol; onder het doorgelkeynsde
Syrrop van Citroenen, 2 oncen,
Zout van *Cardo-benedicto*, $\frac{1}{2}$ loots,
gemengt [Tot een Dranck.]

De Siecke magh oock al te met 's avondts doorslicken een vierendeel-loot *Diascordium*, *Mitridaet*, ofte *Theriakel*. Ondertusschen sal men tot versterckinge, om het Sweerende, ende de omstaende Deelen, slaen een Stovinge, bestaende uyt ['t volgende:]

N. Granat-schellen.
Smack,
Cypres-noten, van elcks 2 oncen,
Granat-bloemen,
Rosen, van elcks 2 banden vol, te samen gekoocht in
Een kan roode Wijn, tot op de helft,
[Tot een Stovinge.]

Hier onder sal men mede mogen vermengen *Honich van Rosen*, ende de Sweeringe daer mede wasschen, ende suyveren; dan daer op stroyen Poeyer van *racuw Loo*, ende daer over leggen de Plaester *Diapompholygos*. Indien se te diep, ende te vuyl is; soo magh men daer in speuyten *Brandewijn*; waer mede sy oock gewasschen kan werden, gelijk in 't 26. Capittel geseydt is. Indien het Vleysch tot de Huydt verfworen is, soo sal men de selve met een Schaer doorsnijden (ende dan suyveren, ende genesen, als verhaelt is) het welck beter is, als door een Brandt-middel, ofte *Vyer*. Sweeringen van *Slange-beten* en vindt men hier te Lande niet; van *Philoctetes* oordeelt de Poët *Ovidius* (in sijn eerste Boeck van de Genees-middelen der Liefde) dat hy het gebeten Deel hadde behooren terstondt te laten affsetten.

*Qua laesus fuerat, partem Peantius heros
Debuerat ceteri praescuisse manu.
Post tamen hic multos sanatus creditur annos.*

R

6. Wy

6. Wy sullen dit Capittel besluuten met een voorbeeld van een geheelde, langdurige, ende quade Sweeringe in den Neus.

Een Dochter van vijf-en-twintigh jaer, koudt van gematigheyt, vol van waterachtigh Bloet, had al eenige jaren een Sweeringe van buyten, ende binnen den Neus, met veel pijpachtige knobbeljens tot de Oogen toe, daer waterachtigh Bloedt uyt traende.

Na dat se verscheide *Purgaven*, *Laten*, ende van buyten verdroogende dingen gebruyckt hadde, kreegh gantsch geen baet, maer werde alle daegh arger; tot dat se ten laetsten quam by *Dr. Horstius*, die in haer aenmerckte de nature, veelheydt van de quade vochtigheden, scherpigheydt van veel waterachtigh Bloet; daerbeneffens dat het Hooft met 't geheele Lichaem heel vochtigh was; het welck hy asiam alsoo te wesen uyt de overvloedige Stonden, die sy alle maent op haer tijdt hadde, als oock het veel tranen van de Oogen, lang slapen, ende diergelijcke. Den Neus vertoonden van binnen ende buyten een groote ende lange Sweeringe, harde ende verheven Kanten, uytgevende niet veel, maer dun ende waterigh Bloet, met weynigh pijn, ende luttel onsteeckinge. Waer uyt hy oordeelde, het gebreck te zijn *Vleus Chironium*, daer *Celsus* afschrijft, ende seer swaerlick kan genesen werden. Hy beloofden haer even wel te heelen, by aldien se hem wederom beloofde, ten minsten twee maenden een goede maniere van leven te houden, ende alle middelen wel te gebruycken. Sulcks gedaen zijnde, heeft hy, na dat le de Stonden gehadt hadde, haer voor eerst acht dagen lang van binnen gesuyvert met *Oxymel Laxativum*, of afflettenden *Azymbonich*; ende als dat alle daegh sachtjens gewerckt hadde, heeft hy haer doen Ader-laten; het lichaem met dese middelen bereyde tot het gebruyck van de vordere. Want alsoo men in sulcke langdurige Sweeringen, ende die nauwlicks en zijn met Vel te sluyten, niet en kan tot genesinge komen, 't en zy men te voren de oorfaeck wel wech neemt, ende dan de quaeterdicheyt van de Sweeringe verbetert: soo was noodigh eerst het geheele lichaem van de ongematigheydt, ende den overvloed van 't waterachtigh Bloet te suyveren, eer dat men quam tot de bysondere heelinghe. Derhalven heeft men de Dochter twee mael daeghs met een *Decoctum* doen sweeten, ende over den vierden dagh een afftend middel ingegeven. Onderhoudende middeler-tijdt een goede maniere van leven. Maer alsoo door dese middel het gebreck weynigh ofte niet mer allen en weeck, soo oordeelden *Horstius*, dat hy moest komen tot stercker, om de quade vochtigheden af te setten, ende op de Sweeringe selve te leggen. Daerom liet hy voor eerst de plaetsch bestrijcken met *Olye van Animonie*; ende als hy daer mede niet genoegh en voiderde, soo quam hy tot een *Streck-water*, dat uyt bereydt *Quick-silver* met *Brandewijn* overgehaelt, gemaect was, waer door terstondt de Sweeringe eens soo groot schein, door dien veel quaedt Vleysch wech gegeten werde. Daer na

flroyde hy op Plocksel *Precipitaet*, ende leyde dat alsoo daer op; een ofte twee weecken. Door welke middelen niet alleen de harde Kanten zijn wech genomen, maer oock de stinckende Sweeringe door nieuw Vleysch gesuyvert is. Ondertusschen en sloegh hy niet over, dat tot suyvering van 't geheele lichaem behoorden, ende met eenen tot belet van toevloeying. Daer toe is over den derden ofte vierden dagh een afdrijvend drancxken in-gegeven; het selfde oock ontrent drie weken vervolght. Ende tusschen beyden om de quade vochtigheden te verleyden, zijn *doorgeslagen Koppen* geset op den Rugh, ende een *Blader-treckende middel* in den Neck. Door welke middelen het gebreck heel genesen is. Ende om dat het niet lichtelick weder soude komen, soo heeft hy alle maent het lichaem eens doen suyveren met een afftend drancxken.

Het XXII. Capittel.

1. Sweeringen met uytgespamen Aderen, of *Kramp-aderen*.
2. Benaminge, Beschrijvinge, ende Plaetsche,
3. Oorsaecken,
4. Ken-teyckenen,
5. Voor-teyckenen,
6. Genevinge,
7. Voorbeelden van een Sweeringe met *Kramp-ader*. genesen.

HEt gebeurt somtijds, dat een Sweeringe vermengt is met een uytgespamen Ader, de welke alsoo sy niet en kan genesen werden, 't en zy de *Kramp-ader* eerst genesen is; ende elck sijn bysonder oorfaeken, ende teyckenen (die van de Sweeringe verhaelt zijn) voortbrengh; soo sullen wy eerst de *Kramp-ader* alleen, ende daer na eene Sweeringe, met den selfden gevoeght, verhandelen.

2. Het geswel, dat de Grieecken *Κίρσος*, ende 't Italiaen de Latijnen *Varix* genoemt hebben, heeten de *Duytschen Kramff-ader* / ende wy mede *Kramp-ader*. De *Francoisen*, *Italianen*, ende *Spaengjaerts* en hebben daer toe geen bysonderen naem; maer gebruycken daer voor de beschrijvinge, zijnde een uyt-reckinge, ofte uytberflinge van Aderen, de welke verscheide plaetschen onses lichaems overkomt, doch meesten tijdt in de Beenen.

3. De naeste *Oorsaeck* van de *Kramp-ader*, is grof ende swaer Bloedt, het welck de Nature, daer van overladen zijnde, soeckt haer quijt te maecten, ende om sijn swaerte meest na beneden sacket, ende aldaer, door sijn menighte, de Aderen doet recken, ende uytspannen. De vordere oorfaecken zijn al 't gene foodangen Bloedt voortbrengh, (waer van elders gesproocken is) als mede slagh, stoot, sonder stegel-reep te rijden, al te lang te gaen, ofte te staen, gelijk de Poet *Juvénalis* seydt 6. *Sat.* van de Voor-seggers, dat sy, door 't lang

lang staen in 't ondersoecken van 't Ingewandt der Die-
ren, Kramp-aderigh wierden,

varicosus fiet Haruspex.

4. De *Ken-teyckenen* wijfen haer selven; dewijl de
uytuytende Ader kan gesien werden, de welke neder-
gedrukt wel wijckt, maer terstondt wederom opswelt.
De plaetsch wert oock metter tijd blaeuw, ofte bruyn.

5. [Aengaende de *Voor-teyckenen*:] De Kramp-
aders hebben weynigh swarigheydt; maer verlichten
gemeenlick het lichaem, gelijk oock het Speen, van
andere siekten, die uyt grof, ende swaer Bloedt
veroorfaect werden. Soo schrijft *Hippocrates* in de
21. Kort-bondige Spreucke van 't 6. Boeck: *Als de*
Vyfsinnige Kramp-aders, ofte Speen overkomt, dan ver-
gaet de Vyfsinnigheydt. De reden is, om dat het swaer
Bloedt, het welck de Uytfinnigheydt gemaect heeft,
daer door op een ander wegh verleyt, ende van het
Hoofd na slechter Deelen gedreven werdt. Waerom in
tegendeel, als men de selve ontijdelick wil helpen, soo-
danigh Bloedt sijnen loop elders nemende, swaerder
siekten verweckt. Wanneer sy van selfs komen (seydt
de gemelte *Hippocrates*, in sijn Boeck van de Lucht,
Plaetschen, ende Wateren) sulcks beteykent een kort
leven: maer is een goet teycken, als sy in de plaetsche
van andere siekten haer begeven. Want soo nemen sy
oock de bultigheydt wech, volgens de getuygenissen
van den meerder-gedachten *Hippocrates*, in sijn Boeck
van de Gewrichten; gelijk nu oock van de Uytfinnig-
heydt geseydt is.

6. Derhalven wanneer de Kramp-aderen niet al te
verheven, te seer onsteecken, ofte te pijnlick en zijn,
ende dat 'er van wegen het uyt-recken der Aderen geen
borsting, ende, dien volgende groote Bloedt-storting
te vreesen en staet, ofte oock dat 'er geen groote, ende
quaetaerdige Sweeringe by en is, in sulcken geval, is
het beter de *Geneesinge* te staecken, als arger quaet daer
mede te verwecken, alsoo de selve moet strecken tot
vorderen, ende verbeteren van de gesontheydt, ende
niet tot verachten, ofte verageren.

Maer dien sulcke leelickheydt te seer tegenstaet,
dient, na dat het lichaem al te voren van die swarte,
ende grove vochtigheden wel gesuyvert is, door soo-
danige middelen, als in den *Schat der Ongesontheydt* be-
schreven zijn, op de Kramp-ader te leggen sterck te
samen-treckende, ende wat verdrijvende middelen,
mede aldaer aangewesen, ende daer over dubbelde *Com-*
pressen vast op binden.

Dit niet helpende, plegen de Ouden tot het Snijden
te komen. Soo getuygen *Cicero*, (waer op lichtelick
wel *Seneca* gesien heeft, als hy schrijft in sijnen 179.
Brief, van yemandt, die, als hy van de Kramp-ader
gesneden werde, daerom niet en liet, noch in een boeck
te lesen) *Plinius*, ende *Plutarchus*, van *C. Marius*, die
seven mael Borgemeester van *Romen* is geweest, dat
hy hem van dit gebreec heeft laten snijden. Ende sulcks
(om sijn kloeckmoedigheydt te toonen) al staende; daer

in d'eerste, ende alleen, verhaelt *Plinius*, uyt seeckeren
Oppim. 11. *Nat.* 45. uytgeslaen heeft; 't welck daer
na oock gevolgt is by andere, die haer mede staende,
ende ongebonden hebben doen snijden. Maer al was
hy een uytgenomen hertigh man, soo toonde hy niet
te min, dat men de pijn, als 't doenlick is, wel magh
voorby gaen. Want na dat hy het snijden in 't eene
Been, sonder kernen, ofte hem in 't minste te ontfet-
ten, hadde geleden, ende dat den Heel-meester 't ander
mede wilde aengrijpen, soo was hy daer tegen, seggen-
de, dat den Heel-middel sulcke pijn niet waerdigh en
was, gelijk *Plutarchus* schrijft in 't *Leven*, ende de
Spreucken. Hy verdroegh, seydt *Cicero* 2 *Tusc.* de
pijn als een Man, ende een Mensch; maer hy en woude
geen grooter lijden sonder noodwendige oorfaeck.
't Gene oock tegenwoordigh nauwlick yemandt soude
willen doen; soo dat onnoodigh valt, hier te verhalen
de oude maniere van dit snijden, beschreven by den
Griekischen *Paulus Aegineta*, den Latijnschen *Celsus*,
ende den Arabischen *Avicenna*: te meerder, om dat een
beter Heel-middel gevonden is van den Italiaenschen
Aquapendens, die wy hier sullen by-brengen.

Daer zijn (seydt hy in 't Eerste Deel van sijn Aen-
merckingen, op 't 105. Capittel) drie dingen te over-
leggen, die tot het maecken van een Kramp-ader te sa-
men komen, *Bloedt dat loopt, dat in geloopen is*, ende de
uytgereckte Ader. Derhalven werdt daer toe oock drie-
derhande werck vereyscht, te weten het vloeyende
Bloedt tegen te houden, het ingevloeyde te losen, ende
de uytgereckte Ader in te trecken. Om den loop van
het Bloedt te onderscheppen, soo moet men aen 't be-
gin, ende 't eynde van de Kramp-ader een draet binden,
den selven onder de Ader met een kromme naelt bren-
gende. Om het ingevloeyde Bloedt te losen, sal men,
volgens 't voorschrift van *Hippocrates*, geen groote snede
in de Kramp-ader maecken, om geen groote Sweeringe
te verwecken, maer by poofen eenige kleyne steecckens
geven, om het swaer Bloedt allencxkens aftappende, de
Ader eenighins te doen slincken. Hier na moet men ko-
men tot het derde wit, 't welck is de uytgereckte Ader in
te trecken. Ick ben gewoon, schrijft hy, te bereyden een
middel, van *gom Dragant*, in *Sap* (dat se in Itallyen Wijn
noemen) van *Granaten*, ofte *Verjuys* geweeckt, ende
dan daer onder gemengt het Poeyer van *Balus*, *Mastick*,
Dracken-bloet, van elcks even veel, tot dat de gesmolte
Dragant soo komt te verdicken, dat se, als Wasch, in
de hant kan gerolt werden. Dit gedaen zijnde, sal men
het selfde na de lengte op de Kramp-ader leggen, ende
daer over de schoofsen van een *Riet*, met sijn holligheydt
staende op de bultigheydt van 't geseyde middel, ende
het selve neder-drukt, waer toe van buyten oock die-
nen omgeslagen vaste Banden. Ende door dit drucken
van de Banden, Riet, ende te samen-treckende middel,
zijn de Kramp-aders soo geperst, dat sy schenen geheel
te verteeren. Doch in kleyne Kramp-aders, over-
staende de twee eerste middelen, gebruyckte hy alleen

het derde; ende voor 't laetste, tot voorkomen, een Hofe, ofte Kous van *Horns-leder*, die naeuw om het Been sloot.

7. Dit is soo veel belangt de Kramp-ader alleen. Wy sullen hier nu by voegen een voorbeeldt van een vrende Kramp-ader met Sweeringe, gelijk die genesen, ende beschreven is *Cent. 4. Obs. 85.* by den welversochten *Will. Fabricius Hildanus*. Seecker sterck Man hadde een quaetaerdige ende verouderde Sweeringe in sijn slijcker Been, met een soo groote Kramp-ader, als de dichte van een arm, ende by-na de lengte van een span, die beginnende van de Haes, ende gaende beneden na den Voet, haer twee mael om-kromde. Maer, 't gene aenmerckens-weerdigh is, als hy sijn Been oplichte, soo keerden het Bloedt terstont te rugge, ende 't selve nederzettende, soo schoot het wederom neder, ende sulcks in een oogenblik; ten kortsten, het Bloedt vloeyden, ende weder-vloeyden, of het in een buys, ofte pomp, op ende neder getrocken wierde. *Hildanus* heeft de genesinge aldus aengevangen: Na goede maniere van leven, het lichaem somtijds gesuyvert, een Ader in den Arm van de selfde zijde geopent, dede hy den Siecken op een banck sittē, ende heeft in de Halse de Huydt van de Ader sachtjens gescheyden. Daer na heeft hy met een dubbelden draet door een kromme naelt de Kramp-ader boven onderschept, ende 't selve oock onder aen de selve gedaen. Maer al eer hy den draet toe-trock, ende een knoop maecken, soo liet hy het Been van de banck op d'aerde setten, op dat het Bloedt, gelijk het gewoon was, na beneden soude vloeyen. Doen heeft hy den draet, boven aen de Kramp-ader eerst vast toetrocken, ende geknoopt, daer na oock van onderen. 't Welck gedaen zijnde, heeft hy de Kramp-ader, ontrent den bovensten knoop, op dat het Bloedt aldaer, als in een langen sack, besloten zijnde, soude konnen uytloopen, met een *Lançet* doorsneden. Maer als daer overloediger Bloedt uytliet, dan de grootte van de Kramp-ader medebracht; de plaets wel insiende, soo bevont hy eenen verborgen wegh, die van onderen den bandt, in de Kramp-ader ging. Ende dewijl den selfden niet en konde toegebonden werden; soo leyde hy op den ingang wat *Korst-maeckende Salve*, ende daer na *Bloet-stelende Poeyer* met *Wit van Ey*, om alles bindende een doeck, in *Azijn*, ende *Water* nat-gemaect, ende liet dit Verbandt leggen tot 's anderen-daeghs. Daer na heeft hy 't voort genesen, als andere Wonden; waer door dit gebreck geluckelick geheelt is.

Het XXIII. Capittel.

1. Sweeringe met Gedierte, ofte Luys-sieckte,
2. Oorsaecken,
3. Ken-teyckenē,
4. Voor-teyckenē,
5. Genezinge.

I.

HET gebeurt somtijds dat 'er in een vervuylde Sweeringe gedierte, ofte veel liever ongedierte (soo noemt het *Serenus* in de volgende veissen *Animalia tetra*) dat is Luysen voortkomen; soo dat 'er in 't Menschē bloed selve (gelijk *Plinius* spreekt 27. *Nat. 13.*) Dieren groeyen, om het lichaem op te eten. Dit gebreck hebben de Griecken *φθειράσις* genoemt, welcken naem *Phibiriasis* oock in 't Laujn gebleven is, doch by sommige *Morvus pedicularis*, dat is, *Luys-sieckte* geheeten.

2. De wijsgeer *Aristoteles* schrijft in sijn 5. Boeck van de historie der Dieren op 't 31. Capittel, dat sy voortkomen uyt het Vleysch, het welck dan kleyne Puytjens sonder Etter opwerpt, die doorgestecken zijnde, Luysen uytgeven; ende dat sulcks sommige Luysen overkomt uyt overvloed van vochtigheyt. Te weten foodanige, die vetachtigh, ende verdorven is, ende door onnatuurlicke wermte gequeect werdt; gelijk men siet uyt verrotte Kaes, Maeyen, ende uyt andere slijmerigheyt, Wormen loopen. *Galenus* schrijft mede 1. *sec. loc.* dat de Luysen groeyen uyt vele vochtigheyt, die wel werm is, maer geen scherpigheyt en heeft. De Kinder-hoofden zijn daer insonderheydt mede gequeet, om dat het sweet, ende den damp, die uyt haer Hoofst waesemt, tusschen het Vel, ende 't Hayr blijft stecken (die in andere Deelen verspreyt, ende vervlieghe) den welcken werm, ende vochtigheyt, twee hoedanigheden, die het groeyen veroorsaeken. Vele Vrouwen zijn oock wat groeyachtigh, om dat sy overvloed van vochtigheyt hebben, ende dat in haer lang hayr de wermte vochtigheyt tegen gehouden werdt; gelijk oock aengemerckt is by den hoogh-geleerden Heere *Vossius* 4. *Physiol. Christ. 67.*

3. De *Ken-teyckenē* brengen haer selfs mede, dewijl sy niet alleen in de Sweeringe gesien en werden, maer uyt de selvige het gantsche lichaem over-kruypen.

4. Wat de *Voor-teyckenē* betreft. By de Geneesmeesters is hier naeuwlicks yet van beschreven: dan ick bevindē by andere Schrijvers, dat de gene die hier aen vast geweest zijn, daer van meest door de doodt (gelijk de Luysen oock van een veegh lichaem verhuylē) bevrijt werden. Waer toe wy eenige voorbeelden sullen bybrengen van verscheide volckeren.

Onder de Joden is van de Luys-sieckte gestorven *Herodes de Grootē*, ende sijn Grootē-vader volgende, gelijk sommige meenen, de Koning *Herodes*, waer van in 't 12. Capittel van de Handelingen der Apostelen staet, dat hy van de Wormen gegeten zijnde, in 't Griecks *σκωληκόβροτος*, *Scōlēkobrotos*, den geest gaf. Het selfde is van den Koning *Antiochus* geschreven, in het tweede Boeck van de Machabeen, op 't 9. Capittel. Het welck ick beyde wel soude konnen verstaen van dese Luys-sieckte, soo om dat het woordt *σκώληξ*, dat is, Worm, niet alleen en beteyckent een Buyck-worm, maer

maer a
groeyt
des, en
om dat
reedyde
('t wel
derhal
hem u
de ald
noyt g
heylig
ende d

Da
nisse v
der de
Acas
wijge
nis ped
Phere
Laert
Boeck
Phere
ziende
snotte
Vleyf
ge, en
tuygh

Diog.
leven
over se
wel, te
doen ic
hadde
buysge
u te br
ick ev
men:
het nu
hoe he
ick w
u kom
digin
Capit
Di
men,
noem
was,
hadde
Nat.
sijn
t arch
laetle

Daer toe werdt van de gemelte *Plinius*, in 't 6. Capittel van 't selfde Boeck, gepresen *Loock* (het welck hy mede wil ingegeven hebben) met *Azjn*, ende *Salpeter* gestampt; als oock *Mostaert* in het 22. Capittel. Men moet oock de Sweeringe wasschen met het afzietsel, in *Wijn* van *Alffen*, *kleyn* *Santorye*, *Scordium*, gemengt met *Ossen-gal*; ende dan daer op leggen *Alô*, *Myrrhe*, *Spaens-groen*, *Precipitaet*, met *Syroop* van *Alffen* tot een Salfken gemaect.

Het XXIV. Capittel.

WENNEN.

1. Haar Benaminge, Onderscheyt, ende Beschryvinge,
2. Oorsaecken,
3. Ken-teyckenen,
4. Voor-teyckenen,
5. Geneysinge.

Het gene wy *Wennen* noemen, zijn *Geswellen*, welckers stoffe van binnen in een blaesjen besloten is. Ende, na het onderscheyt van die stoffe, werden de *Wennen* in drie geslachten verdeelt. Somtjids is de selve den *Honich* gelijk, daerom by de Grieken genoeemt *Melikeris*, dat is, *Honich-graet*, ofte liever *Honich-wen*; somtjids gelijck sy *Pap*, ende werdt dan *Atheroma* geheeten, *Pappige-wen*, ofte *Pappigh-geswel*, somtjids schijnt sy niet anders als *Vet*, ofte *Roet* te wesen, daerom den naem hebbende van *Steatoma*, dat wy souden noemen een *Speckigh-geswel*.

2. Dese *Wennen* groeyen allegader uyt slijmerige stoffe, de welcke door voedsame vochtigheydt (daer *Platerus* de eenige oorsaeck op leyt) gestijft werdt, ende door langheydt van tijdt in wesen van *Honich*, *Pap*, ofte *Speck* komt te veranderen. Daer noch dickwils vremde dingen in besloten zijn (voornamelick in 't *Pap-geswel*) te weten yet, dat zant, steen, schelpen, hout, slijk, kolen, gift, beenkens, hayr, ofte diergelijcke schijnt gelijck te wesen.

3. De *Wennen* vertoonen haer selven. Maer wat de *Ken-teyckenen* van de drierley soorten aengaet: De *Speck-wen* is harder, als de andere, ende wijckt voor geen drucken van den vinger. De *Pap-wen* is wat zachter, soo dat sy een weynigh wijckt, maer blijft dan een wijl soo staen. De *Honich-wen* is de sachtste, wijckt terstont, ende keert terstont wederom in haren eersten stande.

Sy kunnen wel in verscheide Deelen des lichaems komen, dan sulcks geschiet seer selden: maer groeyen veel aen den *Hals*, doch meest aen 't *Hoofd*, om dat het selve een dicke ende vaste *Huydt* heeft, de welcke de vochtigheydt lang kan tegen houden, tot dat se in een ander, ende vremde stoffe komt te veranderen.

4. [Aengaende de *Voor-teyckenen*:] De *Wennen* kunnen lange sonder swarigheydt gedragen werden, als

sy niet al te seer toe en nemen. De gene, die noch versch zijn, wat uytwaerts staen, die beweeght, ende rondom bestagen kunnen werden, zijn wel te helpen. Maer die veroudert, diep ingesackt, ende onbeweeghlick zijn, vallen swaerlick te genesen, soo van wegen de *Bloedstorting*, uyt de gequetste *Aderen*, als dat sy gemeenlick aen de *Zenuwen*, ofte het *Panne-vliesch* vast zijn. Soodanige hebbe ick gesien, haren onvoorlichtigen meester, deerlick ontvallen.

5. Dewijl de *Wennen* uyt slijmerige vochtigheydt haren oorspronck nemen. Soo moet de selve voor eerst bereydt, ende afgedreven werden, door soodanige middelen als in den *Schat der Ongesontheyt* beschreven zijn. Na de algemeene suyvering sal men komen tot het wech nemen van 't gene in de *Wen* met een blaesjen besloten is, het welck geschieden kan voor eerst door middelen, die versachten, ende doen verdwijnen, verhaelt in het 6. Capittel van 't eerste Deel der *Heel-konste*: ende als sulcks niet en wil vallen, soo magh men komen tot rijpmaeckende, aengewesen in 't 11. Capittel van 't gemelte Deel; ende wanneer het oock daer mede niet toe te brengen is, soo moet men gebruycken *Brant-middelen*, beschreven in 't 17. Capittel des selven Deels der *Heel-konste*, ofte de selve afbinden, ofte opsnijden.

Voor eerst sal men de *Wennen* sloven; met het afzietsel van *Huust-wortel*, *Lisch-wortel*, *wortels* van *witten Wijnstard*, van *wilde Concomers*, *Maluut*, *Glas-krayt*, *Camillen*; ende, na het sloven, daer op leggen een *Pap*, gemaect van het gestampte *overschot*, ende gemengt onder *Meel* van *Fenugriek*, ende *Lijnzaet*, met *verssche Boter*, *Reusel*, ofte *Olyc* van *Leyen*.

Vorders dient daer opgeleyt een *Plaester* van *Diachylon* met de *Gommen*: ofte die uyt *Ammoniacum*, *Galbanum*, ende *Teer* gemaect is.

Als hier door de *Wen* noch vergaet, noch door en sweert, soo moet men komen tot *Corrosiven*, snijden, ofte afbinden.

Het afbinden heeft maer plaats in een *Wen*, die aen een dunne steel hangt, de welcke dan eerst dient met een dubbelden zijden draet, die te voren in *Sublimat-water* geweekt is, toegebonden, ende, om haer voedsel te benemen, alle daegh vaster toetrocken, tot dat se bequaem is, om sonder pijn, afgesneden te werden, ofte ganssch verstorven zijnde; van selfs af-vale. De openinge staet daer na te heelen, volgens de gewoonte.

Andere *Wennen*, die dicker hoofft, ofte wortel hebben, moeten geopent werden op dese maniere: Eerst sal men de *Huydt* aen beyde zijden met een naelt, ende draet door stecken, ende die daer mede optreckende, na de lengte even maer doorsnijden, op dat 'er geen vaten, insonderheydt het *Beursjen* van de *Wen* niet geraeckt en werdt. De opening aldus volbracht zijnde, sal men het *Beursjen* met de vingeren sachtkens uypellen; ende volkomentlick uyt nemen. Want het misste, dat 'er soo van de beslotene stoffe, als van het besloeyende

de Vliesjen in gelaten werdt, soude anders strecken, gelijk nieuw zaet, om de Wen wederom soo groot te doen groeyen, als sy te voren was. Dit wel gedaen zijnde, sal men de opening, als boven, toeheelen; dan als'er wat mocht in gebleven wesen, het selve door in- etende middelen doen verteeren.

De selfde opening kan mede geschieden, door Brandt-middelen. Waer onder ick insonderheydt dien- stigh gevonden hebbe het *Arsenicum*, ofte *Roste-kruyt*, een kleyn fluxcken opgeleydt, ende dan het doode ge- openyt; ende vorder waergenomen, gelijk hier voor geleydt is.

Het XXV. Capittel.

WRATTEN, ende EXTER-OOGEN.

1. Haar Benaminge, Beschryvinge, ende Onder-scheyt,
2. Oorsacken,
3. Ken-teyckenen,
4. Voor-teyckenen,
5. Geneefinge.

Onder de Uytwassen is mede de knobbel, die wy Wratt noemen, *Veruca* (welck woordt eygent- lick beteyckent een oneffen spits van een bergh, gelijk *Agellius* aenwijst 3. Noet. 7.) in't Latijn geheeten, ende soo mede in't Italiaens, (als oock *Porriome*, om de gelijkenis van haer wortelkens, de draeyen van *Porrum*, ofte Bies-loock niet ongelijk) ende daer na in't Francois *Verue*, in't Spaensch *Berruoco*, ende *Berruga*, in Engelsch *Warte*, na haer oorspronckelick Saxisch, anders geven het de Duytsche den naem van *Wartze* / ende *Wratze* / ende wy dat volgende *Warte*, ende *Wratte*. 't En is niet anders, als een verheven hart knobbelken, dat hem boven op de Huydt ver- toont, meest altydt in de Handen, somtijds oock in't Aengesicht. Van den selfden aert zijn de *Lijk-door- nen*, die by de Grieken, Latijnen, ende andere, om dat sy een hoofd van een spiijker gelijken, de benaminge van *Spijker* voeren; by de Duytschen *Elster-agen* / ende by ons *Exter-oogen*, na het bruyn vlaccken, dat sy in't midden hebben, het swart van een Exters oogh wat gelijkende. Komen gemeenlick onder de Voeten, ende tusschen de Teenen.

2. Groeyen beyde van slijmerige, swarte, ofte aerdtachtige vochtigheydt, (die de nature niet en heeft komen verteeren) gemengt onder de gene, daer het Deel mede gevoedt werdt. Dan de Lijk-dorens werden somtijds veroorsaect door het wrijven, ende drucken van de Teenen regens malkander, gelijk in de gene, die veeltijds nauwe schoenen dragen. Men houdt het oock daer voor, dat de Wratten be- smettelick zijn, ende dat sy, afgesneden zijnde, ende het bloedt op eenigh Deel raeckende, aldaer nieuwe Wratten doet op komen.

3. De Ken-teyckenen zijn soo sichtbaer, dat se niet nader behoeven beschreven te werden.

4. [Aengaende de Voor-teyckenen:] In de Wratten, ende Exter-oogen is weynigh swarigheydt, dewijlse ofte van selfs vergaen, ofte lichtelick te verdriyven zijn. De Poet *Horatius* heeft sulcks wel verstaen, als hy in't 3. Schimp-dicht van sijn 1. Boeck, alwaer hy beif- pende de gene, die een splinter wel konnen sien in het oogh van een ander, ende geen balck in haer eygen, seydt, dat de gene, die begeeren haer Geswellen van een vrient ten besten gehouden te hebben, niet en moe- ten nauw keurigh zijn van sijn Wratten.

*Qui, ne tuberibus propriis offndat amicum
Postulat, ignoscat verrucis illius.*

Wratten, die losch zijn, ende aen een dunne steel, ende als aen een snaer (by de Grieken daerom *Akro- chordones*, ende de Latijnen *Verrucæ peniles* genoemt) ahangen, konnen lichtelick met afsnijden wech geno- men werden. Maer de Lick-dorens, diep gewortelt staende, en zijn niet wel uyt te trecken, ende als men de selvige uytgesneden heeft, soo spruyten sy wederom uyt eenigh overgebleven wortelken.

5. Tot de Wratten zijn van alle tijden veelderhande middelen gebruyckt, sommige oock die wel voor wan- geloovige mogen gehouden werden, niet alleen onder de Heydenen, waer van te sien is by *Plinius* 22. Nat. 25. maer oock onder de Christenen, gelijk daer van eenige beschreven zijn by D^r. *Forest* 4. Obs. 10. ondienstigh al- hier te verhalen, daer wy alleen reden hebbende soec- ken aen te wijfen. Onder dese zijn, die haer voedtsel allenckens benemen, ende alsoo doen verdroogen, ofte die haer ten eersten wech nemen.

Tot het eerste werdt seer geprefen (om van het sacht- ste te beginnen) de Wratten alle daegh te wrijven, met *Sap*, ofte de gestampte *Bladeren* van *Wilgen*, van *Loock*, de *Wortels* van *stinkende Gouwe*, *Zou* in stercken *Azijn* gesmolten; *Water* dat uyt-groene *Wijngaert-rancken* loopt, als sy op't vyer leggen; *Sap* van *Wolfs-melck*. Ende ondertusschen gestreecken met *Mofstarr*; ende daer dat niet sterck genoegh en is, met *Zeepe* onder leven- de *Kaleck* gemengt, ofte onder *Precipitael*, ende gebran- de *Aluyn*, ofte gebrandt *Koper-root*, ofte oock onder *Spaensch-groen*. Konnen mede gereet verteert werdeu door *Olye van Smar-el*, ofte van *Koper-root*, als men de selve met een schacht, yferken, ofte yet anders daer dickwils mede bet.

Dan is'er noch korter wegh, om de selvige te ver- driyven door uyttrecken, uytstrijden, ende branden.

Het uyttrecken gekhiet met een schacht, die onder ront afgesneden is, ende dan over de Wratt gestolpt, ende valt gehecht zijnde, omgedraeyt werdt, ende soo met den wortel uytgeruckt.

Die als een snaer wat ahangen, dienen met een dub- belden draet, ofte een Paerts-hayr afgebonden, ende elcke reys al nauwer toetgetrocken, ende indien sy

fy dan van zelfs niet af en vallen, afgesneden, ende, soo daer yet van de wortel in blijft, sulcks moet met een weynigh van een *Brandt-middel* verteert, ofte met een scherp *Lançet* uytgesneden werden.

Het afbranden werdt bequaemst gedaen door een pijpen, dat even maer soo groot is, als de *Wrat*, (om de bystaende Deelen niet te raecten) ende daer ettelicke reyfen (gelijck in 't Tweede Deel, 1. Boeck, Capittel 32. van den *Schar der Ongefontheydt* van 't *Polypus* verhaelt is) een gloeyend yserken in gesteecken, tot dat sy afvalt. Daer na, om het weder-groeyen te beletten, dient de plaetsch noch eenige dagen gewreven met *Wilge-bladeren*, ende de selve daer opgeleyt.

Het XXVI. Capittel.

H O R E N S ,

1. Haer *Onderscheyt*, *Plaetsche*, ende *Beschrijvinge*.
2. *Oorsaecken*,
3. *Kyn-teyckenen*.

Sommige trecken tot de *Wratten*, als een soorte van de selvige, de *Horens*, gelijck of het waren gelengde, ende omgekromde *Wratten*; waerom de hoogheleerde *Budaeus* een *Hinnen-hoof*, daer de *Horens* even uytspuylen, *Verruculosum* genoemt heeft. De *Herten* stellen haer grootste hoovaerdy in haer schoon-getackte *Horens*, soo dat sy schuylen, ende haer verbergen, wanneer sy de selve quijt zijn, gelijck sy die alle jaer (even-eens als de *Kinderen* op haer seven jaer, de *Tanden*) met nieuwe verwisselen. Daer op staet de *Boerte* van een *Engelsch Poët Omen* 1. *Monosl.* 98. schrijvende aen *Galatea*, dat een *Hert* alle jaer sijn tackige *Horens* veranderde; dan haren *Man* alle daegh.

*Cervus, uti perhibent, mutat ramosa quot annis
Cornua; quotidie vir, Galatea, tuus.*

Soodanigh Gesel werdt in *Italyen* *Becco Cornuto* genoemt, by ons *Horen-drager*, ende *Koekoek*, na het *Francoisch Cocu*, van welke benaminge de reden wijdt-loopigh ondersocht, ende beschreven werdt by *Verdier* in sijn 6. Boeck, *des Diverses leçons*, op 't 8. Capittel. Ick en weet niet van wien de *Poët* spreeckt, dan my is verhaelt, dat een *Koop-man* op de *Beurs* van *Londen* gaende, sijn *Soonken* voor uyt na huys sonde, die den hondt, de welke onderweegh wat achter bleef, roepende, *Koekoek, Koekoek*, (soo hiet den hondt) werdt bestraft van seecker oude *Vrouwe*, die over de deur lagh, seggende, *Gy lekker, en schaemt gy u niet, een Hondt den naem te geven van een Christen-mensch?* Hy het huys naderende, soo seyde een jonger *Broerken*, die op de stop stonde, *Moeder ginder komt mijn Broeder met Koekoek*; waer op sy antwoorde, *Laet de Meyt de tafel decken; want u Vader en is hier nu niet verre van daen.*

Maer dese *Horens* buygen haer weynigh onder de wetten van onse *Heel-middelen*, als onsenbaer, ende dickwils (gelijck wy terstondt sullen aenwijzen) gantsch ongevoelick, ende onschadelick wesende. Dan daer zijn andere die op het lichaem groeyen, ende werden beschreven by den *Arabischen Avicenna* 4. 7. 1. 3. Capittel 14. te wesen dicke, harde, ende kromme uytwassen, komende op 't eynde van de gewrichten, van wegen de stercke werckinge. Een ander *Arabier Avenzoar* verhaelt in sijn 2. Boeck op 't 5. Capittel van sijn *Vader*, hoe hy gesien hadde een *Horen*, gewassen op 'den rugh van seecker *Man*, ende seydt sulcks oock sijn selven overgekomen te zijn. Diergelijcke getuygh *Scaliger* 199. *Extr.* 5. gelien te hebben in een roeyer van *Genua*; het welck (seydt hy) een seeckte is, gelijck een wonder, daer *Aristotes* van schrijft; dat een *Horen* aen 't *Been* van een *Geyte* soude gegroeyt zijn. *Fallopis* verhaelt de *part. siml.* 7. 't selve te *Padua* gesien te hebben aen het *Been* van een *Edel-man*. *Ingrassias* 1. de *Tumor*. 1. getuygh te *Palermo* in *Sicilyen* geweest te zijn by een edele *Joffrouw*, die vele kromme knobbels hadde, aen 't eynde spits, gelijck *Kalfs-horens*, by-na op al haer gewrichten, insonderheydt van *Handen*, *Arm*, ende *Knye*; als oock aen 't *Voorhoof*, ende op het *Hoof*; het welck haren eygen gront is, daer sy wel in sommige door weligheydt weligh opgequeect werden, dan ick meen even wel niet (onder verbetering) dat dit plaetsch gehadt heeft in seecker *Horen-drager*, die in 't jaer 1599. voor den *Koning Henrick de Groote* gebracht werde. Dese, schrijft de *President de Thou* in 't 123. Boeck van sijn historye, als ick ende andere, die hem gesien hebben, van de saecke ondervraeghden, gaf voor antwoordt: Dat op sijn geboorte hy geen teyckenen van *Horen* gehadt hadde; dat op sijn sevende jaer een *Hootnigh knobbelken* het voorste van 't *Hoof* began ongelijck te maecten. Dit met den ouderdom toenemende, ende in 't eerste weynigh, gelijck een *Rams-horen*, omgekromt zijnde, wies allencxkens tot sijn seven-ende-dertighste jaer, dat hy opgenomen werde. Hy was, behalven den *Horen*, in alles soo van geest, als van lichaem, soo wel als yemant anders; maer den *Horen* was groot, ende schrickelick, van de selsde diekte, ende hardigheydt, die de *Rams-* ofte *Bocks-horens* hebben: maer staende in de rechter zijde en was niet recht uytgewassen, dan na de slincker zijde geheel omgekromt, waer door het eynde de *Pan* naecte, die hy sonder twijffel sonde doorboort, ende soo met eenen gemoort hebben, 'ten ware het dickwils korten. Waer van den *armen Man* klaeghde, hem gestadige, ende groote pijn over te komen, als oock van het aenraecten der gene, die hem besagen. Soo getuygh mede *Lanfrancus* 11. 2. 21. 33. dat by hem een *Man* om raedt quam, die op sijn *Hoof*, leven, soo groote, als kleyne, harde *Uytspuylingen* hadde, waer onder een was lang ende scherp, gelijck een *Geyten-horenken*, op de lengte van een duym.

2. De Oorzaak van de Horens, daer laest van gesprooken is; bestaet, gelijk alle andere gebreecken in de stoffe; daer de selve van groeyen; ende in 't gene de selve voortbrengt. Dit is, gelijk wy uyt *Avicenna* ter sondt geseyd hebben; de stercke werkinge, die de stoffe, de welcke niet verteert en kan werden, uyt drijft. Dese is een dicke, taeye, ende vetachtige vochtigheyt; waerom de Horens in de gewrichten, die slijmerigh voedsel, ende aen 't Hoofd, ende ander Been, welckers voedsel malsch, ende vetachtigh is, meestendeel voortkomen. Dese stoffe maect eerst een beginsel van hardigheyt, gelijk Kraeck-been, 't welck daer na uytgestooten zijnde, ende in de lucht komende, tot Been verhardt. Want dat het Been, ende het Kraeck-been van geen verscheyden aert en zijn, getuyght de groote wijlgeer *Aristoteles*, daer hy seydt, dat in Dieren, die geen Beenderen hebben, het Kraeck-been haer plaetsche bewaert. *Albertus Magnus* schrijft, dat de Horens van Hertten, ende diergelijke Dieren, van aerdtachtige nature zijn, door groote hitte tot een Beenige hardigheyt gebracht; maer dat andere, daer by geleecken, vochtig ende sacht zijn, na-by komende den aert van Kraeck-been, buyghsaem door wermte, ende daerom waerschienelick de selve niet door hitte, maer door koude verhardt te wesen. Wat het Kraeck-been belangt: Ick heb noch tegenwoordigh onder handen een Vrouwe, op welckers slijcker Schouder alencxkens een knobbelken gegroeyt is, de groote van een hafel-noot, 't welck in de laetste weken pijn verwekte, ende een blauw plecxken opwierp; waer door sy bekommert zijnde, raedt verfocht. Ick vonde het rondom losch, behalven aen de Huydt, die ick met een doorgesteecken draet dede oplichten, ende den geheelen knobbel met een Scheer-mes van anderen afsnijden, het Bloedt den eersten dagh stelpen met *Bolus*, ende *wit van Ey*, den tweeden dagh daer op stroyen poeyer van *Alcè*, *Myrtha*, ende *Sarcocolla*, den derden gepoeyt *rauw Loodt*, waer mede 't selve in korte dagen volkomenlick genesen is. In 't afgesneden knobbelken werde bevonden een drie-kantigh Kraeck-beentjen, in een vliessen (gelijk van de Wennen geseyd is) besloten, ende dat de Huydt, daer het dicht aengeperft stont, wilde uytwassen, buyten twijffel tot een Hoornigh uytsteecksel. *Alex. Benedictus* vertelt in 't 1. Boeck van sijn Ontleding op 't 14. Capittel, gesien te hebben in 't eyland *Candia*, (daer den Turck nu mede besigh is) dat de Knye van yemandt, die aldaer met een pijl geschoten was, een Horen uytgaf, gelijk die van de Geyten; ende dat de stoffe, die in Been hadde moeten veranderen, lichtelick door by-komen van de lucht Hoornigh werde, ende als een gomme verharde. De voor-gemelte *Ingrassias* meent, dat dese Horens schors-gewijs (gelijk wy van de Steenen geseyt hebben) aengroeyen. Soo schrijft hy, in sulcke gesien te hebben, als Beenige korsten aen malkander gehecht zijnde, niet anders, als of men halve schelpen van Hafel-noten op

malkander leyde, maer de kleynder op de grooter, ende soo; torens-gewijs, spits opgaende.

De oorzaak van onsenlicke Horens en zijn niet wel te beschrijven, dan komen daer meest op aen, dat de Vrouwe geyl is, ende de Man daer toe niet genoegh veyl en heeft. Daerom schrijft den gemelten *Owen* 180. dat de Horen-dracht voor oude Mans by-na onvermijdelick is.

Vxorem jam Feste senex vis ducere? doctam

Angligena Lili consule Grammaticam.

Illic invenies Indocinabile Cornu:

Quem scopulum pauci praetereunt senes.

3. De Ken-teycken van den rechten Horen, zijn klaerblinckende, als een horen; blijcken uyt de beschrijvinge; zijn hardt, ende pijnlick; konnen gesien, ende gevoelt werden. In tegendeel vallen die van den anderen slag, geheel duyfter, al is 't oock dat sy by lichten dage gelet werden. Te meerder en is 'er niet achter te komen, om dat den Horen-drager over sijn gebreck (ofte liever sijn Wijfs gebreck) geen klachten en doet, ofte aen yemandt openbaert; het zy dat hy 't selve noch en siet, noch en gevoelt, als niet hardt, ofte pijnlick zijnde; ofte dat hy daer goet gevoelen van heeft, ende den edelen baes op speelt. Soodanige werden in Italyen genoemt *Cornui contenti*; van de welcke wy een kluchigh voorbeeldt hebben by *Guyon*, in het 2. Deel des *Diverses leçons* op 't 27. van 't 3. Boeck. Ick hebbe, seydt hy, seecker Man te Tours gekent, die een jonge Vrouwe trouwde, ende gaende na de Kerck, soo ontmoeten hem een mack Hert, dat van den Heer van *Bresé* gehouden werde, het welck al spelen te den Bruydegom met sijn Horens stiet, sonder hem eenigh quaedt te doen. Elck oordeelde daer uyt, dat hy 't Horen-dragen soude onderworpen zijn. Dit Hert viel hem oock beswaert op 't hert, ende als hy daerom heel stil op de Bruyloft sat, soo vraeghde hem een van de vrienden, wat dat hy bedroeft was, daer hy in tegendeel hem behoorde te verblijden, als getrouwt hebbende een fraeye, ende eerlicke Dochter, van goede vrienden, ende middelen. Hy antwoorde een vlooy, gelijk men seydt, in 't oor te hebben, nopende het quaedt voor-teycken dat hem dien morgen voorgekomen was van het Hert. Den anderen seyde hem, sijn selven te verstaen, gelesen hebbende veel boecken, op voor-seggingen, ende sulcks in tegendeel een recht voor-teycken te wesen, dat sijn Vrouwe eerlick soude zijn, dewijl de horens van 't Hert hem niet beschadicht en hadden; wel waer te zijn, dat sy soude verfocht werden, maer dat sy by haer eerbaerheyt soude blijven, ende volharden. Dit gebeurde wel soo een tijdt. Maer daer na een rijck, ende weeldigh *Canonick* op haer verliovende, kreegh se tot sijn wil. Ten laetsten op de daedt by de Man betrapt zijnde, soo waren sy seer verbaest, bekenden haer misdaedt, ende baden om vergiffnisse; maer de goede Jan sprack, met den hoet in de handt,

handt, den Canonick aldus aen: Mijn Heer ick heb al lang achter-dencken gehadt van de vriendschap, die gy mijn Vrouwe dedet. Ick sie dat de eerbaerheydt van een Vrouwe, eens verloren zijnde, noyt wederom en kan herstelt werden. Ick sal u seggen, ende versceekeren, my niet meerder te sullen bekommeren, met u versoecken: maer mits dat gy haer oock van u middelen wel onderhoudt, sy gaet garen moy ende kostelick, maectt dat sy die staet kan onderhouden. Ende vorders boven de Vrouwe, maectt, dat de tafel onder ons alle gemeen is. De Kinderen sullen wy te samen deelen. De Canonick hoorende die woorden, was gantsch verblijdt, ende omhelfde

sijn swager seer vriendelick; ende daer na bleven sy goede vrienden, sonder op yemandts klap te passen. Maer de goede Jan en liet ondertusschen niet te dencken op de uytlegginge, die hem was gedaen van het voor-teycken, hoe de stoot met den Horen hem geen quaet en hadde gedaen, ende dat sulcks wat goets beduyde. Hy trock het in die sin, te weten, dat de stoot van den Horen hem toeschickte een Horen-drager te zijn, maer dat hem die draght geen quaet soude doen, ende daer van beter soude varen, dan anders, gelijk oock geschiedt is, als in 't breedt, met alle tusschen gevallen omstandigheden by den gemelten Gnyon verhaelt werdt, hier onnoodigh over te brengen.

H E T

Dese
dickw
plaets
de Fr
der A
de geh
gelijc
gen, e
als gar
heel v
van C
is, en
gestac

H E T
D E R D E B O E C K,
 V A N
W O N D E N ende **GEHARTHEYT;**

Mitfgaders

Den Oorspronck van BUS-POEDER, en GESCHUT, als oock
 van het KOOLDT-VYER.

Gunstige Leser;

Ick recht hier op't laetste, de twee voornaemste vruchten van den Oorlogh, te weten de Wonden, ende gebroockte Beenderen. Vruchten die altijd tijdigh, ende wel begeert zijn; want al de Werelt daerom uytis, ende met welckers lidt-teyckenen, oock van de alder-grootte, als met Eer-teyckenen, gepronckt werdt. Sulcks is aerdigh aangewesen van den Latijnschen Poëet *Sidonius Carm.* 23. in dese versen:

— *Non hinc videre forte turpis,
 Quod te machina crebra perforavit.
 Namq; in corpore fortium virorum
 Laus est amplior, amplior cicatrix.
 In castris Marathonis merentem
 Vulnus non habuisse grande proprium est.
 Inter Publicolas manu feroces
 Trunco Mutius eminent lacerto.
 Vallum Caesaris opprimente Magno,
 Inter tot facies ab hoste tutas,
 Lusca Scæva fuit magis decorus.
 Laus est ardua, dura sustinere.*

Dese Eersucht klimt soo hoogh in de hoogh-hertige, ende strijdtbare Krijghs-luyden, dat sy haer dickwils, selfs oock buyten noodt, begeven in de gevaerlickste plaetschen, alwaer dan sommige in plaetsche van een *Marque d'honneur*, soo veel ontfangen, dat sy stervende *au Lilt d'honneur* (gelijck de *François*en dat noemen) in haer leer-jaren blijven; andere komen t'huys vol Wonden, ofte sonder Arm, ende Been; eenige blijven al haer leven Lam, ende Verlemt. Hiervoren placht men, de geheele Werelt over, met Pijlen te schieten, waer op oock hier te Landt de Doelen gesticht zijn, gelijck ick noch in mijnen tijd gesien hebbe de Børgers haer oeffenen met Handt-bogen, Voet-bogen, ende Kruys-bogen: maer het Bus-poeder, Bussen, ende Geschut opkomende, soo is het ander, als gantsch ongelijcke kracht hebbende, allencxkens in ongebruyck gekomen, ende ten laetstengeheel verdwenen. De geestige Poëet *Ariosto*, versiert in sijnen *Orlando furioso*, dat een Bøsse, ten tijde van *Charlemagne*, soude geweest zijn by *Cinisco*, Koning der Vrielen; maer dat se hem benomen is, ende in Zee gesmeten door *Orlando*, als oordeelende de selve, tot verderf des Menschelicken geslachts, door de Duyvel gevonden te wesen. Ick sal uyt *Canto 9.* hier sijn versen stellen:

*Non volse porre ad altra cosa mano
 Fra tante e tante guadagnate spoglie;*

*Se non a quel tormento, c'habbiam detto
 Ch'al fulmine assimiglia in ogni effetto.
 O maladetto, o abominoso ordigno,
 Che fabricato nel Tartareo fondo
 Fosti per man di Belzebu maligno;
 Che ruinar per te disegnò il mondo;
 A l'inferno, onde uscisti, ti rassegnò;
 Così dicendo lo gitto, in profondo,
 Il vento in tanto le gonfiate vele
 Spinge a la via de l'Isola crudele.*

De selfde Ariosto klaeght Canto 11. dat die Busse, langen tijd daer na, van een Duytschen Toovermaer, wederom uyt den gront van de Zee is opgehaelt: ende daer door te geschieden, dat de Vromigheydt in den Oorlogh geen plaetsch meerder en heeft, dewijl oock de alder-strijdtbaerste van de alder-bloodrste konnen doot geschoten werden: waerom hy de vervloecte ziele van dien vinder oock set by den vervloecten Judas, in den blinden afgront.

Come trovasti, o scelerata, e brutta

Invention mai loco in human cuore?

Per te la militar gloria è distrutta,

Pur te il mestier de l'arme è senza honore

Per te è il valore, e la virtu ridutta,

Che spesso par del buono il rio migliore;

Non piu la gagliardia, non piu l'ardire

Per te puo in campo al paragon venire.

Per te son giti, & anderan sotterra

Tanti Signori, e Cavallieri tanti,

Prima che sia finita questa guerra,

Che'l mondo, ma piu, Italia ha mosso in piante

Che s'io u'ho detto, il detto mio non erra,

Che ben fu il piu crudele, e il piu di quanti

Mai furo al mondo ingegni empii, e maligni,

Ch'imaginò si abominosi ordigni.

Et credero, che Dio, perche vendetta

Ne sia in eterno, nel profondo chiuda

Del cieffo Abisso quella maladetta

Anima appresso al maladetto Giuda.

Dan hoe, wanneer, ende door wien, het Bus-kruyt, Bussen, ende Geschut gevonden is, werdt in dit Boeck aangewesen; als mede, of de Duyvel de sijne daertegen soo kan harten, dat de Kogels van haer lichaem, sonder eenige schade komen af te rollen. Wat vorders hier verhandelt werdt, sal het volgende uytwijfen. Ick ben by 't algemeene gebleven, ende niet tot de bysondere Deelen gekomen, alsoo sulcks nu dickwils by veel andere gedaen is, selver oock by *Paré*, met uytbeeldtsel van het werck-tuygh. Ende hier mede besluyt ick nu, niet alleen de Heelkonste, maer al 't gene ick van de *Medicine* befehreven hebbe. *Vaert wel.*

V A N

1. W
 2. Ben
 3. Bes
 4. Ver
 5. Oor
 6. Ke
 7. Voo
 8. Ge
 9. M

VAN DE
WONDEN.

Het Eerste Capittel.

1. WORDENS oudsheit, ende gemeenheit.
2. Benaminge in verscheide Talen,
3. Beschryvinge,
4. Verscheidenheit,
5. Oorsacken,
6. Ken-teykenen,
7. Voor-teykenen,
8. Genevinge,
9. Maniere van Leven.

I.

Onder alle de Deelen der Genees-konste en is by de Schrijvers van geen ouder gewagh gemaect, als 't welck de Wonden betreft. *Aesculapius*, de vinder, ofte altydt de voort-letter, gelijck *Celsus* seyt, deser Konste, ende sijn soon *Machaon* werden daer over geroemt van den ouden Griek *Homerus*, als oock andere Poeten. Dan vry wat ouder is noch de rampzalige Wonde van *Abil*.

Ende gelijk onder de uyerlicke gebreecken de Wonden wel voor de oudste gereeckent werden, soo zijn se oock wel de gemeenste, dewijl het in de werelt nimmermeer aen twiſt, gelijk alreede aengerogert is, ontbroocken heeft, de welke dan oorſaek is, dat niet alleen byſondere malkander grieven: maer oock Koningen, ende Prinſen door Oorlogh haer volck doen ombrengen. Het welck by haer als een noodſaekelicke ſaekce opgenomen werd. Keyſer *Karel* komende door Vranckrijck, om de oproeige Gentenaers te ſtillen, ſeyde tegens den Koning *François* de I. dat ſy wel moeſten Oorlogh voeren, ofie dat anders haer eygen volck tegens haer ſouden Oorlogen. Soo ſchrijft oock de Romeynſche Hiſtory-ſchrijver *Curtius* in ſijn 6. Boeck: dat om de ſaek niet in oproet te brengen, de ruſte met Oorlogh moeſt gebroocken werden. By den Voor-ſegger *Eſaias* werd de Koning van Aſſyrien een Scheer-mes genoemt, *Eſaiæ* 7. 21. ende ſoo ſiet men noch huudenſdaeghs door geheel Chriſten-rijck het quetsen ſoo jammerlick gemeen maecten, als het was in de Borgerlicke Oorlogen der Romeynen, daer de Poëet *Lucanus* van ſchrijft in ſijn 2. Boeck:

*Quis fuit ille dies, Marius quo mania victor
Corripuit? quantoque gradu mors ſæva cucurrit?
Nobilitas cum plebe perit, lateque vocatur
Enſis, & à nullo revocatum eſt pectore ferrum.
Stat cruur in templis, multaque rubentia cæde
Lubrica ſaxa madent.*

2. Het gene de Grieken *Trauma*, dat is ſoo veel als *Quetsure*, noemen de Latijnen *Vulnus*, ende *Plaga*, waer in even wel van wegen de diepte onderſcheyt gemaectt werd by d'Heere *Salmaſius* in ſijn *Exerc. Plin.* Dan ſulcks werd wel uytgebeelt by den Poëet *Virgilius* in 't 4. Boeck van de Landt bouwinge:

— *plagiſque peremptum
Tunſa per integram ſolvuntur viscera pellem.*

Dit woordt *Plaga* is oock in de Talen, die van het Latijn afgeſcheurt zijn, gevolgt, gelijk in Italiaenſch *Piagha*, in Spaenſch *Llaga*, ende in Françoifch *Playe*, in de welke mede anders een Wonde genoemt werd *Ferita*, *Herita*, ende *Ferite*, na het Latijn *Ferire*, dat is, ſlaen, ofie ſtooten. *Kilianus* ſtelt, ons Nederlants *Plaegh* mede in *Etymol.* voor een Wonde; dan die naem werd ruymter genomen voor alderley ongeval. Ende dit is ſoo veel de benaminge aengae: wy komen tot de beſchrijvinge.

3. *Wonde* is een verſche, ende bloedige openinge in een ſacht Deel, veroorſaekt door uyerlick geweld van Vallen, Slaen, Stooten, Steecken, Schieten, ofie Bijten; ſomtjids de werckinge van het gequetſte Deel bellettende, ſomtjids gantsch wech-nemende.

Om den aert, ende nature der Wonden, in deſe beſchrijvinge begrepen, wel te verſtaen, ſal ick haer Deelen ontleden.

Voor eerſt hebbe ick geſeydt, de ſelve te zijn, *en verſche, ende bloedige openinge, ende die door uyerlick geweld veroorſaekt*; om onderſcheyt te ſtellen tuſſchen een Wonde, ende een *Vleus*, ofie *Sweeringe*. Want als door eenigh gebreck van binnen in 't lichaem, van wegen ſcherpe ende ſweerende vochtigheyt, van buyten een gat uytberſt, ofie een Wonde ſoo lange ſtaet, ende vervuylt, dat ſe aen 't Sweeren raectt, ende de *Etter* het *Vleyſch* in-eet, dan en werd de ſelve niet voor een Wonde, maer voor een *Sweeringe* gereeckent by de Arabiers, ende nieuwe Heel-meesters, daer de Grieken tuſſchen die twee namen geen onderſcheyt gemaect en hebben. Soo ſeggen oock de Latijniſche Gloſſen: *Vleus, Vulnus, Trauma*; ende onſen *Erasmus* ſet *Helkos* over *Vulnus*, in ſijn *Adag.* Noch nader gaet *Fallopius* in 't 3. Capittel van ſijn Wonde-boeck, als hy wel ſcherpelic dit onderſcheyt-maecten berijſt. Dan my dunckt dat aen de benaminge weynigh gelegen is, ende dat in alle geval het geſeyde onderſcheyt geen ondienſt en kan doen.

By een *ſacht Deel* verſta ick van binnen al het Inge-wand, van buyten de Spieren, ende 't gene de ſelvige bekleedt, als haer *Velleken*, ofie *Rock*, *Vleyſgh* vlieſch, *Vet*, *Huydt*, ende *Op-huydeken*.

Kleyne Wonden, die niet diep in en gaen, noch geen voornaem Deel en raecten, doen weynigh hinder aen de *Werckinge* van het gequetſte Deel: maer die haer wijdt ende diep verſpreyden, alſoo, door het afſteecken van de Aderen, ende daer uyt het Bloeden, de natuyrlieke wermte met eenen vervliegh, ſoo werd daer door de gematigheyt van het Deel noodſaekelic verargert, ende alſoo belet, dat het ſijn voedſel niet te recht en kan gebruycken, noch wel verteeren. Waer door dan in 't ſelve Deel meerder overtolligheyt, als de nature gewoon is, vergadert werd: 't welck de oorſaek is, dat de *Etter* niet in 't beginſel van de quetſinge, maer eerſt daer na, te weten, ontrent den vierden dagh gemaectt en werd; als wanneer de vervlogen wermte haer wederom begint te herſtellen. Nu na de gelegenthey der Deelen, ſoo werd haer gebruyck, ende werckinge verhindert. Een gewonde Huydt en kan de onderſte Deelen niet bedecken, een doorgesneden *Buyck-vlieſch* niet de *Dermen*. Het *Hoornigh-vlieſch* gequetſt zijnde, en kan niet beſluuten de *Ooghs-vochtigheden*. Als *Aderen*, ende *Slagh-aderen* afgeſteecken werden, ſoo moeten ſy het *Bloed*, met de levendige *Geeften* laten uytloopen. Doorsneden *Zenuwen* en kunnen niet behouden de *zielicke Geeften*. Hier door werd dan de *Teeringe* verhindert, 't *Gefichte* belet, voedſel ende beweginge benomen. Op de ſelfde maniere gaet het met andere Deelen.

4. De *Verſcheydenhey* der Wonden blyckt voor eerſt uyt den aert, ende de gelegenthey van 't Deel, dat gequetſt is; zijnde het een ſachter, als het ander; het een uytwendigh, het ander innerlick; ſommige voornaem, andere daer minder aen gelegen is.

Ten

Ten tweeden werd dit onderscheydt getrocken, uyt het eygen wesen der Wonden, te weten, dat eenige enckel zijn, daer niet anders by de openinge is; andere gemengt met Brandt, Rofe, Knoutfinge, Koudt-vyer, ende diergelijcke; ofte daer Koortsche, Bloet-stortinge, Kramp, ofte yet anders toeflaet; daer een Been by gebroocken, ofte ontledet is; als oock daer hem quaden aert by voeght, het zy dat de Wonde gegeven is met een vergiftigh Geweer, ofte dat se van eenigh boos Mensch, rasenden Hondt, ofte een venijnigh Beest gebeten is.

Ten derden vallen, van wegens de gedaente, de Wonden groot ofte kleyn, even door het vel, ofte diep, nauw ofte wijdt, recht ofte krom, lang ofte ront.

5. Een Wonde werd *veroorfaekt* door al het gene scherp is, gelijk alderhande Geweer, als oock door Vallen, Slaen, Bijten, ende Schieten; het zy het laetste met Pijlen geschiet, gelijk hier voortijds gewoonlick was, ende noch in Indyen, ende eenige andere plaetschen gebruyckelick is, ofte met Kogels, gelijk nu meest door de geheele werelt in swang gaet.

6. Op de *Ken-teycken* en is niet veel te seggen, dewijl een Wonde de selve mede brengt. Doch al is 't, dat de opening de gequetste plaetsch wel van buyten in de Huydt vertoont, soo en valt even wel soo licht niet te onderscheyden, wat Deel van binnen gequetst is, als de Wonde diep doorgaet. De kennisse daer van werd genomen uyt de gelegentheydt, ofte de leger-plaetsch van het Deel, de beschade werckinge, het gene de Wonde uytgeeft, ende uyt de toevallen.

Wat het eerste belangt, als een Hooft diep gequetst is, soo magh men wel dencken dat de Wonde tot in de Hersenen schiet; als yemant dwers door de Borst gesteecken is, dat de Longen geraeckt zijn; wanneer de steek diep in den Buyck gaet, dat dan de Dermen, ofte de by-leggende Deelen den selven ontfangen hebben. Indien door een Buyck-wonde de Dermen uytgeschieten, sulcks beteykent, dat het Buyck-vliesch, als de selve bekleedende, is doorgesneden. Ende soo is 't voorts met andere Deelen, welkers leger-plaetsch elders is aangewesen.

Ten tweeden toont oock de verhinderde werckinge, wat Deel dat 'er gequetst is. Indien yemant gevallen, gesteecken, ofte getrapt zijnde, sijn root, ende bloedigh Water niet en konde houden, 't selve soude een teycken wesen, dat de Sluyt-spier van de Blaes gekrenckt was. Indien door de quetsuyre het Deel niet en kan beweeght werden, sulcks beduydt dat de Zenuwen getroffen zijn.

Ten derden, wat aengaet het gene uyt de Wonde komt; als sulcks in een Buyck-wonde Gijl is, dat beduydt quetsinge in de Maegh, ofte dunne Dermen; als het Kamer-gang is, in de dicke Dermen; Water, in de Blaes. Wanneer uyt een Borst-wonde Lucht berst, sulcks is een teycken dat sy doorgaet, ende wel lichtelick de Longen gequetst heeft. Of een Ader, ofte

Slagh-ader afgesteecken is, vertoont het Bloedt; alsoo het uyt de Slagh-adern al springende voortkomt, oock dunder, ende rooder is, als dat uyt de Aderen loopt.

Ten vierden, werden noch Ken-teycken getrocken uyt de toevallen, gelijk groote Pijn, met trecking der Leden, terstondt op de quetsuyre volgende, beteykent, dat 'er een Zenuwe geraeckt is.

7. Wy komen tot de *Voor-teycken*, daer seer veel aen gelegen is, ende die daerom van ons wat wijdt-looppigh sullen ondersocht worden.

Het gevaer van een Wonde slaet af te nemen soo uyt de gelegentheydt van de Openinge, als van het gequetste Deel.

Hoe dat het Deel voornamer, ende de Wonde grooter ende dieper is, ende quader gedaente heeft, hoe het gevaer grooter valt. Derhalven zijn de Wonden, die de binnenste Deelen raecken, seer sorgelick, dewijl het gebruyck van de selfde Deelen het lichaam niet misfchen en kan, de Heel-middelen naeuwlicks soo verre en konnen gebracht werden, ende de uytterlicke bekleedende Deelen oock noodtsaekelick moeten swaerder gequetst zijn.

Vleysch-wonden, die niet diep en gaen, en hebben geen swarigheyt, 't en zy dat 'er een Meester over komt, die de swarigheyt mede brengt. Soo schrijft D. Forest 6. *Obs. Chir.* 1. van een Kindt, dat in sijn Bil met een mes niet diep gequetst zijnde, een Boeren-meester kreegh, die uyt onervarentheydt 't Koudt-vyer in de Wonde meesterde, waer van het Kindt storf. Soo kan oock by een ongeachte quetsinge wel yet onverwachts vallen, dat de dootd veroorfaekt. Het gebeurde te Leyden, doen ick daer studeerde, dat seecker Student, mallende met een Dochter, van de selfde met een spel in de Muys gesteecken werde, waer toeflaende een Onsteeckinge met groote Pijn, daer na het Koudt-vyer, ten laetsten de dootd volghde. Ende ick weet diergelijcke meer-malen geschiedt te zijn. Dan hier soude men mogen seggen, dat 'er een Zenuwe geraecht was; als mede in 't volgende exempel, beschreven by den Kardinael *Bembus* in 't 11. Boeck van sijn Venetische historye. *Aloisius Portus*, seydt hy, een Jongman van sonderling sterckte, ende vromigheyt, na dat hy hem stoutelick midden onder de vyanden begeben, ende de selve al in de vlucht geslagen hadde, kreegh door een van de selve soo kleyn quetsuyre in den Hals ontrent de Pefen, dat den Degen naeuwlicks door het Vel ging, viel niet-te-min terstondt beroert van 't Paert, ende en konde nimmermeer wederom te recht komen. Doch al schrijft *Bembus*, dat de quetsuyre naeuwlicks door het Vel en ging, soo en heeft de beroertheydt daer niet konnen over komen, sonder dat de Zenuwen souden beschadicht wesen. Maer sulcks en heeft geen plaetsch in een lichte, ende even wel doodelicke Wonde, verhaelt by een ander Italiaensche History-schrijver *Iovius* in *Elog.* alwaer hy schrijft, hoe *Petrus Graxina*, gaende na den middagh in de schaduwe wandelen, hem

hem een *Castanye* met haer steeckelige schorste even op het Been viel, ende dat hy die plaetsche wat krouwende, de Koortsche kreegh, ende storf. *Adeo enim subtilis caussas fata inveniunt, cum ex decreto urgens*, gelijk *Jovius* besluyt.

De gene, die de Blaes doorsteeken is, ofte de Herffenen, ofte het Herte, ofte het Middel-rijs, ofte een van de dunne *Dermen*, ofte de Maegh, ofte de Lever, dat is doodelick, schrijft *Hippocrates* in de 18. Kortbondige Spreucke van het 6. Boeck. Maer doodelick verstaet hy op verscheide plaetschen, gelijk gemeenlick geschiet, ende hier leydt hy sijn selven uyt *Coacar. 509.* alwaer hy seyt, dat de gequetste meestendeel van soodanige Wonden sterfen, ende voeght daer noch andere by, te weten van het *Ruggen-merch*, de grove *Aderen*, de *Stroten-ader*, de *Longen*, ende binnenste *Zenuwen*. Welcke Deelen wy nu allegader vervolgens nader sullen gaen ontleden.

Wat de Herffenen belange; die Wonden stelt *Hippocrates* meest doodelick, doch en gaet altydt niet vast. Want men siet alle daegh, dat 'er vele van doorkomen, ja oock die van het *Merch* selve door de Wonde quiet werden. Soo schrijft *Fallopium* in 't 4. Capittel van sijn gemelte Boeck, dat yemandt te *Ferrara*, in 't midden des Winters, van de Herffenen afgenomen is de grootte van een *Gansen-cy*, die even wel genas. Diergelijke hebbe ick mede eertijds gesien te *Bononyen*, ontrent *Ferrara*, in een Edelman van *Verona*, geluckelick heelen door mijn weerde meester *Bariolotti*. Het selve geruygen *Guido*, *Carpus*, ende andere Heel-meesters, te sien nyt de exempelen vergadert by *Sebenckius* 1. *Obs.* 40. ende 42. By de welcke ick om sijn vromdighydt noch een sal doen, seer onlangs my voorgekomen; hoe wel het soo wel niet uitgevallen is. Een Kint van ses jaren, viel een stock met sijn eynde vlack neder op de slijcker zijde van 't Hooft, welke val even soo groote breuck in de Pan maecte, als het hooft van de stock groot was. In 't eerste quam door een kleyn gaetjen alencxkens het *Breyen* uytpruylen, gelijk voos *Vleysch*, tot dat het, op de grootte van een balleken, van selfs afviel, ende wederom van nieuws uytgroeyde. Terstont na de quetsure werde het kint in de rechter zijde getrocken (de oorfaeck is by *Laurentius* na te sien in *Anat.*) daer na in de slijcker zijde beroert, ende doen wederom getrocken, tot dat het op den vijftienden dagh storf. Het *Beckeneel* was meest van Herffenen uytgeput, gelijk men, sonder verder openen, door de Wonde, met het scheidjen van de geknurfte, ende gemorselde beenderkens, genoegh konde sien. Seer wel heeft *Celsus*, ende na hem *Fallopium*, geseydt, dat de Wonden der Herffenen niet enckelick de Doodt mede en brengen, maer alleen wanneer haer gront-vest gequetst is. Want als dan werdt het beginsel der *Zenuwen* gesloten, het zy door verstoppinge, het zy door toedrukken, het zy door afsnijden, ende soo sterft de Mensch dan, als van een *Popelsy*, door belet van toevloeying der Geesten; ofte van trecking der *Zenuwen* (als de selve geprickelt wer-

den) die gestadige pijn, waecken, staetuwte, ende korten adem verwecken, waer door de gequetste ten laetsten komt te slijcken. Het selve geschiet oock wanneer het Bloedt, uyt sijn Vaten geborsten zijnde, in de Herffenen bederft, ende verrot.

Dit doen de Wonden, op wat manier, ende door wat wegh, 't zy door het *Beckeneel*, 't zy door de *Oogh-kasse*, ofte anders, sy tot in de Herffenen raecken. Aenmerckens-weerdigh is de geschiedenisse van *Honrick* de II. Koning van *Vranckrijck*, verhaelt by de *Francoische*, ende andere *History-schrijvers*. Maer noch klaerder by *Paré*, die daer over geweest is, in sijn 9. Boeck ende Capittel. De Koning loopende in *Tournoy*-spel tegen den Grave van *Montgomeri*, kreegh van de gebroocken, ende gebrijfelde *Speere*, een Wonde boven sijn *Wijn-braeuwen* in de vleysige *Huydt* van het *Voor-hoof* tot den kleynen hoeck van 't *Oogh*, ende vele splinters in het *Oogh* selve, 't gebeente rontom heel blijvende. Den negenden dagh gestorven zijnde, is bevonden, in het Deel tegen den *Slagh* staende ontrent het midden van den *Winckel-naet*, tusschen het dicke, ende dunne *Herffen-vliesch*, een menighe *Bloedt*; het welck aldaer verrottende, ende de Herffenen bedervende, sonder twijffel oorfaeck geweest is van des Konings doodt. Diergelijke konnen ongeval is geluckiger uitgevallen in *Francois de Lorraine*, Heitogh van *Aumale*. Dese (gelijk de *President de Thou* schrijft, in 't 1. Boeck van sijn *Historye*) werde in 't schermschieten, met een spies gesteecken in sijn *Kaeck* onder 't rechter *Oogh*, waer op de spies quam te breecken, soo dat het yfer met ander half voet van 't hout in de Wonde sicken- de, uytgetrocken moeste werden; het welck hy, sonder eenigh teyken van pijn, uyt stont; ende, buyten hope der Heel-meesters, van die sware Wonde genas.

De Wonden van het *Ruggen-merch*, alsoo het selve een aetsel van de Herffenen is, moeten in gelijcken graedt gestelt werden. *Sennertus* verhaelt van een *Vleysch-houwer*, die de *Ossen* niet en kuysden, maer met een kleyn mesken in den *Neck* slack, waer van sy terstont in suyseling terneder vielen.

Het *Herte* (seydt *Avicenna*) en kan geen openinge, noch swellinge, soo lange 't leven duert, verdragen. *Benivenus* verhaelt even wel de *Abd. morbi causs.* 67. een genesen te hebben, die in 't *Herten-vlies* ('t welck *Plinius* 11. *Nat.* 37. tegen is) gesteecken was. Dan daer en was het *Herte* selve niet geraeckt. Anders houden het alle de *Genees-meesters* daer voor, dat de *Hertwonden* ongeneeslick zijn; gelijk de *Poët Ovidius* oock seydt, 1. *de Ponto* 4. dat al quam den godt *Aesculapius*, met sijn heylige kruyden, hy even wel geenins de Wonden van 't *Herte* soude konnen heelen.

*Afferat ipse licet sacras Epidaurius herbas,
Sanabit nulla Vulnere Cordis ope.*

Ende niet alleen dat soodanige Wonden ongeneeslick zijn, maer sy brengen gemeenlick de doodt voor haer. Het

Het welck niet vreemt en is. Want dewijl het Herte den oorspronck, ende de fonteyne is van de natuyrlieke wermte, ende levendige geesten, (waer in ons leven bestaet) die terstondt in 't quetsen vervliegen, soo en konnen de andere Deelen van 't lichaem het minste by haer selven niet bestaen. Behalven noch, dat het Bloet niet sulcken geweld uytberst, dat het de Longen, ende 't Herte door sijn menigthe overfloop, ende alsoo den gequetsten doet slijcken. *Fernelius* schrijft 5. *Pathol.* 12. dat de Hert-wonden, als sy niet diep in de holligheden en gaen, niet terstondt om en brengen. Soo schrijft *Brasavolus* over de gemelte Spruicke van *Hippocrates*, een Vercken gesien te hebben, dat in den tip van 't Herte gequetst zijnde, noch at, ende een uyr leefde. *Iacotius* over de *Coac.* seydt van een Hart, dat lang een pijl in sijn Herte gedragen hadde; 't welck *Vega* over *Galen.* de loc. aff. mede bevestigt; gelijk *Jul. Alex.* *Andrinus* van een Haes, die midden door de Borst ende 't Herte geschoten was. Wanneer de Wonde, schrijft *Galenus* 6. *Aphor.* 18. ende 5. de loc. aff. 1. maer in 't Vleysch van 't Herte is, soo kan de gequetste noch wel een nacht over halen, dan moet even wel sterven. Soo seydt mede de gemelte *Ovidius* van kleyne Hert-wonden 12. *Metb.*

— parvo Cor Vulneri Læsum.

Corpore cum toto, post tela educta, resifixit.

Maer, seydt *Galenus*, van een Wonde, die diep ingaet, moet de gequetste noodsaeckelick op staende voer sterven; insonderheyt by aldeen de slijcker hollighede gequetst is. Want uyt de selve werdt het heetste, ende sijnste Bloedt; met sijn Geesten, ende natuyrlieke wermte door de Slagh-aderen over het geheele lichaem krachtelick gespeuyt. De Koning van Franckrijk, *Henrick* de IV. is met een mes moorddigh gesteecken tusschen de vijfde ende seste Ribbe, ende daer mede de aderige Slagh-ader tot op 't slijcker Oor van 't Herte afgesnoeden, soo dat hy terstondt de spraecke, ende 't leven verloor; het Bloedt hem met groote golven de Keel uytspenytende. War langer duyrde het met een Edel-man (verhaelt by *Paré* 9. *Chir.* 30.) die met een ander vechtende; een steek kreegh onder de slijcker man, doorgaende in 't Herte, ende even wel na versheyde steecken, die hy aenbracht, sijn weder-partye vluchtende noch twee hondert schreden vervolghde; tot dat hy doot ter aerden viel. Het lichaem geopent zijnde, schrijft *Paré* bevondt te hebben, een Wonde in 't Vleysch van 't Herte; daer een vinger in konde, ende een groote menigthe van Bloet over het Middel-rift gestort. Langer tijdt heeft gehad (t gene nu voorleden weck gebeurt is) seecker Man, tusschen de vijfde ende seste Ribbe (wy reekken van boven) gesteecken zijnde, tot aen 't rechter Oor van 't Herte, die noch ses-ende-dertigh uyren na de quetsuyre leefde, niet geklaeght hebbende als over den korten Adem, hem sonder twijffel mede veroor-

saeckt door de groote menigthe van Bloedt, dat in sijn Longe, ende op 't Middel-rift bevonden werde. Een ander exempel heeft *Sennertus* van een Krijghs-knecht; die in 't rechter Oor van 't Herte gequetst zijnde, alsoo de slijcker zijde gaef bleef, sijn leven noch seshien dagen verdrock.

De Wonden van de Longen loopen groot gevaer, doch en zijn niet alle noodwendigh doodelick. De gene, die alleen de selfstandigheyt van de selve raacken, ende soo groot niet en zijn, darfy het Adem-halen beletten, ofte de levend-maekende kracht schierlick omslooten, het zy met de Geesten te verjagen door veel bloeyen, ofte het Herte, door het uytgeven van veel Bloedts, te overstelpen. Dan wanneer de Wonde groot is, ende niet alleen de selfstandigheyt, ofte het vleysch van de Longen gequetst is, maer oock de groote Vaten, te weten de voornamte tacken van de aderlike Slagh-ader, ende slagh-aderlike Ader, dat is doodelick, vermits in deselvighe het Bloedt in menigthe stort, ende de levendige Geesten vervliegen, de Longen, ende Herte van het overvloedigh Bloedt overvalen, ende de gequetste alsoo gestickt werdt. Van de eerste soorte, te weten Longe-wonden, die geheel zijn, heeft *Schenckius* verscheyden exempelen vergadert 2. *Observat.*

Dat de Wonde van de Stroot-ader niet alle doodelick en zijn, toont de *Laringotomia*, dat is, als de selve in Squynantie geopent werdt. Maer wel verstaende soo werden soodanige genesen; die niet groot en zijn, ende in de welke alleen de Vlicsen, daer de ringen van de Stroot-ader mede gehecht werden, gequetst en zijn, waer van *Schenckius* mede eenige exempelen versamelt heeft in 't gemelte Boeck. Maer de kraeck-beenige Ringen selve komende te quetsen, en konnen om haer hardigheyt niet heelen. Doch soodanige Wonden en brengen geen schierlike, maer een langsame doot aen; te weten, wanneer van de lucht door de Wonde haestigh in-schietende; de Longen veranderen, ende verswacken, ofte dat'er een vleysigh Geswel op de Wonde wast, de welke met den Adem in te houden den Mensch doet slijcken. Maer die Wonden, steecken de Keel haest af, de welke, uyt gequetste Stroot-aderen, ende Slagh-aderen, het Bloedt overvloedigh in de Longen laren loopen, waer door den Adem gestickt, ende 't leven genomen werdt. Sulcks en geschiedt even wel niet van wegen de gewonde Stroot-aderkens, maer van wegen de *Vena jugularis*, ofte de *Arteria soporaria*, daer by leggende.

De Wonden van het Middel-rift moeten onderscheyden werden na sijn vleysigh, ofte vleysigh Deel. De Vleysigh zijn geneeslick, dan de Vleysigh werden seldden genesen. Want daer komen terstondt quade toevalen by, Rafernye, korten Adem, Koortich, Kramp, ofte treckinge van Leden. Doen de Romeynen, ende Albanefers haer heeschappye stelden van elke zijde aen drie gebroeders, soo stact een van de Romeynen sijn

T

weder-

weder-partye door het Middel-rijs, waer van hy op de plaats doodt bleef; gelijk de Griekische History-schryver *Dionysius Halicarnassensis* betuyght in zijn 3. Boeck, dat van *Livius* soo nauw niet beschreven is.

De Wonden van de *Maegh* en vallen niet altijd ongeneeslick, als met verscheide exempelen kan bewesen werden, als oock met het gene noch onlangs in Pruyssen gebeurt is, aen seeckeren Boer, die een mes doorgeslickt hadde, 't welck hem uyt de *Maegh* gesneden is; gelijk dat breeder beschreven wert by de gene, die daer over gegaen heeft, ende tot *Leyden* gedrukt is. Diergelijke verhaelt *Crollius* van een Boheemschen Boer in de Voor-reden van zijn *Basilica Chymica*, *Cornax* in een antwoord aen *D. Hertogh*, ende *Iul. Alexandrinus* over *Galen*. 6. *Meth.* 4. mede overgestelt by *Senckius* 3. *Obs.* 121. die oock noch eenige andere exempelen heeft in de volgende 122. Aenmerckinge.

De Wonden van de *dunnè Dermen* stelt *Hippocrates* onder de doodelicke, gelijk sy oock meest zijn, door de menigte van haer Aderen, ende geheel *Vliesigh* wesen; waer door op haer quetsinge vallen groote Pijn, ende *Krimping*, *Nock*, ende *Flaauwte*. Maer alderquaetst zijn noch de Wonden, die over dwers komen, alsoo de afgewecken lippen gantsch niet geheelt en kunnen werden. *Henrick* de III. Koning van *Vranckrijk*, kreegh van een *Monick* in zijn *Dermen* soo een steek, waer hy niet lang na leefde. Beter geluckte een *Buyck-wonde* in *Graef Willem van Nassauw*, *Stadthouder* van *Vriestand*. Dese, gelijk *Reydt* verhaelt in 't 9. Boeck van zijn *Nederlandsche* historyen, treckende in 't Jaer 1592. tegens *Verdugo*, die aen quam om het belegerde *Coeverden* te ontfetten, ende met hem staende, wierde in zijn *slincker zijde* geschoten, soo dat de *Kogel* by den *Navel* wederom uyt quam. Hy bleef even wel tot den alderlaetsten in den strijd, ende werde volkomentlick genesen; gelijk hy oock lange jaren daer na geleeft heeft. Dan dese scheut en sal wel lichtelick door de *Dermen* niet gegaen wesen.

Daer werden verscheide exempelen by de *Geneesmeesters* verhaelt (gelijk te sien is by *Sennert*. 4. *Chir.* 3.) der gener, die van een gequetste *Lever* genesen zijn. Dan sulcks is te verstaen, wanneer de selfde (het welck oock plaetsch heeft in de *Milt*) maer boven op, ofie in haer *Vleysch* geraeckt is, sonder quetsinge van de groote Aderen. Want die gequetst zijnde, dan valt 'er seer groote *bloed-storting*, die den gequetsten het leven beneemt. Daerom seydt de *Poët Homerus* in zijn 9. *Odyss.* dat *Vlysses*, om den grooten een-oogh *Polyphemus* van kant te helpen, hem slack, daer het *Middel-rijs* de *Lever* omhelst. Welcke kennisse *Homerus*, gelijk veel andere, sonder twijffel van de *Joden* getrocken heeft. Want wy lesen in 't 2. Boeck der *Koningen* op 't 2. ende 3. *Capittel* van de *Wonde*, daer *Abner Azail*, ende wederom *Ioab Abner*, het leven benomen heeft, duyden de *Wijfen* op de *Lever*.

De Wonden van de *Blaes* werden, onder de doodelicke, van *Hippocrates*, voor uyt gestelt. Maer hier dient onderscheydt gemaeckt tusschen den *Hals*, ende het *Lichaem*. Den *Hals* alsoo hy *Vliesigh* is, kan lichtelick genesen, gelijk het *Steen-snijden*, dat *Hippocrates*, daer van onbewust zijnde, niet en soude hebben toegestaen. Ende ick hebbe verscheide kinderen genesen, die binnen de acht dagen dicht toegeheelt waren. Dan heb oock bevonden, dat de gene, die het *Vliesigh lichaem* van de *Blaes* doorsneden, ofte gescheurt was, den selfden dagh storven. Nochtans schrijven andere, dat oock Wonden in 't lichaem, ende den grondt van de *Blaes* genesen werden. Want, seggen se, de *Blaes* en is niet geheel *vliesigh*, maer haer buytenste *vliesch* is wat *vleyschachtigh*, waerom het oock by *Aquaspendens*, ende *Spiegel*, gehouden werdt voor een toetreckende *Blaes-spier*. Ende van dese genesinge werden verscheide exempelen by-gebracht by *Rouffetus* 3. *de partu Caesareo* 6. 7. 8. ende 9. als mede van *Senckius* 3. *Observ.* 302. Even wel en hebbe ick niet kunnen gewaer werden, dat soodanige Wonden volkomentlick genesen: maer wel bevonden, dat in de gene, die van een grooten *Steen*, de welke de *Blaes* wat uyt-tornde, gesneden waren, de kanten vereelden, ende soo een *Fistel*, ofte loopt gat bleef, waer door de gesneden al haer leven leek gingen. Welck leven niet-te-min soo gaende, noch lang kan duyren. Soo dat hier, gelijk oock in andere Wonden wel aen te mercken staet, wat anders te zijn; een doodelicke *Wonde*, ofte een ongeneeslicke.

De groote Aderen, ende insonderheydt de *Slagh-aderen*, alsoo sy, gequetst zijnde, niet en kunnen gestopt, ofte toegebonden werden, ende dat het *Bloedt* terstont met menigte uytvloeyt, de *Geesten* vervliegen, soo volght daer noodsaeckelick op *Flaauwte*, ende de doodt. Ja al werde dat al wat uytgestelt, soo soude het *Bloedt*, buyten zijn *Vaten* ronnende, ende bedervende, een quaetaerdige *Koortsche*, *Koudt-vyer*, ende andere doodelicke toevallen veroorsaeken.

Voor 't laetste stelt *Hippocrates* onder de doodelicke Wonden, die van de *innerlicke Zenuwen*, de welke ick even wel niet en kan voor doodelicke opnemen, maer wel, dat daer van de *Deelen*, de welke door de selvige haer gevoelen, ende beweging werdt aengebrachte, beyde verliesen, ende dien volgende oock dapper verzwacken. De doorsneden *Zenuwen*, schrijft *Plinius* 11. *Nat.* 37. en beelen niet, gelijk oock het *Kraeck-been*, ende de *Wijn-bracuwen*. De *Kraeck-beenige Deelen*, om dat sy haer rechte stoffe niet wel en kunnen bekomen, en genesen soo lichtelick niet: veel minder de *Zenuwachtige*, ende *vliesige Leden*, gelijk oock de *Banden*, *Gewrichten*, ende diergelijke, de welke beschadicht zijnde terstont met pijn overvallen werden, waer op dan volgen *Onsteeckinge*, *Koortsche*, *treckinge der Leden*, ende andere quade toevallen.

Dus

Dus verre is gesprooken van de gequeste Deelen; wy komen nu (gelijk in 't beginsel geseyd is) tot de gelegentheydt van de quetsuyre, ende hare toevallen.

Treckinge der Leden, houdt *Hippocrates* in de 2. Kort-bondige Spreucke van sijn 5. Boeck, als sy de quetsinge volght, voor een doodelick teyken. Het welck meest soo uytvalt, seydt *Galenus* in sijn Uytlegginge, doch niet altydt. Ende *Hollerus* schrijvende over de selve Spreucke, stelt vierderley oorfaeck van desen Kramp. Somtijds, schrijft hy, treft de Wonde groote Aderen, ende Slagh-aderen; waer op dan een groote Bloedt-storting volght, ende vervolgens de Kramp, ende Flaeuwte; waer van sy evenwel niet altydt en sterfen. Somtijds valt de Wonde in zenuwachtige Deelen, waer dan hy kan komen een onsteeking; gelijk mede somtijds de Wonde niet wel gesuyvert werdende, de Etter door sijn scherphigheyt de Zenuwen mede deelt, ende alsoo beneffens de andere oorfaecken, trecking der Leden veroorfaeckt.

Galachtigh Braecken terstondt na het ontfangen van de Wonde, ofte na de onsteeking komende, is een quaedt teyken, als beduydende, dat zenuwachtige Deelen geraeckt zijn.

Een Wonde, die met scherp geweer gemaect is, valt lichter te genesen, als de gene, die met een plompen, ofte verroefsten Degen geslecken, ofte met een Kogel geschoten is: Want een enckele openinge kan veel rasser heelen, als daer een Pletteringe van het omstaende Vleysch by-gevoeght is; dewijl, voor al eer tot toe-heelen van de Wonde te komen, de geknutste kanten moeten versweeren, tot Etter gebracht, ende gesuyvert werden; 't welck lange tijdt vereyscht.

Ronde Wonden vallen swaerlick te heelen. Want alles vereenicht door versameling van twee uytsteekfels; het welck in ronde Wonden geen plaats en heeft, alsoo de ronde gedaente geen uytsteekfels en set. Daer beneffens, alsoo groote Wonde (alles anders gelijk zijnde) qualicker te heelen zijn, als de kleyne, ende dat de grootte gereeckent werdt, na dat de kanten verre van malkanderen staen, soo heeft sulcks plaats in ronde Wonden. In tegendeel gaet het met langwerpige, ofte die den draet van de Spier volgen; die derhalven oock lichtelick toeheelen.

Hippocrates oordeelt in de 23 Kort-bondige Spreucke van sijn 4. Boeck, dat de gene, die door haestige, ofte langduyrige siekten, ofte door Wonden, als oock andersins uytgemergelt zijn, swarte Gal, ofte gelijk swart Bloet van beneden afgaet, 's anderen daeghs sterfen. Dient tot reden, dat de nature in een sober, ende swack lichaem, niet alleen onbequaem en is om te overwinnen, maer selver oock om te wederstaen den quaden aert van de swarte Gal, de welcke, staende het gebreck, allencxkens de overhandt genomen heeft, ende alsoo noodtsaekelick de doodt tot gevolg treckt. Aldus werdt oock bevonden, dat sommige op haer versheyden soodanige swarte Gal uytbraecken; het welck van *Hollerus*

op dese Spreucke wel angeteykent, ende van my dickwils gesien is. Dan dit heeft evenwel alleen plaats in de gene, gelijk de Spreucke oock luydt; die kranck, ende uytgeteert zijn. Maer die noch krachten hebben, losen wel swarte vochtigheden, sonder eenigh gevaer, ende tot verlichting van haer sieckte; te weten als de sterke nature op haer gelemde scheidagen (*Dies critici* genoemt) het lichaem van de belastende, ende schadelicke swarte vochtigheden suyvert, ende ontlast.

Een matige *Stelling*, die een Wonde overkomt, geeft een goet teyken. Soo schrijft *Celsus*, de Romeynsche *Hippocrates*, in 't 26. Capittel van sijn 5. Boeck: *Dat een Wonde al te seer swelt, is gevaerlick; dat se niet en swelt, is alder-gevaerlickst. Sulcks is een teyken van groote onsteeking, dit van ten verstorven lichaem.* Hier toe streckt insonderheydt de 66 Kort-bondige Spreucke van den ouden *Hippocrates* in 't 5. Boeck: *Wanneer in swarte, ende quade Wonden geen dieke swellinge en komt, dat is seer quaet.* Want alsoo een swarte Wonde gemeenlick zenuwachtige Deelen raeckt, in de welcke, als seer gevoelicke zijnde, sy nootwendigh groote pijn verweckt, ende die wederom groote toevloeying van vochtigheyt; soo moet daer van oock het gequeste Deel noodtsaekelick opswellen, ende sulcks niet geschiedende, geeft te kennen, dat die vloeit sijnen loop na binnen, ende voornamer Deelen genomen heelt; waer hy veel meerder schade doet. Hier op staet mede de voorgaende 65. Spreucke van *Hippocrates*, daer hy seydt, dat wanneer de geswolle Wonden schierlick slincken, versheyde siekten op komen, te weten; wanneer dat de vochtigheden na de eene, ofte d'andere plaatsche toesacken.

In jonge, ende gesonde luyden vallen de Wonden beter te genesen, als in oude, ende sieckelicke, om dat in deselve de nature stercker is, ende haer goet, ende mals Bloedt het gescheyde wederom bequaemlick kan te samen voegen. Soo bevint men alle daegh dat eene, ende de selve Wonde veel lichter, ende spoediger in 't eene lichaem geneest, als in het andere. De *President Thuanus* schrijft in 't 23. Boeck van sijn *Historie*, hoe in 't treffen tusschen de Koninckliche, ende 't volck van den Pringe van Condé, binnen in sijn Dye met een stuck geschoten werde *Robert Stuart*, waer van hy met onge woon geluck haest, ende soo wel genas, dat hy geen mangel en behiel; daer aen d'ander zijde, *Anoine Alegre*, met een roer in sijn Been geschoten zijnde, naeuwlicks in geheel thien jaren volkomenlick konde geheelt werden.

Eyndelick maectt noch de tijdt van 't Jaer, ende de eygenschap van de plaats, volgens de geslaltenis van de Lucht, het genesen van de Wonde lichter, ofte swaerder. In de honts-dagen, ende in 't koudste van de Winter, valt het heelen moeyelicker, als in de tijdt, die tusschen beyde komt. *Divius* schrijft in 't 4. Boeck van sijn *Brabantsche historie*, dat op 't Jaer 901. in den

flugh tuffchen Keyfer *Lodovick*, ende *Svendebald*, Koning van Lotharingen; nie mande van de gene, die gequetst waren, en genas: *Vidius* schrijft 6. de *Morb*: 20. dat binnen Florence de Hooft-wonden meest doodelick zijn, ende hy wijt sulcks op de koude, ende dunne Luchte; ende dat te Pisa; ende te Lion daer van weynigh sterven, om dat de Lucht aldaer grover is. Soo getuyghet oock *Paré*, dat de Hooft-wonden beswaerder zijn te Paris, als te Avignon.

8. Om tot *Gruysinge* te komen, soo en vereyscht een enkele Wonde niet anders, als dat de opening toegehecht, ende de gescheide Deelen alsoo wederom vereenicht werden. Doch wanneer dat 'er eenige ongespoutheit te voren in 't lichaem geweest is, ofte in 't quetsen in de Wonde yet gebracht is; gelijk *Harnas*, *Kogel*, van de *Kleederen*; ofte yet anders, ofte oock dat het omflaende *Vleysch* geplettert is; in sulcken gelegentheydt, soo moet de ongesonde gestaltensse des lichaems verbeterd, het gene in de Wonde steekt uytgenomen; ende het gepletterde verworpen werden.

Het genesen der Wonden (seydt *Seneca* 1. ad *Marcianum*) is licht; als sy noch versich van het Bloedt zijn; maer wanneer sy door bedervinge in een quade Sweering veranderen; soo werden sy swaerlicker geheelt. Daer op staet 't gene de Poët *Ovidius* seydt 1. de *Rem. amor*.

*Vidi ego, quod fuerat primo sanabile vulnus,
Dilatam longe damna tulisse morae.*

Soodanige versche, ende enkele Wonden en hebben anders niet van doen; als dat het gene, door het quetsen, van malkanderen gescheiden is, wederom vereenicht werde. Dese vereeniging is eygentlick wel het werck van de nature, de welke tyt het Bloedt, dat de Deelen voedt, oock 't gene dat gescheiden is, soecke toe te heelen; maer alsoo daer dickwils veel beletsel tusschen beyden komt, soo moet sulcks door de Konste wech genomen, de nature geholpen, ende de natuerlike wermte van het gequetste Deel versterckt werden, op sulcken maniere, als wy in 't volgende 4. Capittel sullen aenwijzen.

9. Tot de selve insichten dient gehonden een goede Maniere van *Leven*, ende daer in gemijdt al het gene, dat het Bloedt verhitten, driftigh maecten, ofte eenighsins toevloeying van vochtigheden kan verwecken.

Hierom is de *Lucht*, die matigh koel, ofte wat wermachtigh is, de bequaemste. Want de groote Hitte doet het Bloedt te seer vloeeyen, ende de kouw, gelijk *Hippocrates* seydt, is bijtende.

Indien de Wonde swaer is, soo sal men den gequetsten in 't beginsel weynigh *Spijs*, ende *Dranc* geven; het eerste soude hem bewaren, ende het ander sijn Bloedt dunder, ende dien volgende driftiger maecten. Dethalven dient voor eerst maer gebruyckt een *Gerstespap*, *Panade*, een *Slorpey*, geroert, ofte gedopt, een gebrade *Winterpeet*, gesloofde *Quee*; ende so allencx-

kens komen tot *Vleysch*; het zy gebraden; ofte met *Laitouw*, *Endivye*, *Porcelayn*, ofte *Suyring*, met wat *Citroensap*, ofte *Verjus* gestoof. Alderbest is *Kalfsvleysch* gebraden, ofte de gezoden Knor-beenen, dat wy *Tolboom* noemen; alsoock *Kalfs*, ofte *Schapevoeten* met *Corimben*, ofte anders toegemaect. De *Wijn*, om sijn verdunnende, verwermende, ende drijvende kracht moet hier gantsch geschouwt werden; maer tot *Dranc* gebruyckt, bestelt *Bier*, daer eenige geharte sneden Broodt heet in geflist zijn, ofte daer de *Verkoelende zaden*, met *Petersilywortel*, om het Bloedt wat te verkoelen, ende van sijn wey te ontlasten, in gezoden hebben.

De *Slaep* dient hier matelick te wesen, ende eerder te veel, als te weynigh; alsoo de selve het driftigh Bloedt ten deele bedwingt, daer het waecken dat verhit, ende noch driftiger maect.

Oeffeninge, ofte *Beweging* van 't Lichaem, als het Bloedt beroerende, is hier schadelick.

Wat het *Affuten* aengaet, hier dient een open lichaem gehouden, doch liever door versachtende Moeskruyden; gelijk *Beet*, *Spinagye*, *Suyring*, ofte oock *Clysteren*, als door *Purgatyen*, om de vochtigheden des lichaems niet te beroeren. Het ontijdigh *By-slapen*, van de gene, die nu beginnen te heelen, dewijl het de krachten, ende de voetsaemheyt vermindert, doet haer tyt swackigheyt het leven verliesen.

Geenderhande *Beweging* des *Gemoeds* kan hier voordeel doen; selver niet de schierticke blijdschap; dan de meeste schade soude komen van de gramschap.

Het II. Capittel.

Hoe, ende op wat gront, een *Genees-meester* den *Rechter* sal bericht doen, of de gequetste een doodelicke Wonde ontfangen heeft, ende daer van noodsaeckelick gestorven is.

VAN de gevaerlickheyt der Wonden, soo van wegen haer selven, als van wegen de Deelen, die sy quetsen, is nu in het voorgaende Capittel wijdtloopigh gehandelt. Doch alsoo een *Genees-meester* dickwils sijn oordeel moet geven voor den *Rechter*, ofte een gequetste die sterft, sulcks over komen is door de Wonde, ende dat na sijn getuygenis een doodelick oordeel over den handdadigen gevult werdt; soo dient hier wel op gelet, op dat den onnooselen niet beswaert, noch den schuldigen vry gesproocken werdt.

My gedenckt, dat doen den hoogh-geleerde *Professor* tot *Leyden*, *Dr. Paaw*, eertijds uytleyde het boeck der Hooft-wonden van *Hippocrates*, ons wel inscherpte, dat, wanneer den *Rechter* vraegde, Of de Wonde, daer een gequetste na gestorven was, hem de doodt nootsaeckelick veroorsaect hadde; onderscheyt diende gemaect tusschen een Wonde, daer de Doodt op volgt, ende eene die de selve seeckerlick veroorsaect. Sommige Wonden brengen nootwendigh de Doodt

Doodt aen, sommige zijn wel dapper gevaerlick, ende daer vele van sterven, maer eenige oock genesen. Ende een Wonde, daer yemandt anders van genesen is, en kan eygentlick voor geen doodelicke gehouden werden: gelijk oock niet de gene, daer uyt innerlicke oorfaeck wat quaets toe staet, of de welcke een ongesont lichaem over komt: maer foodanige alleen; die, in weynigh uyren, ofte dagen, de Doodt aen brengt, ende door geen Konste te helpen was. *Farinaceus*, een treffelick Rechts-geleerde, stelt hier over *tit. de Homicid. quest. 125. part. 1.* seer goet onderscheyt tusschen de Wonden, die enckel, ende by haer selven gantlick doodelick zijn, waer toe geen Salf te strijcken en is, noch geen Meesters raet te pas en komt, maer noodtaeckelick den gequetsten rasch doen verscheyden: ende andere, die wel doodelick schijnen, maer van de welcke de gequetste juyst niet terstondt en sterven, ende somtijts oock genesen.

Nu, ofre sulcke gevaerlicke Wonden in desen, ofte dien, doodelick, ofte niet geweest en zijn, wil een ander Rechts-geleerde *Boerius* aanwijzen, *Disson. 313. N. II.* met ses teyckenen.

Het eerste soude wesen den korten Tijdt, te weten, indien de gequetste korts na de ontfangen Wonde komt te sterven. Over de palen van desen tijdt, alsoo verscheyden gevoelen valt, soo keurt hy voor het beste, indien de gequetste binnen drie dagen komt te overlijden; welcken tijdt *Barolus* oock stelt in *L. ult. in fin. ff. ad Leg. Cornel. de Siciariis*: maer andere verlengen die tot den vijftden, oock tot den achtsten dagh; sommige noch tot acht maenden, ja zelfs tot een jaer; 't welck vele, alste lang zijnde, niet aen en staet. Maer wat scheelt het, of yemant, by exempel, van een steek in de Longe rasch sterft, ofte langsaem uyt-teert. Even wel geeft ons *Moses* hier van *Exod. 21.* dese wet: *Wanneer mannen twisten, ende den eenen den anderen met een steek of te vuyft staet, ende by en sterft niet, maer valt te bedde: indien hy weder op staet, ende op strate gaat by synen stock, soo sal hy, die hem sloegh, onschuldigh zijn, alleen sal by geven 't gene den anderen versuyms heeft, ende by sal hem volkomenlick laten heelen.*

Voor het tweede teycken reeckent *Boerius*, aenhouden van Braecken, *Koorische*, ende andere toevallen, die van beginfel af de doodt boodtschappen. Waer by noch wel gevoeght konnen werden, *gestadige Pijn*, *Kramp*, ofte *treckinge der Leden*, *Noek*, *Raef-kallen*, ende diergelijcke, terstondt op het quetsen volgende, ende noch by-blijvende. Want in sulcken gelegentheyd toonen sy wel, door de Wonde verweckt te zijn, ende dat de selve oock dien volgende doodelick is.

Het derde teycken stelt hy in de *Wydie*, ende *Diepte*. Ende voorwaer een groote Wonde dreyght altydt gevaer: dan die is alleen voor doodelick te reekenen, de welcke soo diep ingaet, dat sy de inwendige Deelen, die in 't voorgaende Capittel beschreven zijn, gescheurt, ende doorwonder heeft.

Sijn vierde teycken is de gedaente van het *Geweer*, waer mede de Wonde gegeven is, ende waer uyt de Quetsen kan overtuuyght werden, wil gehadt te hebben van ombrengen. Dit gaet het Recht aen, niet de Genees-konste, de welcke haer niet en moeyt met het vorenemen van den Quetsen, maer alleen let op de gelegentheyd van de quetsure. Even wel kan een Heel-meester uyt vals *Geweer*, gevlamde *Degens*, haeckige, ende venijnige *Pijlen* (gelijk de *Indianen* beyde gebruycken) oock oordeelen, dat foodanige Wonden ongeneeflick waren.

Voor het vijfde, ende seste teycken neemt *Boerius*, een *gestadige Pijn*, ende daer op volgende *Kramp*; dan die behooren beyde onder het tweede, daer wy de selvige alreede gebracht hebben.

Van dese ses teyckenen, om te oordeelen, of yemant van een doodelicke Wonde gestorven is, en behoeft een Genees-meester, na het ondersoek van den aet der Wonde, niet meer alstwee te gebruycken. Voor eerst, sal hy ooghermerk nemen, op de *Koricheit des Tijds*, daer in de gequetste komt te sterven. Ten anderen, op de *gelegentheyd van den Stecken*, indien die gestadigh; om dat hy gequetst was, tot de doodt toe verachterde, met de quade toevallen, hier voor verhaelt. Waer by noch dienen bygevoeght drierhande opmerckingen. Ten eersten, dat de Wonde in haer selven niet doodelick en kan geoordeelt werden, wanneer sy een *Ongesont lichaem* getreft heeft; volgens de Reden (alsoo in het selve oock lichte quetsuren swaer vallen) ende de *Rechten*, *L. Quasi actione §. Sed etsi quis servum aegrotum ff. ad L. Aquil.* Ten tweeden, dat de gequetste den *Raet* van een goet Genees-meester niet heeft willen volgen, *ongesonde Kost* gegeten, *te veel gedroncken*; ofte oock *By-geslapen* hadde; waer van ick weet, dat, die al aen de beter handt waren, schierlick *kranck* wierden, ende sulcks met de doodt bekosten. Ten derden, staet noch te overwegen, ofte oock zelfs by den Meester alles wel na de Konste is uytgewrocht. Want in sulcken gevalle komt de schult des doodts op den Meester, ende de Quetsen en werdt niet gestraft, als een *Doodt-slager*, maer alleen over de gegeven wonde, *L. Qui occidit §. fui.* ende *L. Si ex plagis ff. ad L. Aquil.* ende *Barolus* in *Traet. de Percussionibus*. Hier over konnen vorders nagesien werden de *Rechts-geleerde*, ende onder andere, die mede in onse *Tale* overgeset is, *Dambouder*, *Raetdsheer van Vlaenderen*, *Ret. criminal. 75.* ende den vry wat breeder gaenden *Gaill*, *Raetdsheer te Spiers*, *2. Pract. Obs. 111.*

Het III. Capittel.

1. Ofte, by oldien het Lijck van de Neder-geslagene, als yemandt daer by quam, began te bloeden, de selve datrom soude te houden zijn voor bandsdadigh van dien Maen-slagh?
2. Oorfaeck ondersocht.
3. Onseckerheyt.

OP het gene in 't voorgaende Capittel verhandelt is, komt noch grootelicks in na-bedencken, Of het Bloeden van 't doode lichaem, wanneer de gene, die de Wonde gegeven hadde, daer ontrent quam, ende de daedt verholen ende onbekent was, den selven soude overtuygen van den Nederlagh. Want sulcks werdt dagelicks bevonden, alsoo te geschieden; niet alleen, terwijl de Wonde noch versch is, maer oock, 't welck alle verwonderinge te boven gaet, na verloop van lange tijdt. Hier van is onder andere een aenmerckens-weerdigh exempel verhaelt by den grooten wijsgeer *Campanella* in sijn 4. Boeck *de Sensu rerum* in 't 9. Capittel. Seecker man, schrijft hy, sloegh yemandt doodt, ende werde om een ander oorsaek gevangen. Na twintigh dagen ontdeckte een slagh-regen het begraven Lijck, 't welck quam drijven voor de gevangenis. Ende als de Neder-slager het selve uyt de venster slagh, soo begonnen de Wonden te bloeden; niet sonder schrick van den genen, die wist sulcken daedt begaen te hebben. Hy wech gaende, hiel het bloeden op; ende daer wederom by komende, quam het oock wederom, gelijk hy selfs na 29. jaren tegens *Campanella* bekent heeft. Hier van eens in gespreck raeckende met den hoogh-geleerden Heere *Salmasius*, soo verklaerde sijn Ed. wel te weten, sulcks waerachtigh te zijn, als daer van veel exempelen gesien hebbende. Onder andere verhaelde hy my een, dat seer wonderbaerlick is. Seecker Landtman ontrent Digion, in Bourgoigne, werde vermoort, ende in den naesten put gesmeten. Na drie jaren dede de stanck van 't water, de oorsaek ondesoecken, waer door dit doode lichaem voor den dagh quam, ten deele vergaen, ten deele noch gaef. Het welcke, voor al de werelt ten toon gestelt zijnde, elck quam sien, ten laetsten oock de gene, die de moort gedaen hadde; waer over het lichaem, na soo lange tijdt, ende soo uytgemergelt zijnde, even wel noch Bloedt gaf. Het welck veroorsaekte, dat hy, daer te voren al eenigh achterdencken op gevallen was, gevangen werde, ende de daedt bekenende, sijn verdiende straffe ontsoeg. Hierom werdt dit Bloeden voor een teycken om den Doodt-slager aen te wijzen, gehouden by vele Rechts-geleerden, gelijk *A Putco*, *Marsilius*, *Blancus*, *Carrerius*, *Casonus*, *Mennochius*, *Farinaceus*, *Mascardus*, *Buërius*; ende sulcks staen medetoe, uyt de Godts-geleerde, *Tostatus*, ende *A Lapide*.

2. De wichtigheydt van de saeck soude wel verey-schen kennisse van de oorsaek. *Campanella* oordeelt, dat 'er een ontfeltenisse is, niet alleen in den uytvlieden Geest, maer oock in het Bloedt selve. Dit gevoelen, van een verborgen *Antipathie*, ofte Tegen-strijt, die daer soude wesen tusschen den Neder-geslagene, ende den Neder-slager, ende een begeerte tot wraecke, werdt mede gehouden by *Pomponatius*, *Langius*, *Gemma*, *Lemnius*, *Magirus*, *Delrio*, ende andere. Want (schrijft de gemelte *Lemnius* 1. *de occultis*. 7.) in de ver-

borgene nature is soo groote, ende stercke kracht, als 'er maer een weynigh levens noch overigh en is, ofte het doode lichaem werm wert, dat het Bloedt begint te zieden, ende, met heete Gal vermengt, te ontfleecken. Dese reden soude wel lichtelick mogen plaets vinden in ge-quetste, die noch leven. Ende soo verhaelt *Sennerius* van yemandt, die door sijn broeder een Wonde gekregen hadde, dat wanneer de selve over het verbandt quam, al waren sy al verfoent, de Wonde schierlick ontfpronck; ende als hem daer na den toegang geweygert was, het Bloedt stelpste. Maer dat *Lemnius* voor geeft, en kan in 't minste niet gepast werden op het gene uyt *Campanella* verhaelt is, ende noch minder op dat van *Salmasius*, in welck lichaem de minste wermt niet en konde wesen. Ende in verscher Wonden soude mogen gevraecht werden, wat het is, dat het Bloedt tot zieden brengt, op de tegenwoordigheyt van den Neder-slager? Want te seggen sulcks te geschieden, door een verborgen strijdt, die tusschen haer beyde staet, en is niet veel anders, als de oorsaek voor verborgen te stellen, gelijk sy in der daet noch is. Dan voor soo veel het exempel van d'Heer *Salmasius* aengaet, ick en kan my niet anders inbeelden; ofte dat is een enkel wonder, waer door de rechtvaerdige Godt dien moordenaer na soo lange tijdt noch heeft willen straffen.

3. Dat vorders dit Bloeden niet seckerlick en kan overtuygen van Neder-slagh, blijkt oock daer uyt, dat, wanneer de kisten niet geheel dicht en zijn, het Lijck in 't dragen, door het roeren ende bewegen, Bloet van hem geeft; gelijk mede wat lang gehouden zijnde, het Bloedt, dat na het overlijden terstondt dick, stijf, ende geronnen was, daer na, door bedervinge, ende verrottinge, waterigh, dun, ende driftigh werdt, ende alsoo van selfs lichtelick kan uytzijpen.

Hier-benevens wert oock getuyght, gelijk ick sommige hebbe hooren verklaren, dat het doode lichaem bloeder, wanneer de naeste Vrienden, ende Bloedt-verwanten daer by komen. Dit leydt de gemelte *Lemnius* op een *Sympathie*, dat is een onderlinge over-eenstemminge der nature, die het Bloedt uyttreckt.

Dat aldus tegen-strijdt, ofte over-eenstemminge, twee dingen malkander recht tegen, in 't spel gebracht moeten werden, wijst genoegh aen, dat het Bloeden van den Neder-geslagen in yemandts tegenwoordigheyt niet en getuyght, den selven daer aen handtdadigh geweest te zijn. Over dese saecke is breeder geschreven by den treffelicken Rechts-geleerden *Bocerus* in sijn Boeck van het Ondervragen, ende Pijnigen der Misdadigen; als oock by *Casmannus* in 't laetste Capittel, ende de laetste *quest.* van sijn *Somatologia*. Ende onlangs te Roomen by *Zacchias* 5. *Quest. medico-legalium* tit. 2. qu. 8. daer hy oock uyt Duytschen by-brengh, hoe in Duytschlandt de manier is, dat, alsoo den Rechter, op den selfden dagh, dat yemandt te neder-geleyt is, geen proef en kan nemen van den Doodt-slager op de verhaelde maniere, sy den Duym van de Neder-geslagene, met

het V
bewa
dager
knijg
dat l
daer
die B
te zij
soeck

1. D
2. W
3. B
4. M
5. V
6. W
7. S
8. P
9. T
10. F

N
wy de
Ende
dende
heele
van 't
malk
gerae
ofte
als o
quet
te be
2.
voor
in de
Wond
sulck
Wond
den.
werd
Ader
de O
der s
Bloed
sijn b
eene
forge
van b
schen
Want

het Vleysch rontsom afsnijden, ende den selven doen bewaren tot thien, twaelf, vijftien, ende meerder dagen: ende indien sy ondertusschen yemandt in handen krijgen, daer achterdencken van den man-slagh op valt, dat sy dan letten op den Duym, die in de eygen plaets daer de gevangene sit, bewaert werdt, ende wanneer die Bloedt geeft, dat sy dan meenen de saecke gevonden te zijn, ende daer op derven komen tot scherper onder-soeck, ende de Pijn-banck.

Het IV. Capittel.

1. Dat vereyscht werdt tot Verbands der Wonden.
2. Wech te nemen 't gene tegens de Nature in de selve steeckt, ende te beletten, dat 'er niet van nieuws in en komt,
3. Bloeds te stelpen.
4. Maniere van Heelen,
5. Van Etter-maecten,
6. Wiscken,
7. Swachtels,
8. Poppens, ofte Compressen,
9. Toenaeyen, ende Aen-kleven.
10. Het gequeste Deel in bequame gestalte te houden.

I.

N AER dat in 't eerste Capittel de genesinge der Wonden in 't algemeen is aengeroort: soo sullen wy de selve nu vervolgen met de Maniere van Verbinden. Ende, gelijk alle gebreecken, door haer tegen-strijdende middelen verdreven werden: soo bestaet oock het heelen van de Wonden, in het wederom by een voegen van 't gene gescheyden, ende, door het quetsen, van malkander afgeweecten is. Dan, om daer wel toe te geraecken, is nootfaeckelick, dat 'er niet in de opening, ofte tusschen de kanten en steeckt, noch niet toe en valt; als oock, dat het verbandt wel bewaert, ende het gequeste Deel versterckt, ende by sijn natuurlicke wermte behouden werdt.

2. Om dan de rechte genesinge te bekomen, soo is voor eerst van nooden, dat, als 'er yet tegens de nature in de Wonde schuyt, het selve wech genomen, ende de Wonde klaer, ende suyver gemaect werdt. Want sulcks aldaer verblijvende, soo en is niet mogelick de Wonde te sluyten, ofte al gesloten zijnde, toe te houden. Derhalven moet het Bloedt niet terstondt gestelpt werden, ende niet voor dat het gene in de doorsneden Aderkens hangt, is uytgelopen. Want als dan werdt de Onsteeckinge beschut, ende het Sweeren, als minder stoffe vindende, vermindert. Maer 't geronnen Bloet dient met Ploeksel wel gesuyvert, op dat het door sijn bedervinge geen Koortsche en verwecke, ende met eenen het heelen verachtere. Men moet oock goede forge dragen, dat 'er van binnen niet in en fact, ende van buyten niet in en valt. Daerom dient oock in plaetschen, die met Hayr begroeyt zijn, het selve afgeschrap. Want komende anders in de Wonde te steecken, het

toeheelen soude beletten. Sulcks doet oock de Huydt, als de kanten van de Wonde tegens malkander omgewelst zijn. Want Huydt, die aen beyde zijde heel is, en kan te samen niet hechten, noch de Wonde niet wel sluyten, ende al gesloten zijnde, breeckt terstondt wederom open, gelijk ick dickwils in Hooft-wonden gesien hebbe. In sulcke gelegentheynt moet de Huydt aen beyde zijden door Compressen soo neder gedruckt werden, dat de rauwe kanten malkander komen te raecken, die haer dan lichtelick aen den anderen voegen, ende vast maecten. Hier staet mede op te letten in 't gebruyck van het Pulvis Cephalicus (dat is soo veel, of men Hooft-poeyer seyde, gelijk het oock meest in Hooft-wonden gebruykt werdt) 't welck sommige soo dick stroyen, dat sy daer door de vochtigheynt, die in de Wonde fact, wel op-droogen, maer het volkomen toeheelen beletten; selver oock, als het dick Poeyer tot een kost backt, soo blijft de Etter daer achter sitten, die dan in-etende, de Wonde dieper maect. Waer uyt genoegh blijkt, dat Poeyer in de Wonden niet als geheel sober, ende maer lucht boven op gestroyt moet werden.

3. Een Wonde en kan niet door het Vleysch gaen, ofte sy moet de Aderen afsteecken, waer op dan noodtsakelick een Bloet-storlinge volght, ende daer op swackkigheynt, ende veislappinge van krachten: ja dickwils, na dat de Wonde groot, ende diep is, ende groote Aderen, insonderheynt Slagh-aderen afgesteecten zijn, slaeuwigheynt, swijmelinge, ende onmacht. Waer op dan oock, het Bloedt zijnde den Schar des Levens, sommige het selfde wel met de doot verwisselen. Hierom dient insonderheynt voor het Bloeden goede forge gedragen, ende dat met soodanige middelen, als in het eerste Deel der Heel-konste, op het 13. Capittel, zijn beschreven: ende wat vorder belangt 't gene in de Wonde steecken kan, als een kogel, splinter, ofte afgebroocken beenderkens, die sullen uytgenomen werden op soodanigen manier, ende met sulcken werck-tuygh, gelijk by Paré, ende andere is aengewesen.

4. Wanneer dan niet in de weegh en is, soo moet men komen tot Toebeelen. Ende alsoo de nature, ofte de gematigheynt van het gequeste Deel, ende de omstaende, daer toe de werckende oorsaeck is, ende het Bloedt, de stoffe, om 't gene in 't Vleysch wech genomen was, wederom te vervullen; soo staet voornamentlick te letten, dat de natuurlicke gematigheynt van het Deel, ende de omliggende, behouden werdt: ende dat 'er niet te veel, niet te weynigh, veel minder quaedt Bloedt na toe en vloeyt. Want als het Bloedt te overvloedigh is, dan wast het vleysch te weelderigh, ende laet veel overtollige vochtigheynt. Te weynigh zijnde, en levert het niet genoegh stoffe, om het vleysch te doen groeyen. Van quaedt Bloedt en kan niet alleen geen goet Vleysch komen; maer verweckt oock, behalven het beletsel der genesinge, noch quade toevallen. Het eerste kan vermindert werden door Ader-

Ader-laten, weynigh eten, ende van geen kost, die seer voedsaem is. Het tweede vereyscht in tegendeel de voedsaemste spijs, ende drack; ende foodanige middelen, die over de Wonde geleyt zijnde, het Bloet na haer konnen trecken, gelijk verhaelt zijn in 't 9. Capittel van 't eerste Deel der *Heel-konste*. Het derde is te helpen, door goede maniere van leven, hier voor in 't eerste Capittel aengewesen, als oock door Ader-laten, ende middelen, die de quade vochtigheden bereyden, ende affetten, te sien in 't eerste Deel van den *Sebat der Ongefontheydt*.

Om noch de overtollige vochtigheyd van het Bloet, waer door het heelen belet werd, wat te verbeteren, het toevloeyen na het gequetste Deel, door matige t'samen-trekinge te stuyten, ende goede stoffe tot vleysch-maecten voort te brengen: soo hebben de Heel-meefters van alle tijden goet gevonden, niet alleen van buyren voor de Wonden forge te dragen; maer oock van binnen door eenige Wondr-dracken. Dese beslaen uyt sulcke middelen, als in 't 14. Capittel van 't eerste Deel der *Heel-konste* beschreven zijn. Dan dient gelet, dat uyt de selve gekosen werden foodanige, die het gequetste Deel sonderlinge toege-cygent zijn, als in Wonden van het Hooft *Betonye*, van de Borst *Eeren-prijs*, van de Lever *Agrimonye*, van de Nieren *Fragaria*.

Komende dan tot het Heelen, soo moet de Wonde gerijpt, gesuyvert, genesen, ende gesloten werden. Want alsoo het toevloeyende Bloet uyt de geopende Aderkens, in het gequetste Deel, van wegen der selver slappigheyd, ende ongematigheyd, niet wel en kan aen 't Vleysch ten eersten gehecht werden, soo verandert de nature dat Bloet in Etter, 't welck het Vleysch-maecten naest komt. Daer-benevens is gemeenlick by de Wonde, eenige Knusfinge van het geen, dat quetst, ende veranderinge door de Lucht. Derhalven moet het geknust, ende veranderde, alsoo het tot geen goet Vleysch en kan gedyen, van het gesonde gescheyden werden. Sulcks en kan niet anders geschieden als met Sweeren, ende Etter-maecten, door middelen in 't 11. Capittel van 't eerste Deel der *Heel-konste* beschreven. Ende die verhiending door suyverende middelen, in 't 12. Capittel van 't selfde Boeck te sien, wech genomen zijnde, moet men komen tot Vleysch-maecten, verhaelt in 't 15. Capittel, ende dan de Wonde stuyren met Vel-maekkende middelen, gelijk die aengewesen zijn in 't 16. Capittel, van 't gemelte eerste Deel. Ondertusschen dient oock het Deel, des noodt zijnde, versterckt met een stovinge van *rooden Wijn*, daer *gedroogde Rosen*, ende *Gras-bloemen* in gekoockt zijn: als oock, na gelegentheyd, van eenige middelen, die beschreven zijn in 't 2. Capittel van 't gemelte eerste Deel.

5. In 't gebruyck van dese middelen dient wel acht geslagen op de gelegentheyd van de Wonde, ende het gewonde Deel. Want alsoo de natyurlike wermte rijp maect, ende 't Vleysch doet groeyen, soo moeten de

Heel-middelen over een komen met de gematigheyde van het Deel. Zenuwachtige ofte Vlielige deelen en konnen geen vochtigheyd lijden, als wel doen de Vleysige, die, vochtigh van haer selven zijnde, oock meerder vochtigheyd vergadert houden, de welke dan, op dat se geen Onsteeking, Pijn, ofte Koortsche en soude veroorsaecken, ten eersten in Etter dient verandert: welck werck der nature anders door drooge Heel-middelen lichtelick soude belet werden. Even wel dient oock wel gelet, dat die vochtige *Digestiva*, ofte rijp-maekkende middelen, niet te lang opgeleyt en werden; want soo soudensy na het quade, oock het goede tot Etter, ende verrottinge brengen, ende alsoo een holle, ende vuylige Sweeringe veroorsaecken. Maer in drooge Deelen zijn bequamer de *Balsamen*, gelijk die van *Peru*, ende diergelijke, ofte oock dat men een *Digestif* maect van gemengde rijpende, ende, door matelick opdroogen, Vleysch-maekkende, als [volght:]

N. *Termenbijn*, 2 onzen,

Doyer van een Ey,

Teracn-bloem, 1 loor, met

Oly van Rosen,

Gemaect tot een dun Salsken,

ende op een Wieck gestreeken in de Wonde gebracht. Dese Rijpende, ofte Etter-maekkende middelen zijn, met haer recht gebruyck, beschreven in 't 11. Capittel van 't eerste Deel der *Heel-konste*.

6. De *Wiecken* werden gemeenlick gemaeckt uyt Plocksel van oudt Linden, alsoo 't selve beter aen mal-kander houdt, ende daerom lichter uyt te trecken is, als Boom-wol, ofte diergelijke. Sy en moeten niet te lang, noch oock te kort wesen. Niet te lang, om de gesonde Deelen, insonderheyd die Zenuwachtigh zijn, geen hinder te doen: niet te kort, om geen vervuylt-heyd, ofte bedervinge achter te laten. Geheele nauwe Wonden, alsoo sy geen dicke *Wiecken* en konnen lijden, ende dat gantsch dunne te slap zijn, om even wel tot den grondt van de Wonde te komen, soo kan men eenen gouden ofte silveren draet nemen, ende daer omflaen een sijn doexcken, ende bestreeken met de gemelte Salve, in de Wonde stecken. Dit met een Plaester bedeckt zijnde, werdt dan met een Swachtel toegewonden.

7. De *Swachtels* maect men van Linden; het welck niet te nieuw en moet wesen, om der rouwigheyd; niet te oudt, ende versleten, om dat 't lichtelick breeckt. Haer gebruyck en is niet alleen om de opgeleyde Heel-middelen vast te houden, ende de wermte van het gequetste Deel te bewaren; maer oock 't gene van mal-kander gewecken is, wederom te versamelen, ende tot een te peissen. Dit gebruyck maect verscheydenheyd in 't Swachtelen. Voor eerst is genoegh, dat het Deel maer bedeckt, ende sachtelick met een breede *Swachtel* omvangen werdt, doch met meerder omslagen in de Winter, voor de Kouw, met minder in de Somer, om de

de Wonde niet te broeyen. Maer voor het ander staet wat nader te letten. Daer toe dient een Swachtel, die soo breedt is, dat hy de geheele Wonde aen beyde kanten beslaet: 't en zy dat de selve te lang is, in sulcken geval moet de Swachtel smal zijn, ende niet boven de drie vingeren breette hebben. Men sal den Swachtel in 't midden beginnen aen de plaets die recht tegen over de Wonde staet, ende soo over de Wonde halen, niet te losch, want dat soude de aengetrocken Lippen niet vast houden, noch niet al te vast, om geen Pijn, toevloeying van Vochtheden, Onsteeckinge, ende Koortsche te verwecken. Dan sal men beyde de cynden, het eene na bovenen, het andere na beneden winden, om de overtollige vochtigheydt van het gequetste Deel te weeren.

8. Wanneer de Swachtels de afgeweekene Lippen niet genoegh by een en konnen voegen, gelijk in groote Wonden, ende daer de Huyt noch een scheidng van de Spieren gemaect heeft, dan sal men de geholde Huydt doorknippen, ende aen de zijden van de Wonde Poppens leggen (gemeenlick *Compressen* genoemd) de welke van Linden vier, ofte ses dubbelt, na gelegentheydt van de Wonde, ende de onevenheydt van 't Deel, toegevoewen werden.

9. Als de Lippen, van wegen de groote ende dwerfheydt der Wonde, door de verhaelde middelen niet en konnen by den anderen gebracht werden, soo moet men de selve tot malkander trecken. Sulcks geschiedt op tweedetley wijse, met toenayen, ofte aenhalen door klevende middelen.

Tot het *Toenayen* werdt drierhande werck-tuygh vereyscht, Naelt, Draet, ende Pijpen. De naelt moet niet al te dun, maer slijf zijn, om niet te breecken; aen den punt dieckantigh, om te lichter door te gaen; aen het oogh soo veel uytgeholt, dat den Draet geen meer dichte by en brengt, als de Naelt maect, om het doorslaen niet tegen te houden, ofte het gat te vergrooten. Het sal een gladden wollen Draet zijn, dubbelt, om de sterckte; ende met Wasch bestreecken, om de slijvigheydt, die met den Naelt door beyde de Lippen van de Wonde gehecht werdt, houdende op de tweede Lippe, die noch door te stecken is, om het wrijcken te beletten, een rondt Pijpen van silver, ofte koper gemaect, ende dan de Naelt (waerom het wat korter moet wesen) daer door gebracht. Sulcks kan oock, als de Naelt heel scherp, ende de Huydt niet dick en is, met de twee voorste Vingers wel gedaen werden.

Maer alsoo dit toenayen, voornamelick in teere lichamen, seer pijnlick valt, waer toe dan wel een Onsteeckinge, ende Koortsche staet, dat het oock in groote ende wijde Wonden wel lichtelick van een scheurt, ende dat het in die van 't Aengesicht seelicke lidt-teykenen nalaet: soo is by de vernufte Genees-meesters bedacht een andere maniere van vereenigen door *Kleven*, de welke sonder eenige quetsinge de lippen van de

Wonde aen malkander hecht. Want in plaetsche, dat men in 't ander door de Huydt, ende 't Vleysch steeckt, soo geschiedt sulcks hier in Doeck. Dat neemt men 't gene sterck, ende glat is, van gedaente vierkant, driekant, langwerpigh, ofte anders, na de gelegentheydt van de Wonde, ende het gequetste Deel. Het selve dubbelt gevouwen, ende dicht doorflickt zijnde, moet bestreecken werden met een lijnige Plaester, bestaende uyt *Hars*, *Peck*, *Terwen-blom*, ende *Wasch*, ofte diergelijke, versien met Bandekens, soo dicht, als men anders de Naelt doorsteekt, ende dan geleyt aen beyde zijde van de Wonde; wel acht nemende, dat de Bandekens op malkanderen staen, ende dan laten soo lang stil leggen, tot dat de selve aengedrooght, ende vast gekleest is, 't welck gemeenlick in vier, ofte vijfuyten geschiet. Dan sal men de Bandekens te samen trecken, ende alsoo de lippen van de Wonde by een brengen.

10. Alles aldus gedaen zijnde, soo moet forse gedragen werden, om het gequetste Deel in goede gestalte te houden. Het welck geschiedt, met het selfde te laten, gelijk het van naturen is, sonder lossen, ofte vaster te maecten, ende dat de Wonde, soo veel mogelijk is, na beneden streckt, om haer te beter te konnen ontlasten. Die in den Arm gewondt is, moet den selfden niet laten hangen, maer in een sleuyer dragen: in 't Been, niet gaen, maer het selve stil houden, ende op een stoel leggen.

Het V. Capittel.

1. *Vremde genesinge der Wonden in afwesen, ende sonder verbinden, door*
2. *Wapen-salve,*
3. *Afzietfel,*
4. *Poeyt.*
5. *Redenen van die werckinge.*

NA het algemeen, ende gebruyckelick heelen der Wonden, nu aengewelen, en konnen wy niet wel voorby gaen, een seer vremde, ende byna ongehooflicke, alrijdt onbegripelicke, genesinge, waer door de selfde sonder verbinden, ende in 't afwesen van den gequetsten, souden volkomenlick toebeelen, als maer het bloedigh Geweer, daer de Wonde mede gegeven was, een houtjen, ofte yet anders, met het Bloedt bestreecken zijnde, even als men gewoon is de Wonde, gade geslagen werde. Dit vinde ick te beflaen in drie verscheyde middelen, doch die even wel op een oogenmerck micken; ende zijn *Salve*, *Afzietfel*, ende *Poeyt*.

2. Ten tijde, dat *Luther* in het Geloove, *Copernicus* in den om-loop des Hemels, van 't gemeen gevoelen afweecken: soo is het selfde oock gedaen in de *Genees-konste* by een Switser *Theophrastus Paracelsus*, ende onder andere van wegen het heelen der Wonden. Waer toe

toe hy beschrijft een seecker *Wapen-salve*, die hy den Keyser *Maximiliaen* vereert heeft, de welcke van de selide, soo lang hy leefde, veel hiel, gelijk *Bapt. Porta* getuyght 8. *Magiæ Nat.* 12. ende feyt de beschrijvinge van een *Hoveling* bekomen te hebben. Ende is dese:

N. *Vjnea*, dat is *Mofeh*, gewassen op het *Hoofst-scheel* van een die gehangen, of geen *natuurlicke doods gestorven is*,

Menschen-Bloeds, van elcks 2 oncen,

Smout,

Mumia, van elcks 1 loot,

Lijnzaed-olye, ½ loot,

Termenbijn,

Bolus, van elcks 1 onçe; onder malkanderen gemengt
Tot een *Salve*.

Dese is alsoo mede te sien by *Paracelsus* selve *Archidox. Magic.* 1. even wel *Crallius* in sijn *Basilic. Chym.* daer hy *Paracelsus* voor den *Autheur* van dese *Salve* erkent, geeft een verscheide beschrijvinge, die wy onnoodigh achten hier over te brengen, als meenende daer soo veel niet aengelegen te wesen, dewijl het selide werck oock geseydt werdt met minder toerusting te geschieden: Sommige wasschen de *Wonde* alle daegh met wijn, ofte water van den gequetsten; andere meenen genoegh te zijn, de *Wonde* ongemoeyt latende, alleen het ge-weer, dat bebloedt is, in plaets van de *Wonde* met de *Salve* te verbinden, ofte indien men dat niet hebben kan, een ander geweer, een *Wilgen-stockken*, ofte yet anders, daer van 't bloedt uyt de *Wonde* aenhangt. Ick ben bericht, dat een *houwen aen 't eynde* bebloedt van de *Wonde*, in een potjen met *Verckens-reusel* gesteecken, ende op de *Wonde* maer *suyver Linde* geleyt, de selve genesen heeft. Sulcks is in ontelbare bevonden by *D. Morian*, een *Godts-geleerde* tot *Amsterdam*, (die oock seyde belachelick te wesen de *naeuwkeurige maeckinge* der *Paracelstien* van haer *Wapen-salve*, dewijl genoegh was, dat het *Bloedt* maer in *Vet*, ofte oock *Boter* wel bewaert werde) gelijk my, beneffens andere, verhaelt heeft *D. Andr. Colvius*, *naeuwkeurigh onderfoecker* van de *natuurlicke dingen*. Soodanigh *stockken* tegen den *Tant* gedouwt, tot dat 'er wat *Bloedt* uyt komt, ende dan mede in de *Reusel* gesteecken, verklaerde deselve *Heere Morian*, de *Tant-pijn* over te doen gaen.

3. De *Ridder Kentalme Digby*, wiens gelijke in verscheidenheydt van talen, ende wetenschappen ick onder de groote *Heeren* noyt gesien en hebbe, na *Engelandt* treckende, ende my de eere doende om te versorcken, soo raecten wy, onder andere redenen, op dese *Magnetica*, dat is *Seyl-steenige* (aldus genoemd, om dat het werck van verre geschiedt, even als de *Seyl-steen* treckt) *Genesinge*. Sijn *Ed.* verklaerde my sulcks verscheide reysen geluckelick bevonden te hebben; ende als seecker *Hoveling* in sijn dye gequetst was, ende de *Koning* de proeve daer van wilde sien, hy voor al het

Hof deselve uytwerckte, leggende alleen op den bebloeden *Kouffe-bant* een schoonen doeck, nat gemaect in 't *Afzietfel* van het *suyverste Koper-root*, ende dat twee mael des daeghs soo verbindende. Het welck, als hy beler zijnde, eenen avondt versuymt hadde, de gequetste den volgenden nacht beswaert, ende de *Wonde* verargert was.

4. Op dit middel staet het derde, te weten een *Poeyers* het welck my mede gedeelt is van den *Heere* van *Beverwaert*, *Gouverneur* van *Bergen op Zoom*, &c. 't welck al van de selde stoffe is, te sien in sijn *Ed.* *Brief* N°. 10. Dit *Poeyers* getuyght de wel-gemelte *Heere*, nu noch onlangs in de beleeginge van *Perpignan*, ende *Theonville*, meest alleen in gebruyck te zijn geweest, ende dat daer door ontallicke swaere *Wonden* genasen. Een bysonder verhaelde sijn *Ed.* hoe dat te *Parijs* een knecht van seecker groot *Heer*, by alle de *Meesters* geoordeelt werde, van de *Wonde*, die hy gekregen hadde, noot-saekelick te moeten sterven. Het welck vernomen zijnde by een *Looper*, quam sijnen dienst aanbieden, met toefeggen van genesinge, ende hoe, ende waer mede hy sulcks dickwils gedaen hadde. Het was wel te wagen, (want met een dootd Kalf, gelijk het spreekwoordt seydt, is goet sollen) dewijl sijn *Wonde* alreede by de *Meesters* voor ongeneeslick was op-genomen. Dus tradt hy in 't werck, ende het eerste verbandt aen den bloedigen doeck gedaen hebbende, als sommige daer mede spotteden, soo toonden hy de kracht daer van op dese maniere: Hy stact den doeck in sijn sack, ende hiel die tegen 't vyer, latende vragen aen den gequetsten (die in een ander kamer lagh) hoe hy hem bevoelde. De selde antwoorde, niet te konnen duren van de hitte, die in de *Wonde* was. Daer na stact hy hem in kout water, waer op de gequetste bevonden werde van koude te zitteren, ende te beven. Genas even wel eyndelick door dese middel, tegens de meeninge van de gene, die hem te voren verbonden hadden. *Paré* verhaelt van een ander *Looper*, dien sulcks misluckte, waerom hy den seliden oock uyt-lacht: dan het was onwijs van hem gedaen, dat hy een *Wonde* die in sijn selven gantsch ongeneeslick was, oock door *Paré*, ofte andere, soo stoutelick aen-nam. Soo en konde oock *Hildanus*, hoe ervaren meester hy was, niet heelen een *Wonde* in de *Borsle*, die wederstaen hadde de genesinge van diergelijcken *Wond-meester*.

5. Dit is voorwaer een vremde saecke, doch die soo vremt niet en soude schijnen, by aldien dat men de reden konde weten. Daerom is wel geseydt van den *Poët Virgilius*, dat de man geluckigh was, die de oorsaecken der dingen wel konde kennen.

Felix, qui potuit rerum cognoscere causas.

Hier over komende in gespreck met den Hoogh-geleerden *Heer Salmasius*, seyde my sijn *Ed.* soodanige genesinge wel bericht te wesen, ende sulcks dickwils ondervonden te hebben. Ick wat dringende op de oorsaeck,

faeck, stelde de selve ons noch onbekent. My komt veeltijds voor, dat, wanneer in vremde Siekten, ofte yet anders, de oorfaeck verborgen is, de Vrouwen alles terstondt op Toovernye leggen; soo meent oock de Jesuijt *Delrio*, in *Disquis. Magic.* dit loutere Toovernye te wesen, ende dat dese maniere van genesen op een Duyvels verbondt steunt, als mede, dat de gene, die soo geheel werden, daer na in heviger pijn, ende swaerder sieckte vervallen, oock meestentijdt tot een quaet eynde geraecken. Maer het en is niet al terstondt Toovernye (gelijck het gemeen volck sijn selven inbeeldt) waer van geen reden kan gegeven werden, dewijl dat'er noch ontallicke dingen in de Nature soo verborgen zijn, dat ons verstandt daer van het minste bericht niet en soude kunnen doen. Het welck de deftige Poëet *Bapt. Mantuanus* oock seer wel seydt:

Multa tegis sacro involuero Natura.

Wie sal reden geven van de vremde genesinge van de Gele-sucht, beschreven door *Rob. Fludd*, ofte de *Flu-ribus* in sijn boeck de *Philosoph. Mosaiica*, ende van verscheyde met geluckige uytkomst in't werck gestelt? Sy maecken van *Affche van Eschen-boom*, met het *Water* van den Siecken, kleyn koeckkens, in elck van de welcke sy in't midden een putjen douwen, dat sy dan vollen met het *Water* onder wat *Saffraen* vermengt; daer na setten sy de selfde aeneen kant, tot dat sy vergaen zijn, ofte laten se op't vyer uytwaesleuen, waer mede dan oock de Gele-sucht vergaet. Wie weet te seggen, waerom den *Distel-appel*, ende de worttelkens van *kleyn Speen-kruyt*, alleen in de kleedren gedragen, het Speen doen verdwijnen? Waerom komt de *Wijn* hier te Lande te wercken, soo dra de *Wijn-stock*, die daer soo verre van daen is, bloeyt? Wie sal ons de oorfaeck aenwijzen, waerom de *Zeyl-steen* het yser, den *Amber-steen* het kaf na hem treckt? De gene even wel, die dit aen reden willen vast maecken, stellen eenen Geest, die de geheele werelt door verspreyt soude wesen, zijnde een over-voerder van de verborgene krachten ende werckingen, waer door hy alle de Deelen van de werelt te samen voeght, ende tusschen de selvige een wonderbare over-een-stemminge verweckt. Waer sy noch by voegen de over-een-stemminge van het *Bloodt*, dat aen't *Geweer*, ofte yet anders hangt met het gequettste *Deel*, het welck de kracht van dit *Heel-middel*, door den over-brengenden Geest lichtelick soude komen te ontfangen. Dese maniere, om de Wonden te heelen van verre, ende in't afwesen van den gequettsten, werd't seer verheven van de *Chymisten*, ende onder andere met redenen beweert van *Crollius*, (die de tegenspreekers onbedrevene dwaesen noemt) ende *Rob. Fludd*, de welcke oock de tegenworpingen van *Forsterus* in't breedt beantwoordt. Aen d'ander zijde werden wederom haer redenen, ende ondervindingen van ydelheydt beschuldighet, door den Jesuijt *Johannes Roberti*, in verscheyde boecken, *Libavius* in

een, maer bondigh, *Semerius*, in *Præcl. Naudé* in *Syn-tagn. de Studio milit.* *Kircherus* in sijn boeck van den *Zeyl-steen*, *Moreau* in sijn *Inst. Chirurg.* Dan seer onlangs zijn alle de redenen van *Semerius*, na malkanderen wederleydt in een bysonder boeckken hier van gemaect by *Persius*, *Genees-meeftter* tot *Romen*.

Het VI. Capittel.

1. *Genesinge door Toovernye, gebruyckelick by de Oude met enige Verssen te singen,*
2. *Door Belesen,*
3. *Door Wy-water,*
4. *Door heylige Olye,*
5. *Door gewijdt Linden.*

W Y hebben in 't laest-voorgaende Capittel gewaght gemaect, dat het genesen der Wonden in't afwesen by sommige gereeckent werd't voor Toovernye; maer dat de selfde oock in der daedt daer toe gebruyckt is geweest van alle oudtheydt, blyckt uyt de Poëten, ende andere Oude schrijvers:

*Ista venesicii verus est via: noster Apollo
Innocuam sacro Carmine monstrat opem,*

gelijck *Ovidius* seydt in sijn 1. Boeck van den *Genees-middel der Liefde*. Soo schrijft oock *Apulcius* in sijn 1. *Apolog.* dat de oude *Genees-meefters* wisten met eenige woorden de Wonden te heelen, ende dat de seeckerste Schrijver in alle oudtheydt, *Homerus*, sulcks oock wel aenwees, wanneer hy *Ulysses* op die maniere het *Bloet*, dat uyt een *Wonde* liep, dede stelpen. Het selfde getuyghet oock een *Latijnsch Poëet Statius* 2. *Sylv.*

*abruptis etiamnum stibile venis
Vulnus hiat, magna que parat via lubrica plaga.
Cum jam egomet Cantus, & Verba medentia sevus
Confero.*

Dese woorden (die sy schijnen tot verssen gebracht, ende gefongen te hebben, blijkende uyt de benaminge van *Carmen*, ende *Cantus*) schreven sy soo groote kracht toe, dat als sy al andere middelen gebruyckten, noch om seeckerder te gaen, de selfde daer by voeghden, gelijck wy sien kunnen in de volgende verssen van den gemelten *Ovidius* 7. *Metam.*

*Nere parum valeant à se data gramina, Carmen
Auxiliare canit, secretasque advocat artes.*

2. 't Gene by haer door eenige woorden te singen, geschiedt noch huydendaeghs, selfs oock onder de *Christenen*, met eenige woorden over de Wonden te spreeken, het welck wy *Belesen* noemen. De Jesuijt *Delrio* verhaelt (in het derde Boeck van 't 2. Deel, der tooverige *Onderfoeckingen*, op de 7. afpaling) van seecker *Lesen* onder de *Spaensche krijghs-luyden* gebruyckelick, waer mede sy de Wonden genesen, alleen

Linden daer op leggende, ende de woorden over spreekende. De selfde heeft hy aldaer uyt het Spaensc overgeset, de welke, al maecken sy niet anders uyt, als een gebedt tot *Christum*, wy even wel hier niet en sullen stellen; dewijl sy die, in 't overslaen der Genees-middelen, 't gene anders, ende altydt noodtwendigh is, misbruycken. Het welck de oorsaek was, dat de Bisschop van Yperen *Simonius*, met sijn Raden, geoordeelt hebben al dit heelen te zijn by-geloovigh, ende ongeoorloft, verbiedende derhalven, dat niemant sulcks soude in 't werck stellen. Dit vonnis, seydt *Delrio*, scheen sommige hardt, dan met ongelijck; alsoo dit werck van Godt verwacht werdt by wijsse van wonderwerck, ende sulcks gestadigh te begeeren, en is niet anders, als Godt te verfoecken. Dat selver vele onder de Heydenen dese maniere van de Wonden te belesen niet voor goet gekeurt en hebben, is wel af te nemen uyt den Griekschen Poëet *Sophocles*, als hy schrijft in 't Treur-spel van *Ajax*, geen wijsse Genees-meesters werck te zijn, haer in Wonden te betrouwen op de Sang-dichten. Want dat sy losch gaen, seydt oock *Virgilius* 7. *Aeneid*.

— *neque eum juvere in vulnera Cantus.*

3. Een Italiaensc Genees-meester *Fallopins* brengt hier toe in 't 14. Capittel het genesen door *Wy-water*, waer op vele by-geloovige haer leer vertrouwen. Dan sulcks heeft sijn natuylieke oorsaek, dewijl oock gemeen water 't selve kan doen. Soo schrijft de Romeynsche *Celsus* in sijn 5. Boeck, op 't 26. Capittel, dat een Wonde wel genesen kan werden, sonder vremde middelen, daer op leggende een spongye, ofte doeck met koudt water: want dat het tocheelen 't werck is der Naturen; ende dat de droogheydt van het Deel bewaert werdt, te rugh floatende de toevloeyende vochtighey, ende dat koudt water 't selve geheel wel doet. Dan dit en soude gantsch geen plaets hebben in verouderde, ofte sware Wonden: maer alleen in de gene, die licht, versc, ende heel ondiep zijn, de welke oock wel somtijds van selfs, ofte alleen met schoon Linden genesen.

4. Andere by-geloovige gebruycken heyligen *Olye*, het welck vry arger is, ende gantsch strijdende tegens het gene een Wonde aenwijst, te weten, dat haer vochtigheydt, sal sy genesen, dient opgedrooght, daer den *Olye* in tegendeel vervochtight; 't en ware die kracht, ende gematigheydt door 't gene daer over, ofte onder gedaen werde, was wech genomen.

5. Sommige nemen alleen gewijs schoon Linden, dat geen Vrouw aengehadt en heeft. Ende dit en is niet quaet, gelijk terfont geseydt is, in lichte quetsuyren, die maer even door het Vel en gaen: dan in Wonden, die Achtbare in de Rechten genoemt werden, soude het gantsch ondienstigh zijn, alsoo het Linden niet en kan raecken den gront van de Wonde, het welck voor een Heel-middel noodtsaekelick is, gelijk *Galenus* wel aenmerckt 3. *Metb.* 4.

Het VII. Capittel.

1. *Wondere beschutting tegen het Quetsen, ende boe sommige voor alle Steecken, ende Schoten gehardt zijn.*
2. *Middelen voor Duyvels verklaert.*
3. *Vytkomste dickwils doodelick, alijdt verfloecht.*
4. *Tegen-middelen.*

Gelijck de menschen alle middelen nagespoort hebben om de Wonden te genesen, soo zijn sy noch verder gegaen, om de selve te beschutten, ende voor te komen; te weten om *Steecken*, ende *Schoot-vry* te wesen. Welcke wonderbare maniere van doen, al van ouden tijden her-gekomen is. Soo schrijft de Poëet *Virgilius* in sijn 7. *Aeneid*. van een, die noch door vyet, noch door yler en konde werden omgebracht.

*At Messapus equum domitor, Neptunia proles,
Quem neque fas igni cuiquam, nec sternere ferro.*

Hier toe zijn van *Persus*, *Abaris*, ende andere eertijds verscheyde dingen in 't werck gestelt, waer op vertrouwende sy haer vyanden onbeschroomt neder velden, gelijk in de oude historyen te lesen is. De Françoische schrijver *Guyon*, verhaelt in sijn verscheyde Lessen, hoe seecker Edel-man vijf mael uyt een gevecht van een te dragen *Hippomanes* (van welckers beteyckeninge te sien is by *Naudé* in *Synt. cit.*) in Crystal besloten.

2. Dan het gewoonlick middel, dat hier toe gebruyckt werdt, zijn Briefkens, in de welke eenige wondere, ende vremde *Characteren*, ofte teyckenen geschreyen zijn, die haer kracht souden trekken (na sommige voorgeven) uyt den Hemel, ende het invloeyen van de Sterren. Dan dit werdt, onder andere, seer wel wederleyt van den neerstigen *Semertus*, met den welcken wy, om niet wijder dese godtloose ydelhey te ondersoeken, bestuyten, dat sulcke kracht in de Briefkens niet en kan komen noch uyt den Hemel, noch uyt eenige andere natuylieke oorsaek, maer dat alles een louter versierfel is van den Duyvel, ende dat dien volgende foodanige Briefkens niet en konnen gebruyckt werden sonder grouwelicke afgoderye. Want voorwaer de oorsaek van dit werck moet noodtsaekelick geleyt werden, ofte op de Nature, ofte op Godt, ofte op de Menschen, ofte op de Middelen, die men gebruyckt, ofte op den Duyvel.

Het en kan op de Nature niet geleyt werden. Want het lichaem is van nature sachr geschapen, soo dat het onderworpen is, door alderhande wapenen scheidung, ende Wonden te ontfangen.

't En is oock Godt niet toe te schrijven, dewijl hy sonder wonder-werck, den loop der Nature niet en verandert. Daer noch by komt, dat wy nergens in de heylige Schrifture vinden sulcks immermeer gedaen te zijn, al is 't, dat door sijn bevel de Joden sware Oorlogen tegens hare vyanden hebben uytgevoert.

De

De Menschen en hebben oock demacht, noch de kracht niet, om tegens de Nature in te gaen.

De Middelen, die daer toe gebeficht werden, en konnen by haer selven sulcks geenfins te wege brengen, noch den loop der Nature omflooten.

Derhalven moet het daer toe komen, dat het Duyvels werck is. Want al zijnder vele, die voorgeven in 't minste met den Duyvel niet te doen te hebben, ende even wel sulcke middelen gebruycken; soo moeten sy weten; dat de selve in 't eerst noch van Godt medegedeelt, noch van de menschen gevonden, maer van den Duyvel gegeven zijn aen de gene, die haer met hem hebben verbonden; ende dat dien volgende, de gene oock, die foodanige middelen in 't werck stelt, hem deelachtigh van het verbondt maect, al is 't dat hy anders met den Duyvel niet gehandelt en heeft: dewijl de toestemminge het verbondt versegelt. Sulcks kan oock eenighfins blijcken uyt het godtloos leven van de Geharte, waer door sy den Duyvel dienende, Godt afvallen. My is verhaelt van een *Lieutenant*, die in alle de Oorlogen van Bohemen, ende Duytschlandt gehart geweest hadde, soo dat 'er menige musquet-kogel van sijn Huyt gerolt was. Hier te Lande komende met den *Colonnel Ferens*, kreegh hy tegenheydt in 't godtloos leven, dat sy gehouden zijn te leyden; scheurden sijn briefken, ende begaf hem tot Godt, ende een vroom leven, gelijk ick hem gekent hebbe: maer werde wederom quetsbaer, als een ander.

3. Ja de Duyvel, als niet voor-hebbende het lichaem van den mensche te beschermen, maer veel eerder het selve met de ziele te vernielen, houdt dickwils sijn verbondt niet, ende bedrieght de gene, die het met hem gesloten hebben. Waer van verscheyde exempelen zijn, ende onder andere een aenmerckens-weerdigh, in 't jaer 1634. in Duytschlandt geschiedt, ende by *Sennertus* verhaelt. Seecker Krijghs-knecht, sittende drincken met sijn maets, ende vloeckende, na de gewoonte van sulck volck, dat hem de Duyvel soude halen, dat hy vry was van alle geweer, wilde daer van een proef toonen, ende stack op sijn bloote Borst twee mael met een Poenjaert soo hardt, dat hy omleyde, sonder eenighfins te quetsen; maer als hy 't selve de derde mael versocht, soo schoot de Poenjaert schierlick door de Borst tot in 't Herte toe, waer op teistondt de rampzalige doodt volghde. Wy lesen in de Historyen van de Bevoerten in Vranckrijck, dat 'er een menighe Duytsche knechten over quamen, waer van achteen duysent door het leger van den Hertogh van Guise nedergehouden wierden, ende na dat sy uytgeschut waren, bevondt men meest aen allegader Briefkens om den hals; maer die haer weynigh geholpen hadden. Daer werdt mede verhaelt van seecker Krijghs-knecht, die in de belegeringe van Poictiers, op seeckeren aenval, met een dulligheyt, gelijk als of hy de stadt alleen soude bemachticht hebben, hem soo dicht aen de wercken begaf, dat hy terstondt door eenregen van kogels ter neder stortede.

Het gevecht over zijnde, werde bevonden een Briefken op sijn Borst, waer van hy aengenomen hadde, de kracht, met sijn eygen gevaer, te betoonen. Werdt noch geschreven, dat doen Keyser *Kard de V.* Oorlogh voerde tegens *Barbaroffu*, in Afrijcken, dertigh duysent Moren met grooten moet, ende geweldt quamen bestormen eenen grooten toren, staende op eenigh overblijfsel van het oudt Carthago, voor haer hebbende seecker Turcksche Priester, die, met een vrent geluyt te geven, verscheyde Briefkens stroyde, waer door hy de Christenen de nederlage dreyghde. Maer hoe sulcks uytviel, voelden hy alder eerst. Want de Keyser aenkomende met Ruyters, ende Knechten, viel op de Moren, ende sloegh (de godtloose Priester voor andere ten eersten neder gevelt zijnde) de selvige in de vlucht.

4. Hier-en-boven houdt de Duyvel noch, om van sijnen bedriegelicken aert niet te wijcken, eenige plaetschen onvry, als in 't verbondt niet begrepen. Soo werdt geseydt, dat men niet gehardt kan wesen boven de Oogen. Ende my is vertelt, hoe in seecker verrader, die op 't rat lagh, om gerabraeckt te werden, den hamer elcke slagh, gelijk van een aenbeeldt, afsteuyten, tot dat ten laetsten den Oversten riep, Slaet het Duyvels-kindt de Kop in; het welck gedaen zijnde, het Hoofst, sonder eenige tegenstandt, ingeslagen werde. Soo heeft my mede onlangs verhaelt de *Colonnel Swartsenburgh*, selve gesien te hebben, dat als de Grave van Montecuculi in de Veluwe quam, ende vele Croaten geslagen wierden, een van de selvige door twintigh beset, ende beschoten zijnde, geen Wonde en ontfing, tot dat een Krijghs-knecht hem 't Hoofst in sloegh.

Ende buyten de plaetsche houdt (gelijk men seydt) de Duyvel noch een andere achter deur open, ende en doet die briefkens niet gelden tegens Silvere kogels, ofte Looden die beknaeuwt zijn, noch tegens Geweer, welckers punt in 't vyer geheet, ende met reusel bestreken, ofte in d'aerde, ofte broodt gesteecken is, gelijk oock tegens andere, die ick, gelijk oock al dit werck, niet naeuwkeurigh wil ondersoeken.

Het VIII. Capittel.

1. Wonden met Pletteringe.
2. Oorsacken,
3. Ken-teyckenen,
4. Voor-teyckenen,
5. Genesinge.

NA dat in 't algemeen gehandelt is van enckele Wonden, soo sullen wy nu komen tot de gene, die met eenige andere toevallen vermengt zijn. Onder de selvige is wel de voornaemste, het Knutsen, ofte Pletteren, wanneer benevens de opening van de Wonde,

de kanten rontfom geknuist, ofte verplettert werden, waarom wy daer van, onder de gemengde, ofte t' samen-geselde Wonden, eerst sullen handelen.

2. De kanten van een Wonde werden geknuist, ofte geplettert, wanneer het gene, dat de Wonde bybrengt, niet alleen en kan het Vleysch quetsen, ofte een openinge maecten; maer oock het selve door sijn swaerte, ofte bottigheydt (want een scherp geweer en sal sulcks nie doen) soo hardt regen de kanten sloot, dat de natuylieke worme daer door verstroyt, ende het Bloedt, buyten sijn Aderen schietende, daer in runt.

3. De *Ken-teycken*en van een Wonde met Pletteringe, staen af te nemen uyt de swaerte, ofte plompigheydt van 't Geweer, dat de Wonde gemaect heeft, uyt den kogel, ofte den beet: als mede uyt de pijn, ende de blaewigheydt van 't gequetste Deel.

4. Wat de *Voor-teycken*en belangt: Gelyck al 't gene dat tot een Wonde slaet, de selve beswaert, soo valt oock een Wonde, waer Pletteringe by vermenget is, swaerder om te genesen, als een enkele openinge. Want niet alleen dat het geronnen Bloedt, ende het geplettert Vleysch moeten tot Etter (het welck de gene-singe soo lange te rugge stelt) gebracht werden; soo komt beyde dickwils te bederven, ende tot Kout-vyer te vervallen.

5. Dewyl geen Worde en kan heelen, ofte het beletsel moet eerst wech genomen werden; soo dient hier voor al het gepletterde, dat soo veel als verstorven zijnde, niet en is wederom tot goet Vleysch te brengen, door rijp-maekkende middelen tot Etter verstorven. Ende alsoo, van wegen de pijn, lichtelick eenige toevloeying op het gequetste Deel kan komen; soo dienen voor te gaen foodanige middelen, die van het selfde af-trekken, insonderheydt het Ader-laten, indien het lichaem wat bloed-rijk is. Ende dan moeten op het gequetste Deel selve geleydt werden foodanige Plaesters (*Difensiven* genoemd) ofte Pappen, die het toevloeyen beletten, ende de vochtigheden uythouden, ende met eenen haer ten deele verdroogen ende vertee-ren, die beschreven zijn op 't 2. Capittel van 't eerste Deel der *Heel-konste*. Het toevloeyen aldus gestuyt zijnde, soo moet alle vlijt aangewent werden, om het gepletterde Vleysch, ende 't Bloedt, 't welck uyt de gebroocken Aderen in 't Vleysch gezipt, ende geronnen is, ten eersten (op dat 'er geen ontleckinge toe en slaet) tot Etter te brengen, door foodanige middelen, als in 't 11. Capittel van 't eerste Deel der *Heel-konste* zijn aengewesen. Waer uyt men, na de gelegentheydt, ende gematigheydt van het Deel, Pappen, ende Plaesters magh maecten, die niet op de Wonde, maer rontfom de selve, op het gepletterde Vleysch dienen geleyt. In de Wonde selve moeten wiecken gesteecken werden, die bestreecken zijn met *Digestijf* van *Termentijn*, onder *Doyer van Ey* gemengt, ofte de *Salve Basilteon* genoemd. Het quaet tot Etter verstorven zijnde, dient de Wonde gesuyvert, door middelen verhaelt op 't 12. Capittel

van het eerste Deel der *Heel-konste*, gesuyvert zijnde, met Vleysch vollen, toeheelen, ende met Vel bedecken, waer toe de middelen mede allegader bescreven zijn in 't meer-gemelte eerste Deel, op 't 14. 15. ende 16. Capittel. Dan by aldien het gene geplettert was, in geen Etter en quame te veranderen, maer dat 'er den derden, vierden, ofte vijfden dagh, een swellinge met pijn toe sloegh, ende deselve vergroute met kloppinge; ende de gequetste niet wel en konde lijden eenigh aen-raecken, ende daer na het gewonde Deel sijn natuylieke wesen verloor, van werve blaewachtigh ofte bruyn werde; de pijn ende klopping daer na begon op te houden, ofte oock andere voor-teycken van Koudt-vyer haer openbaerde; in foodanigen geval moet het gepletterde Vleysch ten eersten geschetit zijn, daer op Plocksel geleyt werden met *Vng. Aegyptiacum* bestreecken, ende de genesinge vordens aangeleyt, als in een beginnende Koudt-vyer, hier na in 't 11. Capittel breeder aen te wijfen.

Dan als niet alleen het Vleysch, maer oock de Zenuwen, ende Banden geplettert zijn, dan dient het Deel gebet met *Verrijvende Olye*, heet gemaect, gelyck van *Wijnruyt*, *Dil*, *Seven-geijden-kruyt*, *Beverjuyn*, de *Lactibus*, *Termentijn*, ofte *Peter-olye*.

Het IX. Capittel.

Geschote Wonden.

1. *Begin*, ende *Oorspronck* van *Bus-poeder*, ende *Geschut*.
2. *Aert*, ende *Nature* van *geschote Wonden*, gevoeght zijnde noch met *Venijnigheydt*, noch *Brant*, maer alleen met *Verplettinge*.
3. *Verscheydenheydt*,
4. *Ken-teycken*en,
5. *Voor-teycken*en,
6. *Genesinge*,
7. *Maniere* van *Leten*.

NA dat in 't laetst-voorgaende Capittel gehandelt is van de gepletterde Wonden in 't gemeen, so sal nu dienstigh wesen, dat wy komen tot de bysondere. Onder deselve zijn wel de voornaemste, die door *Bijten*, ende *Schieten* veroorsaect werden. Maer verre uyt loopen, van wegen onsen gesladigen Oorlogh, de *geschote Wonden*, waer van wy daerom oock eerst, ende wijdtloopigh sullen sprecken. Doch voor al eet daer toe te komen, en dunckt ons niet ondienstigh te zijn, dat aengewesen werdt het begin, ende den oorspronck van *Bus-poeder*, ende *Geschut*.

1. Wy lesen in de *Historyen* der *Grieken*, *Romeynen*, ende andere *Volckeren*, van vele konstige wercken, waer mede sy hare vyanden groote schrick, ende schade aendeden. Hier in is wel de beroemste geweest *Archimedes* van *Syraculen*, welke stadt van *Sicyliyen*; hy, door sijn vernuft, ende krachtigh werck-tuygh, dede, een sterck leger van de *Romeynen*, tot haer

haer groot verlies, het hoofd bieden. Diergelijke is mede in 't werck gestelt by *Diogenes* van Rhodos, *Calias* van Arcadyen, *Epimachus* van Athenen, ende andere. Soodanigh werck-tuygh is in veelderley talen beschreven, ende onder andere in Latijn by *Lipfius* in *Poliorectico*, ende *Naudæus* in zijn treffelick Boeck *de Studio militari*. De Vinders van elcks, dat tot den Oorlogh streckt, werden uyt de Ouden aangewesen by *Polydorus Virgilius* 2. *de Invent. rer.* 11. ende den Spaenschen (welck Boeck mede in Latijn, Françoisch, ende de *varia Lecion*. Maer gelijk den Oorlogh, ende de wraeck-gierigheydt alles onderfoeckt, om malkander onder te brengen, ende te overheerschen, soo is ten laetsten het *Geschut* gevonden. Waer toe niet qualick en passen dese versen van *Lucretius*, in zijn 5. Boeck:

*Sic alid ex alio peperit discordia tristis,
Horribile humanis quod genibus esset in armis,
Inque dies belli terroribus addidit augmen.*

By dit Geschut en zijn niet eens te gelijcken al het Krijghs-tuygh, Muyr-bieeckers, ende andere werken (hoe wel *Lipfius* die anders verheft) de welke by de ouden in gebruyck waren. Want die daer tegen staende, souden terlonde aen slenters geschoten werden; waerom *Bodin* wel seyd *Meth. bist. c. 7.* dat de *Catapulta*, ende 't ander storm-tuygh der oude, maer kinderwerck en gelijckent te wesen by ons Geschut, als met donder ende blixem alles vernielende, die het oock niet alleen met licht, geklanck, ende reuck gelijk en is, maer met gedruys verre overtreft. In de belegeringe van Breda konde men hier in dese stadt Dordrecht de schoten tellen, ja buyten de poort het vier sien opgaen. De Grieksche history-schrijver *Dionysius Halicarnassæus* verhaelt in 't 1. boeck van de Roomsche oudheden, dat *Alladius*, Koning der Latinen na *Aeneas* gevonden hadde een maniere, om den blixem, ende donder na te boetsen, daer door sijn onderlaten soeckende wijs te maecten, of hy een Godt was, ende dat dien blixem ten laetsten sijn huys aen brandt slack, ende hy selfs daer door om hals quam. Dit willen sommige wel duyden, op het Bus-kruyt; gelijk andere oock doen op 't gene *Virgilius* verhaelt van eenen *Salmonius*, de sone van *Eolus*, des Konings van Elide, die mede den blixemenden, ende donderenden *Iupiter* wouden nappen. De versen van den Poëet staen 6. *Aeneid.* ende luyden aldus:

*Vidi, & crudelis dantem Salmonæ peenas,
Dum flammæ Iovis, & sonitus imitatur Olympi
Demens, qui nimbos, & non imitabile fulmen
Aere, & cornipedum cursu simulabat equorum.*

Dan dat het selve by de Grieken, ende Romeynen gantsch onbekent is geweest, betuygen genoegh haer historyen, die, hoe swaer slagen, ende belegeringen sy beschuijven, nergens gewagh en maecten van ons Ge-

schut. Dit is eerst by die van Europa in 't werck gestelt na het vinden van Bus-poeder, ofte Bus-kruyt, ten tijde, dat de *Alchymie* began op te komen, waer van de vinder niet welsecker kan uytgevonden werden. *Polydorus Virgilius*, hier voor vermeld, schrijft, dat 'er boven alle geheugenisse der menschen niet schickelicker en konde bedacht werden van een menschelick verstant, ende dat men de vinder stelt een Duytsch geweest te zijn van geringe soorte. Dit selfde werdt mede toegestemt by *P. Ramus*, 2. *Scholar. Mathem.* als mede by *Steph. Forcatudus*, 4. *de Imper. & Philos. Gallor.* ende verscheyde History-schrijvers. Dese Duytsch werdt geseyt (vervolght *Polydorus*) dat hy *Swavel-poeder* (daer sonder twijffel *Salpeter* by geweest is) t'huys in een vijfel hebbende, om eenigh Genees-middel van te maecten, ende 't selve met een steen bedeckt zijnde, als hy onder-tusschen daer ontrent vier sloegh, dat 'er een vonck in viel, waer door een vlamme opvloogh, die den steen om hoogh smeet; ende dat hy daer uyt de kracht ge-waer werdende, oock yfere Buffen verlon, welckers gebruyck hy eerst soude geopenbaert hebben aen de Venetianen, als sy ontrent haer stadt by *Chioggia*, ende *Malamocca*, in 't jaer duysent drie hondert ende tachtigh (*Naudé* seydt seven-ende-tseventigh, *Pancirolo* acht-ende-tseventigh) eenen swaren, ende gevaerlicken oorlogh voerde tegens die van Genua, waer van ick het afbeeldsel in de groote Sael op *S. Marco* gesien hebbe. Want na dat de Venetianen *Chioggia*, een plaetsche dicht by haer stadt, door *Pieter Doria*, overste van de Genuesen, ontnomen was, soo hebben sy daer tegen gestelt haren oversten *Vistor Pisani*, die de Genuesen tot een Zee-slagh lockte. Den welcken hy won, soo dra *Ian Barbarigo* met twee kleyne stucxkens onder de Genuesen schoot, voor die tijd by haer noyt gesien, ende dienvolgende schrickelick. *P. Iovius* verhaelt mede in zijn 3. Boeck, hoe den Veldt-overste *Bartholomeo Cogliani* (wiens metale beeldt te paert ick te Venetyen gesien hebbe) gebruyckt heeft in den krijgh, die de uytgebannene van Florençen voerden tegens het huys de *Medici*, kleyne velt-stucxkens, waer door de Prince van Ferrare, den sool van sijn voet wech genomen zijnde, beklaeghde hem over *Cogliani*, als komende met vervaerlick, ende ongewoonlick gewelt tegens de gene, die alleen met spies, ende rappier gewapent waren. Aengaende Duytschlandt, het Geschut, gelijk *Munster* getuyght in sijn Werelt-beschrijvinge, en is aldaer niet in gebruyck geweest voor het jaer 1434. aen de kant van Denemercken. Het was even wel al te voren op andere plaetschen bekend, ende in 't werck gestelt. Want den Turckschen Keyser *Amurath*, voerde al Geschut in 't jaer 1419. ende planten uytrematen groote stucken in 't belegh van Constantinopolen. Onder andere twee, die kogels droegen van hondert ende vijftigh pondt, ende een dubbelt Kartouw, van drie hondert pondt de kogel, wiens klanck de aerde dede beven veertigh stadyen verre, ende konde maer seven mael daeghs

daeghs afgeschoten werden. De Griecken selve antwoorden hem, met kogels van anderhalf hondert pont. Van die tijdt is het Geschut oock in Vranckrijk bekent geweest. In 't Jaer 1425. als Koning *Karel de VII.* began te regeeren, werde (gelijck *Polyd. Virgilius* beschrijft in 't 23. Boeck van sijn Engelsche historye) de stad *Mans* van de Engelschen belegerd, ende de wallen om verre geschoten. In de belegeringhe soo veel uytwerckende, zijn se oock te velt gebracht. In 't Jaer 1431. verhaelt *Monstrelet* in sijn 2. Deel, dat in den stigh van den Hertogh van *Bar*, tegens den Grave van *Vaudemont*, soo veel *canons*, ende *coluvrines* geloofd wierden, dat haer volck, door schrick van de vromdighydt, ging niet den buyck op d'aerde neder leggen. Daer na en is 't Geschut niet alleen voor de Steden, ende in 't vlakke Velt, maer oock over de hoogste bergen gebracht, als over de *Alpes*, ende den *Appennyn*, welckers doortocht, gelijck bevonden hebbe, seer naeuw, ende sorgelick is, den welcken even wel, om het Koninkrijk *Napels* te veroveren, met Geschut gedaen heeft *Karel de VIII.* Koning van Vranckrijk. Waerom de Italiaensche history-schrijver *Guicciardin* bekent, dat de Françoisen veel gaeuwer waren, om met Geschut om te gaen, als de Italianen. Aldus dan is het Geschut met 'er tijdt over de geheele werelt gemeender geworden, ende de Krijghsknechten zijn alencxkens gewapent met Musquetten, Roers, ende Pistolen. De hoogh-geleerde *Cardanus* oordeelt den naem van desen vinder vervloecht, om dat het Geschut eerder tot schade, als tot voordeel gevonden is. Ende *Polydorus* schrijft, niet te konnen gelooven, dat een menschelic verstand sulcks soude konnen vinden, maer dat een boose Geest de Menschen dat werck gewesen heeft, om dat sy niet alleen met wapenen, maer oock met blixemen souden vechten. Soo seyt mede *Melancthon*, dat het selve gevonden is tot bederf van 't menschelic geslacht, door een Monick, als knecht: maer door den Duyvel, als werck-baes. Desen vinder van soododelicken werck-tuygh heeft, na ick meen (seydt *Polydorus*) voor loon bekomen, dat sijnen naem altijd soude verborgen blijven. Maer hy heeft nochtans mede de eere gehadt van *Herostratus*, die, om een eeuwigen naem te verkrijgen, den kostelicken tempel van *Diana* in brandt slack. Want *Mimster*, ende *Thevet* (in haer Werelt-beschrijvinge) seggen, dat het een Alchymister Monick was, geboren van *Edinburgh*, maer den eersten, als oock *Forcatulus*, noemt hem *Berthold Swart*, ende den anderen *Constantijn Anclzom*. Dan hoe veel op *Thevet* te staen is, heeft *Casanbon* voor desen aengewesen in de voor-reden op de kleyne wercken van *Scaliger*. Vorder, dat het Geschut eerst by ons bekent is geworden in den verhaelden oorlogh by *Venetyen*, getuygen oock *Valla*, *Platina*, *Blondus*, *Patricius*, *Rivaldus*, *Turselinus*, *Belcarius*, *Lupanus*, *Peguilonus*, *Forcatulus*, ende andere; daer nochtans blijkt uyt *Petrarcha*, in sijn boeck de *remed. utriusque fortune*,

Dial. 99. het Geschut, gelijck het nu by ons is, al op sijnen tijdt in 't gebruyck geweest te zijn, de welke dien oorlogh niet beleest en heeft. Dan, om den rechten vinder aen te wijzen, komt in bedencken, ofte de gene, die daer voor soude mogen gehouden werden, het Kruyt, ende Geschut uyt sijn selven gevonden heeft, ofte geleert van de Indiaensche Chinesen, waer van geschreven werdt, het selve al over menigh hondert jaer gehadt te hebben. De Spaensche History-schrijver *Iuan Gonzales de Mendoza* getuygh in 't 3. Boeck, op 't 15. Capittel van 't groote rijk van *China*, hoe de inwoonders haer toeschrijven het vinden van het Geschut, ende de Druckerye, ende dat alle Volckeren de selve van haer geleert hebben; dat een van haer Koningen, genaemt *Vitey*, het Geschut gebruyckt heeft in den krijgh tegen de *Tartaren*; dat sy dese konste seudengeleert hebben van een Geest der Aerde, den gemelten Koning in sijnen nootd te hulpe komende; dat oock de Chinesen daer na, gaende bestrijden het Koninkrijk van *Pegu*, nu geleden over de seftien hondert jaren, om geheel Oost-Indyen onder haer gehoorsaemheydt te brengen, Geschut mede voerden, waer van noch in dat Landt eenige overblijfsels gesien werden, meest Steenstukken, wat rouw gemaecte; doch die daer na andere gegoten hebben, veel netter, ende volkomender, als de onse. De Chinesen zijn altijd een vernuft volck geweest, de natuurlicke dingen naeuwkeurigh ondersoekende, welckers Wijzen (gelijck *Philostatus* verhaelt in sijn 2. Boeck, dat de Koning van Indyen *Phraotes* soude vertelt hebben aen den wijfgeer *Apollonius*) haer mede oeffenden in de wapenen, een gantsch vry volck, woonende tusschen de rivieren *Hyphasis*, ende *Ganges*, ende dat *Alexander de Groot*, in sijnen tocht op Indyen, niet en hadde derven trecken over den *Hyphasis*, om dat hare Stadt onwinlick was, al hadden daer voor gekomen duyfent helden, gelijck *Achilles*, ende drie duyfent, gelijck *Ajax*: om dieswille, al-hoe-wel sy haer niet in 't velt en begaven, even wel van haer muren ende wallen soo donderden ende blixemden op den vyant, dat het onmogelick was deselvige te naerden. Voorwaer dien donder, ende blixem en schijnt niet anders geweest te zijn als de schoten met Geschut, met de welke sy de twee groote overwinders *Hercules*, ende *Bacchus* verjoegen. Want al-hoe-wel die Koning dat gedruys *Iupiter* toe-schrijft, soo brengt nochtans de Historye mede, dat die Indianen, te samen zijnde Wijfgeeren, ende Krijghs-helden, doen ter tijdt al in 't gebruyck van 't Geschut waren, het welck sy lange onder haer alleen gehouden hebben, soo om te toonen dat sy van *Iupiter* bygestaen wierden, als om dat sy van alle tijden haer Landt voor Uytlandsche gesloten hielden. Ja geen vromdeling kan noch tegenwoordigh daer binnen geraecken, als met lissigheyd, ende groot geveer. En soude soo geheel vromt gevoelen niet wesen, dat dien Duytschen Monick, die dit grouwelick werck hier verspreyt heeft, selfs de konste uyt *China* gehelt hadde,

hadde, daer geryft zijnde niet door de Middellandsche zee, alsoo die wegh doen noch onbekent was, maer voorby de Noordersche landen langs Moscovyen ende Tartaryen, ofte by de Scythien, waer ontrent onse Hollanders een wegh ter Zee soecken, die ongelijk korter soude zijn, als die van de Zuydsche kusten. Vorders kan by den Geest der Aerden, *el qual* (gelijk den Autheur verhaelt, uyt het bericht van de Chinesen) *salio de abajo de la tierra*, bequamelick verstaen werden foodanigen Geest, die den Koning *Vites*, zijnde *Philosoph*, ende *Alchymist*, troock uyt de Aerde, door de konste van Alchymistische loogen, te weten eenen witten Geest, den welcken de Joden (die haer lichamen daer mede reynighden) *Neter* (*Hierem. 2. 22.*) genoemt hebben, ende na haer oock de Egyptenaers, (die de doode lichamen daer mede balsemden, *Herodot. 2.*) Arabiers, ende alle de Oostersche volckeren, gelijk, haer volgende, andere *Nitrum*, ofte (als een soorte van Zout zijnde) *Salmiter*, ofte *Salpeter*. Dit selsde geeft de meeste kracht, ende baert den grooten donder in 't *Bus-poeder*, het welck gemeenlick gemaect werdt, gelijk *Langius* oock schrijft 2. *Epist. 32.* uyt drie deelen *Salpeter*, twee deelen *Kruys-kolen* van Wilgen, ende een van *Swavel*; de welcke allegader meest uyt Aerde bestaen, derhalven diep in een gedrongen zijn, ende daer benevens gestelt om licht door het vyer aen brandt gesteecken te werden, ende ontfteecken zijnde, datelick (gelijk ick terstondt sal aenwijzen) meerder plaetsch behoeven; waer door geschiet, dat het aengesteecken *Bus-kruyt* noodsaeckelick ruymere plaetsch moet soecken, ende derhalven door den uytgang van den loop, daer de opening is, met geweld gedreven zijnde, den Kogel mede uytdujft; de welcke een Mensch treffende, foodanige Wonden veroorsaect, als wy nu sullen beschrijven.

2. Van wegen den *Aert*, ende *Nature* der geschoote Wonden en zijn de Genees-meesters niet allegader van een gevoelen; maer strijcken daer over diederhande oordeel. Sommige stellen de selve eenige *Venijnghydt* deelachtigh te wesen. Andere ontkennen wel de *Venijnghydt*, maer schrijven, dat'er een groote *Hitte*, ende *Brand* is by-gevoeght. Eenige en staen geen van beyde toe, ende en maecten anders geen onderscheyt tusschen enckele quetsuyren, ende gelchote Wonden, als dat de kanten van de selve door het geweld van den Kogel geplettert zijn. Welck gevoelen wy voor het beste houden; dan sullen even wel de redenen van de ander by-brengen, ende beantwoorden.

Dat de Schoot *Venijngh* soude wesen, is al geloofst terstondt na het vinden van 't *Bus-poeder*, ende 't *Geschut*. Want *Mr. Jean de Vigo*, een uytnemend Heelmeester, die de eerste van de geschoote Wonden gehandelt heeft, stelt de selvige in 't 2. Deel, ende het 1. Boeck *Pract. Chirurg.* uitgegeven weynigh na het Jaer 1503. onder de vergifte Wonden, ende wil derhalven van de selsde geheelt hebben door branden met heete

Olye van *Vlier*, ofte *Lijnzaet*. Welcke middel *Paré* schrijft in sijn 10. Boeck *Apologism. 1.* tot sijnen tijdt toe in 't gebruyck geweest te zijn, ende dat hy selve in 't beginfel (soo veel vermogh de aensienlickheydt van een groot voorganger, al gaet hy een verkeerden wegh in) sulcken maniere van genesen na gevolght heeft, tot dat hy by geval beter leerde, gelijk breeder op de gemelte plaets te sien is. Maer die dit gevoelen toetsaen, trecken haer reden uyt de quade toevallen, gelijk daer zijn bedervinge van 't gequerste Deel, *Kout-vyer*, vuyle Sweeringe, Hert-kloppinge, quaetaerdige Koortschen, ende blaauwe, ofte bruyne kanten van de Wonde, ende daer uytlopende groenachtige ofte bruyne Vochtigheydt. Hier-en-boven oock uyt de genesinge, die geluckelick soude geschieden door *Tegen-gift*; ende dat foodanige Wonden lange open moeten gehouden werden, op de wijze van andere *Venijnige Wonden*. Ten laetsten wert hier noch van eenige bygevoeght; bevonden te zijn, dat vele van geschoote Wonden, hoe kleyn sy oock dickwils schijnen, komen te sterven, ofte met seer groote moeyten genesen. Andere leggen de oorsaek van de *Venijnghydt*, op het *Bus-poeder*, door welckers kracht de Kogel uytgedreven wert; sommige op 't *Metal*, daer men de Kogels van maect; eenige op 't *Venijn*, daer de Kogels mede besmet, ende vergiftigh werden. Want dit *Bus-poer* bestaet uyt *Salpeter*, *Swavel*, ende *Kole*, waer van, seggen sy, dat de eerste heet zijn, ende wanneer sy aengesteecken werden, als in vyer veranderen, ende vlamdende ten-laetsten een *Venijnghydt* krijgen. Het welck sy meenen daer oock uyt te blijcken, dat de gene, die *Bus-poer* maecten, neus, ende mondt toefluyten, om door den *Venijnigen* damp van dit *Poeyer* niet beschedicht te werden. Maer die dese *Venijnghydt* het *Metal* wijten, stellen alle *Metal* vergiftigh, ende onse nature gantsch tegen te wesen. Andere, als 't, dat sy toetsaen de Kogels by haer selven geen vergif aen te brengen, soo meenen sy, dat de selvige door buyten-middelen kunnen vergif ontfangen, gelijk sy van wegen de *Pijlen*, uyt de *Oude bewijzen*, ende oock bevestigh werdt by de *Nieuwe*, die van de *Indiaensche* oorlogen geschreven hebben, gelijk in 't volgende *Capittel* breeder sal werden aengewesen. Ende de *Jagers* doen het selve noch hedens-daeghs met het sap van wit *Niet-kruyt*, dat sy in Spaengien noemen *Bavaira*, ende *Yerva l' Abalestieron*. Oock komt den naem, daer de *Grieken* *Venijn* mede beteyckenen, te weten *Toxicon*, van *Toxos*, dat een boogh beteyckent, als foodanige *Pijlen* uytgevend.

Daer zijnder oock, die gelijckenisse willen maecten tusschen den *Blixem*, ende den Schoot van een *Struck*; ende gelijk in den *Blixem* dickwils een *Venijnige* kracht is, het welck de *stanck*, ende 't schierlick ombrengen van *Menschen*, ende *Beeften*, als oock andere quaetaerdige werckingen genoegh betuygen; soo meenen sy, het selve oock plaetsch te hebben in het schieten met *Bus-poeder*.

Ten tweeden zijnder vele, die oordeelen dat de Kogel de gequettste Deelen *Brandi* inpeest. Waer toe sy mede eenige redenen bybrengen. Eerst, dat de Kogel, als hy uytgeschoten werdt, van het Bus-poer ontfleeckt, ende een hitte krijght. De tweede reden trecken sy uyt de beweginge van den Kogel, de welke seer snel zijnde, soo besluyten sy daer uyt, dat de Kogel noodfaeckelick komt te verhitte; gelijk men siet, dat de Boeren, door het wrijven van houters tegen makander, vyer slaen, ende dat de assen van de Molens, indien se niet met smaer vervochticht werden, in brandt geraecken. Voor de derde reden, brengen sy de ondervindinge, te weten, dat, door het schieten van de Kogels, dickwils stroo-daecken, ja geheele huysen afgebrandt zijn. Ende voor 't laetste voegen sy daer by enige toevallen, te weten, dat de Wonde bruyn wert, dat daer eenige scherpe, vuyle, ende swarte vochtigheydt uytloopt, ende dat de ontfleeckinge, gelijk in Verbrandtheydt geschiedt, tot den negensten dagh toeneemt, ende dan wederom afneemt.

Ten derden, de gene, die ontkennen, dat 'er noch Venijn, noch Brandt, by de geschote Wonden is, hebben voor haer defrige redenen.

Voor eerst wat het *Venijn* belangt, indien sulcks, seggen sy, in de geschote Wonden was, soo moest het selve gekomen zijn van het Bus-poer, ofte van den Kogel. Dat het Bus-poer sulcks niet en kan te wege brengen, blijkt genoeghaem uyt het gene, daer het van gemaectt werdt, dat is (gelijk hier voor geseyd is) Swavel, Salpeter, ende Kruys-kolen, die geen van alle eenige Vergiftigheydt deelachtigh en zijn.

De *Swavel*, ende de *Salpeter*, (als in den *Schat der Ongefondtheydt* te sien is) gebruycken wy, gelijk oock de Oude gedaen hebben, inwendigh tot verscheyde Siekten. Veel minder Venijnigheydt is 'er in de Kruys-kolen. Ende al is 't dat het Bus-poeder aen brandt gesteecken werdt, soo en kan het daer van geen Venijnigheydt krijgen, dewijl het vyer veel eerder de Venijnigheydt soude wech nemen, als aenbrengen. Ende dat dit Poeyer niet vergiftigh en is, werdt oock daer uyt genoeghaem bewesen, dat veel krijs-luyden hier te Lande, ende elders, het selve met Azijn innemen, tegen de Peste; gelijk het oock tot den selvigen eynde in de huysen werdt aengesteecken. Ja zelfs de ondervindinge betuyght, dat vele, die geschoten zijn, gantsch geen toeval overkomt, 't welck eenigh teycken kan geven van Venijnigheydt. Dat oock sommige Kruyt-maekers (want sy en doen allegader sulcks niet) een doeck voor Neus ende Mont hangen, en is niet om den Venijnigen damp, maer alleen om het stof te weeren.

De *Kogel* en vermogh mede niet, in sijn selven, vergiftigheydt aen te brengen. Want dat het Loot (insonderheydt 't gene suyer is) gantsch geen quaedt by hem en heeft, blijkt volkomentlick aen de gene, die loode Kogels lange jaren in haer Vleysch dragen, sonder eenige schade; als oock aen de gene, die foodanige Ko-

gels insticken, ende buyten alle hinder van anderen wederom quijt werden. Soo gebruycken wy mede niet alleen van buyten het *Empl. Diapompholygos*, ofte Loot-plaester, maer oock het Poeyer van raeuw Loodt, gelijk in 't 1. Deel der *Heel-konste* beschreven is. Maer dat sulcke Kogels, die in haer selven niet Venijnigh en zijn, wel konnen door andere middelen vergifticht werden, is lichtelick toe te slaen. Sulcks meent *Ioseph du Chesne* (ofte *Quercetanus*) te konnen geschieden door vermenginge van venijnige Sappen onder het gesmolten Loot, dan het selfde werdt weder-sproocken van *Paris*, *Joubert*, *Poget*, ende andere, stellende, dat de Kogels alleen vergifticht konnen werden van buyten, door aenstrijcken, gelijk de Poet *Virgilius* van de Pijlen getuyght is. *Enaid*.

Vngere tela manu, ferrumque armare veneno.

Het is onnoodigh hier van naeuw keurigh ondersoek te doen. Ons sal genoegh zijn, dat de gemeene Wonden in den Oorlogh door geen venijnige Kogels geschoten werden, hoe wel dat een over-geven boos-wicht sulcks uyt bysonderen haet wel soude konnen doen.

Wat belangt de quade toevallen, by de gene, die de algemeene Venijnigheydt stellen, voortgebracht, de selve en spruyten niet uyt den eygen aert, ende nature van de gequettste Wonden, soo dat 'er geen rechte Ken-teycken uyt konnen getrocken werden: maer zijn alleen toevallen, die d'eenetijt over komen, de andere tijdt niet, na de Lucht, die in Legers, ende belegerde plaetschen dickwils onsuver is, ende na de gestaltemisse des lichaems, dat veel kommer, ende ongemack uytgestaen, ende ongefonde kost, ende dranck gebruyckt heeft. Want foodanige dingen konnen oock een slechte Wonde dapper beswaren. Gelijk men siet, dat by een kleyne quetsuyre van een mes, een steeck van een naelt, een slagh met een hout, een worp van een steen, alle niets vergiftighs hebbende, veeltijds in ongefonde Lichamen, een groote vervuyltheydt, ende bedervinge komt, waer op dan het Kout-vyer, ende andere quade toevallen, ja de doodt selve volgt. Ende in de geschote Wonden is dit noch bysonders, dat de Kogel, door sijn groot gewelt, al plertert, ende morselt, daer hy ontrent komt, ende alsoo belet, dat de levende Geesten, door de gepletterde korste, niet en konnen schieten in de geschote Wonden; waer door dan de Kanten, als doodt zijnde, lichtelick bederven, verrotten, ende tot Kout-vyer slaen. Het welck soo veel niet en gebeurt, als het Vleysch alleen gequett is, maer meestendeel wanneer de Zenuwachtige Deelen om slucken geschoten zijn; ende die geven oock van haer een groenachtige, ofte bruyn vochtigheydt, die het gemeen volck meent Venijn te wesen: om welke te losen, ende het gepletterde tot Etter te brengen, niet om vergif uyt te trecken, dese Wonden langer als andere dienen open gehouden te werden. In foodanige, alsoo sy quade dampen, door de Slagh-aderen, na het her-

te send
even w
scho

D
met Sa
de scho
ten de
nijn, d
maer n
ende de

Wy
len by
seecken
eenige
ende on

Vyer,
uyged
volgh
de pla
stond
heeft.

branth
Om fu
die vo
woorde
derley
werdt

Het
heyt de
kruyt,
vele pl

aertach
natuyl
de, s
de een

Lucht
kruyt i
front n

als een
schierli
dert, E
sten, en

Doch
drieven
loten i

niet, c
't gevo
indien
Schoo
maeck
oppen
den, o
vere is
sleek
Want
maeck

te lenden, is het tegen-gift gebruyckelick, dan en heeft even wel geen plaetsch in alderhande Wonden, die geschoten zijn.

Dat sy ten laetsten haer gevoelen willen vast maecten met *Salmonus*, hier voor verhaelt, aen den Blixem, als de schoten gelijckenende; dese gelijckenisse bestaet wel ten deelen in de vlam, ende 't geweld, maer niet in 't Venijn, dat wel dickwils by den Blixem bevonden werdt, maer niet in 't schieten, gelijk van wegen het Kruyt, ende de Kogel alreede genoeghsaem is bewesen.

Wy komen nu tot de *Verbrantheyt*, die sommige stellen by de geschote Wonden gevoegt te zijn. Het is secker, dat wanneer de Kogel uyt den loop schiet, hy eenige wermte by hem heeft. Sulcks brengt de reden, ende ondervindinge mede. Want hy wert geraeckt van 't Vyer, ende door de onsteeken ende vlammeende Lucht uytgedreven, die hem, soo lange hy kracht heeft, navolght met eenigen roock, die oock gesien werdt, op de plaetsche, daer hy blijft, ofte tegen komt; ende terstont opgenomen zijnde, noch eenige wermte by hem heeft. Maer die wermte is soo sober, dat se geen verbrantheydt in de geschote Wonden kan veroorsaeken. Om sulcks te bewijzen, sullen wy de bewijs-redenen, die voor de Verbrantheydt strijden, mede gaen beantwoorden. Sy trecken de selvige insonderheydt uyt drie derley hoofden, uyt het gene uyt drijft, uytgedreven werdt, ende de werckinge daer op volgende.

Het gene uyt drijft, ende met een geweldige snelligheydt den Kogel voort-jaght, is het aengesteeken *Buskruyt*, in Vyer verandert, het welck hondert-mael soo vele plaetsch vereyscht, als het anders, bestaende uyt aertachtige stoffe, van doen heeft. Want, gelijk ons de natuyrlike Schijvers onderrichten, een haant vol Aerde, smelt in thien-mael soo veel handen vol Water; ende een vol Water, in thien vol Lucht; ende een vol Lucht, in thien vol Vyer. (Soo siet men een aes Buskruyt in een Notenschelp aengesteeken, de selve terstont met vlam vervullen) Ende dit is de oorsaek, dat als een stoffe van Aerde, gelijk het Buskruyt, soo schierlick, ende als in een oogenblick in Vyer verandert, by gebreck van plaetsche uyt den loop moet bersten, ende alsoo met groot geweld den Kogel voortdrijft. Doch al is 't dat de Kogel aldus geraeckt, ende uytgedreven werdt, door de kracht van 't Vyer, te naeuw befloten zijnde, soo en krijght hy daer door sulcken hitte niet, dat hy branden kan, gelijk de bevindinge, ende 't gevoelen des sels daer van ons kan bericht doen. Want indien men in de loop meerder Kruyt laedt, als tot eenen Schoot van doen is, (om het Vyer soo veel te stercker te maecten) ende alsoo doet afbranden, de Kogel terstont opgenomen zijnde, en sal soo heet niet bevonden werden, of men kan hem sonder eenigh lesfel handelen; soo verre is 't daer van daen, dat hy soude branden. De oorsaek hier van en is niet anders, als gebreck van tijd. Want oock het grootste, ende heeste Vyer, dat gemaect soude mogen werden, en kan in geen oogenblick,

ende al vliegende, op geen ronde, ende vaste stoffe, gelijk Loodt, ofte ander Metael, alsoo wercken, dat het daer in soude laten een afdrucksel van brandende hitte.

Het gene uytgedreven wert, dat is de *Kogel*, den welken sy meenen brandigh te wesen, ten deele van wegen het aengesteeken Buskruyt, welke reden nu genoegh wederleyt is, ten deelen van wegen den snellen vaert, die hy heeft: dewijl alle beweginge verhit. Dan dit en behoeft niet veel tegen-spreckens, alsoo de ondervindinge ons hier kan dienen voor de beste Leer-meestersche. Laet een Kogel, sels al is hy oock tegen een muyr, ofte yet anders, dat hart is, geschoten, terstont opgenomen werden, men sal geen merckelicke hitte aen hem voelen, daer nochtans het stooten tegen de harde steenen ongelijck meerder hitte kan veroorsaeken, als het vliegen door vleesch, ofte been, dewijl hy daer minder tegenstant viert, ende de hitte door de vochtigheydt noch wat gematight soude konnen werden. Dat men seyt, alle beweginge te verhitten, is te verstaen van dingen, die vaste tegenstant vinden, ofte die met hare deelen tegens malkanderen stooten. Alsoo siet men, dat den hamer op het aenbeelt lang geslagen, een zage gestadigh door hart hout getrocken, merckelick komen te verhitten; ende sulcks van wegen de lucht, die tusschen beyde is, ende soo dun ende sijn gemaect wert, dat se dickwils in vyer komt te veranderen, gelijk men bevint aen de Molen-steenen, die ras omgaen, ende aen de Vyer-slagen. Ende al is 't, dat wy door beweginge, ofte oeffeninge wel verhitten, sulcks geschiet door het wrijven eerst van de beenen tegens het Kraeck-been, ende soo voort van alle de Leden tegens malkanderen; maer niet door de Lucht, alsoo sy niet en kan verhit werden door de beweginge, dan veel eerder verkoelt, gelijk de waeyers wel vertoonen. Soo wert oock het water, geroert zijnde, koelder; ende stil staende krijght het meerder hitte. Waer uyt wy dan besluyten, dat de Kogel hebbende geen hitte in sijn selven, noch die konnende krijgen door beweginge, ofte tegenstant, geenen Brant kan laten in 't geschoten Deel, veel minder, die aldaer eenige korste soude branden.

Werdt noch ten derden den brant van den Kogel beweert, door dien hy somtijds eenige stroo-dacken, ende kruyt-torens aen brant geschoten heeft. Maer dien brant is niet veroorsaekt door den Kogel, als niet heet zijnde, dan door eenige Vyer-voncken, die afspringen van eenigen steen, yser, ofte yet anders, daer de Kogel tegen steuyt, ende alsoo gelijk een vyer-slagh voncken veroorsaekt.

Ten laetsten komen sy op de *Toot-vallen*, ende seggen, dat alle de gene, die vernomen werden in de verbrantheydt, oock te sien zijn in geschote Wonden, als namentlick hitte, rootheyt, een Korste daer het vyer geraeckt heeft, dat 'er geen ofte seer weynigh Bloedts uyt en komt, dat sy negen dagen duvrende verageren. Maer dese redenen gaen mede soo losch, als de voorgaende. Want wat eenstelick de hitte aengaet, daer van en klaeght de gequetste niet, ofte weynigh, ende alleen wanneer de Wonde tot Onflekinge, ende Etter-maecken

komt. Behalven dat de Kogel oock meerder brandt soude moeten maecten, als hy in 't lijf bleef steecken, dewijl hy daer langer tijdt heeft, als die maer ras door en gaet, het welck de ondervindinge anders uytwijft. Belangende de rootheydt, die vertoont haer ronsom de Wonde maer een weynigh tijds, van wegen wat toevloeying van Bloedt, dat de gescheurde vaten uytgeven. Maer die verwe komt haest in een bruynne te veranderen van wegen de vochtigheydt, die het geplettert vleysch uytgeeft. Niet meerder slot en heeft het derde, te weten van niet ofte seer weynigh Bloeden, want sulcks strijdt tegens de ondervindinge, insonderheydt wanneer dat 'er groote vaten gequetst zijn. Ende of het selve somtijds al mocht gebeuren, soo moet de oorsaeck geleyt werden soo op den grooten schrick (gelijck men dagelicks siet, dat daer door in 't Laten de geopende Ader niet en wil bloeden) die de geschotene schierlick overvalt, als mede op de swelling, die in de gepletterde Deelen terfont na den Schoot komt, ende de Wonde byna toefluyt. Noch minder sluyt het gene sy seggen, dat een geschote Wonde niet anders, als yet dat gebrant is, negen dagen lang soude verargeren, ende dan tot sweeren, ende scheyden komen; dewijl daer in geen algemeene tijdt en kan bestemt werden, als hangende aen de gelegentheydt van 't gequetste Deel, of het zenuwachting ofte vleysigh is, als mede aen de goede, ofte quade gestaltenis van den gequetsten.

Uyt het gene dus verre verhaelt is, besluyten wy, dat de geschote Wonden, van wegen haren eygenen aert, ende nature geen venijn, noch brandt en hebben; maer dat alleen hare kanten, door den grooten Kogel, gemorfelt, ende geplettert zijn, ende daer in van gemeene Wonden verschillen.

3. Het Onderscheyd van dese Wonden werdt genomen, na haer gedaente, ende plaetsche. Soo zijn sommige groot, andere kleyn; cenige diep, die alles van binnen, als Vleysch, Aderen, ende Zenuwen scheuren, ja de Beenderen morselen; andere, die, van een schamp-schoot, maer even door het Vel gaen. Meestendeel vlieght de kogel door het Deel, somtijds blijft hy daer in steecken, het zy alleen, ofte met een stuck van 't wapen, ofte kleederen, dat hy voor hem drijft.

4. De Scheut brengt sijn Ken-teykenen van selfs mede. Doch of de Wonde vergifticht is, heeft noch bysondere teykenen, in 't navolgende Capittel te verhalen.

5. Wat de Voor-teykenen betreft; Overflaende 't gene in 't gemeen van de Wonde gelyct is, soo zijn de geschoten, als ronsom met geplettert vleysch beset, gevaerlicker, als andere, die gesteecken zijn; insonderheydt noch, dewijl se meest in de legers gegeven werden, daer gemeenlick quade Lucht is, ende de beste maniere van leven niet onderhouden en wert. De Wonden, die van venijnige Kogels geschoten zijn, vallen meest doodelick; voornamelick als sy wat diep in-gaen.

6. Wy komen tot de Geneefinge, waer in vier dingen vereycht werden. Soo daer yet in de Wonde steeckt,

uyt te trecken; 't Geplettert vleysch te doen versweeren; de Wonde wederom met Vleysch te vollen; ende ten laersten met Vel te decken. De Kogel, ofte yet anders, dat in de Wonde geraeckt is, dient ten eersten uytgenomen, wanneer de pijn, ende onsteeking eersf begint, ende sulcks door den selfden wegh, daer het in geraeckt is, ofte soo het diep aen de weder-zijde ingeschoten is, aldaer uytgesneden. Hier toe werden vereycht vierderhande middelen. Voor eerst, dat de gequetste gestelt zy in de selfde gestalte, als doen hy de Wonde ontfing. De Poëet *Homerus* schrijvende in sijn 11. Boeck van de Troyaensche belegeringe, dat *Patroelus* sijnen vrient *Euripilus* een Pijl uyt de Dye snede, hem leggende op Ossen-huyden; soo geeft daer op *Eustathius* in sijn Gricckische uytlegginge dese reden; hoe de Oude seggen, op dat het uyt-trecken van den Pijl te beter soude toegaen, de gequetste moet geset werden in de eygene gestalte des lichaems, daer hy in was, doen hy de Wonde kreegh. Soo wert 'er gelyct (vervolght hy) van secker Genees-meester, dat, als in het uyt-trecken de Pijl niet volgen en wilde, hy den gequetsten vraegden in wat gestalte de Wonde hem was overkomen; ende verstaende, dat hy de selve te Paert sittende gekregen hadde, hem stelde in de gestalte van yemandt, die te Paert rijdt, ende alsoo den Pijl uyt-trock. De reden hier van is, om dat ander gedaente, de Spieren verdraeyt, ende alsoo het uytkomen van 't gene in de Wonde steeckt, benaeuwet, ofte sluyt. Soo dat in dese gelegentheydt (wanneer de gequetste dickwils geen goet bescheydt selver en weet) als oock anders, de Wonde wat moet gewijdt werden, om den Kogel te vinden. Hier toe schrijft *Paré* seer wel, dat de Vinger, als gevoelig zijnde, wanneer het wesen kan, seckerder gaet; ende dat men anders, als de Kogel te diep steeckt, een ront Proef-yser, om geen pijn te maecten, sal gebruycken; hoe wel het selve oock niet altijd vast en gaet, gelijck alle daeghs bevonden werdt. Ende die is het tweede. Voor het derde, dient de Kogel, nu gevonden zijnde, gevat; ende voor het vierde, uytgetrocken. Beyde geschiedt door tangen, ende ander konstigh werck-tuygh, beschreven, ende afgebeeldt door den gemelten *Paré*, ende *Hildanus*. Indien evenwel de Kogel slack in een van de edele Deelen, ofte die met de selve gemeenschap hebben, ende dat de gequetste scheen gevaer te loopen, dan is best het uyt-trecken te staecten, om de doodt, die van selfs soude komen, daer door niet te verhaesten. Soo valt oock het uyt-snijden, van wegen de bloet-storting, de welcke op diepe Wonden moet volgen, oock seer gevaerlick. De Latijnsche history-schrijver *Curtius* schrijft in sijn 9. Boeck, dat *Alexander de Groot*e van een Pijl met weer-haekkens geschoten zijnde, de Genees-meesters seer bekomert waren. Want het hout, om niet te schudden, ten eersten gekort zijnde, vonden sy swarigheydt in 't ge-haecte yser uyt te trecken; alsoo sulcks sonder lettel van 't lichaem niet te doen en was, als met snijden de Wonde

Wonde te vergrooten. Vorders vreesden sy, dat door het snijden, een bloedstorting soude overkomen: want de Pijl was groot, ende scheen al tot in het Ingewandt gekomen te wesen. Even-wel de Wonde wijder geopent zijnde, ende het yser uytgetrocken, soo began oock een groote menighte bloedts te vloeyen, ende de Koning scaeuw te werden, ende een donckerheyt voor sijn oogen komende, als of hy storf sijn selven uyt te strecken: maer als die groote storting opgehouden, ende gestelpt was, soo quam hy allenexkens wederom tot sijn selven. Derhalven moet het Bloedt datelick gestempt werden: 't welck de selfde Alexander wel verstonde, als hy noch eens met een Pijl geschoten zijnde (gelijck Curtius in 't 4. boeck van sijn Historye schrijft) geboodt het Bloedt op te houden, ende de Wonde toe te binden; 't welck opgehouden, ende verkoudt zijnde (seydt Curtius) de Wonde dede opswellen. Ende sulcks een goet teycken te zijn, is aangewesen in 't 1. Capittel, n. 7. van 't 2. Deel, ende 3. Boeck der Heel-konste.

Om tot genesen te raecken is ten tweeden noodigh, dat het gepletterde voor al aen 't Sweeren, ende tot Etter gebracht, ende alsoo van 't gefonde Vleysch afgesondert werdt. Doch dewijl het geknutste Vleysch, als verlaten zijnde van de natuurlicke Wermte, ende levende Geesten, lichtelick verrot, ende alsoo tot Koudt-vyer vervalt: soo en dienen hier niet Basilicon, ende de ander Etter-maekkende middelen, die in andere Wonden gebruyckt werden, als te vochtigh zijnde, maer wel daer Termenbijn by komt. De meer-gemelte Paré beschrijft [in de Voor-reden, ende 't eerste verhael van het 2. Boeck] eenen Balsam, die hy seydt bekomen te hebben van seecker Heel-meester, seer vermaert in 't genesen van geschote Wonden. De beschrijvinge sal ick hier stellen, ende dat alleen in plaetsche van vele, als geen beter kennende, ende die van vele Meesters voor den besten oock gekeurt is. Men sal nemen ['t volgende:]

N. Twee jonge Honden, eerst geworpen,
ende de selve koocht tot dat sy van de beenen vallen in
Oly van Witte Lalyen, ofte
Violen, 48 oncen,
ende in 't laeste daer by doende
Aerd- of Pier-wormen, met Wijn gewasschen,
12 oncen,
by dit doorgekleynde sal men doen
Veneesche Termenbijn, 3 oncen, ende
Brandewijn, 1 once.

[Tot een Balsam.]

Ende daer mede heeft men een brave Salve om de pijn te versachten, Etter te maeken, ende met eenen te Suyveren. Dan dient noch vorder gesuyvert door soodanige middelen, als in 't 12. Capittel van 't 1. Deel der Heel-konste beschreven zijn.

De Wonde wel gesuyvert zijnde, moet met Vleysch gevolt, ende dan met Vel overtrocken werden, op die wijze, als hier voor is aangewesen.

7. Alsoo dese Wonden vry wat gevaerlicker zijn, als andere, ende de Gequetste oock dickwils krachteloosser; soo moet hier een naeuwe Maniere van Leven gebruyckt werden, ende al nagekomen, dat wy in 't 1. Capittel van de Wonden in 't algemeen hebben voorgeschreven.

Het X. Capittel.

1. Vergifte Wonden,
2. Oorsaeken,
3. Ken-teyckenen,
4. Voor-teyckenen,
5. Geneefinge.

WY hebben van de schrickelicke Wonden, die door het schieten komen, nu wijdtloopigh gehandelt: maer noch meerder gevaer, ja meest de doot selve werdt aengebracht, door de gene, die Vergift zijn; gelijck de Italiaensche Poët Taffo wel seydt in sijn Hierusalem, Cant. 19.

*E'l ferro armato di Veneno havranno,
Perque mortal sia d'ogni piaga il danno.*

Wanneer sulcks geschiet door steecken, ofte bijten van venijnige Beesten, dan staet vry meerder swarigheyt te verwachten van het venijn, als van de opening, die dickwils weynigh om het lijf heeft. Welck gevaer in kleynen Wonden oock aangemerckt is van den Poët Lucanus in sijn 8. Boeck:

*Sed multo saturantur vela veneno;
Vulnera parva nocent, satumque in sanguine somno est.*

De vermaerde Genees-heer Cardanus stelt hier van 2. de Venen. 6. de oorzaak te wesen, dat Venijn in een Wonde, veel meerder kracht heeft, als 't gene ingenomen is, alsoo het selfde terstondt na 't herte kan schieten. Dat soude bevestigen den omloop van 't Bloede (daer Cardanus even wel noch weynighaf geweten heeft) 't welck uyt het vergiftigh Deel gestadigh in 't herte getrocken werdt.

2. Wat de Oorsaeken belangt, in 't laetst-voorgaende Capittel is geleydt, de Wonden vergiftigh te werden, door het Geweer van buyten te bestrijcken. Welcke verdoemde boosheyt niet alleen noch huynen-daeghs by de Indianen, maer oock al van oudts by verscheide volckeren in 't werck gestelt is, gelijck blijkt uyt verscheide soo Griekische, als Latijnsche History-schrijvers, ende Poëten. Theophrastus schrijft in sijn 9. Boeck op 't 15. Capittel, dat by de Moren een doodelicke wortel wast, daer sy de Pijlen mede bestrijcken. Van diergelijcke venijn werdt mede getuyght by Hesiodus, Nicander, Dioscorides, Strabo, Plinius, Paulus, Ovidius, ende meer andere, ende daer op slaen mede dese versen van Virgilius 10. Aeneid.

*Te quoque magnanimæ viderunt, Ismare, gentes,
Vulnera dirigere, & calamos armare veneno,*

Op die wijze kunnen oock selve de middelen, die tot heelen souden strecken, vergifticht werden. Soo is de gequeste *Pansa*, Borgemeester van Romem, gelijk de History-schrijvers getuygen, door beleyt van *Augustus*, na gemeent werde, aen een zijde gebracht. Onder ons nieuwe History-schrijvers, seyde *Thuanus* in sijn 48. Boeck, dat voor het vinden van de Bussen, in Spaengien mede gebruyckt wierden Pijlen, met het sap van een Venijnigh kruyt; 't welck de Moren (want het waft ontrent Granada, daer sy lang huys gehouden hebben) *Reialger* noemen, ende dat gemeent werdt, 't selve een soorte van *Aconitum* te wesen. Dan wy en behoeven de stoffe, daer dit vervloecht quaedt mede gedaen werdt, niet naeuwkeurigh aen te wijzen, om sulcken grouwel niet te leeren. Seer wel seggen de Rechten, *Culpa similis est, prohibita disere, quam docere*, in den *Cod. de Malef. & Mathem.* op de achtste wet. Wy hebben even wel wat daer van moeten seggen, om de selve te mogen kennen, op dat de rechte middelen daer tegen souden kunnen in 't werck gestelt werden. Derhalven fullen wy komen tot de *Ken-teycken*.

3. Dese Wonden, alsoo sy komen uyt een bysondere oorfaeck, soo hebben sy oock hare bysondere *Ken-teycken*; onder de welcke wel het voornaemste is, *Flaauwte*, ende *Klopping van 's Hertse*, om dat het selve meest van het Venijn bestormt werdt. Hier by komt, dat foodanige gequeste, al bekomen sy van de Flaauwte, soo kout zijn als een steen, niet van wegen de kouwigheydt van 't Venijn, dewijl alle Venijn niet kout en is, maer dat oock het heete de natuyrlieke wermte uytbluscht. Soo dat daer door oock, hoe wel anders de selve scherp is, de pijn dickwils niet gevoelt en werdt. Sulcks getuyght de Poëet *Lucanus* in sijn 9. Boeck, van 't Leger, dat de vrome *Cato* leydde in Afrijcken, daer sy vele Slangen, en andere venijnige beesten ontmoeteden.

*Has inter pestes duro Cato milite siccas
Emitur iter: tot tristia fata suorum,
Insolitasque videns parvo eum vulnere mortes,
Signiferum juvenem Tyrrheni sanguinis Aulum
Torta caput retro Diphæ calcata momordit.
Vix dolor, aut sensus dentis fuit.*

Hier by komt noch dat het Vleyfch, om de Wonde staende, blaeuw, paers, ende bruyn werdt, gelijk *Cardanus*, *Paré*, ende *Codronchius* getuygen, ende lang te voren geseyt is van den Griekischen *Nicander* in *Alexiph.* met de veissen, die aldus in Latijn overgeset zijn:

*Que postquam hæserunt, & non sanabile vulnus
Influxere, caro livet, viri que putrescit
Viperum, atque cuius se tabo facta resolt:it.*

Dese bedervinge van het Vleyfch, maect oock dat de Wonde een *Stranck* van haer geeft; het welck de gemelte *Cardanus* schrijft het Venijn oock eygen te zijn, ende derhalven de Wonde lichtelick mede-gedeelt werdt.

4. Uyt het gene alreede verhaelt is, zijn de *Voor-teycken* genoegh af te nemen, te weten hoe swaarder,

ende gevaerlicker de Venijnige Wonden zijn, als de gemeene, dewijl sy boven de quetsinge Venijn by haer hebben, dat volgens eygen aert het Hertse, de fonteyne des levens, terstont besmet, ende derhalven, hoe kleyn (hoe wel het daer weynigh op aenkomt) sy soude mogen zijn, een haeflige doot gemeenlick aenbrengen. Sulcks getuyght de meer-gemelte *Curtius* in 't 9. Boeck van sijn historye, het Leger van *Alexander de Groote* overgekomen te zijn door venijnige Pijlen, ende dat de oorfaeck van soo selle doot by de Genees-meesters niet en konde begrepen werden, dewijl oock de minste Wonden ongeneeslick vielen. Ende of 't noch al eens gebeurde, dat dese Wonden uytstel gaven, soo maken sy een traegh, ende verdiertigh werck, gelijk de Griekische Poëten wel aengemerckt hebben in *Philactes*, den welcken sy jammerlick doen kerren over de Wonde, die hem van een Slange gebeten was, ende daer hy ontrent thien jaer aen ging, gelijk *Ovidius* schrijft 5. *Trist.* 2.

*Pæne decem totis aluit Patantius annis
Pestiferum tumido vulnere ab angue datum.*

Het is vreem 't gene *Plinius* schrijft 28. *Nat.* 3. dat de Wonden beswaren, door het in-komen van de gene, die eens van een Slange, ofte Honden-tant gequest zijn. *Tantum remanet virus ex accepto semel malo, ut venesci fiant venena passî.*

5. Om de *Genefinge* wel aen te leggen, soo moet hier meerder gelet werden op het vergif, als op de quetsinge. Derhalven sal men ten eersten in-nemen, om de venijnigheydt van 't Hert te weeren, *Theriakel*, *Mithridat*, ofte *Diascordium*, met Zout van *Scordium*, *Wijn-ruyt*, ofte *Carduus-benedictus*, in *Wijn* vermengt; van de eerste 1 vierendeel-loot, van de andere 1 scrupel, ofte half vierendeel-loot, na gelegtenheydt; ende ondertusschen gestadigh drincken *suure Wey*, daer de wortels van *Scorzonera*, ende *Petasites* in gezoden zijn, ende op 't laetste *Snyring* by gedaen is. Even haefstigh moet tot de Wonde selve gekomen zijn. De Ouden verhalen veel van secker volck, *Marfi*, ende *Pysli* genoemt, die sonder letsel het Venijn uytfogten, ende van geen Serpentes en konden beschadicht werden; waer van te sien is by den Griekischen History-schrijver *Herodotus*, in sijn 4. Boeck, *Elianus* in 't 16. Boeck, van de historye der Deelen, op 't 28. *Cap.* *Plinius* in 't 3. *Cap.* van sijn 28. Boeck, ende uyt hem *Solinus*, (doch niet wel gevolght gelijk *Salmasius* aenwijst in *Obs.* pag. 48.) *Agellius* 16. *Noët. Att.* 11. ende *Lucanus* op de gemelte plaets. Soo schrijft *Thuanus* in Spaengien dat uytstuygen gebruyckelick geweest te zijn; maer dat sy nu besigen het *Sap van Quee-appelen*, ende *Brem*, in welckes geknaeuwde bladeren, sulcken kracht soude wesen, dat sy het Vergif opgeleyt zijnde, door de Wonde uyt-trecken. Daer op staet 't gene *D. Forrest* schrijft 6. *Chir. Obs.* 10. te Romem verstaen te hebben uyt sijn meester *D. vander Horst*, dat als in den *Turckischen* kuygh veel gequeste van venijnige Pijlen schierlick storven, ten laetsten een oudt *Genees-*

nees-
alfoo
ende
voren
lang
9. Cap
gefont

1. Ko
2. Bes
3. Oor
4. K
5. Voo
6. Ge
7. Ma

T
dickw
welck
rijnen
sters o
ende t
want d
groeye
de Doe
oock
ende I
den. C
den wa
gen ee
gront,
gelijck
oock h
Taci
Ambu
Virgil

2.
kout,
tuyric
gantse
noodig
Sphaer
geen b

3.
ge van
Geeste
gebluf
eenigh
in 't ee
vleyfch

nees-meester daer over quam, die *Queen* gekaauwt, ende alsoo met nuchteren *Speeckzel* vermengt daer op leyde, ende dat sy soo genasen, daer geen andere middelen te voren hadden geholpen. Wat vorder de genesinge belangt, de selve dient aengestelt te werden, gelijk in 't 9. Cap. van 't 1. Boeck des 2. Deels van den *Schat der Ongefontbeyt*, nopende de dulle Honts-beten is aengewesen.

Het XI. Capittel.

1. KOUT-VYERS Benaminge,
2. Beschryvinge,
3. Oorfaecken,
4. Ken-teyckenen,
5. Voor-teyckenen,
6. Genesinge,
7. Maniere van Leven.

Tot de sware Wonden, insonderheydt de geschote, ende Venijnige, daer laest afgehandelt is, slaet dickwils een verstervinge van de natuylricke wermte: welck gebreck de Grieken, ende haer volgende de Latijnen *Gangrena* heeten, eenen naem by onse Heel-meesters oock gebruyckelick. *D. Iunius* noemt het *Quaet*, ende *Vuyl vleysch*, dan dat en past op de *Gangrena* niet; want daer kan in een Wonde wel quaet, ende vuyl vleysch groeyen, sonder dat het juyst *Gangrena* is; maer het soude *Doof*, ofte *Doot vleysch* (gelijck het is, ende hy 't selve oock die benaminge geeft in 't Francoisch, Spaensch, ende Italiaensch) met beter reden mogen genoemt werden. Onsen gemeynen naem is *Kout-vyer*, welke woorden wat 'samen-strijdigh schijnen, gelijk de wijsf seggen een *Silvere Yserken*, &c. dan heeft misschien dese gront, dat het vleysch hier gantsch kout is, ende even wel gelijk *Vyer*, als voort-brant. Want op die manier wert oock het branden de kouw toegeschreven in 't Latijn van *Tacitus* in het 13. Boeck van sijn Jaer-geschiedenissen, *Ambusti mulsorum artus rigrigorius*, ende van den Poëet *Virgilius* in 't eerste van sijn Landt-bouwinge,

penetrabile frigus adurit.

2. *Kout-vyer* is een verstervinge in eenigh Deel, kout, slap, bruyt, ende ongevoeligh, als van de natuylricke wermte, ende levend-maekende Geesten gantsch berooft zijnde. Wy en maecten hier, als onnoodigh, geen onderscheydt tusschen *Gangrena*, ende *Sphaelus*; want meerder, ende minder en behoeven geen bysondere geslachten te stellen.

3. De naeste *Oorfaeck* van *Kout-vyer*, is de *uytbluffinge* van de natuylricke wermte, ende levend-maekende Geesten, in de welke het leven bestaet, ende die uytgebluft zijnde, het zy in 't geheele Lichaem, het zy in eenigh Deel, dan is 't daer oock met het leven gedaen; in 't eerste noemen wy het de doodt, in 't andere doodt vleysch, ofte *Kout-vyer*. Nu de natuylricke wermte

werdt met haer Geesten vernielt, ende te nler gebracht, wanneer, ofte tegen-strijdende dingen haer tot bedervinge brengen, gelijk groote kouw, ende venijn; ofte het belet van door-waesselen, haer verstickt; ofte vele hitte haer doet vervliegen; ofte sy, als een kaers, uytgaet, door gebreck van voedsel. Waer uyt wy kunnen vijf *Oorfaecken* stellen van het *Kout-vyer*, te weten, te groote Koude, ende Hitte, quade Hoedanigheyt, verhindert Door-waesselen, ende gebreck van Toe-voer.

Wat voor eerst de *felle*, ende *bittere Kouw* belangt, daer van schrijft de Romeynsche *Tacitus* in sijn gemelte boeck, hoe vele haer Lidmaten door de kracht van de Kouw aengebrandt waren, sommige oock op de wacht doodt bleven: ende hoe seecker krijghs-knecht, die een bondel hout droegh, de Handen soo verstreven, dat sy blijvende aen den last hangen, van de gekorte Armen afvielen. In onse Oorlogen gebeurt diergelijcke des Winters door de banck, dat de krijghs-luyden, die op schilwacht staen, de Voeten bevriessen, soo dat het *Koudt-vyer* in de selfde ten eersten slaet. Ick hebbe verscheyde krijghs-luyden hier in 't *Gast-huys* gesien, die op sulcken wijze sommige de Teenen, andere den geheelen Voet afgevallen was, eenige, die het geheele Been afgeset moest werden.

Het selfde doet op een andere maniere *grooten Brant*, om dat hy de natuylricke wermte, ende sappige vochtigheyt, waer by het lichaem in 't leven werdt onderhouden, t'eenemaal verteert.

De derde, onder de uyerlicke oorfaecken, is *Quaet-aerdigheyt*, t'zy van *Venijnige beten*, ende *steekten* van Beesten, *soodanige Wonden*, ofte oock eenige *Af-stende*, ende *Brant-middelen*, onvoorsichtigh, gelijk op teere, ende gevoelicke plaetschen, gebruyckt.

Ten vierden werdt de natuylricke wermte gestickt, wanneer de selve geen lucht, die haer onderhoudt, en kan scheppen, noch haer dampen losen. Het welck bevonden wert in groote *Onsteeking*; insonderheydt daer te *Koude middelen* al te veel opgeleyt zijn. Soo hebbe ick onlangs gesien, dat seecker Joffrouw een groote *Rose* aen haer been krijgende, om 't selve sloegh *Water*, ende *Azyn*, ende dat terstont het *Koudt-vyer* daer op volghde. Het middel en was wel soo quaet niet, gelijk het oock in kleyne *Onsteeking* gebruyckelick is: maer hier hadde den brandt te groot geweest, om sijn stoffe achterwaerts te drijven.

Ten vijfden, gelijk ons lichaem door voedsel onderhouden werdt, soo gaet het oock met de natuylricke wermte, ende dat haer onthouden zijnde, of belet toe te komen, t'zy door uyt-teerende *Sieckten* geen stoffe en groeyt, het zy in groote *Geswellen*, ontledene *Gewrichten*, te vast *Binden*, de *Vaten* toegeperst, ofte in *Wonden*, ende *Breucken* gescheyden werden: soo is 't onmogelick, dat sulcken Deel soude levend blijven, maer vervalt noodwendigh tot een verstervinge.

4. Na dat het *Koudt-vyer* begint, ofte klimt, soo openbaren haer min, ofte meerder de *Ken-teyckenen*.

Dese

Dese zijn licht aen te merken, ende konnen lichtelick in 't getal van vijf mede begrepen werden.

Het eerste bestaet in de *Verwe*, die hier allencxkens verandert. Want in plaetsche dat sy in alle Onsteeckinge root is, soo werdt sy hier bleyck, paers, blaeuw, ende op 't laetste peck-swart.

Hettweede teycken is *Pijn* met *Kloppinge*, dan alleen in 't begin, maer gaen beyde daer na over, ongevoelicheyt, ende onbeweegblichheyt in haer plaetsch komende. Dan hier op dient wel waergenomen de lesse van *Paré*, dat een Heel-meester, wanneer hy uyt de andere teycken wel verseeckert is van 't Kout-vyer, hem niet en laet bedriegen, door eenige kleyne beweginge, die somtijds noch in 't verstorven Deel wert waergenomen. Want sulcks geschiet niet door het bewegen van den geheelen Spier, maer van wegen dat sijn hooft noch gaef is, ende wanneer dat beweegt, sijn pees, ende staert, hoe wel al doodt zijnde, na treckt. Wat de ongevoelicheyt belangt, die is soo groot, dat men in 't quæt Vleych sonder Pijn snijt, 't en zy men het goet Vleych raect.

Ten derden komt de *Stank*, eveneens als van een lijk; waer door oock van binnen de besmette Geesten het *Herse bang*, ende *flaew* maecken, insonderheydt in Kout-vyer, dat uyt Venijn oorspronckelick is.

Het vierde ken-teycken is, *sacht*, ende *morruw Vleysch*, ende als men dat met de vinger druckt, daer een put in blijft staen, maer die niet wederom toe en gaet, gelijk in geswolle Beenen, ofte andere koude Gelwellen, die wy *Oedemata* noemen.

Voor het vijfde teycken stellen wy, dat het *Op-huyden*, gelijk in Bleynen, van de Huydt sicheyt, ende afgetrocken werdt: ja als men de Huydt selve met de vingers aenvat, soo schijnt se medelofsch te leggen, ende van haer onderleggende Deelen te scheiden.

5. Wat de *Voor-teycken* aengaet: Alle Kout-vyer is gevaerlick. Maer even wel (gelijk *Celsus* wel schrijft in sijn 5. Boeck) als het maer begint, ende noch niet geset en is, dan kan het noch door goede middelen gesteyt werden; te weten in een jong, ende kloeck lichaem, ende daer de Zenuwen niet, ofte seer weynigh beschadicht en zijn, ende de Spieren noch gaef. Ick hebbe hier gesien een vol-lijvigh man, tusschen de vijftigh, ende seltigh jaren, die oock, na sijn lichaem, dicke beenen hadde; waer in door stooten, het Kout-vyer quam, daer mede hy wat te lang gewacht hebbede, soo diep ingegeten was, dat men hem in verschede reysen eenige ponden vleysch uyt sijn Kuyten snede, ende, niet tegenstaende groote swackigheydt, ende Koortsche, even wel noch genas, ende lange jaren daer na geleest heeft.

In ongefonde lichamen, gelijk die van de Blauw-schuyt opgegeten werden, valt het meest ongeneeflick: insonderheydt de Water-suchtige, wanneer de geswolle, ende klaer-gespanne Beenen met kleyne gaetjens open bersten, daer dan het scherpe water uytleckt, waer op het Kout-vyer, ende de doodt volght.

6. Wy komen tot de *Geneefinge*; de welke geen oogeblick en dient uytgestelt, of men komt lichtelick te laet. Want ick hebbe gesien, dat na het Kout-vyer hem maer even aen 't Been met blauwe vlacken geopenbaert hadde, het selve in eenen dagh 't geheele lichaem overliep, ende sulcke Siecken in twee die dagen wech nam; ja somtijds wel eerder, na de gesalte der lichamen.

Dewyl het Kout-vyer een verstervinge is, soo bestaet het genesen in de selve te weeren. Soo dra dan het minste teycken hem openbaert, dient het Heite, daer al de kracht van daen komt, gesterckt tegen de quade dampen. Hier toe is bequaem [het volgende:]

N. *Conserf van Gouts-bloemen*,
Bernagy-bloemen,
Rosen, van elcks 1 onse,
Conserf Alkermes, 1 loos,
Syroop van Citroenen [een onse] met
Olye van Swavel, enige druppels tot dat het rinfch
genoegh is,
gemengt [tot een Conserf.]

Van dese Conserf dient vijf-ses-mael daeghs gebruyckt de grootte van een Castanye, ende tusschen beyde somtijds gedroncken van een Koel-dranck, gemaect van 't volgende:]

N. *Gerste-water*, 1 pint,
Syroop van Citroenen, 3 oncen,
Zout van Scordium, ofte
Cardo-benedictio, $\frac{1}{2}$ loots,
Oly van Swavel, enige druppels tot dat het rinfch
genoegh is

[Voor een Koel-dranck.]

Men magh oock nemen een, oft twee pinten *Karne-melek*, zieden die op met twee ongen van de wortels (die geen smaek en geven) van *Scorzonera*, ende van 't vyer nemende den pot vollen met *Suyring* (want die en moet niet gezoden werden, of haer kracht vervlieght) ende soo gekout zijnde, van de *Wey* drincken. Is mede dienstigh tegen den nacht in te nemen een vierendecloot *Theriakel*. *Mitridaet*, ofte *Diascordium*. By het voorgaende heb ick altijd met groot voordeel van buyten doen opleggen een *Pap*, bestaende uyt ['t volgende:]

N. *Grote bladeren van Alffen*,
Scordium, (vol.
Wijnruyt, van elcks 2 handen
's *Winters* kan men het *Poeyer* nemen van het geelvoogh-
de kruyd: in
Stercke Wijn gekooekt en gestampt zijnde, daer by
gedaen
Vijgh-boonen-meel, 2 oncen,
Mitridaet, of
Theriakel, 1 onse,
Aloë, gestooten, 1 loos,
Voor-loop van Brandewijn, 2 of 3 oncen, ofte in
plaats van beyde
Theriakel-water. [Tot ten *Pap*.] Op

Op de naefte plaetschen, om het voort-kruypen te fteuyten, dient geleyt de plaefter *Defensivum* genoemt, daer over wat *Tberiakel*, ofte *Mithridaei* dunnekens gestreecken, ofte onder gemengt is. Ende dit is soo veel belangt de geneefinge in 't algemeen: wy sullen nu komen in 't bysonder tot de verscheyde oorfaecken.

Voor eerst, aengaende de *Kouw*: Wanneer in yemandt eenigh Deel te seer verkout is, dat even wel noch geen teykenen van *Kout-vyer* uyt en geeft, maer alleen root is, met steeckende pijn, ende brant; soo en dient de selve niet terstondt dicht by 't *Vyer* te komen, maer een weynigh af te slaen, ofte het *Vyer* kleyn te maecten, op dat de *Wermte* haer allenckkens wederom mocht vergaderen. Ja, indien het Deel niet geheel van *Kouw* soo verslijft en is, dat het geen *Bloedt* meerder en heeft, dan sal men 't selfde met *Snee*, ofte met scherpe *Lappen* in *kout water* gedoopt, hart wrijven; waer door dan het selfde sijn vorige *Wermte* allenckkens sal wederom krijgen. Soo hebbe ick verstaen uyt mijn swager, ende andere *Gefanten*, die van wegen onsen staet in de *Noortsche Landen* geweest zijn, dat de inwoonders aldaer voor gebruyck hebben, de gene, die van *Kouw* verslijft, ende by-na dootd gevoren zijn, eerst in *kout Water* te doopen, ende de uyterste leden met *Snee* te wrijven; ende dan eerst in de *Stoof* te brengen. Daer, ofte op 't bedde, geven sy de selvige dan te drincken, om de *Wermte* van binnen na buyten beter te spreiden, *Mede*, met gestoote *Kanel*, *Nagelen*, *Gember*, ofte ander kruyt. Sommige nemen alleen *Brandewijn*; die soo van binnen, als van buyten bequamelick gebruyckt werdt. Het gemeen volck hier te Lande, als oock in *Duytslant*, sroven een verkleunt Deel met het afzietfel van bevore *Knollen*, in water gedaen; dan de *Wijn* is daer toe beter. Vorders na dat de pijn, ende de *Kouw* wat versacht zijn, dient het Deel met een warme handt gestreecken, ende sachtjens gewreven, vet gemaeckt zijnde in *Olye van Dil*, *Camillen*, ofte bitter *Amandelen*; ende daer na met *wermte*, als *Olye van Baekelaer*, ofte *Seven-geuyden-kruyt*; ende ten laetsten met heeter, als *Peter-olye*, *Spijck-olye*, die van *Euphorbium*, ofte dier gelijcke.

Ten tweeden, wanneer grooten *Brandt* de natuurlieke *Wermte* doet vervlieden, soo dient, na *Aderlaten*, indien daer overvloed is van *Bloedt*, het Deel een weynigh gestoof met het afzietfel van *Scordium*, in *Wijn*, sap van *Suyring*, een weynigh *Azijn*, met wat *Zout*, ende dan de gemelte *Pap* daer om geslagen.

Het gene, dat van buyten ('t welck de derde oorfaeck was) van *Venijn* komt, moet geneesen werden, gelijk de dulle *Honts-beten*, beschreven in den *Schat der Ongefontheyt*.

Wat aengaet de vierde oorfaeck. Wanneer de natuurlieke *wermte*, door groote *Onsteeckinge* verstickt wert, dan moet, na een sachte *Purgatie*, eerst *Bloedt* gelaten werden, om het toe-vloeyen te verminderen; daer op het Deel gescherft, gelijk wy terstont sullen aenwijfen.

Indien daer, ten vijfden, gebreck van voedsel is,

ende dat de natuurlieke *wermte*, ende *geesten* belet werden in te komen, soo sal men in uyt-reerende *Sieckten* het lichaem in alle manieren vervochtigen, ende van buyten het Deel sachtjens strijcken met *Olye van Pierwormen*.

Wanneer dit alles niet en helpt, ende de dreygende *verstervinge* vast voortkruypt, soo sal men, om de selvige te fteuyten, het Deel, volgens den draet van de *Spiere*, door-kerven. Daer toe komen wy ongeerne, ende nimmermeer, als door den noodt gedrukt zijnde, wanneer geen ander middel te vinden is, gelijk *Cicero* schrijft 1. de *Divin*. sulck hier gebeurt. Want alleen door het scherven kan het verstorven Deel ontlast werden van het vuyl ende bedorven *Bloedt*, daer het mede gepackt is. Dit scherven moet dieper, ende dickwilder geschieden, na dat het *Koudt-vyer* hem verspreyt heeft: de mate is, te komen tot het gefonde *Vleysch*, het welck de *Siecke* selfs wel sal aenwijfen. Want daer raeckende, voelt hy eerst *Pijn*. Ende dan begint (seydt *Seneca* in sijnen 89. Brief) het genees-middel voordeel te doen, als in een doof lichaem het gevoelen *Pijn* uyt-werckt. Na het scherven moet de plaetsch afgewasschen, ende gebet werden met *Pekel*, ofte heete *Brandewijn*, daer *Vng. Aegyptiacum* in gesmolten is; 't welck de bedervinge weert, ende het dootd *Vleysch* van het gefonde scheyr. Het selfde wert oock met *Wiecken* in de sneden geleyt, daer onder wat *Tberiakel*, ofte *Mithridaei* vermengende, ende daer dan omgeslagen de verhaelde *Pap*, ofte een *Plaester van Prek*.

Doch als evenwel het quaet hier door niet en kan overwoonen werden, dan en valt 'er, van wat oorfaeck het oock gesproten is, maer een uytkomst; te weten, na dat alles verfocht is tot behoudenis, ende het *Kout-vyer* soo verre de overhandt genomen heeft, van eenigh Deel gantsch te doen besterven, als 't selve af te setten. Welcke lesse der *Genees-meesters* oock aengemerckt is van den *Poët Ovidius* 1. *Metam*.

*Cuncta prius tentanda; sed immedicabile vulnus
Ense recidendum est, ne pars sincera irabatur.*

De reden is om 't gene eens dootd is, niet wederom en kan levendigh gemaeckt werden, ende dat foodanigh *Vleysch* het by-staende besmettende, 't selve oock tot *verstervinge* treckt. Soo seydt de gemelte *Cicero* in sijn 3. Boeck de *Divin*. dat sommige *Leden* afgeset werden, als sy gebreck van *Bloedt*, ende de *Geesten* beginnen te krijgen, ende d'andere *Deelen* schade aen doen. Daerom moeten wy weten (gelijk wel vermaent is van *Varro* in sijn Boeck van de *Exapog.*) dat een *vinger* dient afgesneden, als daer door belet soude werden, dat het *Kout-vyer* niet tot den *Arm* en quame. Het selfde wert oock geprefen van *Ammianus* in 't 17. Boeck van sijn *Histoie*, als mede van den *Poët Claudianus* 2. in *Eur*.

*truncantur & artus,
Ut liceat reliquis securum vivere membris.*

Y

Hier

Hier in komt het veel aen op de gestalte, ende gematigheydt der Leden. Ick hebbe altijd gesien dat in magere, selver in uytgeteerde Lichamen, met beter uytkomst afgeset werde, als in de bloed-rijcke, die dickwils door groote bloedstorting verflauewen. Daerenboven zijder eenige Deelen, die niet en konnen afgeset werden; waer in dan voorfichtigh gegaan dient, gelijk de Poëet *Claudianus* oock vermaent *de bello Getico*:

*Cautius ingentes morbos, & proxima cordi
Vulnera Potentia iracundis sollertia curat,
Parcendoque secas, ferro ne longius acta
Irrevocandus eas scētis vitalibus error.*

Hy seydt wel, dat 'er vry spaerfaem dient aen de Borst gesneden, om, door de naderheydt van 't Herte, geen on-wederroepelicken mis-slach te begaen. Dan hier en wil het uytfnijden niet wel vallen, gelijk oock in den Buyck, voornamelijk als het Kout-vyer vele plaetschen besit, die dan wel allegader dienen wech genomen, ende sulcks niet konnende geschieden, soo is 't bekaeyt werck. Over sulcks en moet het Deel, dat in 't menschelick lichaem besmet is, niet altijd afgesneden werden, gelijk *Dionysius Halicarnassens* schrijft in 't 6. boeck van de Roomsche Oudheden. Want hier uyt en kan de Meester geen eer, noch de Siecke geen gefontheydt bekomen. De Genesinge van de Wonde, seydt *Iustinus* 12. *Hist.* was swaerder, als de Wonde selve. Derhalven is beter 't gene men voor de handt weet ongeneeslick te zijn, niet aen te roeren, maer de nature bevolen te laten, om den Siecken geen vergeessie pijn aen te doen, ende het quaet meerder te tergen. 't Selve werdt oock van den Poëet *Ovidius* belast 3. *de Ponto* 7.

*Curanda fieri quaedam majora videmus
Vulnera, quæ melius non tetigisse fuit.*

Beter val (hoe wel oock niet sonder gevaer) heeft het affetten in de uytelicke lidmaten, te weten Armen ende Beenen, Handen ende Voeten, Vingeren ende Teenen. Dan de minste swarigheydt valt in 't Saccken, alwaer het Koudt-vyer wel lichte in komt, maer oock lichtelick tot scheidung gebracht werdt, behalven in Water-suchtige.

Wy komen nu tot de maniere van affetten. Na dat de Siecken een Ey geslorpt, een *Wijn-sopjen*, ofte yet anders hert-sterekende gebruyckt heeft, sal men hem bequamelick stellen, ende vast houden, ofte (soo het noodigh is) binden, ende dan, de Spieren opgetrocken zijnde, boven de plaetsch, daer de snē sal gaen, het Deel geheel vast toe binden. Door desen bandt werdt voor eerst het veel bloeden gesteyt, ten tweeden het gevoelen wat benomen, ende ten derden de Spieren soo opgeschort zijnde, sacken, na dat het lidt afgeset, ende den bandt losch gedaen is, wederom na beneden, alwaer hy dan het uyterste van de Beenderen bedecken. Aen-

gaende de plaetsch; het affetten van Vingeren, ofte Teenen, geschiedt bequamelick in 't Gewricht; alwaer, als het quaet sulcks toelaet, het snijden met minder gevaer geschiedt, ende met minder pijn. Want de Zenuwen, ende Pefen doorsneden zijnde, werden na boven getrocken, met Vleysch bedeckt, ende daer en volgt geen Trecking op. Maer wanneer de verstervinge in het Been is, soo sal men het selve soo veel onder de Knye affetten, dat 'er even genoegh blijft om op een stelt vast gemaect te werden. Het welck oock plaetsch heeft, als de Voet maer het Koudt-vyer heeft. Want in een Been en behoef men niet ('ten zy het quaet al na boven getrocken was) ontrent het verstorven Deel juist af te setten, maer men magh wel het gefonde vorder aentasten. Soo hebbe ick hier in 't Gast-huys verscheide Krijghs-knechten, welckers voeten door kouw verstorven, ende selfs het Been bedorven, ende als verwolmt was, met seer goede uytkomst de Been-pijpen doen affetten ontrent een handt breedt onder de Knye. Want indien daer meerder gelaten werdt, (gelijk aen sommige te sien is) sulcks en streckt hier niet alleen tot ondieft, maer valt oock beswaerlijck, ende is den gang in de weegh. Dan in tegendeel moet in den Arm leer weynigh van 't gefonde Deel afgenomen werden, maer afgeset dicht by het gene verstorven is. De plaets gevonden zijnde, sal men met een scherp Mes tot het Been toe snijden, selfs door het bekleedende Vleysch, ende dan spoedigh het Been met een Saegh affetten. Dat afgesaeght zijnde, ende genoegh uytgebloeyt hebbende, moet het Bloed gestempt werden. *Galenus* in sijn 2. Boeck aen *Glaucon*, die daer in by vele gevolgt werdt, neemt hier toe een gloeyend Yser, om de Vaten toe te sengen. Het welck al van outs gebruyckelick te zijn geweest, blijkt uyt de Poëet *Claudianus* 2. in *Eur.*

*Vlcera possessis alie suffusa medullis
Non leviore manu ferro sanantur, & igni,
Ne nocent frustra mox eruptura cicatrix.
Ad vivum penetrant flammæ, quo funditus humor
Destuat, & vacuis corrupto sanguine vena
Arescat fons ille mali.*

Dan dit Branden en kan ick met *Paré* niet toestaen; dewijl het al te groote pijn verweckt, wanneer het snijden in gefont vleysch (gelijk noodtaeckelick is, hoe wel *Cicero*, in sijn gespreck voor *Sestius*, sulcks seydt wreetheydt, ende Beuls werck te zijn) gedaen is; waer op dan van wegen de zenuwachtige Deelen quade toevallen by komen. Daer-beneffens werdt door dat Branden veel gefont Vleysch versteert, het welck de Beenderen ontbloot, ende beler dat de Wonde met Vleysch, en Vel niet wel gestoten en kan werden. Derhalven is beter, dat op de Wonde geleyt werdt *Werek* in *Wis van Ey gedoopt*, ende daer opgestroyt *Pocyer van Bolus*, *Stof-mel*, ende ander Bloed-stelpende middelen in 't 13. Capittel van 't eerste Deel der *Heel-konste* beschreven. Daer dient dan de Plaester omgeslagen, *Defensivum* ge-

genoer
werde
mer,
eenige
het l
zijnde
manie
ken,
der te
opgelo
van 't
de tot
werde
die in
zijn.
Lippe
de ka
met e
den.
den.

genoemt. Dit eerste Verband en moet niet afgenomen werden voor den tweeden, ofte derden dagh in de Sommer, ende den vierden in den Winter, 't en ware haer eenige andere swarigheydt openbaerde. Ondertusschen het Lidt in sijn rechte gestalte op een sacht kussen geleyt zijnde, sal men het tweede Verbandt op de selfde manier doen, ende het Been met droogh Plocksel dekken, ende dit soo lange vervolgen tot dat 'er niet meerder te vreefen en is van Bloedstorting. Dan dient daer opgeleydt een *Digestif*, aengewesen in 't 11. Capittel van 't meer-gemelte Deel. Wanneer hier door de Wonde tot Etter gebracht is, soo moet de selve gesuyvert werden met *Salve van Ioffrouw-merck*, ofte andere, die in 't 12. Capittel van 't selfde Deel beschreven zijn. Ondertusschen en dient niet verluymt, dat de Lippen van de Wonde, door klevende Plaesters aen de kanten geleydt, ende daer aen gebacken zijnde, met een dubbelden draet by malkander getrocken werden. De vorder Genesinge is gelijk met andere Wonden.

7. In dit swaer gebreck dient oock sonderling gelet op een goede *Maniere van Leven*, de welcke na de verscheide Oorsaecken ofte verkoelende, ende vochtighmaeckende moet wesen, ofte verwermente, ende verdroogende; doch altijd Hert-sterckende, ende de bedervinge tegenstaende. Tot dien eynde magh by de Spijse gedaen werden *Kanel*, ofte ander kruyt, als mede *Sap van Citroenen*, ende diergelijcke. Sommige meenen dat de *Slaep* hier weynigh behoort te zijn: dewijl, seggen sy, dit quaet, dat in de waeckende eenen vinger aengroeyt, in slapende tot vier toeneemt, om dat de natuyricke wermte haer in den Slaep na binnen begeeft, verlatende de uyerlicke Leden, alwaer dan het Koude-vyer de overhandt neemt. Dan dese reden en kan ick niet wel voor bondigh keuren. Want in den Slaep en treckt de natuyricke Wermte soo niet na het Herte, dat sy de uyerlicke Leden (gelijck haer Wermte wel uytwijst) soude verlaten: maer door het slapen meerder gesterckt zijnde, kan het gebreck soo veel te beter wederstaen.

NOTA: Dit volgende op fol. 138. col. 1. lin. 47. achter de woorden *van 't gemelte eerste Deel*, in te voegen.

Fallopis, een vermaert Genees- en Heel-meeftre in Italyen, stelt voor een *Salve*, die hy noemt *de Tutia magistrata*, ende schrijft dat het de beste is, die hy oyt gesien heeft, ende werdt aldus gemaect:

N. Olye van onrijpe Rosen, 8 onzen,

Myrthus,

Populyoen-salf, van elcks 3 onzen,

Blaren van *Nacht-schade*,

Weeghbre, van elcks 2 handen vol.

Het kruydt kleyn gesneden, moet onder 't ander vermengt acht dagen staen, ende alle daegh omgeroert werden: daer na doorgedaen, ende daer in

Gele Wasch, 4 onzen, op 't vyer gesmolten zijnde, ende als het begint laeuw te worden, met een stoek om te roeren, ondertusschen daer in stroyende

Schuym van Gout, ofte

Silver, 6 onzen,

Ceruis, 2 onzen,

Gebrands Loodt, 1 $\frac{1}{2}$ loot,

Root gebrands Koper, 3 vierendeel loots,

Bereyde Tutia, $\frac{1}{2}$ loot,

Campher, anderhalf vierendeel loots.

Dit soo twee uren lang onder malkanderen in een *Vijfel* gevoers

Tot een *Vel-matckende Salve*.

H E T
V I E R D E B O E C K,
V A N D E
B E E N D E R E N.

Haer ONTLEDINGE ende BREUCKEN.

Het Eerste Capittel.

1. Nootsaekelickheyt van de kennisse der Beenderen.
2. Beschrijvinge.
3. Gematigheyt, ende Gestaltenis.
4. Stoffe, ende werckende Oorsaek.
5. Gebruyck.
6. Geraemte.
7. Verdelinge.

Om de gebroocken Beenderen wel samen te voegen, ende d'ontledene bequamelick in te setten, soo moet een Heel-meeſter (ge-lijck Hippocrates sulcks ſijnen ſoon Theſſalus ernſtigh vermaent in ſeeckeren brief, ende na hem Galenus in ſijn Uytleggingen op Hipp. van de Geleden) volkomen kenniſſe hebben van haer natu-
licke

licke
daent
foude
maec
ven
mede
ſchrij
2.
ende o
door
ſte, e
lichae
3-
trecke
Zijn
heyde
Waer
heyde
ten h
men o
de fac
ſtaen
te ga
De m
Kind
bover
leefde
Abdi
Been
alder
Welc
Want
lichae
natur
digh
van d
de Se
(gem
gewo
Poer
groot
Som
den,
de, t
den g
oorſa
aen m
na m
wel
oude
T
ſchap
de g

like gelegentheit, hoedanigh sy zijn, ende in wat gedaente haer stansel is. Want, sonder die wetenschap, soude hy lichtelick van recht krom, van krom recht maecten, ofte tot eenige wanfchapenheit oorfaeck geven. Derhalven sal wel nootwendigh zijn, dat wy hier mede, voor al-eertot de gebreecken te komen, een beschrijvinge stellen der Beenderen.

2. De Beenderen zijn de hartste, koutste, drooghste, ende ongevoelickste Deelen onses lichaems, gesproten, door de kracht van de natuylike wermte, uyt het vetste, ende aerdtachtighste van 't Zaet, om het geheele lichaem te dienen tot stansel, steunsel, ende rechtigheyt.

3. De drooghte der Beenderen komt door het uyt-trecken van de vetste Vochtigheyt, gedaen van de hitte. Zijn niet-te-min kout, om dat, wanneer die vochtigheyt verteert is, de hitte noodsaeckelick vervlieght. Waer op dan noodsaeckelick moet volgen een hardigheyt, ende stijvigheyt, sonder de welke de Beenderen haer ampt niet en kunnen bekleeden. Sulcks fiet men dagelicks aen de jonge Kinderen, die van wegen de sachtigheyt van haer Beenderen niet gaen, noch staen en kunnen, ende daer na allenckens beginnende te gaen, dickwils komen te vallen ende struyckelen. De meer-gemelte Hippocrates verhaelt 2. Epid. van een Kindt, dat sonder Beenderen geboren was, maer niet boven vier vingeren groot, ende 't welck niet lang en leefde. De hoogh-geleerde Fernelius betuyght 2. de Abdi: gesien te hebben de Beenderen van Armen, ende Beenen, soo sacht, dat sy, niet anders als Wälch, op alderley wijze verdraeyt, ende uytgereekt wierden. Welcke sachtigheyt haer rechte gebruyck wech neemt. Want daer door bouw-valligh zijnde, en kunnen aen het lichaem voor geen pylaren verstrecken, gelijk sy van naturen anders doen, ende daerom van wegen hare hardigheyt (waer by noch komt de over-een-stemminge van drooghte, kouwigheyt, ende ongevoeligheyt) de Steenen, die, om het harde Menschelick geslacht (genus durum) te herstellen, van Deucalion, ende Pyrrha geworpen wierden, aerdigh 1. Metamorph. by den Poëet Ovidius genoemt, Beenderen der Aerde, onse groote Moeder.

*Magna parens terra est, lapides in corpore terrae
Ossa rior dicit.*

Sommige meenen, dat sy oock wel te hart kunnen werden, waer door vele Beenderen aen malkanderen wassende, tot een Been souden groeyen, gelijk in oude luyden gesien werd, hoe krom sy na de aerde gaen, uyt oorfaecke, dat de Werwel-beenderen van den Rug-graet aen malkander vast raecten. Dan sulcks en geschiet niet, na mijn oordeel, van dat het Gebeente verhart: maer wel dat het Kraeck-been, ende de Banden, door den ouderdom verdroogen, ende in-trecken.

Ten laetsten zijn de Beenderen noch Ongevoeligh geschapen, ten aensien sy door de last des lichaems, ende de gestadige beweginge, niet gestadigh en souden ver-

zeert werden. Dese ongevoeligheyt en komt niet uyt oorfaecke, dat de Beenderen hardt zijn, want dan en souden oock de hardste Tand en niet gevoelen: maer om dat door haer selfstandigheyt geen Zenuwen en schieten, gelijk Laurentius voorgeeft 2. Anat. 2. Dan de sachte Zenuwken, die de Tand en krijgen van het selste paer der Heffsen-zenuwen, en komen oock niet in het lichaem van de Tand en selve, maer blijven daer buyten, ende de Tand en werden van binnen in haer holligheyt bekleedt met een Vliesjen, het welke, als oock de Zenuwken, alleen de pijn gevoelen, daer het Been, gelijk alle d'andere Beenderen, ongevoelick is. Want sy werden sonder eenigh gevoelen gevijlt, ende gebrandt.

4. De Stoffe van de Beenderen hebben wy gestelt te zijn het vetste, ende aerdtachtighste van 't Zaet. Want al schijnt het Zaet eenderley te wesen, soo bestaet het nochtans uyt verscheide deelen, uyt het taeyste, om dat het uytgereekt kan werden, komen Zenuwen, Vliesen, ende Banden; uyt het vetste, ende aerdtachtighste, om de sterckte, de Beenderen. Dese stoffe doorwerckt werdende van de natuylike wermte, die daer in blijft, verdrooght de selve allenckens, tot dat se de hardigheyt van Been krijght. De Poëet Ovidius schijnt dit mede aen te wijsen op de gemelte plaets.

Quod solidum est, fluidique nequit mutatur in ossa.

5. Wat het Gebruyck der Beenderen betreft, dat stellen wy te zijn, om het geheele Lichaem te dienen tot stansel, steunsel, ende rechtigheyt.

De Beenderen geven het Stansel niet alleen aen 't geheele Lichaem, maer oock aen alle de Deelen. Aen de Beenderen hangt de grootte, ende gedaente van 't Lichaem. Galenus gelijckt daerom de selve 1. Anat. adm. by de staecken van de tenten, de welke, na dat sy ront, ofte vierkant gestelt werden, de selvige ront, ofte vierkant maecten. Soo volgen oock de bysondere Leden het stansel van de Beenderen. Een groot, ende wel gemaeckt Hooft, wijst aen vele, ende gefonde Heffsenen. De Poëet Homerus, beteyckenende Thersites, voor een onbeschoft mensche, ende van ongesondt oordeel, beschrijft hem met een spits Hooft, als waer van de Heffsenen oock qualick gestelt waren. De Longen en kunnen niet swaerder beschadicht, noch haer werckinge meerder belet werden, als door een quade gestaltenis van de Ribben. Sulcks bevindt men aen de gene, die Gebucchelt zijn, ende aen jonge Dochterken, die men met geweldt dunne middelen wil maecten, gelijk of het beter was dun, als gesont te zijn. Ick verwondere my, dat dese schadelicke gewoonte, van de Borst te prangen, soo lange in de werelt geweest is. Want de Poëet Terentius heeft dit al berispt in Eunuch, met de versen van G. A. Bredero in onse tale aldus nagevolght:

*De Moeders zijn wel sot, die hare kleyne kind'ren
Soo rijgen, dat sy haer het wassen gaansch vermind'ren,
Y 3 En*

En dringen 't teere wicht in een geboot ste lijf
 Van blick of loor benaeyt in harde steecksel stijf,
 Daer gaen de wichters in benepen en gespannen,
 En werden nimmermeer volwasse kloecke mannen,
 Werdt hier een dochter nu wat potstigh vet en blos,
 Die dunckt haer nur te zijn in 't leger voor een tros.

Ten tweeden strecken de Beenderen tot Steunsel, om, gelijkals pylaren, het lichaem te ondersteunen.

Het derde gebruyck hebben wy gestelt in de Rechthgedyghheid. Want sonder Beenderen en soude de Mensch niet hebben konnen recht over-cynde staen, ofte gaen: maer was genootsaeckt, als de wormen ofte slangen, te kruypen, het welck niet gevoeght en soude hebben een Dier, dat over alle Dieren heer ende meester is, ende geschapen om den Hemel te aenschouwen.

6. Ende om dat het Menschelick lichzom verscheyde werckinge moeste uytvoeren, soo en diende het niet van een Been te bestaan, maer uyt verscheyde Beenderen te samen-gevoeght. Want hadde het maer een eenigh Been, soo soude het altydt, als een staeck, stijf, ende onbeweeghlick wesen; gelijk Columbus getuyghet, yemant gesien te hebben, die niet als oogen, tonge, gemacht, buyck, ende borst beroerde: ende dat na sijn doot bevonden werde, alle sijn lidmaten van het hooft, tot de voeten, vast ende onbeweeghlick aen malkander te hangen. Om de verscheydenheit dan der beweginge, was noodigh, dat het lichaem uyt verscheydene Beenderen t'samen-gevoeght werde.

Dese vereeninge der Beenderen noemen wy Geraemte, ende oock na het Griekesche woordt *Seleton*.

7. Dit Geraemte werdt verdeelt in drie deelen, Hooft, Romp, ende uysterste Lidmaten, die wederom haer nader verdeelinge hebben, gelijk in 't volgende sal aengewesen werden.

Het II. Capittel.

1. Hoofst-beenderen, ende over-een-stemminge van de selve met d'andere.
2. Beckeneels Benaminge.
3. Wesen, ofte Selsstandigheyt.
4. Gedaente.
5. Verdeelinge.
6. Hoofst-pan.
7. Voor-hoofst-been met sijn Holligheyt.
8. Opper-hoofst-beenderen, ende Bregma.
9. Slaep-beenderen.
10. Achter-hoofst-been.
11. Wigge-been, ende Sadel.
12. Hoofst-naden.
13. Aengesicht.
14. Opper-kaeck, ende Iuck-been.
15. Onder-kaeck.
16. Tandten.

IN 't verhandelen van de Beenderen onses lichaems, sullen wy beginnen van het Hooft, soo om dat de natuyrlieke geboorte daer van begint (waerom oock de dooden met de voeten voor, na het graf gedragen werden, gelijk *Plinius* al van oudts getuyghet, daer op sient de *Perfius* in dese versen:

— tandemque beatulum alto
 Compositus lecto, crassisque lutatus anomis
 In portam rigidos calces extendit.)

als insonderheyt, om dat na de grootte van 't Hooft, gelijk *Hippocrates* aenmerckt, de nature van alle d'ander Beenderen moet gereeckent werden. Niet dat sy alle uyt het Hooft spruyten; maer dat sy allegader na haer gelegentheydt over-een-stemmen met de gene, aen de welke sy geleidet zijn; te weten, de Beenderen van den Arm, met de Schouder-bladeren, het Dye-been met de Heup, de Heup met het Stuyt-been, dat met de Wervel-beentjens, die met het Ruggen-merch, dat met de Herffenen, ende die met het Beckeneel. Daer van sullen wy nu handelen.

2. Het Beckeneel werdt alsoo genaemt, gelijk oock in 't Griex *Kranion*, om dat het als een Beckeneel, Helmet, ofte Storm-hoet het Hooft beschermt; gelijk oock het bovenste, na de gelijckenisse, Pan, Hooft-schotel, ofte Hooft-schele.

3. Hier in staet voor eerst aen te merken het *Wesen*, het welck beenigh is, om soo veel te beter de Herffenen, de plaetsche van ons redelieke Ziele, te bevrijden van alle ongeval. Daer toe moeft het nootdsaeckelick ofte vast ende dun, ofte vast ende dick, ofte dick ende voos geschapen wesen. 't En is niet vast ende dun: want dat soude her quetsen te seer onderhavigh zijn geweest. Niet vast ende dick: want dat soude door sijn swaerte al te moeyelick gevallen hebben. Maer is dick ende voos. Dick, om dat het van buyten soo licht niet en soude beschadicht werden. Voos nochtans om drie redenen. Eerstelick, op dat het de Herffenen door al te swaren gewicht, niet persen en soude. Ten tweeden, op dat het in sich soude beschuyten Morch tot voedsel; ende daerom is de Pan dubbelt, de Heel-meesters noemen 't twee tafels, ende *Hippocrates* in sijn boeck van de Hoofst-wonden *diploon*, alwaer hy oock aenwijst, dat de Pan onder alle Beenderen alderlichtst onsteeckt. Het welck te sien is in 't *trepaneren*, ofte doorboren: in welcke werckinge het door, ofte *trepane*, tusschen beyde moet afgenomen, ende in water, ofte melck gedoopt werden, op dat, in 't lange omtraeyen het selve verhitende, geen onsteeking en kome te veroorsaeken. Het gebeurt somtijds, door slaghe ofte stoot op 't Hooft, dat 't gemelte bloedachtigh Morch uyt sijn plaetsche schietende, komt te bederven, ende onsteeken, 't welck dan de Pan mede gedeelt werdt, sonder dat 'er van buyten yet aen te sien is. Daer op volghet veeltijds, dat eenige weecken, ja maenden daer na, wanneer de ge-

quetste niet quaets en vermoedet, de selve buyten verwacht schierlick komt te sterven. De derde oorfaeck van de voorsichtigheydt des Beckeneels is, om doortocht te geven aen de dampen, die van beneden in de Heffsenen op-wellen.

4. De Gedaente van het Beckeneel is natuurlick, ofte onnatuurlick.

Natuurlicken standt heeft het, zijnde rontachtigh, een weynigh langwerpigh, voor ende achter uytpuylende, ende ter zijden plat. Rontachtigh om drie redenen. Voor eerst, om vele Heffsenen, gelijk de Mensch die meerder heeft als andere Dieren, te konnen herbergen; alsoo de ronde gedaente meest kan bevatten. Ten tweeden, om soo lichtelick van buyten niet beschadicht te werden; dewijl 't gene ront is, soo niet tegen en houdt, maer alles daer lichtelick op af-schampt. Ten derden, om te beter konnen bewegen; want dat ront is, kan vaerdiger omgedraeyt werden, als yet dat een andere gedaente heeft. Moest even wel noodtsaekelick een weynigh langwerpigh wesen, om te bevangen de Heffsenen, ende By-heffsenen. Uytsteekende van voren, om de Tepelachtige uytpuylingen; van achteren, om de By-heffsenen, ende den oorspronck van het Ruggenmorch, plaets te maecten. Het is van ter zijden plat, insonderheyt na voren, om met het achterste Deel in 't gewicht te staen, alsoo het voorste swaerder is van wegen de veelheyt der Opper-kaecks-beenderen: ende om dat de Slaep-beenderen de Oogen, wanneer sy ter zijden om sien, niet en souden in de weegh zijn.

Onnatuurlick is het Beckeneel gestelt, wanneer het te groot, te kleyn, te ront, te spits (gelijck wy in 't voorgaende Capittel van *Thersites* geseydt hebben) ofte andersints van den gemeenen loop der Nature is afwijkende; waer over *Hippocrates* kan nagesien werden.

De Heffsenen, als woonplaets van ons redelicke Ziele, werden beschermt door een Beckeneel, ofte beeninge strom-hoet, die mede niet, gelijk het geheele lichaem, uyt een Been bestaet, maer uyt verscheydene, in dichte, bolligheyt, ende hardigheyt verschillende, om de verscheydenheydt der werckinge van de Heffsenen. Ende alsoo daer toe geen bewegen van nooden was, soo en zijns niet te samen gevoeght, als de Lidtmaten, maer vast ende onbeweeghlick aen malkanderen door Naden gehecht.

5. Voor eerst verdeelen wy het Beckeneel in de Hooft-pan, ende 't Aengesicht.

6. De Hooft-pan bestaet uyt acht Beenderen, Voor-hoofs-been, Achter-hoofs-been, twee Opper-hoofs-beenderen, twee Slaep-beenderen, Wigge-been, ende Seef-been.

7. Voor-hoofs-been, ofte *Krans-been*, (soo genoemt, om dat de Kranen op die plaets gedragen werden) begint van den *Krans-naet* (waer van wy te stontd sullen spreeken) ende komt tot aen den gemeenen Naet, die door den Oogen-kuyt daelt. In dit Been staet een Heelmeester wel te letten op de Holligheyt ontrent de Wijn-

braeuwen, tusschen beyde de tafelen van de Pan, op dat hy niet en meene, dat wanneer de eene tafel gequetst is, de andere oock gequetst zy, ende alsoo qualick daer een Boor soude opsetten. *Ambr. Paré* getuyght, ende wert door de ondervindinge bevestigt, dat, wanneer door quetsuyre, de uytellicke tafel gebroocken zijnde, dese Holligheyt ontdeckt wert, de Wonde gemeenlick ongeheellick is, ende niet als met een Plaesterken moet bedeckt blijven. Dese Holligheyt is van boven rontsom met been besloten, dan onder is se doortochtigh in den Neus. Sy werdt gemeenlick van een Beenderken, uyt de onderste tafel spruytende, in twee gedeelt, ende van binnen bekleedt met een groenachtigh vlijsjen. Over 't gebruyck van dese Holligheyt twisten de Ontleders. *Fallopus*, van *Wesel*, ende *Spiegel*, meenen, dat de Lucht, door dese Holligheyt, den Reuck de Heffsenen aenbrengh. Dan het selve en is niet waerschejnlick, alsoo hier geen Zenuwen en zijn, gelijk wel in andere sinnen, om den Reuck over te brengen. *Baubinus* is van gevoelen, dat dese Holligheyt de Stem behulpigh is, ende dat in de gene, die een platte Neus hebben, de selvige, van den Pijl-naet tot den Neus loopende, uytgedaen werdt; ende dat daerom soodanige geen goet geluyt en slaen, maer door den Neus spreeken. Maer de ondervindinge toont geheel anders. Ick hebbe by d'Heer Professor *Pann* gesien verscheyde Beckeneelen, die met dese Holligheyt wel versien waren, niet tegenstaende de Pijl-naet de selve in twee verdeelt hadde. Ende sijn E. selde het gebruyck van dese Holligheyt, om de Lucht door den Neus opgetrocken, in de selve opgehouden, ende alsoo wat bereydt te werden, om met haer raeuwigheyt, ofte groote onmatigheyt, daer sy dickwils mede behebt is, de Heffsenen niet te beschadigen. Dit gevoelen werdt by vele gekeurt voor het beste.

8. De twee Opper-hoofs-beenderen zijn vier-hoekigh, scheyden van malkanderen door den Pijl-naet: palen onder den schubs-wijsen naet, voor aen den *Krans-naet*, achter aen den *Winckel-naet*. Dese Beenderen zijn de vooste, ende alderteerste, seydt *Hippocrates*, om dat het Hooft, door de veelte der Aderen, hier de meeste uyt-damping van nooden heeft. De plaetsche van dese Beenderen, daer de Pijl-naet, ende *Krans-naet* te samen loopen, is den top van 't Hooft, in 't *Griecx*, om sijn sachtigheyt, *Bregma* genoemt; want dese plaetsche is in de eerst-geborene kinderen open, ende van been ontbloot, (vertoonende het kloppen der Heffsenen) ende blijft noch soo eenige tijdt. Waerom sommige de selve den naem geven van *Fonteyne des Hoofts*. De gemelte ontleder *Baubinus* schrijft van een Vrouw, in de welcke dese opening op haer ses-en-twintigh jaer noch niet gesloten en was, ende dat sy verwijden door Hooft-pijn. Het Beenken, dat dese opening sluyt, en krijght nimmermeer gelijcke dichte, nochte vastigheyt, als de andere Beenderen; soo dat een Pan tegen 't licht gehouden, dese plaets doorluchtigh sal vertoont.

nen. Waerom oock de Stovingen, Smeeringen, ende alle *Topica*, dat is, plaetselike Heel-middelen, op dese plaets gebruyckt werden, alsoo hare kracht hier best kan doorschieten. Ende sommige Genees-meefters stellen alhier een *fontanel*, ofte loos-gat, tot stuttinge, ende ophoudinge van de Sinckingen. Ende al is 't dat *Laurentius* sulcks niet goet en viert, om de vaten, ende vefelen van het dicke Heiffen-vliesch: soo kan ick even wel getuygen, het selve in Italyen, daer het gemeen is, gesien te hebben met groot voordeel gebruycken. Daer zijn sommige Schrijvers van onsen tijdt, die dit Beenken, tot poeyer gestooten zijnde, tegen de Vallende-sieckte seer prijfen. Dit is de plaets, die *Hippocrates*, in sijn Boeck van de Hoof-wonden; keurt voor de gevaerlickste, om gequert te werden. Ende sulcks niet alleen om der selver swackheydt; dan oock, om dat de slagen daer op recht neder vallen, ende alsoo niet af en schampen, maer als wederom steuyten; 't welck daerom oock meerder schudding, dreuning, ende ontroering in de Heiffenen veroorsaect. Het selve betoonen de Stralen van de Son, die daerom des Somers meerder steecken, om dat sy recht neder schieten, ende dat haer kracht als wederom steuyt. Sulcks heeft hier oock plaetsch; soo dat, door die groote beweginge, de binnenste Aderkens van de Heiffenen dickwils komen te bersten, ende het Bloedt daer uytloopende de doodt te veroorsaeken.

9. Aen de Opper-hoofs-beenderen volgen, ende zijn gehecht de Beenderen, die de Heiffenen van ter zijde bekleeden, welcke plaetsch gemeenlick de *Slaep van 's Hoofs* geheeten werdt, (om dat men op de selve leggende, bequamelick slaept) ende daer na dese Beenderen oock *Slaep-beenderen*. Sy werden in Latijn *Offa temporum* genoemt, als of wy seyden *Tydt-beenderen*, om dat sy den tijdt des levens, ofte den ouderdom te kennen geven. Want op haer plaetsch beginnen de hayren eerst grijs te werden; het welck de Poet *Virgilius* oock raect 5. *Aenid.*

Temporibus gemini canebat sparsa senectus.

Sy zijn rontachtigh, met de Opper-hoofs-beenderen gevoeght schubs-wijs, ende dat, alsoo sy onder geheel dick zijn, noodwendigh, om geen meerder swaerte, ofte veel liever, ongelyckheydt te maecten. In dese Beenderen zijn de drie Beenderkens, die het Gehoor dienen. Dan alsoo die niet en strecken ten dienste van een Heel-meefters, soo sullen wy de selvige hier overflaen.

10. Het selste Been van de Pan is het *Achter-hoof*, 't welck bepaelt, ende omschreven werdt over al door den *Winckel-naet*, ende een *dwersse Lijn*, gemeen wese fende met het *Wigge-been*. Ende dit Been gaet alle andere in hardigheydt te boven, om dat de slagen van achteren niet wel gelluyt, noch voorflen en konnen werden.

11. Het sevende Been, om dat het een beytel, ofte wigge-gelijckt, ofte, als *Laurentius* meent, om dat het tusschen de Beenderen van de Pan, ende Opper-kaeck, gelijk een beytel schiet, hebben de Grieken *Wigge-*

been genoemt. Men soude het oock den naem mogen geven van *Gront-been*, om dat het een deel is van der Heiffenen gront-vest. Hier is de *Sadel*, op welcke den Trechter, ende Fluym-klierken komt, waer door de fluymen, ende vochtigheydt uyt de Heiffenen in den Mont loopen.

12. Het achtste ende laetste Been van de Pan is het *Seef-been*, alsoo geheeten, om dat het bovenste Deel vol gaetjens is, gelijk een seve. Het gebruyck van dese gaetjens is voornamelick om de lucht hier door in de Heiffenen op te halen, ende met de selve den Reuck aen de Heiffenen te brengen; waerom oock de tepelachtige uytsteekfels der Heiffenen, het voornaemste werck-tuygh van den Reuck, alhier in een holligheydt komen, ende als die door verkoutheidt, ofte anders verstoppen, dan vergaet den Reuck. Het ander gebruyck van dese gaetjens is, het suyveren van de Heiffenen. Want al is 't, dat de slijmerigheydt door den Trechter gefegen werdt op het Fluym-klierken, ende alsoo in den Mont; als even wel de bovenste holligheden der Heiffenen vol slijms zijn, soo druypt het selve door dese gaetjens van 't Seef-been, in den Neus, 't welck het snoot is, dat wy door den Neus quijt werden.

Dit zy nu genoegh van de acht Beenderen des becke-neels, de welcke alsoofse met *Naden* aen malkanderen gehecht zijn, soo is oock noodigh dat wy 't getal, ende 't gebruyck van de selvige aenwisen. Het getal van de Naden en is in man ende vrouw niet verscheyden, gelijk *Aristoteles* gemeent heeft, maer hebben beyde eygene, ende gemeene.

De *Eygene* zijn, die de beschreven Pan-beenderen van malkanderen scheyden. De *Gemeene*, die de Pan scheyden van de Opper-kaeck, Wigge-been, ende Seef-been.

De *Eygen* zijn tweederhande, echte ende on-echte. De echte, ofte rechte, zijn als de tanden van een zage tegen malkanderen gevoeght; ende zijn drie in getal. De *Krans-naet*, die het Voor-hoofs-been van de Sijdel-beenderen af scheydt. De *Pyl-naet*, de welcke recht is, ende de Opper-hoofs-beenderen van malkanderen scheydt. De *Winckel-naet*, maeckende eenen drie-hoek, omvangt het Achter-hoofs-been. De *On-echte*, ofte *Bastlaert-naden* zijn twee, schubs-gewijs gelchappen, ende dies *Schubachsigh* geseyt. Den eersten scheydt het Achter-hoofs-been met een dwersche linie van het Wigge-been, ende gaet door de holligheydt van de Slaep-beenderen, ende dan weder na beneden, ende de achterste Tandem, het Wigge-been oock rontsom begriepende. Den anderen beginnende uyt het hol van de Slaep-beenderen, gaet midden door de Oogh-beenderen, ende komt in den Neus aen een, het Voorhoof van de opperste Kaecks-beenderen scheyden.

Het *Gebruyck* van dese Naden is, voor eerst, om dat door de selvige de Heiffenen soude mogen uyt dampen. Ten tweeden, om dat den Breuck van een been (het welck van de Glaes-maekers oock nagevolgt werdt) niet en soude voortloopen. Ten derden, om dat daer door

door het harde Heiffen-vlies fijn vefelen fchieten foudetot het maecten van 't Panne-vlies, ende 't felve tegen de Pan van binnen opgetrocken zijnde, de Heiffenen, ende haer holligheden ruymter plaetsch te laten. Want gelijk in de Borft zen 't Herte, ende de Longe een ruymte gegeven is, in de welke fy vryelick beweeght konnen werden: alfo is oock in 't Hooft fijn ruymte gelaten voor de beweginge der Heiffenen. Dese gefchiedt gefamentlick met de Hert-klopping; gelijk in de vefliche Hooft-wonden klaerlick waergenomen werdt. Ten vierden dienen oock de Naden, om dat de uytwendige Heel-middelen te dieper fouden in-gaen: daerom gebiedt *Galenus* de felvige op de plaetsch van de Naden te leggen.

De kennisfe van dese Naden is een Heel-meester feer noodigh; want voelende in de Wonden met fijn *Prover*, ofte *Proef-yfer*, ende on-evenheydt gewaer werdende, fal konnen weten, ofte de Pan gebroocken is, ofte niet. Dan het gebeurt, doch feer felden, dat de Naden in wel-fchappen Hooften veranderen: *Aristoteles* meende, dat de Pijl-naedt in de Vrouwen, ende *Fallopis* in de Kinderen tot den Neus toe ging. Maer fy zijn beyde verdoot, alfo de Nature daer in fomtijds speelt, ende geen eenen ftreeck en houdt. *Vesalius* fchrijft gefien te hebben, dat het achter-hooft met den Pijl-naedt doorfneeden was. Doctoor *Paaw* toonde ons twee kleyne Naden in de Opper-hoofis-beenderen by den Winckel-naet. *Sylvius* getuyghet een Pan gefien te hebben in de welke al de natuurlicke, ende gewoone Naden verdubbelt waren; het welck oock van *Eustachius* werdt bevestight. In foodanige gelegentheydt, indien een Heel-meester met fijn *Proef-yfer* over de gequetste Pan ftrickende, ende vernemende on-evenheydt op de plaetsche, daer de gewoonlycke Naden niet en zijn; daer uyt oordeelde dat het Been gebroocken was, en fonde van onwetenheydt niet te befchuldigen zijn: alfo *Hippocrates* felve bekent, daer in bedrogen te zijn geweest: die man, van de welke *Macrobius* feyt, dat noch bedriegen, noch bedrogen konde werden. Dit zy genoegh van de Pan; is overigh te seggen van de Beenderen des Aengefichts.

13. Het *Aengeficht* weit verdeelt in de Opper-kaeck, ende Onder-kaeck.

De Opper-kaeck is in de Menfchen, ende in alle andere dieren onbeweeghlick, behalven in de Crocodijl, ende Papegaey. De Crocodijl beweeght de bovenfte, ende heeft de onderfte kaeck foo valt aen de Slaep-beenderen, dat hy fe in 't minste niet en kan roeren. Maer de Papegaey roertse alle beyde. Nu in den Menfche is de bovenfte onbeweeghlick, voor eerft, om dat het anders 't Geficht, ende den Reuck foudet beletten, daer beneffens foudet de harde kolt oock foo wel niet gekaetwt konnen werden. Gelijk men fiet in de Korenmolens, dat van de twee fteenen, den eenen stil leyt, ende den anderen gedraeyt werdt, om het koren fijn te malen; foo gaet het oock met onfen Mondt, die de spijfe fijn moet malen voor de Maegh; ende is derhal-

ven noodigh geweest, dat het een Been stil was, ende het ander hem beweeghde. Behalven dat het bovenfte onbeweeghlick moeft wesen; om de fraeygheydt van het Aengeficht niet te fchenden. Want onfen Schepper heeft insonderheydt gelet, om den Menfchen met een fraey Aengeficht te vergieren, als wefende het beelt van de Ziele. Daerom fteeckt het niet uyt, gelijk in de Beeflen, maer is korter ende ronder; ende dienvolgende foo veel te fraeyer. Derhalven maecten de Rechts-geleerden oock fwaigheydt om het Aengeficht der misdadigen met brant-teeckenen te quetsen. Want in de *Wet*, *Si quis ad metallum 17. C. de Poenis*, werdt gefeyt, dat het Aengeficht gedaente heeft na de hemelliche fchoonheydt.

14. De Opper-kaeck beftaet niet uyt een, maer vele Beenderen; niet foo feer om van een flagh of floot kleyn der ongemack, ende fchade te lijden: als wel, om dat uyt haer famen-voeging de Banden van de Spieren fouden voortkomen, om te vaster aen haer beginselen, als beenachtige Deelen gevoeght, ende foo veel te ftercker te zijn: daer beneffens, om dat de Kaecks-beenderen niet allefins even valt ende hardt, ofte even dick ende vast moellen wesen. Dese Beenderen zijn elf in getal, ofte vijf paer, ende een ongepaert.

Het eerfte paer zijn twee middelmatigh groote Beenderen, uyt de welke het onderdeel van den Oogh-kuyl den geheelen kleynen Oogh-winckel, een gedeelte van het Juck-been, ende de Wang t'famen gefet zijn.

Het *Juck-been* ofte *Ot jugale* en is geen een Been, maer alleen een vergadering van twee uytsteeckende Beenderen, het ene van dit Kaecks-been, het ander van de Slaep-beenderen. Dit is gemaeckt tot befcherming van de Slaep-fpier. Want alloo de Wonden hier veeltijds doodelick zijn, ende dat de fpanning ende onsteecking van desen Spier, eenen diepen fleep ofte trecken van Zenuwen veroorfaeckt, gelijk *Hippocrates* feydt in fijn Boeck van de Breucken, foo heeft de voorsichrige Nature den Pees van desen Spier van buyten als met een fteene muer omgingelt.

Het tweede paer, zijn twee kleyne Beenderkens, die den grooten Oogh-winckel maecten. Hier is mede de voorsichthgheydt van de Nature te sien, te weten een gat, 't welck in den Neus doorgaet, waer door niet alleen de vochtgheydt van de Heiffenen, die op de Oogen valt, ende over de Wang foudet moeten loopen hebben, door den Neus fijn tocht heeft; maer eenigh vulnis, ofte kleyne vliegghens die in 't Oogh komen, door den Neus uytgefnoten werden. Op de kant van dese holte zijn kleyne Klierkens, door de welke die vuyligheydt in de Neus uytgeperft werdt, ende oock de tranen haren loop hebben.

Het derde paer, zijn twee groote Beenderen, bevangende alle de Tandens, ende dese zijn eygentlick van *Galenus* in 't 11. Boeck van 't Gebruyck der Deelen op 't 9. Cap. voor de Opper-kaeck gehouden. Dese hebben in haer een groote holligheydt, om foo veel te lichter te zijn.

Het vierde paar, zijn twee kleyne Beenderkens in 't onderste van 't Gehemelt, niet verre van het Wiggebeen. Het Verhemelt van de Mont is vol kleyne gaetjens, door de welke de sluymige vochtigheydt der Heiffenen gekleynt werdt tot in den Mondt, gelijk door het Seef-been in den Neus. Ende dit is de oorsaeck, waerom dat de Verhemelt-beenderen soo dickwils komen te bederven ende te verrotten in de gene, die seer sluymigh van aert zijn, voornamelick soo by de selve vochtigheydt een scherpigheydt ofte quaetaerdigheydt is, gelijk in de gene, die de Pocken hebben. Ick gae tegenwoordigh over een man, wiens sluymen, gelijk hy seydt, niet anders en smaecten als Koper-root, ende dese hebben sijn Gehemelt wel 't vierendeel opgegeten.

Het vijfde ende laetste paar, zijn de twee Neus-beenderkens, die met malkanderen het bovenste van de Neus maecten. Dese Beenderkens en komen maer half wegen den Neus, het overige is van Kraeck-been. Want 'ten diende niet, dat hy heel van Been was, om niet licht te breecken; maer hy moest boven van Been zijn, om aldaer open te staen, op dat de Lucht, die wy gestadigh van doen hebben, daer door in de Heiffenen soude opgehaelt werden. Onder moest hy van Kraeck-been wesen, om dat de Neus-gaten te beter gesnoten souden werden, ende met eenen in 't adem-halen lichter op ende neder gaen, als oock om de selve toe te houden voor quaden Reuck, ende om dat se soude konnen wijcken voor sloop ofte slagh. Dese Beenderkens zijn langwerpigh vierkant, in den Mensch smalder, als in een Hour, ofte Sim: ende maken derhalven dat de Oogen van de Menschen soo verre niet van malkanderen staen. Welcke saeck soo verre van *Aristoteles* in *Probl.* getrocken wert, dat hy hier uyt wil betoonen, den Mensche onder alle Dieren de vernuffte te zijn. Want hoe dat 'er minder plaetsch tusschen beyde de Oogen is, hoe dat de stralen van 't Gesicht rechter linie hebben, ende maecten, als se te samen komen, kleynder hoek; het welck gaeuwer ende wackerder Gesicht veroorsaect.

Het laetste ende on-even Beenken, is de muer ofte het schutsel van den Neus, het welke tusschen beyde d'ander in komende, geen steunsel aen den Neus en geeft.

15. Dit zy genoeg van d'elc Beenderkens van de Opper-kaeck, wy sullen nu komen tot de Onder-kaeck. De Mensch heeft de selve na de grootte van sijn lichaam alderkortst ende by-naront, om des Aengesichts rondigheydt, die veel fraeyer ende aerdiger is, als de lengte. De ander Dieren (behalven de Apen, die het Menschen Aengesicht wat na by komen, ende oock by-na handen gebruycken) hebben lange ende uytsteekende Onder-kaecken, alsoof se de selve in plaets van handen gebruycken, ende moeten bocken om met den Mont de Spijse van d'aerde te nemen. De Onder-kaeck gelijckt van buyten eenen boogh, heeft van binnen groote holligheydt, om dat se soo veel te lichter soude zijn in 't bewegen. Bestaet uyt twee Beenderen, die in de jonge Kinderen noch niet vast aen een gehecht en zijn, dan in vol-

wassene zijn se soo vast aen malkanderen verknocht, dat se maer een Been schijnen te wesen.

16. In beyde de Kaecken zijn de Tanden gepaelt, welckers voornaemste ampt is de Spijse te knacuwen, ende kleyn te breecken, ende over te doen aen de Tonge, om door de Keel geflickt te werden. Dit is 't gene wy eten noemen, waer van daerom in het Grieks, *Lactijn*, onse, ende andere Talen, de etende Tanden haer benaminge trecken. Dese selve beschrijven wy te zijn de alderhardtste Beenderen, van binnen hol, met Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen versien, in de huylkens van de Kaecken als spijckers gevoecht, met Vleesen, ende Vleesch, als met Banden, vast gemaect, streckende voornamelick om de Spijse te breecken, ende voor de Maegh te bereyden.

Dat het Beenderen zijn bewijst haer wesen, haer koude, ende drooge gematigheydt; als oock haer hardigheydt, vastigheydt ende wittigheydt.

Dat het de alderhardtste Beenderen zijn, blijkt, onder andere, daer uyt, dat sy alleen, als de Romeynsche Schrijver *Plinius* betuyght, (7. Nat. 12.) met het andere lichaem (gelijk de Romeynen haer dooden plegen te doen) niet en verbranden, ende (36. 17.) wanneer in den steen, die men *Sarcophagus* noemt, het gantsche lichaem in veertigh dagen verging, ende als opgegeten werde, de Tanden noch geheel over bleven. Het was oock wel hoogh-noodigh, dat sy soo hardt waren, op dat se, door het veel knacuwen ende bijten op harde dingen, niet te seer slijten en souden.

Tot de seven jaren is in de Tanden een merckelicke holligheydt, met een dunne schobbe, gelijk de walfsen-huylkens van de Byen, bekleedt. Door dese holligheydt, schieten eenige Zenuwken, Aderkens, ende Slagh-aderkens tot binnen in de Tanden. De Slagh-aderkens veroorsaecten, dat, als een Tant doorboort werdt, daer dickwils veel Bloedt uyt springt, ende in onsteeking, ende pijn een klopping gevoelt werdt. Sy bewaren de natuyrlieke wormte der Tanden, ende brengen de selve haer voedsel aen, het welck sy gestadigh van doen hebben, om soo veel aen te nemen, als sy aegaen. Nu dat se groeyen, ende afflijten, blijkt daer uyt, dat als een Tant uyt valt, ofte uytgetrocken is, de gene, die daer recht tegen over staet, veel langer uytvalt, als die nevens hem gelegen zijn, om dat hy geenen Tant over hem hebbende, daer hy tegen werckt, ende wrijft, gestadigh af, ende niet weder aen en neemt, daer de neven-staende niet meerder en groeyen, als sy door het eten verslijten; het welck duyrt tot den laetsten ouderdom, soo dat se uytgetrocken zijnde, dickwils wederom wassen. Want het voedsel, gelijk *Hippocrates* schrijft, loopt 'er altydt met menighe na toe. Wy lesen van een Borger uyt *Samothracia*, die noch wederom Tanden kreegh, na sijn hondert ende vier jaren. Ende *Aristoteles* getuyght, van sommige Vrouwen, die de Back-tanden na haer tachtigh jaer uyt quamen. Door de Aderkens werdt het overige voedsel wederom

getroc-

getrocken na het Herte. Van wegen het Zenuwken, ende het van binnen bekleedende Vliesjen, hebben de Tandten scherp gevoelen (hoe wel niet het Been, als hier voor geseydt is) gelijk de groote pijn wel uytwijft, als mede dat se van luyre, ende wrange dingen eggerigh werden.

De Tandten zijn, gelijk spijckers in een balck, vast in beyde de Kaecks-beenderen gehecht. De Zenuwe in de holligheyt komende, maect haer vast, de Fosfelen der Vliesen, hangende om de wortels van de Tandten, binden deselve te samen, ende van het Tandt-vleysch werden sy rontsom onderstut, ende het selve bedorven, ofte opgegeten zijnde, soo komen sy losch te werden, ende uyt te vallen, gelijk in de Blauwshuyt veeltijds te sien is. Haer samen-settinge werdt oock losch, ende wanckelbaer door al te heete dingen, die hare vochtigheyt doen verdwijnen; als oock door veel kout water te drincken, het welck de Troglodyten gebeurt, gelijk *Sealiger* schrijft *Exerc. 271*. Want het voedsel werdt door de kouw daer van daen gedreven, ende de wormte uytgebluscht.

De Tandten staen in haer huyskens, sonder dat se nochtans aen het Kaecks-been vast gegroeyt zijn, het welck even wel somtijds gebeurt is. *Hollerus* schrijft van een Heel-meeftler, die by sijnen tijd te Parijs een Tant-trekkende, met eenen uytruckte een stuk van de Kaeck, ende de nabuyrige Tandten, waer op een gevaelicke Bloet-vloeying volghde. De Tant-trecker voor recht geroepen zijnde, werde vry ende onschuldigh verklaert, overmits ondervonden werde, dat de Tandten niet na de gemeene natuurs wijze in haer hollen geplant waren, maer gantschelick aen het Kaecks-been vast gegroeyt. Dit vonnis komt over een met het gene de wijfgeige *Plato* siet in sijn 5. Boeck van de Wetten, seggende dat een Genees-meeftler behoort vry gewesen te werden, wanneer hy niet wetens, ende willens qualick gaet. Want het verhaelde soude *Esculapius* selve wel konnen gebeurt hebben, die voor een God by de Heydenen gehouden is, ende het Tant-treken gevonden heeft, gelijk *Cicero* schrijft in sijn 3. boeck van de Nature der Goden.

De Tandten en werden niet gemaect even als sy uyt-komen, gelijk sommige dencken: maer haer afteykeninge geschiet te gelijk met die van d'andere Beenderen; dan werden allencxkens voltrocken, soo dat se eenige tijd onvolmaect in de Kaecken schuylen, ende niet gelijk uyt en komen. Want sommige vertoonen haer ras, gelijk de voorste, soo om dat sy scherper zijn, als om dat het Tant-vleysch, daer sy onder stecken, in 't suygen gestadigh tegen den Tepel wrijft, ende daer van verhittende lichtelicker verdunt, ende doorboort wert. Men leeft van de Romeynen *Marcus Curius*, die daerom *Dentatus*, ofte Getande genoemt werde, ende *Papirius Carbo*, datse met Tandten geboren zijn: het welck seer selden geschiet. Maer sy openbaren haer gemeenlick eerst op de sevende maent, ofte wat later, in dien het kint kucht, ofte hoeft, gelijk *Hippocrates* seyt,

waer op dickwils, insonderheyt de Honts-tanden voortkomende, Stuypen, ende Loop volgen, 3. *Apbor. 25*. Nu waerom dat in den Mensch de Tandten langamer uytkomen, als in de Beesten (den Olifant heeft sijn Tandten, soo drae hy geboren is, gelijk *Aristoteles* schrijft 2. *Hist. An. 5*.) als oock dat hy tandeloos geboren wert, seyt de gemelte *Aristoteles* 2. de *Gen. An. 4*. de oorfaeck te welen; om dat de aerdtachtige overtoligheyt, daer de Tandten haer groeyfel van nemen, onder alle Dieren by den Mensch minst is. Godt heeft daer in wel forge gedragen, ende de Kinderen sonder Tandten laten ter werelt komen, op dat sy in 't suygen den tepel niet quetsen, ofte doorbijten en souden; gelijk men siet, dat vele doen, wanneer sy met tanden suygen, ende maecten, dat het bloedt langs de Borst loopt: het welck de Moeders, ende insonderheyt de Minnen, door de pijn, afkeerigh soude maecten van 't soogen. Daerom spruyten sy wel ter tijd uyt, wanneer het kint begint te eten. Want elck deel wert op die tijd eerst volmaect, als sijn gebruyck van nooden is. Hierom meent de meer-gemelte *Aristoteles* 5. de *Gen. An.* dat de Voor-tanden eerder uytkomen, als de Back-tanden, dewijl de spijs eerder doorsneden, als kleyn gemalen wert. Het welck de oorfaeck is van insicht, *finalis* genoemt; dan de werkende is, dat de Voor-tanden scherper zijn, ende dien volgende eerder konnen doorboren, gelijk nu geseyt is.

De Tandten hebben verscheyden gebruyck. Het voornaemste is, om de spijs te breecken, kleyn te morselen, ende te malen. Soo seyt *Cicero* in 't 2. boeck van de Nature der Goden, *Dentibus in ore constructis manditur, extenuatur, ac molitur cibis: eorum adversarii* (dat zijn de Voor-tanden, ende Honts-tanden) *dividunt escas, intimi autem* (te weten, de Back-tanden) *conficiunt, qui genuini vocantur*. Ende dit is de voorbereyding van de eerste verteering, die in de Maegh geschiet: ende als de spijs in den Mont wel geknacuwt, gemorselt, ende gemalen is, dan is sy bequaem om in de Maegh wel verteert, ende tot goeden Gijl voor de Lever bereydt te werden. Die weynigh Tandten hebben (want die geheel tandeloos zijn, besigen haer verharde Kevers) ofte die de spijs, door honger, ofte slygheyt, eer dat se half geknacuwt is, inslocken, voelen, dat sy haer Maegh beswaert. De Beesten, die boven van Tandten ontbloomt zijn, om dat de stoffe der selvige tot de Horens gegaen is, moeten herknacuwen, alsoo de spijs van de onderste Tandten alleen niet kleyn genoeg gemalen en kan werden. Het tweede gebruyck der Tandten is, om de stem te maecten. Want als men spreeckt, soo slaet de stem tegens de voorste Tandten; ende men bevint oock, dat de gene, die tandeloos zijn, belabbert spreecken, ende de R. ofte S. niet en konnen uytbrengen. De Poët *Homerus* seyd, dat de Tandten den Mensch gegeven zijn, om de klappernye te bedwingen. Want sy staen als muynen voor de Tonge. Sommige meenen, dat sy mede tot gieraedt souden

strecken, alsoo het seelick slaet, tandeloos te zijn. De nature heeft oock tot fraeygheydt vanden Mont, ende welstandt van de Tandens, de selve met Vleyfch beset, ende met de Lippen, gelijk als een schilt, bedeckt, op dat se, als een borst-weering souden wesen voor de Tandens, om de koude Lucht wat te breecken, ende tegen te houden. *Aristoteles* schrijft, dat de Tandens, die sommige Beesten zaeghachtigh, ofte uytsteecken de hebben, haer gegeven zijn, om te vechten, ofte haer te beschermen: dan daer toe heeft de Mensch sine Handen.

Het getal der Tandens is in alle Menschen niet eveneens: maer altijd is het meerder veel beter als het minder. Want die lang leven, schrijft *Hippocrates*, hebben vele Tandens, ende die weynigh, ende ydele Tandens hebben, seydt *Aristoteles*, zijn kort van leven. Maer dit en gaet in alle Menschen juist niet altijd even vast. Want *Saetonius* verhaelt, dat de Keyser *Augustus*, ydele, weynige, ende rouwe Tandens gehadt heeft, die nochtans tot den ouderdom van ses-ende-tseventigh jaer gekomen is. Welck exempel *Cardanus*, de *Subt.* regens *Aristoteles* in-brengh. Dan *Sealiger* beantwoordt wel, genoegh te zijn, dat soodanige uytpraecken meestendeel waer zijn; ende dat sulcks oock selfs in de Kort-bondige Spreucken van *Hippocrates* moet stant grijpen: dat mede *Cardanus* beter gedaen hadde, de reden van 't gene de Prince aller Wijngerigen te onderfoecken, als met een exempel de zensienlickheydt van soo grooten man te krencken. De reden is dese: Weynigh Tandens beteycken, dat 'er weynigh stoffe, ofte weynigh kracht is. Ende dit zijn beyde teycken van kort leven; ende niet-te-min oock oorfaeck. Want de gene, die weynigh Tandens hebben, en konnen de spijs niet wel kaeuwen, ende de selve wel bereydt aen de Maegh over-senden; waer door dan geschiet, dat de selve aldaer niet wel verteert en werdt. Ende het is alsoo gelegen, dat de eerste ver-teeringe van de Maegh, in de tweede van de Lever niet verbetert, noch aldaer uyt rauwe Gijl goet Bloedt en kan gemaect werden; waer aen de langdurigheydt van ons Leven meest hangt, ende derhalven en schijnt niet qualick geoordeelt, dat op ydele Tandens gemeenlick kort leven volghet. Even wel of somtijds door de on-gewoone hardigheydt van de Kaecks-beenderen, de Tandens geen door-tocht en konden vinden, ofte de selve doorboren, soodanigh geval en soude geen teycken van kort leven mede brengen. Dat, ofte dier-gelijke soude wel plaetsch mogen gehadt hebben in den Keyser *Augustus*, ende andere, in de welke wy sien dat de harde Kevers het ampt der Tandens genoegh wytvoeren.

Vorder al is 't, dat wy in de Griekische Historyen lesen van *Pyrrhus*, Koning van Epirus, ende andere, als oock by *Melancthon* in *Physic*, ende de *Anima*, van een dochter van Saxen, die maer enen Tant gehadt hebben; de geheele Kaeck bestaende; ende dat de

dochter van den Koning *Mithridates* met een dubbelde rijsde Tandens is versien geweest, ende *Hercules* met drie rijsden, 't welck *Columbus* mede betuyghet van sijnen soon *Phibus*: soo zijn dit al te famen vogels (gelijk het spreek-woordt seydt) die selden vliegen, ende de gemeene loop der Nature is een rijsde Tandens, ende dat in de Opper, ende Onder-kaeck meest seshien, ende zijn drierley, Voor-tandens, Honts-tandens, ende Back-tandens; verschillende in gedaente, ende ge-bruyck.

De Voor-tandens, ofte Boter-tandens, zijn in elke Kaeck vier in getal, staen voor in den Mondt, om de spijs eerst te ontfangen, komen alder-eerst voort, van wegen haer scherpigheydt, ende vallen oock eerst uyt, om dat sy maer een enkele Wortel en hebben. Haer gebruyck is, de spijs als een tweede mes door te smijden, waerom sy by de Grieken den naem voeren van *Door-smijders*.

Aen elke zijde van dese Voor-tandens staet eenen Hoorn-tant, ofte Honts-tant, die dicker ende harder zijn, om 't geoe de selvige niet en hebben konnen doorsnijden, te breecken, ende te morselen. Zijn maer twee, om dat de Mensch (gelijk *Galenus* schrijft in sijn 11. Boeck van 't gebruyck der Deelen op 't 9. Capittel) een tam ende burgerlick dier is, wiens kracht meerder in wijfheydt bestaet, als in sterckte, ende en behoefde daerom soo veel Hoorn-tandens niet, als de wilde beesten, ofte Hondens, die Been breecken. Dese werden oock Oogh-tandens genoemt, wel verstaende, die in de Opper-kaeck staen, om dat sy een deel ontfangen van de Zenuwen, die de Oogen bewegen. Daerom seyde *Celsus* gevaerlick te zijn, de selve uyt te trecken. Ende *D. Paaw* schrijft bevonden te hebben, in Pijn van dese Tandens, Beweginge der Wijnbraeuwen.

Volgen de thien *Kijsem*, aen elke zijde vijf, by de Grieken ende Latijnen *Mole-tandens* geheeten, om dat se de spijs van de Voor-tandens door-keeft, ende van de Hoorn-tandens gemoestelt, sijnder, als de Molens, noch souden malen, waerom sy boven niet scherp, maer breed zijn. Sy staen binnen in den mont, ofte kinne-backen (daerom by ons Back-tandens genoemt) op dat, als sy de spijs kleyn malen, ende door den mont met de ronge gints, ende weder stooren, de selve niet uyt en soude vallen. De twee achterste van dees Kiesen, werden van *Hippocrates* geleyt *Wijfheys-tandens*, om dat se gemeenlick voortkomen, als het koten uyt is, ende de mensch wijs werdt. Dan dat niet wel te bepalen is, op wat jaer sulcks juist geschiet, blyckt uyt de verscheydenheydt des tijds by de Antheuren voortgebracht. Want *Varro* stelt haer uytkomst op 't sevenste jaer, *Aristoteles* op 't thienste, *Hippocrates* op 't acht-en-twintighste, *Arcenna* op het dertighste, ende andere later, ja tot op de tachtigh jaer.

Dit is 't getal van al de Tandens. Elck van de selve heeft sijn Wortelen, de Voorste, ende Hoorn-tandens en, de Kiesen twee, ende drie, maer selden vier.

Het

Het III. Capittel.

1. *Romps Verdeeling*,
2. *Rug-graet uyt Wervelen, van den Hals, Rug, Lendenen, Stuyt-been, Steert-been.*
3. *Borsts Verdeeling*,
4. *Sleutel-beenderen,*
5. *Schouder-bladeren,*
6. *Ribben,*
7. *Borst-been,*
8. *Swaertachtigh Kraeck-been,*
9. *Been sonder naem, uyt Zijde-been, Heupt-been, ende Gemacht-been.*

WY hadden het Geraemte gescheiden in drie deelen, het Hooft, den Romp, ende uytellicke Lidmaten; ende dewijl nu van alle de Hooft-beenderen gesproocken is, soo brengt het vervolgh mede, dat wy de Beenderen van den Romp verhandelen. Desen wert in drie gedeelt, in den Rug-graet, Borst, ende Heup.

2. De *Rug-graet* (soo genoemt na den Griekischen naem *Rachis*, dat is graet, ofte doorn, om sijne scherpe ende doornachtige uytsteekfels) begint van den eersten Hals-wervel, ende werdt bepaelt met den laetsten van 't Steert-been. Hy bestaat rontsom uyt Been, om te beschermen het inbesloten Morch, zijnde een uytspuytsel van de Heiffenen, ende het beginsel van de Zenuwen der Deelen onder de Heiffenen, soo heeft de Nature daer voor soo vele sorge gedragen; als voor de Heffenen, ende de selve met een beenige borstweering versien. Noch was het oock wel van nooden, dat desen Rug-graet uyt sterke beenderen bestondt. Want gelijk hy in de Maylen, Efels, ende diergelijcke beelden, seer swaer gewicht draeght: alsoo werdt daer door den last des gantschen lichaems in de Menschen staende gehouden, ende over eynde gerecht. Het was oock noodigh, om onse saecken wel te verrichten, dat desen Rug-graet mochte gerecht, ende gebogen werden; is daerom niet uyt een Been, maer uyt verscheide Beenderkens t'samen-gevoeght, die in 't Latijn *Vertebrae*, ende in onse tale *Wervel-beenderen* genoemt werden, ende in eenige gelijkenisse, die se schijnen te hebben, met de Wervelen, daer de wijs mede spinnen. Tusschen de elcken Wervel, om dat sy in de beweginge, niet hart tegen malkander en souden slooten, ende oock te lichter bewegen, is een glibberigh, ende taey, doch vast Kraeck-been gestelt. Ende als dit, door te groote vochtigheydt komt te verslappen, dan verslapt het geheele lichaem, ende werdt losch, gelijk een rijs. Daeren-tegen, wanneer het selve droogh, ende beenigh wert, dan is een Mensch stijf, ende onbeweeghlick, als een Raack. Hier-en-boven zijn de Wervelen, tot meerder verscekertheyt, noch met vaste Banden, uyt de Beenderen, Kraeck-beenderen, ende Vliesen spruytende, te samen gehecht, ende met uytsteekfels door malkande-

ren schietende, versien; waer van, als oock van haer gaten, wy nu gaen handelen.

Elcke Wervel heeft door de banck seven *uytsteekfels*, twee opgaende, twee nedergaende, om de geleedinge; twee dweisse, om den oorspronck der Spieren; ende eenen scherpen, eygentlick de Graet genoemt, om het Morch te beschermen. Hier uyt kan wel afgenomen werden, dat het gevaerlicker is, het lichaem al bockende veel te schudden, als achter over deynsende; want op d'eerste wijze gaen de uytsteekfels wat open, daer sy op d'andere vastter sluyten.

De *Gaten* zijn in elcke Wervel wijdt na dicke van het Morch, ende op malkanderen gevoeght, maecten een lange pijp, gelijk een pomp. Elck heeft een kleyne holte, als een half maen, waer mede sy op malkander komende een gat maecten, door het welke de Zenuwen uyttschieten, om de Leden de gevoelicke kracht aen te brengen, ende de Slagh-aderen, ende Aderen in komen, tot voedsel van het Morch. Wanneer die Zenuwen, door dien de Wervelen verdraeyt zijn, gedruckt werden, ofte door eenige ootsaek komen te verstoppem, dan werdt het Deel, daer se na toe gaen, beroert, ende ongevoeligh. Ende als de Aderen, ende Slagh-aderen belet werden het Bloedt af, ende aen te brengen, soo verdrooght het Ruggen-morch.

De *Rug-graets Wervels* werden in vijf deelen afgepaelt, Hals, Rug, Lendenen, Stuyt-been, ende Steert-been.

Den *Hals* bestaat uyt seven Wervels, die alle wat ingebogen zijn tot steunsel van den Slock-derm, ende de Lucht-ader. Ende om dat de selvige, tot verandering van kosts, ende luchts doortocht, niet en souden gepraemt werden, soo en zijn se niet ront, ende uytspuytende, maer plat na binnen, geschapen.

Volgen twaelf Wervels van den *Rug*, die wat uytstaen, om het Herte, ende de Longe ruymmer plaetsche te geven.

Daer na komen thien *Lende-wervelen*, wat na binnen gebogen, om te onderfluten den stronck van de nedergaende Holle-ader, ende de groote Slagh-ader.

Hier op volghet het *stuyt-been*, bestaende uyt ses Wervelen, de welke, om dat se niet losch en zijn, by sommige onder de Wervelen niet gereeckent en werden. Dit Been puyt buyten uyt, om ruymmer plaets telaten aen de Blaes, rechten Derm, ende Lijf-moeder; waerom het oock als van binnen uytgeholt is, ende glat.

Het laetste Deel van den *Rug-graet* is het *steert-been*, soo genoemt, om dat het, als een steert, aen den *Rug-graet* hangt, ende om dat het in de Becken de steert maect. Ja men leeft oock van sommige volckeren, die dit Been tot een steert uytwie. *Plinius* schrijft dat 'er in Indyen luyden geboren werden met rouwe steerten, die dapper rasch loopen; ende *Paulus Venetus* getuyghet in 't Koninkrijk Lambri volck te woenen op de bergen met steerten, gelijk honden. Ende *D. Bauhinus*, die ick te Basel noch gekent hebbe, verstelde niet

gesien, maer van andere verstaen te hebben, hoe seecker jongken in Denemercken een steert was uytgegroeyt. Dat sommige history-schrijvers verhalen van de Engelschen, als of haer om de vermaetheydt *S. Augustyn* zengedaen, een steert uytwies, daerom oock noch by eenige voor Steert-mans gescholden, weten wy genoegh, dat maer een louter versierfel is. Dit Steert-been en heeft geen beenige hardigheydt, dan in de volwassene: in kinderen is het noch sacht, ende weeck, ende daerom is het uytstieten van den Eyndel-derm haer soo gemeen, alsoo de selve, ende sijnen Sluyt-spier aen dit been gehecht zijn. Dit is mede een van de voorname oorfaecken, waerom de jonge Vrouwen lichter arbeeydt hebben, als de bejaerde. Want alsoo de mond van de Lijf-moeder op dit Steert-been rust, soo dient het noodtsaekelick te wijcken, wanneer in den arbeeyde de Lijf-moeder het kindt daer tegen druckt, gelijk sulcks in jonge vrouwkens wel kan geschieden; maer in bedaeghde is dit been gemeenlick soo verhardt, ende verdrooght, dat het niet, ofte geheel swaerlick kan wijcken. Hier uyt staet noch af te nemen seer schadelick te wesen, dat de Vrouwen in den arbeeyde op yet hardts sitten; maer dat se dienen wat afhangeende gehouden te werden, op dat het Steert-been wat achterwaerts soude konnen schieten.

3. Volgt het tweede deel van den Romp, te weten de *Borst*, de welcke rondsom met beenderen beset is, boven met de Sleutel-beenderen, achter met de Schouder-bladeren, ter zijden met de Ribben, voor met het *Borst-been*, onder met het swaertachtigh Kraeck-been.

4. De *Sleutel-beenderen* zijn alsoo geheeten, volgens de Grieksche, ende Latijnsche benaminge, om dat se, gelijk sleutels, de *Borst* boven toeluyten; waer op siende de Koning van Macedonyen *Philips*, Vader van *Alexander de Groote*, als hem in seeckeren slagh dese plaets gequetst was, ende dat de Meester in 't verbinden gestadigh al geldt eyschte, Neemt, seyde hy, soo veel als gy begeert: want gy hebt den sleutel. Dese benaminge soude oock konnen genomen wesen, na de gelijkenisse met de sleutels, in oude tijden gebruyckelick. Want sy zijn als een lange Latijnsche *s*, na wiens gelijkenisse de sleutels van de huysen in voor-tijden plachten gemaect te werden; waer van *Dr. Spiegel* schrijft noch, gelijk ick mede, te *Padua* gesien te hebben. Sy voeren oock den naem van *Krop-beenderen*, om dat se van beyde zijden den *Krop* sluyten, ende sulcks om te beletten, dat dese gevaerlicke plaetsch niet lichtelick en soude beschadicht werden. Want een Slagh alleen, die hier valt, kan hinder doen aen *Spraeck*, *Stem*, *Beweginge* van 't *Hooft*, ende *Adem-halen*.

Dese Beenderen bestaen uyt halve cirkels, om veel vaten door-tocht te geyen, die niet en dienden verdrukt; ende uyt twee halve cirkels, om de sterckte: want by aldien sy maer van eenen halven cirkel gemaect en waren, dewijl se dun van been, van binnen hol, ende voos zijn, soo soudent se al te licht gebroocken

hebben, gelijk se noch oock lichtelick komen te breecken. Ende al vallen sy lang, dick, ende krom, soo zijns even wel noch langer in de Mans, om de beweginge van den *Arm* minder te beletten, als in de Vrouwen, die se soo verre niet afhangeende hebben, het welck van sommige gemeent werdt in haer, om de fraeyghydt gedaen te wesen, gelijk sy oock de holligheydt en hebben, die men in de Mans boven aen den *Krop* siet. Om dese kortigheydt wil, hebben de Vrouwen den *Arm* soo radt niet, gelijk men siet, als sy wat sullen van haer weyden; want dan, om meerder kracht te doen, lichten sy gemeenlick mede haer een been op.

Dese Sleutel-beenderen werden gevoeght aen de Schouder-bladeren door seecker Kraeck-been, daer sy even wel niet vast en zijn, maer werden alleen door eenige Banden van buyten vast gehouden, om dat sy in 't bewegen van den *Arm*, ende Schouderen wat wijcken soudent.

5. De *Schouder-bladeren* zijn van achteren op de Ribben geset, om de *Borst*, als een schilt, te beschermen.

Haer gedaente is drie-hoekigh, ontfen, van binnen hol, van buyten bultigh. Daerse na den *Rug-graet* toe gaen, zijn se breeder, maer dunder, *Taesselen* in 't Griecx van *Pollux* genoemt: dan daer se dicker, *smalder*, ende in scherpte uytstecken na de *Lendenen*, werden se mede, na de gelijkenis, *Vleucken* by de Grieccken geheeten. Dan dese gedaente en komt de geheele Schouder-bladeren niet toe. Want *Hippocrates* oordeelt *6. Epid.* dat de gene, welckers Schouder-bladeren vleucksgewijs uytstecken, tot de *Teering* genegen zijn. De reden hier van is, volgens het schrijven van *Galmus*, ende *Palladius*, dat soodanige lichamen van den beginne aen kout van aert zijn. Ende alsoo het werck van de wermte is uyt te setten, ende te verwijderen, soo blijven hier de *Wervelen* kleyn, bekrompen, ende, gelijk men seydt, onderbleven: waer door de spitse Ribben de Schouder-bladeren mede uyt doen stecken. In soodanige en werden de Ribben niet volkomentlick gevoeds, ende dien volgende en konnen se oock niet wel groeyen. Ende alsoo de *Longe* even wel toeneemt, ende de *Borst* te kleyn werdt, om haer volkomentlick op te geven, tot het halen van den aeffem: daer op volght dan een verstickinge, ende bedervinge van de natuyrlicke wermte, die door de *Lucht*, de welcke de *Longen* intrecken, onderhouden, ende verfrist moet werden. Soo dat de *Longe*, verhindert zijnde door de nauwte van de *Borst*, sulcks te doen, ende daer over mede komende te bederven, soo veroorsaect dit noodtsaekelick de *Teering*. Waer aen blijkt, hoe wel wy in 't eerste *Capittel* berispt hebben de quade manier der gene, die om de jonge dochterkens dunne middelen te maken, haer *Borst* soo seer pramen, dat daer door, de *Wervelen* achter van haer plaets wijckende, eenen hoogen rugh gemaect wert.

Om weder te keeren tot de Schouder-bladeren. Dese drijven achter op, ende over de Ribben, sonder met eenigh Been gevoeght te werden, om dat den *Arm* hem

hem vry soude kunnen omdraeyen. Haer smal eynde, den Hals genoemt, eyndicht in een kuyl, daer het Hooft van den Arm ingelaten werdt. Dese Kuyl en is niet diep, om dat den Arm te beter soude kunnen draeyen, ende swaeyen. Op dat dan dese losse geleiding niet, door lichtoorfaeck, verschieten soude, ende aen den Arm de beweginge benemen, soo is den selven niet alleen rontform met Kraeck-been beset, ende met Banden, ende Spieren wel versien, maer oock, tot meerder verseeckert- heyt, zijn hier twee uytsteekfels gestelt. Waer van het een dat kleyn ende krom is, na de gelijckenisse, volgens het Griecx woordt, *Ravens-beck* genoemt werdt. Het ander is grooter, ende komt van den graet van 't Schou- der-bladt, *Acromion*, ofte *Schouder-top* geheeten. Hier staet aen te mercken, dat alsoo dese uytsteekfels boven de geleiden staen, soo siet men, dat den Arm meest na beneden uyt het lidt gaet, alwaer men dan on- der de Oxelen het Hooft van den Arm voelt uytsteek- ken. De Wonden, die op dese geleiding van de Schou- der met den Arm, ofte op den Hals van het Schouder- bladt vallen, zijn veeltijds doodelick, gelijk ick aen vele Krijghs-luyden gesien hebbe. Soo verhaelt oock onder andere de President *Thuanus* in sijn Historye, hoe *Anthoine de Bourbon* (Vader van Henrick de Groote) Koning van Navarre, in de belegering voor Rouen, en- de den Hertogh van *Guise* voor Orleans, hier geschoren zijnde, daer van overleden. De reden is, soo om dat rontform dit gelid veel groote Vaten zijn, als Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen: als om dat van wegen de naderhey, de onsteeking, ende bedervinge, die op dese plaetsch valt, het Hert te stont werdt mede-ge- deelt; waer op dan, na eenige quade toevallen, eynde- lick de Doodt volght.

Het is aenmerkens-waerdigh 't geneby de Vrouwen door ervarentheyt ondervonden werdt, dat de Mans die breede Schouderen hebben, gemeenlick oock foodanige Kinderen telen, ende derhalven de Vrouwen eenen swa- ren arbeyt veroorsaeken. D^r. *Forest* schrijft oock 9. Obs. sulcks dickwils bevonden te hebben. Ende ick weet verscheyde ouders, die daer op gelet hebben in 't wythylicken van haer Dochters.

6. Wy komen tot de Ribben, die het voornaemste van de Borst beslaen. Zijn uyt twee halve circulen te samen-gevoeght, ende maecten dien volgende een ron- digheyd in de Borst, tot ruymte van de Longe. Zijn gemeenlick aen elcke zijde twaelf in 't getal; somtijds oock, doch selden, derthien, ofte elf, na de nature overvloet, ofte gebreck van stoffe vint in de Schepping. Als dan dit getal verandert, soo verandert oock het getal der Rügge-wervelen, die altijd even soo veel zijn, als de Ribben. Dit getal en is niet anders in de Mans, als in de Vrouwen, als is 't dat de Mans van sommige Hexen Elf-ribben genoemt werden, als of sy een Ribbe min- der hadden, om dat *Eva* gelchpen is uyt een Ribbe van *Adam*. De vermaerde *Ontleders van Wesel*, ende *Fal- lopius* meenen, dat den eersten Mensche in de eene zijde

maer elf Ribben en hadde, ende in d'andere twaelf, om dat, uyt de gene, die ontbrack, *Eva* gelchpen was. De treffelicke *Melanchion* schrijft in sijn boeck van de Ziele, dat in *Adams* eene zijde derthien Ribben een- lick soudent gemaeckt zijn gewest, ende dat uyt de selve *Eva* voortgekomen is. Welck gevoelen my waerlij- liker schijnt te wesen; dan ick laet het oordeel aen de Godts-geleide.

Het binnenste vlack der Ribben na de holte des Borsts, is effen, glat, ende net, op dat het, door sijn on- effenhey, aen het Ribbe-vliesch niet hinderlick en sou- de wesen. In dit selve vlack heeft elcke Ribbe van on- deren een Grouf, loopende van de Wervelen af, na de lange der Ribben, tot aen het Borst-been toe, alwaer sy verdwijnt. Het welck voor een Heel-meester wel staet aen te mercken. Want in dese Grouf rusten de Va- ten, te weten, Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen, die eensteels aen de Ribben, eensteels aen haer Spieren het voetsel, leven, ende gevoelen aenbrengen. Wan- neer dan in een *Empyema*, ofte *Borst-sweeringe*, als 'er uyt een verzworen *Pleuris*, *Peripneumonia*, ofte *Squynan- tie*, een hoop Etter tusschen de Borst, ende Longen vergadert is, ende dat die niet verdreven, noch met spou- gen opgebracht kan werden, soo dat nootfaeckelick een opening in de Borst moet gemaeckt zijn, in sulcken ge- val sal den Heelmeester in 't openen dese plaets vermij- den, op dat hy de gemelte Vaten niet en quetsse. Daer toe moet hy sijn snijden van boven beginnen, ende soo na beneden de opening maecten; niet recht neder, maer over dwers, om den dwerssen draet van de bin- nenste Spieren, die tusschen de Ribben staen, niet door te snijden. Dit moet geschieden tusschen de vijfde, ende seste Ribbe van onderen gereeckent; niet hooger, om dat de Etter des te beter soude kunnen uytloopen; niet leeger, op dat het Middel- rifest, 't welck hier onder aen vast is, niet gequets en sou- de werden.

De Ribben werden verdeelt in echte, ende onechte. De echte zijn seven, alsoo genaemt, om dat se een ron- den circel maecten. De onchte zijn vijf, die bena- minge hebbende, om dat se kleynder, ende korter, ende gelijk als maer halve Ribben en zijn. Het welck door sonderlinge voorfichtighey gedaen is, om de Maegh, Lever, Milt, ende bovenste Dermen, als se war span- nen, ruymet plaets te geven. *Hippocrates* gebiedt in sijn Boeck van de Gewrichten, wanneer de Ribben ge- broocken zijn, hertelick te eten, op dat alsoo door hec- spannen van de Maegh, de gebroocken, ende gebogen Ribben mochten uytgeset, ende na buyten gedruckt werden. Ende *Paré* schrijft, de waerhey hier van on- dervonden te hebben. Soo dat het nooch al te met te pas komt, den Buyck eens uyt de kreucken te setten. De gemelte *Paré* verhaelt in 't 13. Boeck van sijn Hgel-kon- ste op 't 12. Capittel, dat op gebroocken, ofte geslagen Ribben dickwils volght een opblasinge van geplettert Vleysch, ende dat daer veeltijts na komt een bedervinge, ende

ende verrottinge van de Ribben. Diergelijke hebbe ick gesien uyt inwendige oorfaeck; ja dat 'er op eenen tijdt in 't Gast-huys acht ofte negen alle in haer zijde klaeghden, sonder dat 'er yet van buyten aen te sien was; het Lichaem van de overledene geopent zijnde, werde bevonden, dat de Ribben, gelijk verwolmt hout bedorven, ende opgegeten waren, soo dat men met de vinger door de selve konde steecken. Ende 't vromste is noch, dat het Vleysch rondsom gaef was, ende gantsch geen bedervinge deelachtigh. *Fernelius* verhaelt 6. *Pathol.* 3. van yemant, die drie maenden gestadigh gequelt was geweest met den Nock, die niet geen gewone middelen konde gebetert werden, tot dat men bevondt, dat het eynde van een Ribbe verdraeyt was, ende diep in de Maegh stack sonder pijn, ende dat het selve sachtjens gerecht zijnde, den Nock terstondt ophiel: ende dat die even wel weder keerde, soo drae de Ribbe weder quam om te krommen. Hy voeght daer by, noch in vele andere de selve oorfaeck van Nock dickwils ondervonden te hebben.

7. De Ribben werden van achteren aen den Rug-graet, van voren door Kraeck-been aen het Borst-been gehecht. Dit bestaet, seyt *Galenus* in 't 7. boeck van 't gebuycck der Deelen op 't 12. Capittel, uyt seven Beenderen; die in jong-geborene Kinderen gescheyden te sien zijn, dan in bedaeghde werden sy tot een Been vereenicht.

De selfstandigheyt van dit Borst-been is sacht, voos, ende licht, ende sulcks niet sonder oorfaeck: want indien het geheel vast, ende swaer geweest ware, soo soude 't selve het bewegen van de Borst licherlick belet hebben. Dit komt oock sommige Siecken te voordeel, te weten, die eenigh Etter, ofte anders, onder dit Borst-been, tusschen beyde de Vliesen van het Middel-schot vergadert hebben: want foodanige werden geholpen door het snijden in dit Borst-been, het welck om sijn voosigheyt lichtelicker doorsneden kan werden. Waer van *Galenus* een aenmerckens-weerdigh exempel heeft 7. *Anat. adm.* 13.

Dit Borst-been heeft drierley gebuycck. 1. om het Herte, ende de levend-maekende Deelen te beschermen. 2. om de Ribben vast te maecten. 3. om de Vliesen van het Middel-schot te ondersteunen, ende alsoo te beletten, dat het Herten-vliesch het Herte niet en overstolpt. Dese Vliesen werden soo gehecht aen het Borst-been, dat se soo verre van een blijven, als het Borst-been breedt is. Het gebeurt somtijds, dat dit Borst-been breeckt, ofte met geweldt in-gedruckt werdt: het welck Bloedt-spuwen, Aemboestigheyt, ende andere zoevallen veroorsaect. In dese gelegentheyt moet een Heel-meester den gequetsten achter over op kussens leggen, ende laten sijn Schouderen van een stercken knecht mer beyde de Handen soo neder douwen, als of hy se in-drucken woude, ende van een ander, op deselve tijdt, mer de Handen van beyde zijde de Ribben neder drucken, ende sulcks soo lang, tot dat dit

Been wederom van selfs in sijn plaetsch springt. Hier van is een exempel telesen by *Paré* 14. 10.

8. Onder het Borst-been, hangt het *Swaertachtigh Kraeck-been*, soo genoemt by de Griekische Geneesmeesters, om dat het swaerts-gewijs onder scherp is. Dit Kraecke-beentjen, wanneer het door innerlicke, ofte uyerlicke oorfaeck neder gedruckt werdt, perft, ende druckt de Maegh tot een geduijgh braecken, ofte nocken, tot dat het wederom herstelt is. In tegendeel hebbe ick dickwils gesien in Water-suchtige, als oock in Kinderen, die dicke Buycken hadden, dat door het opdringen van water, ofte sucht, dit Kraeck-beentjen uytwaerts omgebogen was.

Her gebuycck van dit Beentjen werdt geloofd te zijn, om als een schut de krop van de Maegh te beschermen, ofte liever, gelijk d'Heer D. *Paaw* ons eertijds leerde, het Middel-rift, daer het van binnen aengehecht is, ende dat oock anders geen beschut en heeft, alsoo op dese plaetsch de Ribben van malkanderen scheydende elck haren wegh gaen. Sulcks bewees hy met de gene, die uyt-teerden; de welke hier allegader een grootte holligheyt hebben, om dat door de onnatuurlike herte, die haer verteert, de sappigheyt van 't Middel-rift verteert zijnde, het selve doet rimpelen, ende toetrecken, derhalven oock met eenen na hem treckt het Middel-rift, daer het aen gehecht is.

9. Het laetste deel van dem Romp, bestaet uyt het onderste Been, dat by de Oude geenen naem gehad en heeft, ende daarom even wel van *Oribasius* den naem gekregen heeft van *Been sonder naem*. Sommige hebben het genoemt na een van sijn deelen, *Ilium*, ofte *Iscium*, by ons werdt het gemeenlick *Heupe-been* geheeten. Werdt aen beyde zijden seer vast aen het Stuyt-been gehecht, ende is in sijn selven onbeweeghlick, om dat op het selve, als een gront-vest, al de boveoste Beenderen steunen, ende beweeght werden. Het is maer een Been, maer in jonge Kinderen is 't met drie naden onderscheyden, ende daarom werdt het gemeenlick in drie verdeelt.

Het opper-deel is het grootste, ende breedste; wert genaemt het *Zijde-been*, ofte *Osi Ileon*, ende draeght den langhen om-gebogen Derm, *Ileon* mede genoemt, gelijk oock de kanten van den Buyck alhier, daer geen Beenen en zijn, *Ilea*, alwaer den geseyden Derm het Buycks-vlies uyt-teckende, ofte doorbreeckende het Scheursel veroorsaect. Daer van wenscht de Poet, dat yemant uyt nijdt dien Derm mocht borsten.

— *rumpantur in Iliacodro.*

Het achter, ende dieper gedeelte is het *Heupe-been*, *Osi Coxa*, ofte *Iscion*. In dit Been is eenen grooten hol, die een in-geleding maectt met het hoofd van het Dye-been, ende om dat het niet licherlick uyt het lichte en soude schieten, soo is hier noch eenen grooten rant Kraecke-been om gewassen, ende met steicke Banden wel versien. Want als het selve uyt-schiet, soo gaet de Mensch

Mensch manck, als sijn vast steunsel missende. Dese diepte is oock oorfaeck, dat als die Beenderen uytter lidt zijn, niet lichtelick wederom ingeset kunnen werden. Is mede oorfaeck, dat de etterige, ofte andere vochtigheden hier tusschen vergaderende, niet wel uyt en kunnen komen; noch de middelen daer wel toe kunnen gebracht werden. Het welck wederom oorfaeck is, dat de *Sebiatica*, ofte *Heup-pijn*, qualick te helpen is, ende soo lange duyr, dat de Siecken, door de felligheyd komen te vergaen, ende uyt te droogen, daerom van *Hippocrates* in *Coac. Schiatike* *teyning* genoemt. Ick ben onlangs by foodanigen Siecken geweest, die hier van lang bedleger gehouden hadde, ende daer na geheel kromging, den welcken dese Beenderen van magerheyd byna door het vel staecten, ende door de dulle pijn, als een geraemte, uytgereert, die even wel noch bequam, ende nu wederom langs straten gaet. De meeste oorfaeck van dese pijn, is de grootste Zenuwe van 't lichaem, aen dese geleiding leggende. Ja men siet in 't onderste van dit Been een grouf, waer in dese Zenuwe, om dat hy niet verdraeyen soude, hem onthoudt. Hier beneffens is 'er noch eenen bysonderen Bandt, die boven van 't hooft van 't Dye-been in de holligheyd van de Heup vast, ende aengewassen is. Dat en is geen rechten bandt, maer van zenuwachtigen aert, ende derhalven gevoeligh; gelijk hy oock onstecken zijnde, de Siecken den brandt doet gevoelen.

Het voorste deel is het *Os pubis*, ofte *Gemacht-been*; heeft een groot gat, om soo veel te lichter te wesen. Beyde de *Gemacht-beenderen* komen met *Kraeck-been* voor aen malkanderen. Hoe de selve in 't baren meerder van een wijcken, hoe den arbeyt lichter valt. Het welck sommige Vroe-vrouwen wetende, zijn gewoon, gelijk ons *D^r. Paaw* plagh te verhalen, in de eerstgeborene dochterkens met haren duym dese plaets te douwen, ende alsoo de voeging deser Beenderen losch te maecten; de welke daer na dan alrijdt losch blijven.

Het IV. Capittel.

1. Verdelinge van de uytterlicke Lidmaten.
2. Verdelinge van den Arm,
3. Arm, ofte Schouder-been,
4. Voor-arm; groote, ende kleyne Elle-pijp.
5. Handt, Vingeren, ende Nagelen,
6. Verdelinge van de Handt.
7. Verdelinge, ende beschryvinge der Vingeren.
8. Verdelinge der Beenen.
9. Dye; Haelften, Knye, Knye-schijf.
10. Been; Scheen-been, Kny-been, Versen, Encklatuwen,
11. Voet, Koten, Hiel-been, Bal, Tenen.
12. Lijnzaes-benderkens.

I.

V An de drie deelen, daer wy het Geraemte in verdeelt hadden, is nu alleen overigh het derde, be-

staende in uytterlicke Lidmaten, te weten, Armen, ende Beenen.

2. Den Arm werdt wederom in drien verdeelt, den Arm, Voor-arm, ende de Handt.

3. Den Arm eygentlick genoemt, ofte *Schouder-been*, gelijk het by *Celsus* werdt geheeten, beslaet maer uyt een been, ende dat groot ende sterck, boven met sijn hooft schietende in de rondigheyd van 't Schouder-blad, waer van in 't voorgaende Capittel is gesproocken, gelijk oock van de gevaerlickheyd der Wonden, die op dese plaetsche vallen. Dit been is ongelijck, van wegen de Spieren; heeft hier, ende daer eenige kleyne gaetjens, in de welke de Banden der Spieren gehecht zijn; midden een wat grooter, in het welke een Ader, ende Slagh-ader door gaet na het Morch, om het selve te voeden. Het onderste van dit Been, daer het met den Voor-arm gehecht werdt, heeft verscheyde uytsteecksels, ende holligheden. De twee uytsteecksels, zijn geheel groot; een uytwendigh, van den welcken meest al de Spieren komen, die den *Carpus*, ende de Vingeren uytstecken; een inwendigh, waer van de Spieren geleverd werden, die de selve buygen. Daer soude een naeuwkeurigh Ontleder noch een derde by kunnen voegen, die op den rol tegen de groote Ellepijp komt. Hier zijn noch twee holligheden, uytbeeldende een Katrol, daer een touw omloopt, soo konfligh gemaect, dat se den Voor-arm in een scherpen hoek laten buygen, ende hem niet verder uyt en doen steecken, als in een rechte linie.

4. De Voor-arm, ofte *Cubitus* beslaet uyt twee Beenderen, *Elle-pijpen* genoemt, de Heel-meesters houden de Arabische benaminge van grooten, ende kleynen *Focil*, het welck de *Francoisen*, ende *Italianen* in hare tale oock navolgen.

De groote *Elle-pijp* heet in 't Grieks met den gemeenen naem *Pechus*, (dat is, Elle) ende dit woordt gebruyckt den *Euangelist*, daer hy beschrijft de vrage van d'Heer Christus, wie dat 'er is, die by sijn grootte een elle doen kan? *Matth. 6.* Hy neemt daer de mate juyft van een Arm. Want niet alleen den geheelen Mensch is, gelijk de wijse *Pythagorus*, ende *Socrates* seyden, een maet van alle dingen, maer oock elck van sijne Lidmaten. Soo werdt lengte, breete, ende dichte, afgenomen op de maet van een elle, hant, span, duym, vinger, voet, ende soo voort. Dit Been heeft twee uytsteecksels, een van binnen, ende een van buyten.

De kleyne *Elle-pijp*, die de bovenste is, heeft boven een kleyn hooft, daer een ondiepe holligheyd in komt, waer in het hooft van den Arm schiet, tegen aen de welke dese Pijp op ende neder gaet, de groote Pijp stil staende.

Dese twee Pijpen zijn in haer bovenste, ende onderste deelen gantsch tegen-strijdigh. Want de groote Pijp is boven dicker, beneden dunder; de kleyne in tegen-deel boven dunder, ende beneden dicker. Daer-benevens zijn se aen haer eynden soo aen malkander gehecht,

dat de kleyne Pijp boven van de groote ontfangen wert, ende wederom de groote Pijp onder van de kleyne. Maer in 't midden wijcken se van den anderen, om de Spieren plaets te geven, ende om dat de Armen niet al te swaer en souden wegen, gelijk mede te sien is in de Gemacht-beenderen, Kaecken, Scheen-beenderen, ende Ribben. Andere meenen, dat het is om de kleyne Elle-pijp te kunnen draeyen; het welck niet waerschijnlijk en is, alsoo sulcks wel door een vast Been hadde kunnen geschieden.

Het gebruyck van de groote Elle-pijp is, de Handt uyt te steecken, ende te rug te halen; van de kleyne, de Handt op, ende neder, ende ter zijden te draeyen, ende insonderheyt de selve, met een veerdigheyt, de groote stil staende, om te draeyen.

5. Wy komen tot de *Handt*, daer wy wat wijdtloopigh van sullen handelen, soo om haer konstigh ende wonderbaerlick gebouw, als om dat de selve, onder alle Dieren, den Mensche alleen gegeven is.

Alle Dieren is een Lichaem toegevoeght, na haer Ziele; ende daerom verschelen de deelen der Lichamen soo vele van malkanderen, om dat 'er soo groot onderscheyt is tusschen haer Zielen. Het Paert is versien met stercke Klauwen, ende een Maen; want het is een snel, hooverdigh, ende edel dier. Den Leeuw, om dat hy moedigh ende wilt is, zijn stercke Tanden, ende scherpe Klauwen gegeven. Soo zijn de Stieren Horens, de wilde Verekens uytstaende Tanden, tot wapenen aengeboren. Onder alle de wreede Dieren en is 'er geen wreeder, als den Tiger; soo dat de Poëten, als sy een wreet, ende onbarmhertigh Mensch willen beschrijven, seggen hem van een Tiger geboren, ofte gefogen te zijn. Alsoo doet *Ovidius* sprecken *Medea* in 't 7. *Metam.*

*Hoc ego si patiar, tum me de Tigride natam,
Tum ferrum, & scopulos gestare in corde fatebor.*

Dido verlaten zijnde van *Encas*, spreect hem aldus aen by *Virgilius* 4. *Encid.*

*Nec tibi diva parens, generis nec Dardanus auctor,
Perfide; sed duris gennit te cautibus horrens
Caucasus, Hyrcanaeque admovent ubere Tigres.*

Petrus Martyr schrijft, dat in *Daryen*, een eylandt in *West-Indyen*, acht dagen reysens van *Cuba*, ontrent het Jaer 1514. een Tiger, een half jaer lang, uyt seecker Dorp quam halen een Kalf, Veulen, ofte Swijn, ja oock een Mensch, als hy die op de straet vont: soo dat het volck hier door genootsaectt was haer tegens sulck gewelt te versien, ende den Tiger te betrappen. Groeven derhalven eenen seer diepen kuyl, den selven van bovenen licht bedeckende. Den Tiger na sijn gewoonte wederom op den roof loopende, viel in den kuyl, ende met eenen in de scherpe palen, die onder in den gront geslagen waren. Waer over hy sulck een gehuyt maeckte, dat de bergen rontsom daverden. Maer het volck smeet terfoudt groote steenen in den kuyl, waer door hy dieper in de palen schoot, ende alsoo omquam; na dat

hy alle houters, die op hem geworpen waren, om slucsten gebroocken, ende al stervende een yeglick met sijn sel gesicht dapper verschrickt hadde. De *Tigers* trecken haer voetsel uyt alle viervoetige Dieren, selfs oock de *Olifanten*; waerom sy versien zijn met groote, sterke, ende scherpe Klauwen, ende felle Tanden, gelijk wy hier te *Dordrecht* twee een-jarige gesien hebben, van gemeene *Kalfs-groote*. In *West-Indyen* uyt den nest gehaelt, ende niet-te-min van ongelooflick gewelt. Den eenen hebbe ick doen ontleden, ende bevonden, dat een van de seven sneden des *Livers* doorboort was van een langwerpige *Gal-blaes*, aen beyde zijden grooter, als in andere Dieren, die maer aen een zijde is. Het selfde geloof ick oock in de *Leeuwen* plaets te grijpen; hebbe het altijd in onse *Katten* (die ick meene al van eenne soorte te wesen) bevonden, den selven acit uyt de *Gal* hem openbarende.

*Sy brult gelijk een Leeuw in plaetsche van te maentwen,
Sy vyer-ooght als een Wolf, en roont haer selle klauwen.
Sy schuyt-beekt als een Stier, en laet haer tanden sien.*

Maer de *Herten*, ende *Hasen*, alsoo het bloode, ende vreesachtige Dieren zijn, hebben een snel Lichaem, dan naect ende ongewapent. Want voor de bloodigheyt, ende het ontloopen, was de snelligheyt bequaem; ende voor de wilde woestheyt de wapenen dienstigh. Maer de *Mensche*, alsoo hy een wijs dier is, ende alleen onder alle, die op der aerde leven, *Godelick*, gelijk *Galenus* spreect, ofte liever, als de *H. Schrifuture* ons leert, na *Godes* beelt geschapen, [*Gm. Cap. 1.*] heeft den alwijsen *Godt* in plaetsche van wapenen de handen gegeven, een werck-tuygh, 't welck tot alle *Konsten* dient, ende niet minder in den vrede te pas en komt, als in den oorlogh. De *Mensche* en behoefde dan met geen *Horen* geboren te werden, dewijl hy bequaemer wapen, wanneer hy begeert, in de *Handt* kan nemen. Want een swaert, ende een spies zijn grooter wapenen, ende bequaemer om door te gaen, als een *Horen*. Hy en heeft oock geen klauwen van doen gehad; want steen, hout, yser, die hy kan gebruycken, breecken ende morselen met meerder gewelt. Daer-benevens en kunnen *horens*, ofte klauwen niet doen, als van dichte; maer de wapenen toonen haer kracht van na-by, ende van verre; een pijl, ofte een roer (ick laet staen een sluck geschut) draecht verder als een *Horen*, een hout, ofte yser verder als een klauw. Maer een *Leeuw*, soude men seggen, is snelder als een *Mensch*. Wat is dat? De *Mensche* heeft in der daet, door sijn wijsheyt ende handen, een *Paert* getemt, het welck een snelder dier is, als een *Leeuw*, ende daer op sittende hy den *Leeuw* vliedt, ofte vervolgh, hem van hoogen beschietende. Soo dat *Plinius*, ende andere lasteraers der *Nature*, haer niet en behoeven te beschuldigen, van den *Mensche* alleen onder alle Dieren naect ende ongewapent ter werelt gebracht te hebben. Want hy is boven alle andere Dieren van de beste wapens versien, te weten, de

Reden;

Reden, ende de Handen. Door die wapenen kan de Mensch hem tegens alle Dieren beschermen: maer sy niet door de hare, tegen den Mensch. Soo dat hy niet en kan geseydt werden naeckt, ende ongewapent te zijn; als konnende, wanneer hy begeert, een harnas aen doen, het welck veel stercker, ende harder is, om door te steecken, als eenige huyt van de Beesten. Daerenboven werdt hy noch beschermt, ende bewaert, door huysen, wallen, ende grachten; wercken van sijn Reden, ende Handen. Nuindien hem een horen in de Handen gewassen was, ofte eenigh ander wapen, soo en soude hy de Handen niet kunnen gebruycken hebben, tot het maecten van huysen, muynen, spiesen, harnas, ende diergelijke. Met dese Handen naeyt de Mensch kleederen, in plaetsch dat d'ander Dieren hayr, ofte wolle hebben, breydt netten, daer hy vogelen, ende visschen mede vangt, maect schepen, ende zeylen, daer hy alles, wat hem noodigh dunckt, uyt de geheele Werelt haelt. Waer door hy niet alleen en heerscht over de vier-voetige Dieren der Aerde, maer oock over de Visschen in 't Water, ende de Vogelen in de Lucht. Doch al is 't, dat wel oock den Mensch de Handen tot sterckte zijn gegeven voor wapenen: zijnde even wel een vredelick, ende borgerlick Dier, soo heeft hy met de Handen wetten beschreven, altaren opgerecht, huysen gebouwt, schepen gemaect, ende alderhande werck-tuygh van Konsten voortgebracht. Door de Handen werdt het beelt, ofte de gelijkenisse van den Mensch met de pen geteyckent, met de pinceel geschildert, met den beytel gehouwen, met walch geboetsert. Door de Handen werden alle geschiedenissen, alle konsten, alle wetenschap, ende alle wijsheydt beschreven. Soo dat de Handen gemaect hebben, dat wy nu noch konnen spreucken met de wijse Plato, Aristoteles, Hippocrates, Galenus, Plutarchus, ende andere, ja met de heylige Propheten, ende Evangelisten. De wijsere Anaxogoras, overleggende hoe fraey, ende konstigh dit Deel des lichaems gemaect was, seyde, dat 'er geen bequamer werck-tuygh tot eenigh ding en konde bedacht werden, ja ging soo verre, gelijk Plutarchus betuyght, dat hy de Handen toeschreef den oorspronck, ende de oorfaeck van de Menschelicke wijsheydt. Het welck onsen Galenus in sijn 1. Boeck van 't Gebruyck der Deelen op 't 2. Capittel wel te recht niet toe en staet; alsoo de Mensch het wijse Dier niet en is, om dat hy Handen heeft: maer om dat hy de wijse was, daerom zijn hem Handen gegeven: gelijk Aristoteles wel seydt. Want de Handen en hebben den Mensch geen konsten, noch wetenschappen geleert, maer de reden. De Handen dienen de reden, ende 't verstandt in stede van spraek, uytleggers van onsen wil: want wy schrijven onse gedachten aen de vrienden, ja wy hebben hier in onse Stadt een doove, ende stomme, die met Handen, ende Vingeren hem doet verstaen, ende 't gene hem andere, die daer op afgeveerdicht zijn, antwoor-

den, seer wel verstaet. Numa Pompilius, de tweede Koning van Roomen, heeft de Trouwe aen de Handen geheylight. Wy beelden oock de Trouwe uyt met twee gestoten Handen, men belooft, men Trouwt, men handelt met de Handt te geven. Met het kussen van de Handt eeren wy Godt, ende de Menschen. Ende in Italyen, Vranckrijck, ende Spaengien werdt het begroeten niet anders genoemt, als de Handen te kussen. Ende voorwaer wat teyckenen trecken sommige niet al van den aert, ende gelegentheyt der Menschen uyt derrecken der Handen.

De Mensch dan, gelijk hy een lichaam heeft sonder aengeboren Wapenen, soo is oock sijn ziele van naturen sonder konsten. Derhalven heeft hy voor de naecktheydt van sijn lichaam, de Handen; voor d'onwetenheydt van de ziele de reden gekregen; door welckers gebruyck hy sijn lichaam wapent, ende in alderhande manieren beschermt; ende sijn ziele met alderhande konsten verciert. Want gelijk, indien hy met eenige wapenen was geboren geweest, de selve hem soudent alleen altydt by wesen; soo mede, by aldien hem eenige konsten van naturen aengeboren was, soo en soude hy de andere niet hebben. Dewijl het dan duysent mael beter was, dat hy alle Konsten, ende alle Wapenen konde gebruycken, soo en is hy met geen van beyde geboren. Waerom aerdigh van Aristoteles geseyd is, dat de Handt is een organon, ofte werck-tuygh, voor alderhande werck-tuygh; ende wy konnen oock, volgende Aristoteles, seydt Galenus, aerdigh seggen, de reden te zijn een konste voor alle konsten. Want gelijk de Handt, al en isse niet van 't bysonder werck-tuygh, dewijse even wel alles kan aengrijpen, ende in 't werck stellen, een instrument is voor alle instrumenten: soo is oock de reden, geen van de bysondere konsten, maer bequame om alle konsten te ontfangen, ende daerom een konst voor alle konsten. Dewijl dan de Mensch alleen onder alle Dieren in sijn verstandt de konst voor alle konsten heeft, te weten de reden: soo besit hy oock te recht in sijn lichaam het instrument voor alle instrumenten, namentlick de Handt.

Wy sullen nu gaen insien het treffelick maecksel van dese Handt, ende de wonderbare konste, die onsen Schepper daer in getoont heeft; de welcke soo groot is, dat door het alderminste, 't welck anders soude gemaect zijn, de Handt, ende haer werck ware bedorven geweest. Het eenige, ende opperste voor een werck-tuygh, gelijk de Handt, om mede te vatten, is dat het al de gedaenten, ende de grootten, die een Mensch bewegen kan, wel vat. Om sulcks te doen, soo is de Handt na den eysch doorsneden. Want by aldien sy ongedeelt gebleven was, soo soude sy maer hebben konnen omvatten dingen van haer eygen grootte; maer gescheyden, ende verdeelt zijnde, kan veel grooter, als sy selve is, lichtelick omgrijpen, ende oock de alderkleynste opncmen. Maer dat kleyn is, vatse met twee vingeren, ende noch niet geheele, dan alleen met haer

De *Carpus* is het voorste van den Arm; daer de *Braceleren* gedragen werden. Bestaet uyt acht ongelijke *Beenderkens*, die door *Kraeck-been*; ende *Banden* vast aen malkander gehecht zijn. Sy staen in twee rijden; om dat de *Handt* des te beter soude beweeght werden; waer van de eene met de *Arm-pijpen*, de ander met de vier *Beenderkens* van de *Palm* des *Handts* door *Kraeck-been* t'samen gehecht werden.

De gemelte vier *Beenderkens*, maecten den *Metacarpus*, die wy *Palm* van de *Handt* noemen. Sy zijn na binnen hol, na buyten bultigh, staen wat van malkander, om dat se met de vier vingeren, daer se aen gehecht zijn, ende die van malkander wijcken, souden over een kómen; ende oock, om dat hier tusschen beyde plaets soude wesen voor de *Spiere*.

Alle dese *Beenderkens*, soo van den *Carpus*, als de *Palm*, die werden vast gehouden door sterke *Banden*, om dat se soo licht niet en souden wijcken in het sterk bewegen, ofte uytstecken van de *Handt*. Wy steeken ons *Handt* uyt, als wy de selve vlak houden, de binnenste holligheydt vollende, ende de buytenste bultigheydt vereffenende; maer als wy de *Handt* sluyten, doen wy het tegendeel, buygende t'gene dat te voren streck was. Welcke beweginge den *Carpus*, ende *Metacarpus* niet en soude kunnen volgen hebben, indien sy uyt een *Been* bestonden. Daer-beneffens, indien dat'er maer een *Been* geweest en was tusschen de *Arm-pijpen*, ende de *Vingeren*, soo soude van een bueck, ofte ander ongemack, het geheele teistondt die schade geleden hebben; daer tegenwoordigh maer het twaelfde *Deel* en lijdt, wanneer dat'er een van de *Beenderkens* oock beschadicht te werden. Behalven noch dat vele voor een slag, ofte stoot wijcken, daer een *Been* streck staet.

7. De *Vingeren* bestaen uyt vijftien *Beenderen*, de welke soo vast niet aen malkanderen gehecht en zijn, als de gemelte van de *Handt*, dewijl de *Vingeren*, om alles te vatten, meerder beweginge moesten uytvoeren. Elke vinger heeft drie *Beenderen*, niet meerder, noch minder. Want meerder soude het volkomen uytstecken beletten; minder, souden soo veel verscheyde gedaenten niet kunnen aennemen. Dese *Beenderen* zijn van buyten rondt-bultigh, om aen d'ander zijde meerder ruymte te maecten, van binnen plat, ende holachtigh, om dat men met het binnenste vat, als oock om dat'er meer *Pelen* na binnen, als na buyten gaen.

Wy hebben vijf *Vingeren*, waer van den *Duym*, de *Groote* genoemt werdt by de *Grieken*, als oock *Anticheir*, al of men seyde *Tegen-handt*, ofte, gelijk by *Maer. 7. Sat. 13.* staet, *Ander-handt*, om dat hy tegen de *Handt* staet, ende soo veel uytrecht, als al de andere *Handt*; waerom hy oock *Pollex*, van *Pollendo*, by de *Latijnen* geheeten werdt. Dit wisten de *Oude* wel, als sy de *Krijghs-luyden*, die aen den *Duym* gequetst, ofte verlemt waren, haer affcheydt gaven. Men leeft van den *Keyser Augustus*, dat hy seecker *Edel-man* al sijn goet dede verbeuren, de welke sijn *Sonen*, als sy in den *Oor-*

logh gaen souden, het gebruyck vanden *Duym* hadde laten benemen. De *Athenieners*, na dat se lang over hoop gelegen hadden met die van *Egina*, een na-gelegen *Eylant*, ende dat sterck van schepen was, (gelijck *Cicero* schrijft 3. *Offic.*) ten laetsten het selve overwonnen hebbende, deden de inwoonders de *Duymen* afkappen, om in toekomende tijden geen geweld van haer te vreesen. My gedenckt noch, dat, doen ick van mijn reyse quam, ging begroeten mijn weerde meester, den Hooghgeleerden *M. Gerardus Vossius*, ende sijn *E.* my veel vraeghden van *Italyen*, ende *Romen*, ick onder andere seyde, dat de *Italianen*, maer insonderheydt de *Romeynen* nu geen *Krijghs-luyden* en waren, als sy van oudts, doen sy de geheele werelt plaeghden, plachten te welen, selfs oock dat te tegenwoordige *Romeynen*, geen *Romani*, maer *Romaneschi*, dat is, *Romeyntjens* by d'ander *Italianen* genoomt wierden; ende by sommige oock *Poltroni*: soo seyde my sijn *E.* dat het selfde woort te samen gevoeght was van *pollice truncando*, van den *Duym* te kotten, als foodanige gekeurt zijnde onnut, om yet met de *Hant* uyt te rechten. *Div. am* schrijft in 't 9. boeck van sijn *Grabantische* historye, dat onder de *Keuren*, die *Hertogh Henrick* aen de *Brusselaers* in 't Jaer 1220. verleent heeft, mede gestelt is: Dat de gene die met valsche maet *Wijn*, ofte yet anders uytmeet, sulcks sal boeten met thien pont, ofte het verlies van sijnen *Duym*. Maer dat onderscheydt is te groot. Vorders gelijk men noch in vrolickheydt seyt, *Duymtjen* op, soo schrijft *Plinius* 28. *Nat. 2.* dat men al van oudts met het uytstecken, ende sluyten van den *Duym* gunst, ende ongunst plagh te betoonen. Soo seydt de *Poët Horatius* in den 19. *Brief* van sijn 1. *Boeck*:

*Consentire suis studiis, qui crediderit te,
Fautor ut roque tuum laudabis pollice ludum.*

ende in tegendeel de *Poët Juvenalis* in sijn 3. *Schimp-dicht*:

*— & verso pollice vulgi.
Quemlibet occidit populariter.*

Hier over kan vorder nagelien werden onsen *Erasmus* in sijn *Spreek-woorden*.

De tweede, ofte voorste *Vinger* wert by de *Grieken* *Lichanos*, dat is *licker*, als oock *Deikikos*, dat is, *wijfer* genoemt, gelijk by de *Latijnen* *Index*. Soo seydt *Horatius* in het 8. *Schimp-dicht* van sijn 2. *Boeck*:

Indice monstrares digito.

De middelste *Vinger* heeft by de *Grieken*, ende *Latijnen* oneerlike namen, ende is by haer soo veracht geweest, dat sy hem gebruyckten, als sy yemandt wilden uytspotten. Sulcks blijckt uyt den *Poët Martialis* 2. *Epigr. 21.*

*Rideto, & digitum porrigito medium, ende
Ostendis digitem, sed impudicum.*

als oock uyt de *Poët Juvenalis*:

cum fortunæ ipse minaci

Mandares laqueum, mediumque ostendret unguem.

Daerom seyt men oock by ons, dat de Hoeren den ring aen den middelsten Vinger dragen.

De volgende Vinger heet by de Grieccken na sijn ordre *Paramesos*, by de Latijnen *Medicus*, om dat (gelijk geseyt werdt) de oude *Medicijns* haer *Medicamenten* daer mede plachten te mengen, als geen vergif konnende lijdenden, dat hy niet terfsondt het Herte soude te kennen geven. Om de gemeenschap, die hy met het Herte heeft, werdt hy gemeenlick *Hert-vinger* genoemt. Ende hier van geven reden *Agellius 10. Noct. Att. 10.* ende *Macrobius*, op de voor-gedachte plaetsch, uyt de Boecken der Egyptenaren, hoe dat 'er een Zenuwe van 't Herte soude komen in desen Vinger: ende dat daerom de Grieccken, ende Romeynen desen Vinger, als aen het edelste Deel gehecht zijnde, plachten met den Ring te kroonen; daerom oock in 't Latijn *Annularis*, ofte Ring-vinger geheeten, ende op de selfde maniere in 't Italiaensch *il Dito del anello*, in 't Spaensch *el Dedo del anillo*, ende in 't Fransch *le Doigt de l'anneau*. Maer 't gene het Herte aen desen Vinger geeft en is geen Zenuwe, maer een Slagh-ader. Want de Zenuwen spruyten uyt de Hersenen, ende den Rugh-graet, ende de Slagh-aderen uyt het Herte. Het kloppen (een Zenuwe en klopt niet) kan men met den voorsten Vinger merckelick voelen in de gene, die seer vermoeyt zijn, in Vrouwen, die in arbeeyd sitten, ende in alle siekten van 't Herte. De gene, die van haer selver zijn, doet men wederom bekomen met het melcken van desen Vinger. De Zierickzeesche Genees-meester *Lemnius* schrijft 2. de *Oculi. 11.* gelijk de natuyrlieke kracht gewoon is de overtollige vochtigheden de swackste Deelen toe te senden, dat hy bevonden heeft in verscheyde Gichtige, die handen ende voeten vol pijn waren, uytgenomen desen Vinger, de welke, door de gemeenschap met het Herte, van geen swaigheyd en wift. Ende daerom en sterft men van de Gicht niet, gelijk het Italiaensche spreek-woords seyd:

*La Gotta, e la Quartana,
Non fanno suonare campana.*

Maer de Pocken en ontsien de weerdigheyd van desen Vinger niet, ende maecten wel dat de klokken luyden.

De laetste Vinger heet *Plinius* de kleynste, *Minimus*, de Grieccken oock *Mikros*, ende *Orites*, de Latijnen mede *Auricularis*, ende na beyde, de Duytschen *Ähren- oder Oren-fingerlin* / dat is *Oor-vingerken*, om dat men met het selve in de Ooren peuteit. Wy noemen het *kleyn Vingerken*, ofte *Pinck*.

Dit zy nu genoeg van de Vingers; kan vorders daer van noch gelefen werden, behalven de Ontleders, by *Macrobius 7. Saturn. 13.* ende *Cæl. Rhodiginus* in 't 27. Boeck van sijn oude Lessen op 't 12. Capittel.

8. Gelijk al 't gene van 't Schouder-blat tot de uyterste Vingeren komt, by de Grieccken *Cheir*, ofte *Hant*

geheeten werdt: soo noemen sy oock al 't gene van de Heupe tot de uyterste Teenen streckt *Pes*, dat is *Voet*. Wy geven 't den naem van *Armen*, ende *Beenen*. Desen grooten *Voet*, werdt mede, gelijk de groote *Hant*, ofte *Arm*, gedeelt in drie deelen; de *Dye*, *Been*, ende *kleyne Voet*. Welcke verdeeling tot den gang hoogh-noodigh was, gelijk de Poët *Lucretius* mede aengemerckt heeft in sijn 4. Boeck.

Prosperere ut possimus, & ut proferre viai

Proceros passus, ideo fastigia posse

Suarum, at feminum pedibus fundata plicari.

9. Het *Dye-been* is maer een been, gelijk in den *Arm* het *Schouder-been*. Werdt by de Grieccken genoemt *Méror*, (welck woordt sy gebruycken in de geboorte van *Bacchus* uyt de *Dye* van *Jupiter*, soo wonderlick niet na de uytlegging van d'Heer *Heinsius* in *Aristarch. 5.*) by de Latijnen *Femur*, ende *Femur à ferendo*, van dragen; om dat het lichaem hier op geslut, ende gedragen wert. Dit is in de menschen, ende *Apen* het langste, ende grootste: maer in andere Dieren, in de welke het voor het meereendeel schuyt, is het korter, als het *Scheen-been*, voornamentlick in de *Vogelen*, waer door *Aristoteles* bedrogen is geweest, doen hy schreef, dat de *Vogelen* geen *Dye-been* en hadden.

De *Gedaente* van dit *Been* is lang, ront, ende recht-achtigh: doch niet geheel recht, maer wat krom van binnen na de *Knye* dalende, om soo veel te vaster te konnen staen, te wandelen, ende te loopen. Want in de gene, die dit *Dye-been* van nature al te recht hebben, staen de *Knyen* oock recht, meerder inwaerts, als uytwaerts wijckende; het welck een quade gang maect. Soo dat dese gedaente voor de *Heel-meesters* wel staet aen te mercken, gelijk *Hippocrates* oock vermaent, om dit *Been*, wanneer het komt te breecken, sijn natuyrlieke kromtete laten houden. Het is van voren bultigh; 't welck tot het sitten bequaem is, ende tot vele werken, die wy al sittende doen, ofte het eene *Been* over 't ander leggen, gelijk de *Snijders*, ende *Mast-klimmers*. Aen de zijden is 't ront, ende glat, achter plat, ende hol: maer boven eyndigh het in een hooft, hals, ende twee uytsteeckfels, onder in een hooft met twee uytsteeckfels, ende holligheden.

Het *Opper-hooft* is het grootste, dat in een menschen lichaem is, ront, ende langachtigh, om te beter te konnen schieten in de diepe holligheyt van het *Heupe-been*, ende alsoo de geleedinge vaster te maecten. Het welck wel noodigh was, om het swaer gewicht, dat het *Dye-been* moet dragen, ende waerom het oock een stercken ronden *Bande*, spruytende uyt de holligheyt van het *Heupe-been*, daer sy beyde mede t'samen gehecht zijn, gekregen heeft. Het is mede effen ende glat, met een glibberigh *Kraeck-been* overtrocken, om dat de *Dye* soo veel te lichter, ende vaerdiger buygen, uytsteecken, ende omdraeyen soude.

Onder het *Hooft* is den *Hals*, die hem na boven lang-achtigh

achtigh uytstreckt, maer na binnen wat kromachtigh in-
buylt, om de beweginge lichter te maecten, ende de
Vaten, gelijk *Galenus* schrijft, plaets te geven. De
gene, die desen Hals wat te kort is, hebben de Beenen
te veel innewaert gebogen, ende derhalven den gang
ongemackelick: soo dat de langte, ende kromte van het
Dye-been tot den gang, rechte, ende sterckte van 't
lichaem, veel helpen. Het welck *Archilochus* wel ver-
stondt, als hy die alleen voor Hop-luyden uytkees,
welckers Knyen wat bochtigh uytwaerts weecken, al-
soo die gestalte een vaste Voet maect.

Hier zijn twee uytstreckfels, een groote, ende een
kleyne, *Trochanteres* by de Griecken genoemt, dat is,
Draeyers, om dat sy, door de Spieren, die van haer oors-
pronck hebben, de Dye doen draeyen.

Nu hoe het Dye-been onder de midden meerder na
beneden gaet, hoe het dicker wert, ende eyndight ten
laetsten in een breedt hooft. Uyt dit hooft komen van
achteren twee uytstreckfels, tusschen de welke een
duym breedt plaets, ofte een holligheyt gelaten werdt,
waer in schiet een uytstreckfel van het hooft van de *Ti-
bia*, ende werdt met de selve, door een dubbelde gele-
ding gehecht; alsoo beyde de hoofden van het Dye-
been schieten in de twee holligheden van de *Tibia*, ende
het uytstreckfel van de *Tibia* ontfangen werdt tusschen
de twee uytstreckfels in de achterste holligheyt van het
Dye-been. Dese dubbelde geleding is oorfaeck, dat
men de *Tibia* niet en kan omdraeyen. Daer benevens,
om dat dese hoofden haer achter veel uytstrecken, soo
komt, dat wy de Beenen niet verder, als in een rechte
linie kunnen uytstrecken. Even wel zijnder Mannekens
ontrent *nova Zembla* gevonden, welckers Knyen van
beyde zijden bogen, ende die van niemant in 't loopen
en konden onderhaelt werden. Sy zijn ontrent drie voe-
ten hoogh, gelijk *D. Paaw*, met een van haer ledere
kleedjens van daer gebracht, ons plagh in sijn ontle-
linge aen te wijzen. In dese geleding is veel glibberigh
Kraeck-been, om dat de Knye soo veel te lichter soude
kunnen bewegen. Hier is oock eenen vasten Bandt, uyt
het uytstreckfel van de *Tibia* spruytende, waer door de
Dye met de *Tibia*, niet anders, als sijn bovenste hooft
met de Heup vast gemaeckt werdt.

Dese holligheyt, daer de *Tibia* in 't Dye-been schiet,
noemen wy *Haessen*, de Hooghduytschen *Knye-bug*/
ende de Latijnen *Poples*. Daer van komt de naem van de
vermaerde Ader *vena Poplitis*, of men seyde *Haessen-
ader*, uyt de welke *Hippocrates* raedt te Laten in Nier-
pijn. Wy lesen in de Roomsehe historye van *Livius*,
dat sy haer verwonnen vyanden de Banden der *Haessens*
plachten af te snijden, (het welck by *Poplites incidere*
noemt) ende lieten se alsoo voor onnut leggen.

Het voorste van dese geleding heeten wy de *Knye*,
in 't Grieks *Gonu*, ende daer van in 't Latijn *Genu*. De
naem-reden is, ofte om dat de Knye in 't buygen eenen
hoeck (in 't Grieks *Gonia*) maect, ofte om dat men
daer mede sijn selven verootmoedight, 't welck *kontin*

beteykent. Want die ootmoedigh yet bidden, vallen
op haer Knyen. Hier van seydt den naeuwkeurigen na-
vorscher van den oorspronck onser tale, *D. Goropius
Becanus*, dat Knye den naem heeft van *Kon-nie*, dat is,
ick beken, niet te kunnen doen. Want die op sijn Knyen
sit, bekennt, dat hy hem geheel in de macht van een an-
der heeft overgegeven. Soo sie ick, dat by den Griek-
schen history-schrijver *Herodotus* aerdigh geseyt werdt,
Es gonu ebale, hy heeft hem op de Knye geworpen,
voor, hy heeft hem overwonnen. Hierom plachten de
gene, die yet ootmoedigh van yemandt baden, haer
voor den selven op de Knyen te werpen. *Ovidius*:

Et genibus pronis supplex, similisque roganti.

Waer van wy oock exempelen in de heylige Schrifture
hebben, daer wy mede geleert werden, dat in den naem
Iesus alle Knyen sullen buygen: *Philip. 2.* Sulck bid-
den geschiet oock met het raecten van de Knyen (ge-
lijk in het groeten van de Françoisen) der gener die ge-
beden wert. Soo schrijft *Virgilius 3. Aeneid.*

Et genua amplectens effatur talia supplex.

Ende een ander Poet *Claudius*, in sijn boeck van de
Vervoering van *Proserpina*:

*genibusque suas cum supplice fletu
Admovere manus.*

Het selfde is by *Homerus*, *Euripides*, ende andere Griek-
sche Poeten, ende History-schrijvers te sien. *Plinius*
schrijft seer wel van dese manier in het 11. Boeck van
sijn natuyrlieke Historye op 't 45. Capittel: In de *Knye
van de Menschen is enige Religie, na het onderhouden van
de volckeren. De biddende raecten se, strecken de handen
daer na uyt; sy bidden die aen als autaren, misschien om dat
in de selve enige levensheyt is. Want in des 't samenvoegin-
ge van beyde de Knyen, aen de rechter, ende sincker zijde
van voren is een dubbelde Kraecks-holligheyt, de welke ge-
opent zijnde, soo 't liegh 'er de Geest uyt, gelijk uyt de Stroo-
Uyt dit laetste is misschien gekomen het gebruyck om
de gekruyste, (gelijk wy by den *Euangeliste Joh. 19.*
lesen) als sy haer een korter eynde wilde maecten, de
Knyen te breecken. Want het Woordt *Skete*, dat ge-
bruyckt werdt, en beteykent niet alleen de Beenen,
maer oock bysonderlick de Knyen. Maer wat wil *Pli-
nius* seggen met de Kraecks-holligheyt? wat gemeen-
schap hebben de Knyen met de Kraecken? dat sal ick nu
verklaren. Het Kindt is op die gestalte in de Lijf-moe-
der gelegen, dat het de Beenen gevouwen heeft, ende
met de Hielen sijn Billen, ende met de Knyen den
Oogh-hoeck raect. Soo dat sommige meenen, dat
de holligheyt, daer de Oogen in staen, van het ronde
Beenderken, dat voor de Knyen staet, gemaeckt werdt,
ende dat daerom de Knyen *Genua* in Latijn van *Genu*,
dat is, de Kraecken, souden genoemt wesen. Van wegen
dese oorspronkelicke naderheydt heeft wel lichtelick
Plinius, de holligheyt tusschen de Knyen na de Kraec-
ken genoemt.*

Het.

Het gemelte ront Beenderken bedeckt van buyten de voeging van het Dye-been, ende de Been-pijpen in de Knye. Wy noemen het *Knye-schijfje*, gelijk de Duytschen *Kante-scherb* / de Griecken *Mule*, na de gelijkennisse, die het heeft, met een kleyn molen-steentjen, de Latijnen *Patella*, als of men seyde een kleyn schotelken, ende de Françoisen *Palette du genovil*. De gemeenste naem is *Rosula*, dat is soo veel te seggen als een ront radeken, gelijk het niet alleen ront en is, maer oock beweeghlick, ende dien Latijnschen naem wert mede gevolgt van de Spaengiaerts met *Rodillas*, ende de Italianen met *Rosula del ginocchio*. Het is een kleyn, rondt, ende kraeck-beenigh Beenderken, met geen andere Beenen te samen gevoeght, maer op deselve drijvende, ende met Pefen ende Vliessen daer aen verbonden. Het gebruyck van dese Knye-schijf is, om de geleding van het Dye-been met de Been-pijpen, te stercken, op dat als wy wandelen, ofte van hooge plaetsen neder treden, ofte oock de Knye anders veel buygen, geen ontleding na voren soude veroorsaect werden; als mede om te beletten, dat het uytstecken van 't Been niet buyten de rechte linie en soude gaen, ende daer-en-boven om de voeging van het Dye-been met de Been-pijpen te decken. Want hier is een dubbeld holligheydt onder, een voor ende een achter, in de welke veel levendigheydt van de Ouden gestelt wert, gelijk wy terstondt uyt *Plinius* gesien hebben. De voorste holligheydt is vervult met een taey slijm, waer door de nature dese plaets glat, ende slijberigh houdt, om dat se, door te veel bewegen, niet en soude verdroogen, ende alsoo den gang beletten. Om de selfde oorfaeck smaren de Voer-luyden haer wagens. Ick hebbe tot Leyden een vrouwe gesien, die hier op de Knye een geswel doorbrack, daer dit taey slijm mede uytliep. Den Heel-meeft noch onervaren zijnde, meende dat het Etter was; ende wende alle vlijt aen om 't selfde uyt te drucken, waer door hy de Knye stijf maecte. In dese geleding valt mede een soorte van Gicht, die, na de plaetsch, van de Griecken *Gonagra*, als of men seyde, Knye-gicht, genoemt wert. Hier mede zijn de Blauwschuytge seer gequelt, waerom het geheele gebreck den naem gekregen heeft na de Beenen, *Skelotyrbe*. Want de Milt, die de Blauwschuyt meest veroorsaect, speelt op de Knyen, ende maect de selve traegh. Daer van wert by *Plinius* geseyt:

*Genua hunc curforem deserunt, perii,
Seditionem facit lien.*

Dese Knye-schijf breekt somtijds, ende die sulcks overkomt, gaen al haer leven krepel; gelijk *Paré* schrijft, noyt anders bevondente hebben. De oorfaeck is, om dat de Were, ofte het Eelt (met den Latijnschen naem van *Callus* best bekend) dat uyt het gebroocken Been groeyt, de holligheydt van de geleding vervult, ende daer door de beweging soo van het Dye-been, als van de Been-pijpen verhindert. Even wel verhaelt *Bauhinus* van een voor-spraeck, die door een val de Knye-

schijf in twee stucken over dwers gebroocken hadde, ende even wel niet manck en ging, maer afgaende van een trap, alsoo hy de Knye niet en konde buygen, daer van moest afspringen.

10. Volgt de *Tibia*, de welke mede, gelijk de *Cubitus* in den Arm, niet uyt een grof Been en beslaet, maer uyt twee dunne Pijpen. De Françoysle noemen se *grand*, en *petit foelle*, de Italianen na het Latijnsch *Radius*, daer de grootste Pijp mede beteyckent wert, *Radio major*, en *minor*, de Spaengiaerts *Espinilla major*, en *minor*, Wy, ende de Duytschen, de *grootte*, en *kleynne Been-pijpe*.

Het grootste van dese twee Beenen heeft den gemeenen naem van *Tibia* behouden, gelijk *Cubitus* oock in den Arm, misschien om dat het een *Tibia*, dat is, een pijp, ofte sluyt gelijk, en dat de sluyten der Huysluyden daer van eerst gemaect zijn. Het selt de Scheen, ende soude daerom *Scheen-been* van, ons konnen genoemt werden, gelijk het ander Kuyt-been. Op de Scheen vertoont hem eenen scherpen rugh, in het Grieks *Akantha*, dat is, Graet genoemt, een plaetsche met seer weynigh vleysch bekleedt, en die daerom, gequelt zijnde, geen vettigheydt en kan verdragen, maer alleen drooge Heel-middelen vereyscht. Onder andere dingen, die *Momus* berispte in des Menschen maecksel, was mede, dat *Iupiter* de Kuyten niet voor dese scherpte van de Scheen gefet en hadde. Dit Scheen-been is van gedaente lang, en drie-hoekigh, onder en boven dick, en wert boven aen het Dye-been, gelijk geseyt is, en onder aen de Koot gehecht.

Het Scheen-been is alleen geledet met het Dye-been, niet met het ander, dat wy *Kuyt-been* genoemt hebben; *Perone* by de Griecken, en *Fibula* by de Latijnen geseyt; maer dit is vast aen de buyten-zijde des Scheen-beens, alwaer een holte is, daer het Kuyt-been met sijn Hoofd in komt, en wert dan noch met stercke banden vast gehecht. Ende van daer af dese Beenderen van malkanderen gescheyden zijnde, en komen niet eerder wederom by-een, voor dat se beyde den Voet raecten. Want op die plaets heeft het Scheen-been een diepen spleet, in den welcken het Kuyt-been rustende, noch verder gaet, voortbrengende een Hoofd, ofte uytsteecksel, dat met het overstaende uytsteecksel van het Scheen-been de Koot omvat.

Het Scheen-been heeft op de selve plaets een groote holligheydt voor het *Koot-been* gemaect, het welck van beyde zijden met de geseyte uytsteecksels gestut wert, en alsoo belet, dat de Koot niet licht uyt het lidt en schiete. Dese uytstaende knoopen werden in 't Grieks geheeten *Sphura*; in 't Latijn *Malleoli*, als of men seyde Hamerkens; de binnenste noemen wy *Fersent*, ofte *Versen*, ende de buytenste *Enckels*, ofte *Encklauwen*. Hier staet seer te verwonderen de groote voorsichtigheyd Gods. Want dewijl dese geleding soo gemaect was, dat het lichaem maer op een punt den Voet raect, ende uyt het lidt zijnde, den gang ofte geheel beletten, ofte krepel-

krepelheyt veroorfaecken soude, soo heeft hy dese schutfels daer voor gestelt: die daer beneffens dit gebruyck noch hebben, dat se onder haer laten schuylen, ende rusten de Pefen, die den Voet bewegen, ende, in pletteringe, ofte quetsinge van de Encklauwen, een grouw-same pijn veroorfaecken.

11. Wy komen tot de Voeten, die mede groote gelijckenisse met de Handen hebben. Ja ick hebbe somtijds gesien, dat de gene, die sonder Handen geboren waren, al haer werck door de Voeten konstigh uytvoerden. Ende gelijk de mensch alleen, om dat hy de wijste onder alle Dieren was, Handen heeft, een wercktuugh alder wercktuugh, als hier voor gefeyt is: soo heeft hy oock, om dat hy Handen hadde, twee Beenen, ende 't lichaem recht over eynde gerecht. Want wie soude voor-over bockende, een burgerlick leven konnen leyden, schrijven, bouwen, ende andere wercken uytvoeren? Veel Voeten souden wel dienstigh geweest hebben tot de rassigheyt: maer wat hadde de Mensch sulcken snelligheyt van doen, alsoo hy door sijn verstand oock de alder-snellste Dieren weet te achterhalen?

Het eygen ampt van den Voet is, het gaen, ofte wandelen. Sulcks geschiedt met den eenen vast op de Aerde, ende den anderen voort te setten. Dan het vast neder te setten is, 't werck van den Voet: maer voort te setten, van 't gehele Been. Hier toe hebben de Beenen foodanigen gedaente, als gefeydt is: ende de Voeten werden in verscheyde Teenen gesplijt, ende zijn lang ende breedt gemaeckt, doch soo lang niet als in de Handen, niet soo seer om de fraeygheydt, als om dat se het loopen, met aen te setten, souden helpen: Want de Teenen tegen de aerde gedouwt zijnde, werdt het gehele lichaem veel seckerder voortgestooten. Maer de Voeten zijn oock onder hol, om te beter over bergen, ronde steenen, ende diergelijcke te gaen; ende de Teenen komen te pas in rechte, kromme, steyle, ende oneffene plaetschen. Daerom is 't dat men op muylen, ofte dicke solen soo vast niet en gaet.

De Voet werdt mede, even als de Handt, in drie gedeelt, *Tarsus*, *Metatarsus*, ende *Teenen*.

Tarsus, ofte het achterste van de Voet, komt over een met den *Carpus* in de Handt, ende bestaet uyt seven beenderen. Daer van komender meest twee in achttinge, de Koot, ende het Hiel-been. De Koot heet in 't Latijn *Talus*, in 't Grieks *Astragalos*; welke namen beyde van *Hadr. Junius* qualick gepast werden op den Encklaeuw. Dit is het Been, daer de Kinderen, uyt de Ossen-voeten genomen zijnde, mede koten. Soo beschrijven *Lucianus*, ende de Poeten *Cupido*, ende *Ganymedes* in den hemel te samen met koten spelende; het welck ick voor de Kinderen gesonder achte, als suycker met pol-lepelen te eten. Siet van dit Koot-been breeder by onsen *Erasmus*, in sijn Samen-spreckinge, *Astragalismus*, ofte Kote-spel genoemd.

De Koten dragen alleen, ende by haer selven 't gewicht van het gantsche lichaem, soo dat daerom de na-

ture niet te vergeefs bekommert is geweest, om de selve wel te bewaren, ende gelijk met stercke balcken te besetten, te weten, met de gemelte uytsteeckfels van de Beenen. Die even wel oorfaeck zijn, dat, als de Koot eens uyt sijn plaets gewecken is, seer swaerlick wederom kan ingeset werden. Hierom was by de Romeynen een manier van sprecken, *Talum reponere*, de Koot insetten, dat is met een swaer werck doende zijn. Het ander been van den *Tarsus* is het Hiel-been, in 't Latijn genoemd *Calcx*, (daer van seydt men *A Capite ad Calcem*) als oock *Calcaneum*, ende *Calcis pedis*, om dat het, even eens gelijk een spoor, achter uytsteeckt. Sulcks is uyt sonderlinge voorlichtigheyt gedaen, te weten, om dat de Mensche, die recht over eynde staet, niet lichtelick achter over en soude vallen. Ende soo seggen wy oock van de gene, die dat somtijds gebeurt, dat se kort van Hielen zijn. Achter toont het eenige rouwigheyt, alwaer een groote Pees geheel vast aen is, de grootste ende sterckste van al de gene, die in 't lichaem zijn, spruytende uyt de Spieren van de Kuyt. Dit is de Pees, waer by *Achilles* het verlagen lichaem van *Hector* drie mael rontsom Troyen sleepten, gelijk de Poet *Homerus* beschrijft. Dit is oock de plaetsch, daer de Kack-hielen vallen, waer mede de Kinderen meest gequelt zijn.

Het tweede Deel van den Voet is *Pedium* in 't Grieks genoemd, ende, om dat het met het *Metacarpium* van de Handt over een komt, *Metatarsus*. Wy heeten 't met de Latijnen, Italianen, Spaengjaerts, ende Françoisen, de *Plante van den Voet*; oock *Sole*, ofte *Bal van den Voet*, gelijk de Duytschen *Solen am fuss*. Is te samen geset uyt vijf Beenderen; ende den grootsten heeft maer twee Beenderen, om dat het voorste van de holligheyt van dese plant soude vaster op de aerde staen.

De Teenen zijn gelijk de Vingeren, maer korter om redenen verhaelt, ende mede vijf in getal. *Collenuccio* schrijft in sijn Italiaensche historye van Napels, dat *Ottobro van Bruynswijk*, de man van de Koninginne *Iohanna*, aen elcken Voetles Teenen hadde. Dan dat en gebeurt soofelden niet, ofte is noch alle daegh wel te sien.

12. Boven alle de voor-verhaelde vindt men noch eenige kleyne Beenderkens in, ende op de geleden van de Teenen, als oock van de Vingeren, by de Grieken *Sesamoidea*, ofte *Sesamina* genoemd, van wegen de gelijckenisse, die sy hebben met het Lijnzaet.

Het getal van dese Beenderkens gaet onsecker. Sommige hebbender in de Handt, ende de Voet twaelf; andere seshien, eenige veel meerder: alwaer dan de selve soo kleyen vallen, dat men se in de ontleding niet vinden en kan. Sy zijn in de vier Teenen soo veel kleynder, dan in de Vingeren, als de Teenen selve kleynder zijn, dan de Vingeren. Maer gelijk den grooten Teen van groter beenderen is, als den Duym, soo heeft hy oock dese *Sesamina* veel grooter. Derhalven zijnder aen d'eerste geleding van den grooten Teen, by het hoof van 't *Pedium*, dat hier aen gehecht is, twee groote gestelt, waer van het binnenste ontrent eens soo groot is, als het buy-

tenste; soo dat het de helft van een geschelde erweet in grootte ende gedaente wel gelijket. De Arabiers noemen dit beenken *Albadaram*, om dat het van vyer, ende alle bedervinge onbeschadicht blijft; uyt het welck sy gelooven (gelijck de Joden van *Luz*) dat de Mensch hier na verrijft, niet anders als het Kruyt uyt het Zaet. Ende *D. Riolan* meent, dat dit het eygen is, 't welck van *Agrippa* onder den naem van *Luz* beschreven wert. Dan dat fabuleuse *Luz* is een ander plaats toegewesen, te sien by den hoogh geleerden *Plempius*.

Het ampt van dese Lijnzaet-beenderkens is, de geleiden te slijven, ende te beletten, dat sy soo lichtelick niet uyt haer plaetsche geschoven werden. Ende daer-benevens doense noch in den Voet, dat hy in 't slaen, ende wandelen, oock door ongelijke plaetschen, vastter is, ende dat de Teenen, terwijl wy slaen, ofte wandelen, van geen steenen, ofte andere uytstekende dingen, lichtelick verdraeyt, ende alsoo ontledet soude werden.

Ende dit is nu wat belange de beschrijvinge van alle de Beenderen onses lichaems. Wy sullen nu komen tot haer twee gebreken, te weten, Ontleding, ende Breucken.

Het V. Capittel.

1. T'samen-voeginge der Beenderen,
2. ONTLEDINGE,
3. Oorsaecken,
4. Onderscheyd,
5. Ken-teykenen,
6. Voor-teykenen,
7. Geneesinge,
8. Maniere van Leven.

WY hebben volkomenlick aangewesen, hoe dat het Geraemte bellaet uyt verscheyde Beenderen. Dese werden te samen gevoeght op tweederley wijse; door t'samen-groeyinge, de welke is een vereeninge sonder bewegen, ende door *Geleding*, waer in de Beenderen met haer uyerste aen malkanderen gevoeght zijn, streckende tot beweginge van haer Deelen; ende dese is wederom drierley; ingeledinge, aengeleding, ende onderlinge inschietinge.

Een *Ingledinge* is, wanneer de holte van het ontfangende Been wijdt, ende diep is, ende het hooft van het inschietende, grof, ende groot, gelijk te sien is in de geleding van 't Dye-been met het Heupe-been.

Een *Aengeleding* is, als de holte vlak is; gelijk in de t'samen-voeginge des Onder-kaecks.

Een *Onderlinge Inschieting* is, als beyde de Beenderen over weder zijde gelijckelick in malkanderen gevoeght werden. Sulcks geschiedt ofte in twee Beenderen, als in den Arm; ofte in drie, gelijk in de Wervelen.

In de gemeene geleding, daer bewegen by is, valt alleen het ontleden; dan in alle beyde het breecken. Van 't eerste sullen wy in 't tegenwoordige, van 't andere in 't volgende 7. Capittel handelen.

2. *Ontleding* (gemeenlick *Dislocatye*, ende *Luxatye* genoemt) is een afwijkinge van de Beenderen die in, ende aen malkanderen geledet waren, waer door sy uyt haer natuurlicke plaetsch in een andere schieten, ende de vrywillige beweginge beletten.

3. De *Oorsaecken* van Ontleding zijn ofte uytwendigh; ofte inwendigh.

De *uytwendige* oorsaecken komen meestendeel door geweld, als slaen, stooten, vallen uyt-trecken; gelijk selfs in de geboorten oock kan geschieden, wanneer de on-Vroe-vrouwen het kindt met geweld uyt-trecken.

De *inwendige* oorsaecken zijn vochtigheden (waerom de kinderen lichtelicker in dit gebreck vervallen) die op de gewrichten sackende, de Banden ofte te sacht, ende te dweegh maecten; soo dat se de Beenderen uyt haer plaetsche laten schieten; ofte vervollende de selve verkorten, ende intrecken, waer door de hoofden uyt haer plaetsch getrocken werden, gelijk men siet in magere, ende uytgereerde lichamen. Hier toe behoort de Eissenisse. Want men bevindt, dat Bultige, ende Mancke Ouders, oock dickwils foodanige Kinderen voortbrengen.

4. Van dese Oorsaecken werdt het voorname *Onderscheyd* der ontleding genomen; als oock uyt de plaets, daer het ontledde Been inschiet. Sulcks gebeurt van bovenen na beneden, ende van beneden na bovenen; van de sincker zijde na de rechter, ende wederom van de rechter na de sincker; als noch van voren na achteren, ende in tegendeel van achteren na voren.

5. Al is 't dat men dickwils siet; hoe de Heel-meesters, tot schande van haer Konste, oordeelen ofte eenigh Deel uyt der Lidt is, ofte niet: soo en maecten de *Le-de-setters* gantsch geen swaigheyt om op seeckere *Kon-teykenen* haer oordeel vast te stellen. Het welck ick in de ervaren oock soo bevonden hebbe. Ende sulcks en is niet vreemt, dewijl sy dagelicks van alle kanten foodanige ontledene krijgen, ende daer door meerder ervarentheyt, als een Heel-meester, met 'er tijdt bekomen. Anders en schijnt dit werck oock soo swaer niet, dewijl het door sien, ende gevoelen kan bekent werden. Want in dese ontleding, vertoont hem een gelwel in de plaets, daer het hooft van 't ontledene Been ingewecken is: ende een holligheyt in de plaetsch, daer het uytgefallen is. Het welck te lichter kan aangemerckt werden, wanneer het lichaem niet al te dick, noch al te vet en is. Daer-benevens valt noch, na verscheydenheydt van oorsaecken, hier voor vermelt, het uytgewecken Lidt korter, ofte langer; ende derhalven gelecken zijnde met het gesonde, als een Arm met een Arm, een Been met een Been, kan lichtelick ondervonden werden de verscheydenheydt. Vorders alsoo de gewrichten gemaect zijn tot beweginge; soo moet noodtsaeckelick volgen; dat wanneer die geleding losch gemaect is, ende het Been uyt sijn gelidit schiet, de beweginge grootelicks beschadicht werdt. Derhalven daer eenigh achterdencken valt van ontleding, ende de beweginge niet ver-

verhindert en wert, soo en behoef men sulcks daer voor niet te keuren. Sels *Quintilianus* heeft dit wel verstaen, alsoo hy seydt 5. *Orat. Inst.* in de voor-reden, dat de Leden, maer een weynigh uyt haer plaetsch zijnde, het gebruyck, dat sy hadden, verlieten.

6. De *Voor-teycken*en werden getrocken uyt de gestalte van 't lichaem, van de ontleden Beenderen, den tijd, ende de toevallen.

Hoe dat een Been lichter uyt het Lidt schiet, hoe het oock lichter wederom in te setten is. Sulcks bevindt men in kinderen, ende jonge luyden, die vochtigh ende sacht van lichaem zijn. Het tegendeel geschiedt in de gene, die haer jaren hebben, ofte dick ende vleysigh zijn. Want in de selvige wert de geleding door de dichte der Spieren naeuw vast gehouden, ende derhalven niet als door een sware oorfaeck tot ontleding vervalt, ende daerom oock swaerlick is in te setten. Dan in magere, die door sieckte half uytgeert zijn, is de geleding losser, waerom sy oock lichtelick uyt schiet; waer by komt, dat door de slappe verteeringe veel slijmerigheydt tusschen de gewrichten vergadert, die de 'samenvoeginge losch maecte. In andere, die van naturen mager zijn, dewijl haer lichaem droogh, vast, ende hecht is, de Spieren, ende Banden sterck ende droogh, werden de Beenderen niet lichtelick ontledet, ende uytter Lidt zijnde, swaerlick ingeset. De ontleding van inwendige oorfaeck, na dat se herstelt is, schiet wederom licht uyt; om dat de Banden doordrongen zijnde van de overtollige vochtigheydt, de Beenderen niet wel en kunnen tegen houden. De gewrichten, die tot weynighderhande bewegingen gestelt zijn, vallen swaerder in te setten, maer werden beter in gehouden. Hoe dat oock een Been verder uyt sijn hol schiet, hoe het swaerder herstelt werdt. Een ontleding (seydt *Guido*) in de welke de randen van de holte, die het hooft van een ander Been ontfangt, gebroocken zijn, werdt geoordeelt voor de quaetste. Want al is 't al ingeset, soo en kan het niet lang duren, ofte komt door de minste oorfaeck wederom te ontschieten. Vorderen kunnen alle gewrichten wel uytter Lidt gaen, maer niet alle wel ingeset werden. Want op een ontleding van 't Hooft, volghet restfondt de doot, om dat het Ruggen-morch daer door restfondt aen sijn beginfel ingedrukt werdt, ende alsoo het uytvloeyen van Bloedt, ende Geesten belet. Het selfde heeft oock plaetsch in de Wervelbeenderen, die uyt haer plaetsch schuyvende, datelick groote swelling, ende onsteeking verwecken. Hier van spreekt de Poet *Silius* in sijn 10. Boeck:

*Telepinus ad ossa
Illiso saxo, qua spina interstruit arvis,
Occumbit.*

Het selve gebeurt oock in sommige ander Deelen, waer van eenige ontledet zijnde, de doot veroorsaeken, ander nimmermeer herstelt kunnen werden.

Veronderde ontleding, ende die alreede door eelt verhardt is, werdt selden, ofte nimmermeer geholpen,

daerom en moet in 't begin het insetten niet uytgestelt werden.

Wat de toevallen belangt, daer van sullen wy in 't volgende Capittel handelen.

7. De *Genesinge* bestaet in het ontledene wederom in sijn natuylicke plaetsch te brengen, ende te houden. Sulcks werdt te wege gebracht door vier middelen, uyt-recken, insetten, het ingesette door binden te verseeckeren, ende het stellen.

Voor eerst, alsoo de Spieren van 't ontledene Deel haer opschorten, soo moet het selve uytgerecht werden na de gelegenthey van de ontledene plaetsch, waer de Beenderen hier ofte daer gewecken zijn, ende de sterckte der Banden, ende Zenuwen, door de Meesters handen, ofte door werck-tuygh, by *Paré*, ende andere uytgebeeldt. Dit uyt-recken moet ten alder-eerften in 't werck gestelt werden, ofte, indien den Heel-meeester later gehaelt is, wanneer de vrees van Onsteeking over is; ende moet soo verre gaen, dat 'er tusschen de Beenderen wat vrye plaetsch blijft, op dat het hooft niet verzeert en werde, ofte de randen van de holligheydt af en breecken. Hier dient oock gelet, dat in 't uyt-recken het Deel in een bequaem staetel gehouden werdt, ende de Spieren recht, op dat se verdraeyende haer hooft niet buyten, ende haren staert binnen en stellen.

Het uyt-recken wel gedaen zijnde, soo moet het Been wederom gebracht werden in de plaetsch, daer het uytgeschoten is; ende sulcks door den selfden wegh, gelijk of het van slincker na rechter gefackt was, soo moet het na slincker gedrukt werden, indien van rechter na slincker, soo dient het na de rechter wederom gedouwt; ende op de selfde wijze, als het van voren na achteren, ofte van achteren na voren geschoten is. Dit moet soo sacht, als 't mogelijk is, gedaen werden, ende, soo het noodigh is, met voorgaende versachtende middelen, (beschreven in 't 6. Capittel van 't eerste Deel der *Heel-konste*) op dat het hooft niet en kome te slooten tegen de holligheydt, ende om geen Pijn, ofte Onsteeking te verwecken. Moet oock geschouwt werden het omdraeyen van 't hooft, op dat het niet en kome te breecken. Nu dat een Lidt wel ingeset is, staet daer aen te kennen, wanneer het Deel, ende de Geleding haer natuylicke gedaente, ende verloren beweginge wederom bekomen hebben; als mede wanneer het vergelecken zijnde met sijn gesont tegen-been, de selfde lengte heeft, ende de Pijn, die daer te voren was, ophoudt. Dickwils werdt oock gehoord, dat het Been in sijn holligheydt schiet. Even wel en is op dat hooren niet vast te staen, dewijl sulcks wel kan geschieden door het afbreecken van de randen der holligheydt; waerom dat dit niet en seydt, ofte het moet met de andere teycken over een komen.

Wanneer het Been wel in sijn plaets geset is, soo moet het uyt-recken neder gelaten werden, waer op dan de Spieren met eenen haer oude plaets wederom in-nemen. Dat gedaen zijnde, dient de geleding versterckt, op dat

het Lidt niet weder en kome nyt sijn plaats te schieten . Sulcks geschiet voor het verbandt met te rug-drijvende middelen, tefien in 't 1. Deel der Heel-konste, op 't 2. Capittel.

Ten laetsten dient het Deel met bequame swachtels verseeckert, ende is 't noodigh in papiere spalcken; al-tijdt gehouden in sijn natyrlieke gestalte, ende tot den vierden, ofte sevenden dagh niet verbonden, 't en zy dat 'er groot jeuckfel, ofte pijn toe-slaet .

8. Wat de Maniere van Leven belangt. De Lucht dient hier werm, ende droogh te wesen; ende wanneer sy uyt haer selven soo niet en is, gemaect, door sulcke middelen, als in den *Schat der Gesontheyt* in 't 2. Deel, 1. Boeck en Capittel beschreven zijn. De Spijsse moet niet te veel, ende licht om verteeren zijn. Het *Kalfs-vleysch*, insonderheydt *Tol-boom*, ende *Eyeren* werden hier bequamelick gebruyckt. *Bier* is beter gedroncken, als *Wijn*; die niet te pas en komt als op het eten, ende voor de gene, die hem gewent zijn. Een open *Lichaem* is hier dienstigh, gelijk alderhande beweginge schadelick. Soo schrijft de Romeynsche wijsgeer *Seneca* in sijnen 104. Brief: *Heeft yemands sijn Been gebroocken, ofte sijn Lidmaten vervreeck, hy en gaet niet te wagen, ofte scheep, maer hy roept een Heel-meester, om het gebroockte Deel te strycken, ende dat nytter Lidt is wederom in te seten.*

Het VI. Capittel.

1. Ontleding met Toevallen,
2. Met Pijn, ende Onsteeckinge,
3. Met Quetsuyre,
4. Met Breuck,
5. Met Vereeltheyt.

I N 't voorgaende Capittel is gehandelt in 't gemeen van enckle Wonden; doch alsoo daer dickwils yet toe slaet, soo sullen wy oock de toevallen onderseecken. Dese zijn meest Pijn, Onsteeckinge, Quetsuyre, Breuck, ende Vereeltheyt.

2. Wanneer het ontledene Deel, voor al eer den Heel-meester gehaelt is, Pijn heeft, ende Onsteecken is; soo en sal hy aen 't insetten niet komen, 't en zy al-vorens de Pijn gesilt, ende de Onsteeckinge uytgeblut is. Want anders doende, staet te vreesen, dat 'er door het reken van de Zenuwen lichtelick een Kramp, ofte yet anders mocht toeslaen, gelijk, volgens de leere van *Hippocrates*, wel aengemerckt is van *Celsus*, in 't 11. Cap. van sijn 8. Boeck. Derhalven voor al eer dat men komt tot het insetten, soo moet eerst de pijn versacht, ende de onsteeckinge verkoelt werden, door foodanige middelen, als in 't 1. Deel ende Capittel der Heel-konste verhaelt zijn. By aldien, na het insetten, ende 't losch doen van den bandt, daer eenigh jeuckfel vernomen wert, soo sal men de plaatsche stoven met werm Water, om dat de scherpe vochtighey, die het jeucken veroorsaect, daer door te

doen vervliegen; het welck oock de pijn kan stillen. Anders, wanneer dat 'er geen van beyde en is, soo soude het stoven met werm Water ondienstigh wesen, als de banden, die de Beenderen vast houden, te losch maeckende. Hier van is wijtloopigh te lesen by de Uytleggers over de Kort-bondige Spreucken van *Hippocrates*, ende oock by onsen *Forest 9. Curat. Chirurg. 1.* Dan in sulcke gelegenthey sal oorbaer wesen, dat, na het afnemen van 't verbandt, het Deel versterckt wert met een stovinge van roode Wijn, daer, beneffens *Rosmarijn*, ende *Salye*, t'samen-treckende Droogen in gekoockt zijn, beschreven in 't 2. Cap. van 't gemelte Deel der Heel-konste.

3. Indien haer een Wonde by de ontleding gevoeght heeft, dat valt gantsch gevaerlick. Want door het uytrecken van de Zenuwen, Banden, ende Spieren ontfaet Pijn, Onsteeckinge, Koortsch, ende Kramp. Welcke toevallen het gebreck noch gevaerlicker maecten, wanneer de Wonde dicht by de ontleding is, als mede dat de ontleding valt in een groot Lidt; waerom de ontleding met een Wonde in de Dye, ofte Schouder en gemeenlick met de doot bekoft wert. Het welck de oorsaek is, dat *Hippocrates* haer insettinge, ende sterck binden geheel tegen is, ende beveelt in 't beginfel niet als brant-stillende, ende versachtende middelen te gebruycken. Want soo (seydt hy) sullen sy noch konnen opkomen. Derhalven (voeght hy daer by) en kander niet seeckerlick ingeset werden, als de Vingers, Handen, ende Voeten, daer op wel neerstigh gelet dient, dat se niet wederom uyt en schieten. Maer selfs oock een Vinger, in den welcken, gelijk het minste quaet, oock het minste gevaer is, en moet niet ingeset werden, als voor, ofte na de onsteeckinge. Vorders 't gene *Hippocrates* in de Vingeren alleen aenmerckt, dat sullen wy oock in de andere ontledingen te werck stellen, ende terstont in 't begin, als het Deel noch sonder onsteeckinge is, een uytgeschoten Been met een Wonde sachtjens (want sterck insetten en soude het niet konnen verdragen) soecken in te brengen. Het welck na wensch uytvallende, soo sal men alle vlijt voornamelick aenwenden, om de onsteeckinge te beletten. Dan wanneer na het insetten onsteeckinge, kramp, ofte eenigh ander toeval overkomt, soo moet het Been (indien sulcks geschieden kan sonder geweld) wederom uyt sijn plaatsch terstont gestooten werden. Maer indien wy dat gevaer oock vreesen (want een onsteecken Gewricht en sal wel lichtelick niet, als met kracht, in te brengen zijn) soo is seeckerder in 't eerste, voornamelick daer groote Lidmaten, gelijk Schouder, ende Dye, ontledet zijn, het insetten uyt te stellen. Dan als de onsteeckinge over is, 't welck gemeenlick geschiet ontrent den sevenden, ofte den negenden dagh: dan sal men (na voorseggen aen de vrienden van 't gevaer, dat uyt het insetten te verwachten staet, ende dat by aldien het selve niet gedaen en wert, de Siecken altijdt camant sal wesen) de ontledene Beenderen, met alle sachtighey, wederom soecken in malkander te voegen. De Wonde sal daer na genesen werden, gelijk elders is aangewesen.

4. Wanneer Ontleding, ende Breuck te samen gaen, soo moet het Lidt op de gemeene maniere uytgereckt, ende het ontledene Been (soo het doenclick is) wederom in sijn plaats geset werden: ende dan den Breuck genesen, op de wijze, gelijk wy in 't naest-volgende Cap. sullen beschrijven. Doch by aldien voor het heelen van den Breuck, het Lidt niet en konde sonder gevaer herstelt werden, in sulcken gevalle, sal men eerst den Breuck genesen, daer na als de *callus*, ofte het eelt moet gemaect wesen, oock het ontledene in 't Lidt setten.

5. Ten laetsten als door de verhaelde toevallen, te weten, Onsteeckinge, Wonde, ofte Breuck, de Ontleding niet terstont en hadde kunnen ingeset werden, ende daer door aen 't Gewricht een vereelde hardigheyt gegroeyt was: dan moet die plaats terstont gestoof, ende gestreecken werden met versachtende middelen, als in 't 4. ende 6. Capittel [van 't eerste Deel der *Heelkonste*] zijn aangewesen. Wanneer het Lidt nu genoeg versacht is; dan sal men de overige vochtigheyt doen verteeren door de *Plaster van Betonye*, ofte *Oxyroceum*, ende het lidt stellen, gelijk in 't voorgaende, ende volgende Capittel te sien is.

Het VII. Capittel.

GEBROOKE BEEN.

1. Beschryvinge,
2. Oorsaecken,
3. Verscheydenheyt,
4. Ken-teykenen,
5. Voor-teykenen,
6. Geneesinge,
7. Maniere van Leven.

Gebrooke Been, ofte Been-breuck, by de Heelmeesters allefins, na het Latijn, met den naem *Fracture* bekeert, is een scheydinge van 't geheel in de Beenderen, gelijk de Wonde in het Vleysch, ofte eenigh sacht Deel.

2. De Oorsaecken, waer door het Been gebrooken wert, zijn alle de dingen, die meerder gewelt op het selfde doen, als het kan wederstaen, gelijk Slaen, Stooten, Vallen, ende diergelijcke. Ende al is 't, dat D. *Forest*, ende andere schrijven, dese Breucken alleen te geschieden door dese uytwendige oorsaecken, ende nimmermeer door inwendige: soo leert ons de ondervindinge, zijnde de beste leer-meesterisse, geheel anders. Want het gebeurt, dat het Been, van quade, ende scherpe vochtigheyt, die daer op sackt, geheel doorgegeten wert, 't welck *Caries* noemt, het welck veeltijds geschiet in verouderde *Poeken*, ofte na lang strijcken met Salven, daer *Quicksilver* onder gemengt is. Want soodanigh *Caries* heeft sulcken door-etende, ende breeckende kracht, dat eenige daer van langs de straet gaende, ende haer Armen, ende Beenen wat te veel roerende, in stukken braecken.

3. *Galenus* stelt maer twee verscheydenen soorten van Breucken, dwersche, 't welck eygentlick een Beenbreuck is, insonderheyt wanneer de eynden soo van malkander geweecken zijn, dat sy niet over een en komen; ende rechte, wanneer het Been over langs gesplet is, ende is een scheydinge, gelijk de Sagers over langs in de groote balcken maecten. *Celsus* voeght hier by een Scheunse breuck: sommige noch oneygen onderscheyt, te weten, dat een Breucke somtijds gevoeght is met een Wonde, ontleding, ofte andere toevallen.

4. Een dwersche, ofte scheunse breucke is gantsch licht te kennen, dewijl dat de eynden van 't gebroocken Been, als oock de holligheyt tusschen beyde konnen gevoelt werden. Daer-beneffens en kan het gebroocken Been hem niet wel bewegen; ende als de Beenderen te samen geset werden, dan valt 'er groote pijn, dewijl de eynden de gevoelicke Deelen prickelen. Om sulcks wel te weten, moet men het gebroocken Lidt tegen het gesonde, te weten, Arm tegen Arm, Been tegen Been, leggen. Want dickwils werdt het Lidt, door het gebroocken Been korter, als de Spieren het onderste deel van 't Been optrecken.

Een Breucke over langs en valt soo licht niet te kennen; dan kan even wel afgenomen werden uyt de onnatuurlicke dichte van het Lidt, de onevenheyt, ende de pijn.

Daer valt dickwils een scheyding in 't Been, te weten, als alle sijne Deelen niet te samen-gevoeght konnen werden, ende als het bloot leyt: het welck te kennen is, aen de bruynigheyt, soo het gesien kan werden, ofte, soo het aen de andere Beenderen niet en hangt, aen het bewegen.

5. Wat de *Voor-teykenen* belangt: Een Breuck-scheur in de lengte van 't Been, werdt lichter genesen, als een scheunse, ofte dwersche. Want daer en is geen insetten noodigh: dan is genoegh dat de Deelen, die wat van malkander gapen, wederom vereenicht werden. Onder de scheunse, ofte dwersche is die oock de lichtste, die enckel, ende even is, ende in de welcke de gebroke Beenen niet en zijn van haer plaats geweecken. Die breucken, in de welcke de eynden van de gebroke Beenderen plat, ende effen zijn, loopen minder gevaers: maer die scherpe uytsteecken, zijn seer quaet, om dat sy niet lichtelick en konnen 't samen-gevoeght werden, ende geen steunsel en hebben, als oock het vleysch van een Spier, ende somtijds een *Zenuwe* quetsen. Een breuck hoe hy grooter is, ende hoe de gebroke Beenderen grooter zijn, hoe hy swaerder te heelen valt: gelijk oock als het Been in vele stukken gebroken is, ende dat het scherpe uytsteecksels heeft, die het bystaende Vleysch prickelen. Daer twee Beenderen nevens malkander staen, gelijk de twee Pijpen in den Arm, ende het Been, ende beyde gebroken zijn, vallen swaerlicker te heelen, als dat 'er maer een van beyde gebroken en was. Want als 'er een van beyde de Pijpen geheel blijft, soo en konnen de Spieren niet ingetrocken werden, als van de geheele Pijp gestijft werdende. Ende wanneer het gebroken Been ingeset is, het ander, dat noch geheel is, dient het selfde toe

een steunfel, al beter hulpe daer van ontfangende, als van fwachtels endefpalcken. In tegendeel, wanneer beyde de Pijpen gebroocken zijn, moeten met groote neerftigheyt by haer inleeten gehouden werden. Den Breuck valt lichter, die in 't midden van 't Been, als die onder, ofte boven is. Want alsoo aen het onderste hoofd meerder banden, aen 't bovenste meerder zenuwen zijn, soo werdt daer grooter pijn verweckt, ende het heelen valt swaerder. Maer als den Breuck ontrent eenigh gewricht komt, is aldergevaerlickst, dewijl aldaer vergaderinge is van banden, pelen, ende zenuwen, als mede om dat het Lidt aldaer niet wel en kan gewachtelt werden, ende dat in een koude plaets, ende van weynigh bloet, de natuurlieke wermtte flap is. Ende al is 't, dat den Breuck op die plaets al heelt, soo laet hy even wel in dat Lidt een beletsfel in 't bewegen, van wegen de vereeltheyt, die de Pelen, ofte Spieren als te samen bindt. Een versche Breuck is tot het heelen alderbequaemst: maer lang gestaen hebbende, valt hy swaerder te genesen, niet alleen om dat door de toeflaende onsteeckinge het Lidt, gelijk geschieden moet, niet sonder gevaer en kan uytgereckt werden; maer oock om dat de eynden van de Beenderen soo verelen, dat sy d'er na haer noyt en konnen te samen voegen; het welck insonderheyt geschiedt in oude luyden. Daerom is noodigh, dat de gebroockte Beenderen terstont aen malkanderen gevoeght werden, want dan zijns haest aen een geheelt. Maer indien sulcks over den sevenden dagh uytgestelt wert, dan loopt het Been gevaer van verdervinge. Soo oock wanneer dat 'er een Verplettinge, ofte Wonde by den Breuck komt, dan is hy van gevaer, ende soo veel te meerder, hoe de Wonde grooter is, voornamelick indiender groote Spieren, gelijk van de Schouderen, ofte Dye, gequetit zijn. Daer staet oock lichtelick een Onsteeckinge toe, ende ten laetsten het Kout-vyer. Hier komt noch by, 't welck het heelen beswaert, dat de spalcken, ende anders, dat tot het ingefette in te houden, noodigh was, niet soo wel en konnen gebruyckt werden, alsoo daer een openinge moet blijven, om de Wonde te suuyveren. Als de Beenderen niet en konnen ingefet werden, dan salder een scheydinge vallen, gelijk oock als se van Vleysch geheel ontbloot zijn. Sommige Beenderen scheyden rasser, sommige langfamer. Rasser scheyden de gene, die rasser droogen, ende van 't omgroeyende Vleysch rasser voortgedreven werden. Ende daerom scheyt een kleyn Beentjen, ende dat in 't uysterste van het Deel is, ofte oock ydel is, rasser, ende gemeenlick binnen veertien dagen. Maer groote ende vaste Beenderen scheyden langfamer, om dat sy langfamer verdroogen, ende langfamer van het omgewassen Vleysch voortgestooten werden; soo dat sulcks niet en geschiet voor den veertighsten dagh, ende verbeyt somtijds wel tot den sestigsten dagh, ende veel maanden. Ja het gebeurt, dat in Beenderen, die gantsch gemorselt zijn, de slucxkens eerst na eenige jaren voor den dagh komen, waer van wy vele exempelen gesien hebben. Den Ouderdom, Weder, Jaer-getijde, gestal-

tenisse des Lichaems, ende al 't gene tot de krachten doen kan, maecten het genesen van de Breucken lichter ofte swaerder, ende derhalven valt het selve lichter in jonge, als in oude luyden, ende in stock-oude luyden gantsch onmogelick. Zijn noch gevaerlick foodanige Breucken die een onsteeckinge, ende verplettering van het Vleysch by haer hebben, alsoo sy niet geheelt en konnen werden, voor dat sulcks is wech genomen.

6. Om nu tot de *Genevinge* te komen: Een enckele Breuck, alsoo hy is een scheyding van 't gene dat geheel was, soo moet het selve wederom vereenicht, ende geheelt werden. Ende al is 't dat die vereenige het werck is van de Nature, gelijk in de Wonden: soo zijn even wel, om de Nature tot haer voornemen te doen geraecken, eenige dingen van nooden. Te weten, dewijl de gebroockte Beenderen veeltijds uyt haer plaetsche wijcken, soo moeten, als sulcks geschiet, deselvige voor eerst ingefet, ende wel aen malkanderen gevoeght, ende dan oock in die gestalte gehouden werden. Het welck van den Heel-meester wel gedaen zijnde, dan is het werck van de Nature, de gebroockte Beenderen te vereenigen, door een vereeltheyt die om den Breuck groeyt. Maer de Konste moet even wel de Nature te baet komen; het welck geschiet, indien sy de natuurlieke gematigheyt van 't Been bewaert, ende afhoudt onsteeckinge, ende andere toevallen, die de Nature in haer werck souden mogen verhinderen.

Voor eerst staet dan aen te mercken, of de gebroockte Beenderen uyt haer plaetsch geschoten zijn, ofte niet: dewijl de Beenderen niet altijd, als sy over dwers gebroocken zijn, uyt haer plaetsch en schuyven. Nu dat de Beenderen niet en zijn gewecken uyt haer natuurlieke plaetsch, is daer aen te kennen, dat 'er in den Breuck geen holligheyt, noch steekte vernomen en wert, ende dat het lidt niet korter en is. In dese soorte van Breuck en is niet noodigh het lidtmaet uyt te recken, ofte de Beenderen soecken in te setten. Want het kan licht geschieden, dat daer door pijn soude verweckt werden, ende dat de uytsteeckfels van de Beenderen tegen malkanderen wrijvende, souden komen af te breecken: maer daer staet alleen te letten, om de gebroockte Beenderen in haren natuurlicken stant te houden, ende te vereenigen, gelijk wy terstont sullen seggen.

Maer als de gebroockte Beenderen uyt haer plaetsche gewecken zijn, soo dat het een over het ander steekt, dan moet de eerste forge zijn, om de selve op haer plaetsch te brengen. Sulcks geschiet door twee middelen, te weten, met uyt-recken, ende vereenigen.

Voor eerst is 'er dan in 't herstellen van de gebroockte Beenderen van nooden, dat het lidtmaet uytgereckt wert. Want als sonder afsnijden van de Spier, de deelen van een gebroockte Been uyt haer plaetsche wijcken, soo wert de Spier, wiens begin daer aen vast is, geheel na sijn hoofd getrocken, met eenen het naeste deel van 't Been mede treckende. Waer door niet wesen en kan, dat het gebroockte Been wel staet, ofte uytter lidt zijnde, wel ingefet

geset werde, voor al eer het soo veel te rug getrocken wert, als het uyt sijn plaetsch gewecken was. Anders indien men dit uyt-recken niet in de rechte en dede, soo souden de uytsteekfels van de Beenderen tegens malkanderen komen, ende breecken, ende alsoo in haer holligheden niet konnen sluyten, maer ofte van buyten ter zijden blijven staen, ofte tusschen de gebroockte Beenderen blijven, het welck het byvoegen soude beletten.

Derhalven om een gebroockte Been in goede gestalte te brengen, soo is noodwendigh, dat beyde sijn deelen te rug, ende van malkander getrocken werden, waer in gelet dient, dat het met geen, ofte weynigh pijn geschiet. Sulcks sal gebeuren, indien het te reckene lidmaet in die gestalte gestelt wert, dat de Spijren geen werkinge en hebben, maer allegader stil ende losch zijn, op dat alle haer soaselen recht uytgereckt konnen werden: op welke manier minder uyt-reckinge van doen is, ende het werck wert met minder pijn volbracht.

Dit uyt-recken geschiet door het werck van een, ofte meerder: ende oock ofte alleen door handen, ofte banden, ofte meerder gereetschap, ende werck-tuygh. Wanneer dat 'er een Vinger gebroocken is, ofte eenigh ander teer lid, dan kan het uyt-recken door een mensch gedaen werden, die het een deel van het Been met de rechter, het andere met de sincker handt vat, ende van malkanderen reekt; ofte door twee, waer van den eenen het deel van 't gebroockte lidmaet tegen houdt, den anderen uyt-reckt. Maer als 'er eenigh grooter ofte stercker lidmaet gebroocken is, daer toe is de hulpe van meerder noodigh, soo dat den eenen met beyde sijn handen, het eene deel van 't gebroockte lidmaet, den anderen insgelijcks het ander met beyde sijn handen na hem toe moet trecken. Somtijds en kan dit niet geschieden, als met swachtels, banden, ende ander gereetschap, te sien by *Paré* in 't 7. Capittel van sijn 15. Boeck.

Nu dit uyt-recken is tweederley, gelijk ofte ongelijk. Gelijk is, in 't welke het lidmaet van 't gebroockte Been van beyde zijden gelijkelick uytgereckt wert. Ongelijk, als het lidmaet van een zijde meerder wert uytgereckt; het welck plaetsch heeft, als 'er maer een van beyde pijpen in Arm ofte Been gebroocken is. Want die zijde dient dan meest uytgereckt, in de welke het gebroockte Been is.

Na dat het gebroockte Been aldus na de Konstle uytgereckt is, soo moet het weder in sijn natyrlieke plaetsch gestelt, ende de gebroockte Deelen aen malkander gehecht, ende *Vertigh* werden. Als dan het selve soo uytgereckt is, dat de eynden in 't insetten malkander niet en konnen raecten, dan moet den Heel-meeſter met beyde sijn handen beyde de Deelen vatten, ende dat verschoten is wederom op sijn rechte plaetsch brengen, ende de uytsteekfels in haer holligheyt voegen, tot dat het lidmaet sijn natyrlieke gedaente wederom heeft. Maer hier dient wel gelet, dat men de uytsteekfels niet met geweld in haer holligheden en douwt, op dat se niet en breecken: maer men moet se van sels, het uyt-recken

latende schieten, sachtjens met de handt in haer plaetsch setten. Ende dit alles dient ten eerſten gedaen te werden, eer dat 'er eenige onsteeking over komt. Want als 'er by de onsteeking, het uyt-recken, ende insetten verſocht wert; dan slaet 'er lichtelick een Kramp toe.

Maer wanneer dat den Heel-meeſter gehaelt wert, als 'er al een onsteeking begint, ende derhalven niet te komen en is tot het insetten van de gebroockte Beenderen, dan moet men met alle macht tegens de onsteeking strijden, ende soecken de selve voor eerſt wech te krijgen. Sulcks geschiet door soodanige middelen, als hier voor in 't 1. Cap. van 't eerſte Deel der *Heel-konste* zijn aengewesen. Ondertusschen dient forge gedragen voor het gebroockte lidmaet, dat het de Sinckingen soo licht niet en ontfangt, 't welck geschiet door *Repellerende*, dat is, te rug-drijvende middelen, ende met het lidmaet te leggen in de natyrlieke gestalte, ende te handelen, dat 'er geen pijn verweckt en wert. Als de onsteeking over is, dan moet men sijn best doen, om de Beenderen te herstellen.

Wanneer nu gebeurt, dat de eynden van de gebroockte Beenderen buyten de Huydt uytstecken, hoe dat soodanigen Breuck te genesen is, sullen wy in 't volgende Capittel aenwijſen.

Dit gedaen zijnde, slaet 'er te letten, ofte de Beenderen wel ingevoeght zijn: 't welck daer aen te weten is, dat den gequerſten geen pijn en heeft, als te voren; dat de eynden van de Beenderen niet meer en stecken; dat, wanneer het gebroockte Deel met de handt geraeckt wert, geen holligheyt, geen verheffing, ofte ongelijckheyt aldaer vertoont; ende dat het gebroockte lidmaet met het ander dat gaef ende wel is, te weten, Schouder met Schouder, Arm met Arm, Been met Been, in grootte ende gestalte ten naesten by gelijk werden bevonden. Ick segge ten naesten by: want daer kan van wegen de dicke wel eenigh onderscheyt vallen; alsoo van wegen de pijn, ende het toevloeyen van de vochtigheden, het gebroockte Deel gemeenlick geswollen is.

Na dat de Beenderen wel aengeſet zijn, soo moet het recken allencxkens losch gelaten, ende de selve alsoo met een bequaem verbandt vereenight gehouden werden. Het welck twee andere werkingen uytvoeren, te weten, het swachtelen, ende het stellen van het Deel.

Maer voor al eer de *Swachtel* om het gebroockte Been geslagen wert, soo is men gewoon daer op te leggen eenige middelen, om het toevloeyen van de vochtigheden, ende de onsteeking te verhinderen, als oock om het groeyen van de vereektheydt te vorderen. De *Authoren* hebben hier verſehyde middelen toe: *Hippocrates* gebruyckt het *Ceratium Rosaceum*; *Celsus* een waertendoeck van *Olye*, ende *Wijn*; sommige staen, over het *Ceratium Rosaceum* op een doeck gellreecken, een doeck in roode *wrange Wijn*, ofte *Granact-sap* gedoopt; eenige nemen *Werk* met geslagen *wit van Ey*; andere, 't welck tegenwoordigh het gemeenste is, mengen onder *wit van Ey*, poeyer van *Roo-arde*, *Draken-bloet*, *Rofin*, *Balaſtyn*, *Wael-wortel*, *Witroock*, ende diergelijcke, daer

fy *Werek* in doopen, ende 't selve op het gebroken Lidt leggen. Welcke middelen soo lange in elck verbant vervolght werden, tot dat 'er geen vrees meerder en valt van onsteeckinge, ende dat den Breuck nu vast begint te werden; daer na dient in de Somer op het Lidt geleyt *Empl. Diapalma*, in de Winter *Barbarum*, ofte diergelijke. Ende dese verscheydenheyten van middelen en schijnt niet sonder reden van de Autheuven ingebracht te zijn. Want daer vereyscht wert den Breuck vast te maken, ende dat sulcks de Pijn, noch de vrees van onsteeckinge en verbieden, dan gebruyckt men *Wit van Ey*, ende 't *samenstreckende Pappen*: maer als 'er pijn is, dan dient het *Ceratum*, ende *Olye van Rosen*, ende *Wijn* gebruyckt. Is mede bequaem het *Empl. van Vigo*. Ofte

N. *Stof-meel*,
Lijnzaet-koeck,
Wael-wortel, van elcks 3 oncen,
Roode Aerde,
Myrrelen,
Gomme van Arabyen, van elcks 1 onse, met
Wit van Ey,
 gemengt [tot een Plaster.]

ende op den Breuck geleyt, na twee dagen ververscht, ende sulcks vijf mael gedaen. De Heel-meesters zijn veeltijds gewoon van eersten aen, ofte na weynigh dagen, het *Empl. Oxycroceum* te gebruycken, het welck niet sonder gevaer en geschiedt, gelijk *Hildanus* daer van een exempel heeft. Want alsoo de selfde Plaster het Deel verhit, ende het Bloedt ende de vochtigheden na hem treckt, soo verweckt het dickwils Jeucksel, Pijn, Onsteeckinge, ende 't Koudt-vyer, insonderheydt in galachtige, ende ongesonde lichamen.

Na dat 'er bequame middelen opgeleyt zijn, dan moet men komen tot het Swachtelen, het welck niet te losch en dient te wesen, op dat de gebroockte Beenderen niet wederom uyt haer plaetsch en soude wijcken, noch oock al te vast, om het toevloeyen van het voedsel te beletten, ende geen pijn te verwecken. Dit geschiedt door twee Swachtels, waer van den eersten, die bequamelick in *Oxyeratium*, ofte *gewaterden Azijn* nat gemaect werdt, om den Breuck dient, twee drie mael na bovenen toe, gewonden, soo dat hy al vry over het gefonde vleysch komt, op dat de gevoeghde Beenderen mochten te samen gehouden, ende het toevloeyen van de vochtigheden na het gebroockten Deel mochte gesteyt werden. Den anderen Swachtel, eens soo lang als den eersten, dient den anderen wegh om te gaen, ende geleyt zijnde om den Breuck, van daer eenige reysen omgewonden na beneden, ende ten laetsten tot het gefonde Deel na bovenen. Want op die manier, indien de Spier door de eerste Swachtel wat na een zijde mocht gedrukt wesen, soo werdt sulcks door den tweeden verbeterd, de vochtigheid ten deele uytgeperst, ende 't veel invloeyen van 't Bloet van bovenen, ende onderen voorgekomen. Want alle de Swachtels hebben die kracht, dat sy de vochtig-

heden uyt die Deelen, om de welcke sy geslagen werden, drucken in de gene, daer sy ophouden.

Maer om dat het swachtelen in groote Beenderen te vast soude houden, soo werden daer noch *Compressen*, dat is, dick-gevouwe doecken, omgeleyt, ende die wederom met twee gelijke Swachtels bewonden; waer van den eenen van onderen na bovenen gaet ter slincker, ofte ter rechter zijde, den anderen na beneden door tegenwegh. Ende hier moet mede, om de verhaelde reden, wel gewacht werden, dat het binden niet te losch, ofte te vast en is; ende indien den Breuck met weynigh omwinden niet wel bewaert en kan werden, dan maect het veel swachtelen de seeckerheyte. Ende om de gevoeghde Beenderen noch vast by een te houden, soo moeten sy daer-en-boven noch gespalckt werden, indien de nature van de plaetsche sulcks wil lijden. Want alsoo de Swachtels, ende *Compressen* niet onbuighsaem en zijn, soo en kunnen sy den Breuck niet vast, ende recht houden; maer het kan lichtelick geschieden, dat soo in 't waecken, als in den slaep, het Lidt verroert wert.

Ten laetsten dient het Lidt, soo sulcks van doen is, tusschen twee gescyde stroo *Armen*, in een *Kast* te leggen, ende geler, dat dit leggen zy sacht, gelijk, ende wat na om hoogh toe. Sacht, om het gebroockten Been aen die zijde niet te drucken, nochte pijn, ofte onsteeckinge te verwecken. Gelijk, om mede geen pijn te maecten, ende het Been niet te verdraeyen. Wat na om hoogh, op dat de vochtigheden haren loop na beneden toe hebbende, in het gebroockten Deel niet en souden sacken. Maer insonderheydt dient waergenomen, dat het gebroockten Lidt gehouden werdt in middelmatige gestaltenisse, te weten ten naefsen by tusschen het uytterste uytsteecken, ende intrucken. By exempel, In den Arm wert voor middel-gestalte gereeckent, niet als den elleboogh met een rechte punt uytsteeckt, maer mer onder hoeck, den Arm wat dalende, gelijk men siet, dat hy gemeenlick in ledige luyden gehouden wert: welcke gestaltenis, als onpijnlicke zijnde, de aengenaemste is.

Dat het wel gewachtelt is, kan men daer aen kennen, dat den Siecken niet en klaeght, ende dat hem wel wat druckt, maer weynigh, voornamelick daer den Breuck is. Maer als hy van de Swachtels te feer geperst werdt, dan dienen sy ten eersten losch gedaen, ende verbonden: gelijk oock, indien het verbant te losch is, ende gantsch geen vastigheyte vernomen en wert, het selve vast moet gebonden werden; dewijl losse Swachtels gantsch niet en kunnen beletten, dat het Lidt, daer den Breuck is, niet wanschappen soude wesen. Daer zijn noch andere teyckenen van een matigh binden, te weten, wanneer de Siecke op den eygen dagh ende nacht, dat hy verbonden is, gevoelt de Swachtels niet losser, maer vast te zijn, ende dat 'er 's anderen daeghs in 't uytterste van het Deel een kleyn, ende sacht geswel komt. Want de kleynste, ende sachtigheyte van 't geswel betoonen, dat 'er wat onder de Swachtel van het gebroockten Been tot het uytterste van het Deel geperst ende geschoven is. Maer als haer

haer geen verhevinge en openbaert, dat is een teycken niet vast genoeg geweest te zijn, ende als het Geswel in 't uytterste van het Deel groot, ende hardt is, sulcks betoont, dat het al te vast gebonden is geweest.

Derhalven als 'er teyckenen zijn, dat het verbandt wel gedaen is, sonder blijckelicke vreesse van Pijn, Onsteeckinge, ofte Sweeringe, soo moet het vordere, te weten, het groeyen van de Vereeltheydt, door het welke de gebroockte Beenderen vereenigen, de Nature, wiens werck het is, bevolen blijven, ende 't verbandt en moet voor den derden dagh niet afgenomen werden. Maer dan dient het oock afgenomen, ende wederom verbonden, soo om vaster te swachtelen, als om uytlofing te geven aen de vochtigheden, ende dampen, die haer onder de Huyt onthouden. Dan indien het verbandt noch langer vast blijft, soo veroorsaect het dickwils groot nadeel, gelijk Versweeringe, Bedervinge, Kout-vyer; ja gevaer van 't leven, waer van *Hildanus* eenige exempelen by-brengt 2. *Obs.* 91. ende daerom vermaent, het verbandt den tweeden, ofte altijd den derden dagh af te nemen; ende al en is 't na den sevenden dagh soo noodigh niet den Breuck soo dickwils te verbinden, soo schrijft hy even wel gewoon te zijn van den vierden tot den vierden dagh de Swachtels te ontdoen, ende het gebroockte Deel te besien. Ende dit verbandt moet vervolgt werden, tot dat de vereeltheyt gegroeyt, ende den Breuck geneesen is: het welck geschiet in de Dye in 40 dagen, in de Schouwer ende groote Been-pijp in 30, in de Arm-pijpen in 20, in de Vinger-beenderen in 15 dagen, ofte daer ontrent. Want die tijdt is in alle Lichamen juyft soo even niet bepaelt, maer verandert na den Ouderdom, gematigheyt des Lichaems, Jaer-getye, ende na dat de Breuck gestelt is. Ende daerom heelt een Breuck eerder in een kindt, ende jongeling, als in een oudt man, ende rasser in de Lenten, als in de Somer.

Ondertusschen als dit alsoo in 't werck gestelt wert, soo en dienen de algemeene Genees-middelen niet overgellagen, te weten, Ader-laten, ende Af-setten; na dat de gelegentheynt van den Siecken het eene, ofte het ander vereyscht. Ende dit alles geschiet tot dien eynde, om de Beenderen te vereenigen, 't welck gedaen wert door een vereeltheydt, zijnde een werck der Nature. Maer den Heel-meester moet even wel daer toe helpen, het welck geschiet, indien hy belet, dat 'er geen onsteeckinge, ofte diergelijcke toeval, die het wesen, ende gematigheyt van het Deel soude beschadigen, over en come, ende dat het voetsel selve door verdroogende middelen alsoo gestelt wert, dat het rasser in vereeltheydt magh veranderen. Ende sulcks geschiet door de verhaelde Heel-middelen, in welckers plaetsche op de laetste dagen oock komen *Empl. Diapalma, Barbarum, Oxyerocum, Nigrum*, ende diergelijcke.

7. Vele Aurtheren zijn hier doende, om te vorderen het groeyen van de Vereeltheyt met den Siecken te doen besigen taeye Spijse, gelijk hoofden, voeten, ende dermen van de Dieren; dan alsoo sulcks daer toe niet te be-

duyden en heeft, ende dat van foodaagige kost grove, ende slijmerige gijl voortkomt, die daer na in de Lever, ende de Aderen groote verstoptheydt veroorsaect, ende het Bloet bederft, gelijk *Hildanus* een exempel by-brengt 1. *Obs.* 92. van een Man, die door het gebruyck van foodanige spijsse verviel in de Water-sucht, daer hy aen storf; soo is 't beter, dat men die spijsse laet blijven, te meerder, alsoo bevonden wert, dat de gene, die andere gebruycken, niet en laten te geneesen. Ick soude seer goet vinden, dat de Siecken in sijn Bier liet koocken *Wael-wortel* met *Agrimonye*, die bevonden zijn veel te helpen, tot het heelen, ende vereeltheyt te maken. Wat vorder de *Maniere van Leven* belangt, die moet foodanigh gehouden werde, als van de Wonden, en ontlede Beenderen is verhaelt.

Het VIII. Capittel.

1. Been-breuck met quetsinge in 't Vleysch,
2. Oorsaeken,
3. Voor-teyckenen,
4. Geneesinge.

Gelijck in de Rechten de minste omstandigheyt de saecke verandert: soo gaet het oock in de Heelkonste. Want den toeval, die by eenigh gebreck komt, verandert terstont de geneesinge; gelijk alhier, wanneer by een gebroke Been gevoegt is een quetsure in 't Vleys.

2. Dese geschiet door scherp geweer, Kogels, ende diergelijcke; als oock dat de eynden van het gebroockte Been haer omleggende Vleysch met haer scherpte doorboren. Wanneer sulcks geschiet, dan is het Lidt korter, als het te voren was; maer komt wederom tot sijn vorige lengte, met de ontbloote Beenderen in haer plaetsch te herstellen.

3. Daer by een quaer, noch een ander komt, dat is soo veel te arger, gelijk een Wonde by een Breucke, waer van alsoo de redenen in 't 6. Cap. van een ontlede Been met een Wonde by-gebracht zijn, wy de selve onnoodigh achten alhier te biengen. Ick hebbe onlangs in een hoogh Beytel-schip geweest, dat even ontladen was, ende de loofse soldering soo losch opgeschort, dat ick met al de gene, die by den Siecken waren, met de selve neder sackten; waer onder een Vrouw haer Been in stucken brack. Ick benevens haer in den schrickelicken val leggende; sagh terstont de eynden van haer pijpen (die beyde op twee plaetschen gebroocken waren) door haer kouffen stecken, 't welck sy oock in weynigh dagen bestorf. Hier komt mede in achttinge het versuym van noodige Middelen. Soo schrijft de *President de Thou* in 't 102. boeck van sijn *Historye*, hoe *François de la Noüe*, een groot Krijghs-overste, ende dapper ontsien van sijn vyanden, gelijk bleeck, dat doen hy in onse oorlogen by Ingelmunster gevangen was, ende lang (in welke tijdt hy maeckte sijn uytgegevene *Discours Politiques, & Militaires*) geseten hadde, naeuwlicks, als onder borghtocht, om tegens den Koning van Spaengien niet meer

te dienen, van den Koning van Navarre, ende de Prinçen van Lorraine, en konde tegens een Graef van Egmont verwisselt, ende ontslagen werden: Dese *la Noüe*, schrijft *de Thou*, ende oock onse *Meteren*, ende veel andere, in sijn Hooft gefchoten zijnde voor Lamballe, dat de Ligue in hadde, ende hy meende t'overvallen, viel suysfelende van de ladder, daer hy op geklommen was, ende bleef met sijn een Been aen een sport hangen. Daer afgenomen zijnde, was een geheel uyt sonder spraeck, ende bewegen, tot dat hy allencxkens wederom bequam. Na den derden dagh is hy in de naest-legendende Stadt gevoert, alwaer, om sijne onlijdelicke Hooft-pijn, onder de Heelmeesters een beraetslaginge gehouden werde. Ende als alle d'andere, vreesende voor een *Apotheumy*, oordeelden, dat het Hooft geopent diende, soo was daer een, van den welcken *la Noüe* veel hiel, die 't selve tegen sprack, ende onbeschaemdelick verseeckerde, dat hy, oock sonder boren van de Pan, binnen weynigh dagen soude genesen. Dan de Hooft-pijn, die hem alle rust benam, gestadigh toenemende, soo is hy den achthienden dagh na de quetsure deser werelt overleden. *Langius*, *Fallopins*, *Arantius*, *Aquapendens*, ende meest alle de Genees- ende Heelmeesters, willen, dat men alleen in 't beginsel sal *trepaneren*: dat is wel best, maer magh oock wel later geschieden. Ick heb een Kindt gesien van ses jaer, 't welck door de pan van 't roer, die in 't affchieten afsprong, in 't Voorhooft gequetst werde, zijnde de opening niet grooter als een nagel. Den Heel-meester daer in komende met sijn Proef-ysfer, en vont recht uyt, daer de openinge was, geen onevenheyt, noch breucke, maer (het welcke staet aen te mercken) wel ter zijden; ende was door beyde tafelen, alsoo in 't opdrukken, met neus ende mont toe te houden, eenige vochtigheyt door de Breucke opwelde. De Koortsche daer toe staende, ende allencxkens vermeerderende, en werden even wel het *Trepan*, ofte boor niet in 't werck gestelt voor den achtsten dagh, dat ick daer by quam; waer door het Kindt oock geluckelick genas. D^r. *Horslius* is tot den thierenden dagh gekomen, ende sulcks noch in een oudt Man, ende met veel quade toevallen. Een Man (schrijft hy in *Obs.*) van seshigh jaer, gellagen aen de slincker zijde van 't *Bregma*, met breuck, ende inbuygen van de Pan, viel terstont ter aerde, braeckte onverteerde kost, ende verloor de spraeck. Sonder Genees-meester zijnde, kreegh de eerste dagen sware toevallen, met een brandende Koortsch, ende tusschen beyde Raefkallen. Niet-te-min is hy, den thierenden dagh *getrepanert* zijnde, volkomentlick geheelt.

4. De *Genefinge* bestaet in twee leden, te weten, om het gebroocke Been in sijn plaetsch te herstellen, ende de Wonde toe te heelen.

Het *in-stellen* moet vóór het vereenigen begonnen werden van *uyt-recken*, op die maniere, als in 't laetst-voorgaende Capittel is aangewesen. Maer of eenigh stucxken Beens soo uytstact, dat het niet lichtelick in sijn plaetsch konde herstelt werden; ende dat, om de verscheydenheyt van den Breuck, het eene stucck het ander

in de weegh was; dat oock, om geen Pijn, Kramp, ofte Scheuring te verwecken, ongeraden is wijder uyt-reckinge te doen; in sulcken gevalle soo moet het uytsteeckende afgesneden, ofte afgezaeght werden, met voorleggen, dat het gekorte Lidt korter sal blijven. Noch staet in een Breucke, die met een Wonde van overleggende Huyt, ende Vleysch gemengt is, wel te letten, dat al voren de Beenderen haer te samen voegen, ende na dat se te samen gevoeght zijn, tusschen den Breuck niet en blijft steecken, 't welck het heelen soude verhinderen. Want soo sulcks een af gebroockten Beentjen, ofte yet anders is, 't selve moet ten eersten uytgenomen werden; ende dat niet wel konnende geschieden door vrees van quade toevallen, soo dient het uytgestelt, alsoo de nature altijd negen is uyt te werpen 't gene haer tegen valt. Van wegen het verbandt, soo moet de *Swachtel* ten eersten om de Wonde selver gellagen werden: want anders gedaen zijnde, soo souden de vochtigheden van boven na de Wonde gedruckt werden, alwaer dan quade toevallen uyt spruyten. Sulcks is te bevinden selfs in een gesont Mensch. Want bindende eenigh Deel onder, ende boven, ende in 't midden ongebonden latende, soo komt dat middelste, door de vochtigheyt, die de naeste Deelen daer in drucken, op te swellen, ende van verwe te veranderen. Ende al is 't, dat in 't eerste verbandt, het geheele Deel met *Swachtels* bewonden wert: soo en staet daer geen gevaer in te vreesen, dewijl in de drie dagen weynigh Bloet, ofte vochtigheyt uytvloeyt. Dan hier dient even wel waergenomen, dat de *Swachtel* wat breeder is, als hy gemeenlick, wanneer daer geen Wonde by en is, wert genomen; ende dat 'er soo veel persfinge geschiet als 'er noodigh is, om de gebroockte Beenderen tegen te houden, even wel wat minder, als of sy sonder Wonde waren, op dat, door het persen van het gequetste Deel, geen pijn, ofte onsteeckinge verweckt en werde. Oock kan de veelte van *Swachtels* de slappe persfinge verbeteren, dewijl het seeckerder gaet, de *Swachtels* dickwils om te winden, als te *comprimeren*, ofte te persen. Den derden dagh dient het verbandt losch gemaecte, ende dan wederom op de selve wijze gedaen. Maer is noodigh, dat soo in de Plaester, als in de *Swachtels*, een ront gat gesneden wert, op dat de Heel-middelen daer door aengebracht, ende de Wonde van haer overtollige vochtigheyt mocht gesuyvert werden, sonder den Breuck losch te maecken: welcke manier van verbinden is afgebeeldt by *Paré* in 't 14. boeck, op 't 18. ende 23. capittel. Want alsoo de eynden van de gebroockte Beenderen, die de Huydt gemeenlick doorboren, niet altijd soo scherp en zijn, als degens; soo komt het Vleysch met eenen te knutsen, 't welck dan noodtsaekelick in Etter moet veranderen, ende 't selve in gehouden werdende, gelijk geschiet, de geheele Wonde bewonden zijnde, krijght een scherpigheyt, ende verweckt dan jeucking, pijn, ende andere toevallen.

De Wonde sal geheelt werden op sulcken wijze, ende door foodanige middelen, als hier voor zijn aangewesen.